رسائلِ علمِ الغيب

كحل البصر

قرة العينين

جلاء العينين

مصنف

فقيهِ سنڌ علامہ مفتي قاضي

مخدوم حسن الله پاٽائي نوّر الله مرقده

(ولادت: 1850ع / وفات: 1920ع)

تحقيق تخريج

مفتي محمّد عبد الله فهيمي

جمعيّت اِشاعت اهلِسنّت پاڪستان

نور مسجد کاغذی بازار کراچی ۷۴۰۰۰
Ph : 021-32439799 Website : www.ishaateislam.net

رسائل علم الغيب

كحل البصر
قرة العينين
جلاء العينين

مصنف

فقيهِ سنڌ علامه مفتي قاضي
مخدوم حسن الله پاٽائي نوّر الله مرقده
(ولادت: 1850ع / وفات: 1920ع)

تحقيق تخريج

مفتي محمّد عبد الله فهيمي

جملہ حقوق ناشر وٽ محفوظ آهن

ڪتاب جو نالو..........: **رسائل علم الغيب**
ليکڪ ....: مخدوم حسن الله پاٽائي نور الله مرقده
تحقيق ....: مفتي محمد عبد الله فهيمي
ڪمپوزنگ..................: فهيمي ڪمپوزر، لاڙڪاڻہ
(03313415380)

ڇاپو..............................: پهريون
سنِ طباعت..................: صفر المظفر 1441ھ
مطابق آڪٽوبر 2019ع

تعداد............................ : 500
ناشر .... : جمعيت اشاعت اهلسنت، ڪراچي

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، چامشورو.

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

فهرست

عنوان	صفحو
پيش لفظ : علامہ محمد عرفان ضيائي	01
تقريظ : استاد العلماء مفتي قاضي محمد احمد نعيمي	03
تقريظ : استاد العلماء مفتي محمد جان نعيمي	05
تقريظ : استاد العلماء مفتي محمد عطاء الله نعيمي	08
تقريظ : استاد العلماء مفتي سيد فهيم احمد شاه راشدي	10
تقريظ : مفتي حق النبي سڪندري ازهري	11
تقريظ : پير طريقت سائين منظور احمد مشوري	13
تقريظ : محقق سائين مخدوم سليم الله پاٽائي	14
مقدمو	15
مصنف جي سوانح حيات	17
نالو	17
پيدائش	17
القاب	18
نسب نامو	18
تعليم، تربيت	18
استاد	18

مخدوم فضل الله صديقي	18
مخدوم محمّد شفيع پاٽائي	19
مولانا نور محمد ميڪڙ شهدادڪوٽي	20
مولانا گل محمد شهدادڪوٽي	21
همدرس	22
بيعت	22
شادي ۽ اولاد	22
درس تدريس	23
شاگرد	25
سفرِ حرمين	26
وفات ۽ مدفن	26
صورت ۽ سيرت	28
عادات و خصائل	28
علمي خدمتون	29
همعصر	36
ڪرامت	36
مصنف جي طرف ڪتاب ”جلاء العينين“ جي نسبت	37
نسخن جو تعارف	40
”ڪحل البصر“ جي نسخن جو تعارف	40
”جواب ڪحل البصر“ جي نسخن جو تعارف	42
”قرة العينين“ جي نسخن جو تعارف	44
”جلاء العينين“ جي نسخن جو تعارف	47

تحقيقي منهج	50
نسخن جا عڪس	53
ڪحل البصر	63
تمهيد	65
رسالي جو مقصود	79
پهرين سوال جو جواب	79
ٻئي سوال جو جواب	80
ٽئين سوال جو جواب	80
خاتمہ	82
جواب ڪحل البصر	83
قرة العينين	97
جلاء العينين في اظهار ثبوت علم الغيب لسيد الثقلين ﷺ	167
رسالي جو مقصود	187
سوال پهريون	187
سوال ٻيو	188
سوال ٽيون	188
سوال چوٿون	188
سوال پنجون	188
سوال پهرين جو جواب	188
علم غيب جي ثبوت لاءِ قرآني آيتن مان پهريون دليل	189
علم غيب جي ثبوت لاءِ قرآني آيتن مان ٻيو دليل	212
علم غيب جي ثبوت لاءِ قرآني آيتن مان ٽيون دليل	214

علم غيب جي ثبوت لاءِ قرآني آيتن مان چوٿون دليل	216
علم غيب جي ثبوت لاءِ حديثن مان دلائل	218
علم غيب جي ثبوت لاءِ حديثن مان پهريون ۽ ٻيون دليل	218
علم غيب جي ثبوت لاءِ حديثن مان ٽيون دليل	220
علم غيب جي ثبوت لاءِ حديثن مان چوٿون دليل	221
علم غيب جي ثبوت لاءِ حديثن مان پنجون دليل	224
علم غيب جي ثبوت لاءِ حديثن مان ڇهون دليل	224
علم غيب جي ثبوت لاءِ حديثن مان ستون دليل	229
علم غيب جي ثبوت لاءِ حديثن مان اٺون دليل	229
علم غيب جي ثبوت لاءِ حديثن مان نائون دليل	231
علم غيب جي ثبوت لاءِ حديثن مان ڏهون دليل	232
علم غيب جي ثبوت لاءِ حديثن مان يارهون دليل	233
علم غيب جي ثبوت لاءِ عالمن جا اقوال ۽ ڪتابن جو عبارتون	239
علم غيب جي ثبوت لاءِ قاضي عياض جو قول	239
علم غيب جي ثبوت لاءِ تفسير حسيني جي عبارت	240
علم غيب جي ثبوت لاءِ علامہ يوسف نبهاني جو قول	241
علم غيب جي ثبوت لاءِ تفسير جمل جي عبارت	242
علم غيب جي ثبوت لاءِ تفسير خطيب جي عبارت	243
علم غيب جي ثبوت لاءِ تفسير روح البيان جي عبارت	244
علم غيب جي ثبوت لاءِ تفسير روح البيان جي ٻي عبارت	246
علم غيب جي ثبوت لاءِ ملا علي قاري جو قول	247
علم غيب جي ثبوت لاءِ علامہ خرپوتي جو قول	248

علم غيب جي ثبوت لاءِ شيخ زادي جو قول	248
علم غيب جي ثبوت لاءِ مواهب اللدنيه جي عبارت	248
علم غيب جي ثبوت لاءِ علامه شنواني جو قول	248
علم غيب جي ثبوت لاءِ امام شعراني جو قول	250
علم غيب جي ثبوت لاءِ علامه نبهاني جو قول	252
علم غيب جي ثبوت لاءِ شيخ احمد بن مبارڪ جو قول	253
علم غيب جي ثبوت لاءِ علامه نبهاني جو ٻيو قول	256
علم غيب جي ثبوت لاءِ علامه عثماوي جو قول	257
علم غيب جي ثبوت لاءِ علامه سيد عبد الله مير غني جو قول	257
علم غيب جي ثبوت لاءِ امام ابو منصور ماتريدي جو قول	259
علم غيب جي ثبوت لاءِ شيخ حسن حمزاوي جو قول	260
علم غيب جي ثبوت لاءِ علامه حسن مدابغي جو قول	261
علم غيب جي ثبوت لاءِ ابريز جي عبارت	261
علم غيب جي ثبوت لاءِ امام رباني جو قول	262
علم غيب جي ثبوت لاءِ علامه ابراهيم بيجوري جو قول	262
وهابين متعلق مخدوم حسن الله پاتائي جي استاد جو مؤقف	265
علم غيب جي ثبوت لاءِ سيد عبد الرحمن عيدروس جو قول	265
علم غيب جي ثبوت لاءِ امام نووي جو قول	275
علم غيب جي ثبوت لاءِ امام قسطلاني جو قول	276
علم غيب جي ثبوت لاءِ امام نيشاپوري جو قول	284
ڪتاب جو خلاصو	319
سوال ٻئي جو جواب	322

سوال ٽئين جو جواب	324
سوال چوٿين جو جواب	325
سوال پنجين جو جواب	326
حيات النبي ﷺ متعلق مخدوم حسن الله پاتائي جو مؤقف	326
خاتمه	332
پهريون سخن	332
خاتمي جو ٻيون سخن	335
استغاثي متعلق مخدوم حسن الله پاتائي جو مؤقف	335
خاتمي جو ٽيون سخن	339
حاظر ناظر متعلق مخدوم حسن الله پاتائي جو مؤقف	339
خاتمي جو چوٿون سخن	349
خاتمي جو پنجون سخن	353
تقريظ علامہ نثار احمد	356
تفريظ عبدالرزاق ترائي	356
تقريظ عبدالرحيم شڪارپوري	357
تقريظ مفتي عبدالغفور الهمايوني	357
ماخذ و مراجع	359

پيش لفظ

حضرت علامه محمد عرفان ضيائي دام ظله وفيوضه

باني وناظم اعليٰ جمعية اشاعت اهلسنت (پاڪستان) ڪراچي

نحمده ونصلي ونسلم علی رسوله الکريم

الله تبارڪ وتعاليٰ جنهن به نبي کي دنيا جي طرف مبعوث فرمائيندو آهي ته اُن کي غيبي علوم عطا فرمائي پوءِ مبعوث فرمائيندو آهي. ته جيئن هي اُنهن لاءِ معجزو پڻ ثابت ٿئي. جنهن کان مخلوق عاجز اچي وڃي. اهڙي طرح جڏهن الله تعاليٰ پنهنجي پياري حبيب ڪريم ﷺ جن کي دنيا جي طرف مبعوث فرمايو ته علوم الاولين والآخرين جي نعمت سان سرفراز فرمايو. جنهن جي پاڻ مختلف وقتن تي نشاندهي پڻ فرمايائون. صحابه ڪرام عليهم الرضوان نبي ڪريم ﷺ جن جي هن علم غيب واري معجزي جا اقراري بڻجي ڪري جنت نعيم جا مقدر بڻيا، مگر بدبخت منافق سندن انهيءَ عظيم معجزي جا انڪاري بڻيا. تان ته الله تعاليٰ منافقن لاءِ خواري وارو عذاب مقدر بڻايو.

تابعين کان وٺي ڪري امت مسلمه جو اجماعي مؤقف رهيو ته نبي ڪريم ﷺ جن کي الله تعاليٰ جميع علوم الاولين والآخرين عطا فرمايو آهي. مگر ٻارهين صدي هجري جي هڪ شخص ابن عبد الوهاب نجدي ان مؤقف جي ترديد ڪري امت مسلمه لاءِ هڪ عظيم فتنو ڪڙو ڪيو. بروقت ٿي ان فتني جي سرڪوبي لاءِ اُن وقت جا علماء سڳورا قلمي جهاد جي صورت ۾ ميدان ۾ اچي ويا. مديني منوره ۾ جنهن جو سرواڻ سنڌ جو عظيم محدث فقيه قاضي مفسر محمد عابد سنڌي رهيو. پاڻ ابن عبد الوهاب نجدي جي هر مؤقف

جي ترديد لاءِ رسالا لکيا، جيڪي مارڪيٽ ۾ دستياب آهن.

جڏهن هي فتنو هندستان ۾ آيو تہ ان جي پاڙ پٽڻ لاءِ اعليٰ حضرت امام اهلسنت مجدد دين وملت شاه احمد رضا خان بريلوي عليہ الرحمة ميدان ۾ آيا ۽ مختلف رسالا لکي عوام کي هن فتني کان باخبر رکيو.

وري جڏهن هن فتني سنڌ طرف رُخ ڪيو تہ سنڌ جي عالمن سڳورن بہ هن فتني کي ختم ڪرڻ لاءِ ميدان ۾ لهي آيا ۽ ابن عبد الوهاب نجدي جي هر نظرئي کي ختم ڪرڻ لاءِ ڪتاب لکيا. اُنهن عالمن مان حضرت قاضي مخدوم فضل الله پاٽائي پهريون شخص هو جنهن هن فتني خلاف ڪتاب ”ڪشف مبهم مشڪلات“ فارسي ۾ لکيو، جنهن جو اردو ترجمو فارسي متن سان گڏ اسان جي اداري طرفان شايع ٿيو.

هي مجموعو ”رسائل علم الغيب“ بہ ان سلسلي جي ڪڙي آهي، جنهن ۾ حضرت مخدوم قاضي حسن الله پاٽائي عليہ الرحمہ جا ٽي رسالا شامل آهن. جنهن ۾ پاڻ قرآن، حديث، اقوال صحابہ وتابعين ۽ عقلي دليلن سان ثابت ڪيو اٿئون تہ نبي ڪريم ﷺ جن کي الله تعاليٰ جميع علوم الاولين والآخرين عطا فرمايو آهي.

اسان جي محترم دوست مفتي عبد الله فهيمي هن رسالن کي گڏ ڪري متن تحقيق جو ڪم سرانجام ڏنو. ۽ اسان جو ادارو هن مجموعي کي شايع ڪري رهيو آهي تہ جيئن سنڌ جو سٻاجهڙو عوام هن ڪتاب کي پڙهي پنهنجي عقيدي کي مضبوط رکي ۽ وري بدمذهب پڙهي ڪري راهِ راست تي اچي. دعا آهي تہ الله تعاليٰ اسان جي هن مقصد کي ڪامياب فرمائي. آمين.

فقير محمد عرفان ضيائي غفر له

خادم جمعيت اشاعت اهلسنت (پاڪستان) ڪراچي

تقريظ

استاد العلماء مفتي حضرت قاضي **محمد احمد نعيمي** دام ظله وفيوضه

الحمد لله الذي خلق الانسان وعلّمه البيان. والصلاة والسلام على سيّد المرسلين محمّد الذي علّمه علوم الاولين والآخرين. وعلى آله العالمين بماكان ومايكون واصحابه الذين اختارهم الله لعلوم وفنون. اما بعد:

الله تبارڪ وتعاليٰ پنهنجي نبي مڪرم رسول معظم نور مجسم ﷺ کي تمام ڪائنات جي شين يعني تمام ممڪناتِ حاضره ۽ غائبہ جو علم عطا فرمايو آهي. ابتداء آفرينش کان دخولِ جنت ۽ دوزخ تائين هٺ جي ترئ مثل ظاهر ڪري ڏيکاريو آهي. پاڻ الله تعاليٰ ارشاد فرمايو آهي: "اَلرَّحۡمٰنُ ۙ﴿۱﴾ عَلَّمَ الۡقُرۡاٰنَ ؕ﴿۲﴾" انهيءَ آيت کان صاف ظاهر آهي تہ الله تعاليٰ سرورِ ڪائنات ﷺ کي قرآن سيکاريو. ۽ قرآن شريف ۾ تمام شين جو بيان آهي. "وَ نَزَّلۡنَا عَلَيۡكَ الۡكِتٰبَ تِبۡيَانًا لِّكُلِّ شَيۡءٍ" قرآن مجيد ۾ ڪائنات جي هر هڪ شيء جو بيان ۽ سرورِ ڪائنات ﷺ ان جا عالِم ٿيا. پوءِ بنا ڪنهن شبهي جي سرورِ ڪائنات ﷺ ڪائنات جي جملہ شين جا عالِم ٿيا.

ٻيون بہ قرآن جون آيتون موجود آهن. ڄاڻڻ گهرجي تہ علم غيب عام نبين سڳورن لاءِ سندن معجزن مان هڪ معجزو آهي. ۽ معجزن جا انڪار ڪندڙ دائره اسلام کان خارج، ڪافر ۽ مرتد هوندا آهن. (ڪتب عقائد اسلاميہ) نبين سڳورن جي غيب داني مٿان ڪيئي قرآني آيتون ۽ حديثون مبارڪ شاهد عدل آهن. قرآني آيتن هوندي بہ نبين سڳورن جي علم غيب جو ڪو منڪر آهي تہ اهو قرآن جو منڪر آهي. ۽ قرآن جو منڪر باتفاق علماء جي

ڪافر ۽ مرتد آهي.

هي مذڪوره رسائل جيڪي نبين سڳورن جي علم غيب تي فقيهہ سنڌ علامہ مفتي قاضي مخدوم حسن الله پاٽائي رحمة الله عليہ تصنيف فرمايا آهن، حرف بحرف حق آهن. پاڻ احقاقِ حق جو حق ۽ ابطالِ باطل جو پورو حق ادا ڪيو آهي. جزاه الله جزاء الخير وجعل الجنة مثواه.

اهڙي طرح محققِ اهلسنت برادرم مفتي عبد الله فهيمي بہ قابل مبارڪباد آهي، جو پاڻ انهن رسالن کي سنڌ جي مختلف لائبريرين مان حاصل ڪري، انهن رسالن جي تخريج ۽ تحقيق جو ڪم سر انجام ڏنو آهي.

ڪتبه

عبده محمد احمد النعيمي السندي

(باني ومهتمم وشيخ الحديث ورئيس الافتاء
دارالعلوم انوار المجددية النعيمية، غريب آباد ملير ڪراچي
وسجاده نشين درگاه ڪوڏاريو شريف شاهہ بندر، سجاول)

تقريظ

استاد العلماء حضرت مفتي محمّد جان نعيمي دام ظله وفيوضه

دار العلوم مجدديہ نعيميہ گلشن نعيمي ڪراچي

الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على سيد الانبياء والمرسلين، سيدنا ومولانا محمد الفاتح لما اغلق، والخاتم لما سبق، والهادي الى صراط ربه المستقيم، وعلى آله وصحابه اجمعين، اما بعد:

اِنَّ الَّذِيْنَ يُؤْذُوْنَ اللّٰهَ وَ رَسُوْلَهٗ لَعَنَهُمُ اللّٰهُ فِي الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ وَ اَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا مُّهِيْنًا ۝

هر دور ۾ حق ۽ باطل جو مقابلو هلندو پيو اچي ۽ قيامت تائين هلندو. پر هر دور ۾ حق غالب رهيو ۽ باطل مغلوب. پاڻ ڪريمن ﷺ جي پاڪ زماني ۾ بہ ڪجھ نام نهاد مسلمان (منافقن) هئا. جيڪي پاڻ ڪريمن ﷺ جي ذات اقدس ۾ هر اعتبار سان اعتراض ڪندا هئا. ڪڏهن پاڻ ڪريمن ﷺ کي پاڻ جهڙو بشر سمجهندا هئا ۽ ڪڏهن پاڻ ڪريمن ﷺ جي علم غيب جي باري ۾ اعتراض ڪندا هئا تہ (نبي کي علم الغيب ڪونهي). ان کان علاوه ذات اقدس ۾ طرح طرح جا عيب تلاش ڪندا هئا. پاڻ ڪريمن ﷺ کي تڪليفون پهچائيندا هئا. جڏهن تہ الله تعاليٰ پنهنجي پياري رسول ڪريم عليہ الصلاة والسلام کي هر عيب ۽ نقص کان پاڪ پيدا فرمايو آهي.

پاڻ ڪريمن ﷺ اهڙن منڪرن (مناقفن) جي باري ۾ ارشاد فرمايو ۽ پنهنجي غلامن کي انهن منافقن جي چال بازي ۽ مڪر وفريب کان باخبر فرمايو. جيئن حديث پاڪ ۾ آهي تہ جڏهن منافقن پاڻ ڪريمن ﷺ جي علم الغيب جي باري ۾ اعتراضات ڪيا تہ (نبي کي علم الغيب ڪونهي). ان وقت

پاڻ ڪريمن ﷺ ارشاد فرمايو:

مَا بَالُ أَقْوَامٍ طَعَنُوا فِي عِلْمِي لَا تَسْأَلُونِي عَنْ شَيْءٍ فِيمَا بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ السَّاعَةِ إِلَّا أَنْبَأْتُكُمْ بِهِ.

ترجمو: انهن ماڻهن جو ڇا حال آهي، جيڪي منهنجي علم ۾ اعتراض ڪن ٿا. اج کان قيامت تائين جيڪو ٿيندو ان ۾ ڪا بہ اهڙي شيء ناهي، جنهن جي باري ۾ اوهان مون کان سوال ڪريو ۽ آئون اوهان کي جواب نہ ڏيان. (يعني هر شيء جو جواب ڏيندس). (تفسير معالم التنزيل، جزء اول، صہ 456)

اهلسنت وجماعت جو اهو عقيدو آهي تہ الله رب العالمين پنهنجي پياري حبيب سيد العالمين ﷺ کي پنهنجي فضل وڪرم سان ما كان وما يكون جو علم عطا فرمايو آهي، جيڪو آياتِ قرآن ۽ احاديثِ صحيحہ ۽ اڪابر علماء ڪرام جي اقوالن کان ثابت آهي.

پيش نظر ڪتاب ”رسائل علم الغيب“ سنڌ جي مشهور ڪامل واڪمل هستي سرتاج العلماء قاضي القضاة فقيہ العصر عارف بالله حضرت مخدوم **حسن الله بن مخدوم وهب الله** پاٽائي رحمة الله عليہ جو لکيل آهي، جنهن ۾ حضرت مخدوم صاحب محبوب رب العالمين سيد العالمين مني مرسل ﷺ جي علم الغيب جو تفصيلي بيان آياتِ قرآني، احاديثِ نبوي، اقوالِ صحابہ، اقوالِ ائمہ مجتهدين ۽ اقوال علماء ڪرام سان ثابت ڪيو آهي.

ان دور ۾ ڪجهہ منڪرن علم الغيب جي عدم ثبوت تي رسالا لکيا. حضرت مخدوم صاحب رحمة الله عليہ انهن جي رد ۾ هي چند رسالا سنڌي زبان ۾ لکيا، جنهن جي پڙهڻ سان گهڻا حق جا متلاشي راهِ راست تي اچي ويندا ۽ ڪوڙ سارا مسلمان بي دينن جي اعتراض ۽ شڪ شبهي جي مرض کان ڇوٽڪارو حاصل ڪندا. (انشاء الله تعالىٰ)

گهڻي وقت کان فقير جي اها تمنا هئي ته هي ڪتاب منظر عام تي آندو وڃي ۽ عوام الناس جي عدالت ۾ پيش ڪيو وڃي، تان جو عوام الناس انهيءَ مان فائدو حاصل ڪن.

بحمده تعاليٰ فقير جي اها تمنا پوري ٿي. محققِ اهلسنت علامه و مولانا مفتي محمّد عبد الله فهيمي زيد مجدهم وڏي محنت ۽ جاکوڙ سان انهن رسالن کي مرتّب ڪيو. بلاشبه فاضل نوجوان جي اها ڪاوش قابل تعريف ۽ قابل قدر آهي. اميد آهي ته اسان جا سنڌي ڀائر هن ڪاوش ۽ ڪوشش جو قدر ڪندا.

الله تعاليٰ هن عظيم ڪاوش کي شرفِ قبوليت عطا فرمائي. ۽ حضرت مصنف رحمة الله عليه ۽ فاضل نوجوان مفتي محمّد عبد الله فهيمي زيد مجدهم جي لاءِ صدقه جاريه بڻائي. آمين

ڪتبه

ابو عبد الله مفتي محمّد جان مجدّدي نعيمي عفي عنه

شيخ الحديث ومهتمم دار العلوم مجدديه نعيميه (گلشن نعيمي) ملير ڪراچي

امير مرڪزي جماعت اهلسنت سنڌ

تقريظ

استاد العلماء حضرت مفتي محمد عطاء الله نعيمي دام ظله وفيوضه

شيخ الحديث ورئيس دار الافتاء جامعة النُّور، ڪراچي

بسم الله الرحمٰن الرحيم

الحمد لله رب العالمين والصلواة السلام على سيد الانبياء والمرسلين سيدنا محمّد و على آله و صحبه و سلم. اما بعد:

عارف بالله قاضي القضاة مخدوم حسن الله پاٽائي رحمة الله عليہ صديقي خاندان جي عظيم شخصيت آهن. سنڌ جي عالمن وٽ ڪنهن بہ اعتقادي توڙي فقهي مسئلي ۾ سندن راءِ حرفِ آخر سمجهي ويندي هئي. تنهن ڪري جڏهن سنہ 1911ع ۾ سنڌ ۾ نبي ڪريم ﷺ لاءِ علم غيب جو مسئلو ڇڙيو تہ انهيءَ مسئلي ۾ مخالف عالمن، حضرت مخدوم حسن الله پاٽائي کان راءِ معلوم ڪرڻ گُهري. جنهن بابت پاڻ غلط عقيدن جي ترويج کي روڪڻ ۽ اهل اسلام جي ايمان جي حفاظت لاءِ پنهنجي راءِ ڏيندي قرآني آيتن، احاديث ڪريمہ ۽ عالمن سڳورن جي قولن سان تائيدي عبارتون ڏئي مختلف رسالا لکيا، جنهن ۾ پاڻ ثابت ڪيو آهي تہ نبي ڪريم ﷺ کي جميع ما كان وما يكون جو علم غيب حاصل آهي. ۽ اهي سڀ رسالا هن مجموعي بنام ”رسائل علم الغيب“ ۾ شامل آهن.

هي رسالا اڄ تائين اڻ ڇپيل صورت ۾ سنڌ جي ڪُتب خانن ۾ موجود رهيا. جن کي اسان جي محترم دوست فاضل علامہ مفتي عبد الله فهيمي حفظه الله وڏي جاکوڙ سان ڪُتب خانن مان سَهيڙي، ڏينهن رات محنت ڪري انهن تي تحقيقي مرحلا سر انجام ڏنا. تانتہ اڄ اهي رسالا قارئين جي هٿن ۾ پڙهڻ

لاءِ آسان بڻيا. يقيناً موصوف جي اها ڪاوش قابلِ ستائش آهي. اميد تہ اسان جي سنڌي ياٺرن کي هن مان گهڻو فائدو رسندو. ۽ انهن جي ايمان جي حفاظت جو سامان پڻ ٿيندو.

الله تعاليٰ پنهنجي حبيب ﷺ جي طفيل برادر مفتي عبد الله فهيمي صاحب جي محنتن کي پنهنجي بارگاه ۾ قبول فرمائي.

مفتي محمّد عطاء الله نعيمي

خادم الحديث ودارالافتاء جامعة النور

وجمعيت اشاعت اهلسنت (پاڪستان) ڪراچي

8 رمضان المبارک 1440

14 مئي بروز اڱارو

تقريظ

استاد العلماء حضرت مفتي سيد فهيم احمد شاه راشدي دامت فيوضه علينا

نحمده ونصلي ونسلم على رسوله الكريم

انساني عملن جو دارومدار عقيدن تي آهي. جيڪڏهن عقيدا صحيح آهن ته عملَ الله تعاليٰ جي بارگاه ۾ مقبول آهن ۽ جيڪڏهن عقيدا قرآن وسنت جي موافق نه آهن ته ڪٿي جبل احد جيترا عملَ ڪجن، الله تعاليٰ جي بارگاه ۾ مقبول نه آهن. عقيدن جي ضرورت بابت امام رباني مجدد الف ثاني عليه الرحمة فرمائن ٿا ته :

اگر معاذ الله ڪنهن به هڪ ضروري عقيدي ۾ خلل پئجي ويو ته اهو شخص اُخروي نجات واري دولت کان محروم رهجي ويندو. (تنهن ڪري) هر عقلمند مٿان پهريون فرض آهي ته پنهنجا عقيدا اهل سنت وجماعت جي موافق رکي. ڇاڪاڻ ته آخرت ۾ نجات لهندڙ جماعت، صرف اهل سنت وجماعت آهي. (مڪتوبات شريف، دفتر اول، مڪتوب نمبر: 194)

هي مجموعو نالي ”رسائل علم الغيب“ به اهلسنت وجماعت جي عقيدي ”نبي ڪريم ﷺ جن کي جميع ما كان وما يكون علم غيب حاصل هجڻ“ بابت آهي. جنهن ۾ سنڌ جي پاتائي خاندان جي عظيم فرد فقيه قاضي مخدوم حسن الله پاتائي عليه الرحمة جا رسالا شامل آهن. جيڪي اڄ تائين منظر عام تائين نه اچي سگهيا آهن. يقيناً هن مجموعي پڙهڻ سان قارئين کي اسلاف جي عقيدن جي صحيح معلومات حاصل ٿيندي.

اسان جي شاگرد محقق عبد الله فهيمي انهن رسالن کي سهيڙي، انهن کي تحقيقي انداز ۾ جمع ڪري قارئين تائين پهچايو آهي. الله تعاليٰ کيس علمي ۽ تحقيقي پورهئي ۾ برڪت عطا فرمائي.

تقريظ

محقق اهلسنت حضرت علامہ مفتي حق النبي سڪندري ازهري دام ظله

الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام عليٰ سيد الانبياء والمرسلين سيدنا محمد و عليٰ آله و صحبه اجمعين. اما بعد:

هن ڪائنات ۾ انسان جي سعادت، احڪام خداوندي جي پيروي ۾ آهي. احڪام خداوندي مان ڪجھ حڪمن جو تعلق عقائد سان آهي ۽ ڪجھ جو تعلق عملن سان آهي. عقائد جي اهميت تمام گهڻي آهي؛ ڇو تہ ابدي ڇوٽڪاري جو مدار عقيدو آهي، عقيدي کان بنا عملن جو مثال ايئن آهي جيئن بنا روح جي ڪو جسم هجي. عمل جي ڪوتاهي ايتري حساس ۽ خطرناڪ نہ آهي جيتري عقيدي جي خرابي خطرناڪ ۽ حساس آهي.

هر دور ۾ اسلامي عقيدن جا صحيح ۽ سچا ترجمان اهلسنت وجماعت وارا رهيا آهن، جن هميشہ افراط و تفريط کان پاڻ بچائي صراط مستقيم تي گامزن رهيا آهن. برصغير پاڪ و هند جا مسلمان بنا ڪنهن اختلاف جي اهل سنت و جماعت عقيدي ۽ طريقي جا پابند رهيا آهن ۽ اهو سلسلو جاري رهندو پئي آيو. تان تہ اسان جي هن وطن ۾ مولوي اسماعيل دهلوي اچي فتنو وڌو ۽ فرقي بازي جا بنياد ڪَڙّا ڪيا. جيڪو فتنو اڳتي هلي ديوبنديت جي شڪل اختيار ڪري هڪ مستقل فرقو بڻجي ويو.

ان فتني فساد جا اثرات اسان جي سڀاجهڙي سنڌ تي بہ پيا ۽ سنڌ ۾ تاج محمود امروٽي ۽ ان جي هم خيالن سنڌ ۾ وهابيت پکيڙي، جنهن ڪري اچي بحثن مباحثن جي بازار اچي گرم ٿي.

سنڌ جي برک عالمن شروع کان ٿي ان ديوبندي فتني جي شرارت کان

سنڌ جي عوام کي آگاهہ ڪيو ۽ ان موضوع تي تصنيفات جو سلسلو پڻ شروع ڪيو. ديوبندي فرقو صراط مستقيم کان ٿڙي ڪري شاذ اقوالن ۽ مرجوح روايتن تي قائم آهي ۽ اهلحديث فرقي کان فڪري طور متاثر فرقو آهي.

زير نظر ڪتاب بہ پڻ سُني وهابي مباحثن جي اهم ڪڙي آهي، جنهن ۾ سنڌ جي برک عالم وڏي محقق حضرت مخدوم حسن الله صديقي رحمة الله عليہ هڪ ديوبندي مولوي سان قلمي بحث فرمائي حق واضح فرمايو.

هي ڪتاب قلمي صورت ۾ هيو ۽ حضرت شير مصطفيٰ سلطان الواعظين، عمدة المحققين قبلہ مفتي عبدالرحيم سڪندري قدس سره العزيز جن ان جي اشاعت لاءِ فڪرمند رهيا هيا ۽ سندن خواهش هئي تہ اهو اهم ۽ ناياب ڪتاب شايع ٿيڻ گهرجي.

الله تعاليٰ جزاءِ خير ڏي حضرت علامہ مفتي عبد الله فهيمي مد ظلہ کي جن هن ڏکي ڪم کي سر انجام ڏنو آهي.

حضرت فاضل محقق علامہ فهيمي دام ظلہ هڪ بهترين مدرس، محقق عالم دين آهن، کين فنِ تحقيق تي دسترس حاصل آهي. ڪاش جو سنڌ جا ديني ادارا اهڙن عالمن کان استفادو ڪري ديني مدرسن ۾ تحقيق جو شعبو قائم ڪن.

هي ڪتاب عوام اهلسنت لاءِ هڪ اهم تحفو آهي ۽ مان عوام کي گذارش ڪندس تہ هي ڪتاب پڙهن، جيئن باطل فرقن جي تحقيق سندن سامهون چٽي تي بيهي.

الله تعاليٰ محقق فاضل جي خدمت قبول ڪري. آمين.

ڪتبہ

ابو البرڪات حق النبي سڪندري ازهري

7 محرم الحرام 1441 هہ بروز ڇنڇر

تقريظ

پير طريقت حضرت سائين منظور احمد مشوري دام ظله

سجاده نشين خانقاه عاليہ مشوري شريف، لاڙڪاڻہ

نحمده ونصلي ونسلم علی رسوله الكريم

حضرت سائين مخدوم حسن الله پاٽائي، صديقي خاندان جي عظيم شخصيت، جيڪي اسان جي محدث فقيہ تاجدار مشوري قدس سره العزيز جي استادي سلسلي جا عظيم فقيہ ۽ قاضي هئا. پاڻ سائين جن پنهنجي سڄي زندگي بد مذهبيت جي رد لاءِ وقف ڪئي هيائون. جنهن تي سندن لکيل رسالا شاهد آهن.

انهن رسالن مان هي رسالا بنام "رسائل علم الغيب"، جنهن ۾ سندن ٽي رسالا شامل آهن، جيڪي پاڻ حضرت حبيب ڪريم سرور ڪائنات ﷺ جي لاءِ جميع ما كان وما يكون علم غيب جي اثبات لاءِ تصنيف فرمايا اٿئون. پاڻ انهن رسالن ۾ قرآن و حديث ۽ سوين ڪتابن جي عبارتن سان مخالفن جي باطل عقيدي کي رد فرمايو اٿن.

اسان جي پاڙي جي فاضل محقق مفتي عبد الله فهيمي انهن رسالن کي سنڌ جي قديمي ڪتب خانن مان ڳولي، وري انهن رسالن کي نئين سنڌي ۾ ترتيب ڏئي، متن تحقيق جو ڪم ڪيو. يقينا پاڻ هي اهڙو علمي ڪم ڪيو اٿن، جنهن جو اعتراف هر پڙهندڙ ضرور ڪندو.

الله تعاليٰ جي بارگاه ۾ يقين آهي تہ جڏهن مُخالف هن ڪتاب کي پڙهندو تہ ضرور هدايت جو رستو وٺندو.

تقريظ

حضرت محقق سائين مخدوم سليم الله پاٽائي دام ظله

پاٽ شريف سنڌ جي انهن چند ڳوٺن مان آهي، جن علمي لحاظ کان صدين تائين پاڻ ملهايو. اُهي هتان جا ئي عالم سڳورا هئا، جن ڏهين صدي هجري ۾ برهانپور هندوستان ۾ سنڌي پور جو بنياد رکيو. جنهن پڻ سنڌي عالمن سبب جڳ ۾ شهرت ماڻي. انهي خاندان جي هڪ شاخ هنگورجن ۾، ٻي شاخ پاٽ شريف ۽ ٽين شاخ سيوهڻ ۾ علمي سرگرمين کي فروغ ڏنو.

مخدوم قاضي حسن الله پڻ انهيءَ خانواده جو عظيم علمي ۽ روحاني فرد هو. جنهن پنهنجي سموري حياتي علم پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ ۾ گذاري. پاڻ شريعت جا قاضي ۽ فقيهہ هئا. همہ وقت شريعت جي پاسداري جو خيال رکندا هئا. پاڻ مفتي ۽ فقيهہ هجڻ سان گڏ عقيده اهلسنت کي بہ خوب ڦهلايائون.

مخدوم حسن الله پاٽائي جن نہ چاهيندا هئا تہ عوام ۾ غلط عقيدن جي ترويج ٿئي. تنهن ڪري ئي پاڻ فقهي بحثن سان گڏوگڏ عقيدن تي بہ ڪتاب لکيائون. هي مجموعو ”رسائل علم الغيب“ بہ انهيءَ سلسلي جي ڪڙي آهي. هن مجموعي ۾ سندن ٽي رسالہ شامل آهن. جيڪي مختلف وقتن تي لکيائون. ۽ پاڻ انهن رسالن ۾ تحقيقي انداز سان ثابت ڪيائون تہ نبي ڪريم ﷺ جن کي جميع علم غيب حاصل آهي.

مخدوم صاحب جا اِهي رسالہ هن وقت تائين سنڌ جي لائبريرين ۾ محفوظ هئا. اسان جي دوست محقق سائين عبد الله فهيمي صاحب جن انهن رسالن کي گڏ ڪري، انهن تي تحقيقي ڪم سر انجام ڏنو. يقينا پاڻ مبارڪباد جي لائق آهن.

مقدمو

سنڌ اها مردم خيز برڪت پري ۽ سڀاڳي زمين آهي، جنهن هر دؤر ۾ وڏا، جيد عالم سگهورا، بزرگ ۽ باڪمال انسان پيدا ڪيا، جن عقائدِ باطله جو علمي ۽ تحقيقي رد ڪري عوام الناس لاءِ راهِ راست هموار ڪئي.

سنڌ جا عالمَ سگهورا پنهنجي پنهنجي زماني ۾ بدمذهبن خلاف قلمي جهاد ڪي جاري رکندا آيا. جهڙوڪ: قاضي مخدوم فضل الله صديقي پاٽائي عليه الرحمة، پاڻ سن 1278 هجري ۾ عقائدِ باطله خلاف رسالو بنام "ڪشف مبهم مشڪلات" لکيو. اهڙي طرح قاضي مفتي عبد الغفور همايوني عليه الرحمة، پاڻ عقائدِ باطله خلاف سڄي زندگي پنهنجي قلم کي جاري رکيائون. ايتري تائين جو پاڻ سنڌ ۾ "همايوني علماء" جا سربراهه بڻيا. مخدوم حسن الله پاٽائي عليه الرحمة به انهن عالمن سگهورن جو تسلسل هو. پاڻ پنهنجي زماني ۾ عقائدِ باطله خلاف ڪتاب لکيا. هي اُهو زمانو هو جو اڃان بد مذهبيت سنڌ ۾ مڪمل طرح سان داخل نه ٿي چڪي هئي.

1911ع ۾ ڪراچي مان مولوي عبدالڪريم درس ۽ مدرسه مظهر العلوم کڏه جي عالمن جي درميان حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم لاءِ علم غيب جي مسئلي جو هڪ زبردست طوفان ڪڙو ٿيو جنهن ۾ سنڌ جا علماءَ ٻن حصن ۾ ورهائجي ويا. دارالرشاد پير جهنڊي ۽ مدرسي مظهر العلوم کڏي ڪراچيءَ جا عالم هن ڳالهه جا قائل بڻيا ته حضور صلي الله عليه وسلم جن کي ايتري ڄاڻ آهي، جيترو الله تعاليٰ شريعت ۽ مخلوق جي هدايت لاءِ کين سمجهايو هو ۽ مولوي عبد الڪريم درس ۽ ٻين سيني سنڌي عالمن جو مؤقف هيو ته حضور صلي الله عليه وسلم جن کي ڪُلي جزي ۽ ماڪان و مايڪون (جيڪي ٿيو آهي ۽ جو ڪجهه آئيندي ٿيندو) تنهن سڀ جي ڄاڻ آهي.

انهيءَ دوران مولوي احمد صديق مدرسه مظهر العلوم ڪڏه واري مخدوم حسن الله پاٽائي ڏي مذڪوره موضوع متعلق ڪجهہ سوال لکي سندن رايو معلوم ڪرڻ گهريو. تنهن تي مخدوم حسن الله جواب ۾ پنهنجي راءِ ڏيندي ڪجهہ حوالا لکي، چند صفحن تي مشتمل رسالي جو نالو "**ڪحل البصر**" رکيو.

مخدوم حسن الله پاٽائي جو رسالو "**ڪحل البصر**" جڏهن مولوي احمد صديق مدرسه مظهر العلوم ڪڏه واري وٽ پهتو تہ اُن صاحب مخدوم صاحب جي مؤقف ۽ راءِ جي تائيد بجاءِ مخدوم صاحب واري رسالي جي رد ۾ ڪجهہ صفحا لکي مخدوم صاحب ڏانهن موڪليا.

جڏهن اُهي صفحات مخدوم حسن الله پاٽائي وٽ پهتا تہ پاڻ اُنهن صفحن جو علمي رد ڪندي ڪجهہ صفحا لکيا، ۽ انهن صفحن جو نالو "**قرة العينين**" رکيو.

جڏهن مخدوم حسن الله پاٽائي، مهيني ذوالقعد 1330هہ ۾ مٽياري جي علمي ۽ روحاني شخصيت خواجه عبد الحليم سرهندي فاروقي مجددي نقشبندي عليه الرحمة وٽ خيريت معلوم ڪرڻ آيا تہ خواجه صاحب جي فرزند پير حاجي غلام مجدد متعلوي جي استدعا تي مخدوم حسن الله پاٽائي هي مفصل ڪتاب لکيو. جنهن جو نالو "**جلاء العينين في اظهار ثبوت علم الغيب لسيد الثقلين ﷺ**" رکيائين.

ڪافي سالن کان انهن رسالن جي جستجو ۽ تلاش هئي. بالآخر مخدوم حسن الله پاٽائي عليه الرحمة جن جا اِهي ناياب رسالا دستياب ٿيا. تڏهن کان ٿي راقم انهن رسالن تي تحقيقي ڪم سر انجام ڏنو.

مقدمي ۾ مخدوم حسن الله پاٽائي عليه الرحمة جن جي سوانح بابت بہ لکيو ويو، ڇو تہ مخدوم صاحب جي تفصيلي سوانح ڪنهن بہ نہ لکي هئي. خاص طرح سان مخدوم حسن الله پاٽائي جي تصنيفن طرف ڪنهن بہ توجهہ نہ ڏنو.

هيٺ اسان مخدوم صاحب جي سوانح کي ذڪر ڪريون ٿا.

مصنف جي سوانح حيات

نالو:

مخدوم حسن الله پاٽائي ولد وهب الله المعروف عزت الله[1] صديقي آهي.

مخدوم محمد مجذوب سيوهاڻي مخدوم حسن الله پاٽائي کي "حسن الدين" ڪري سڏيندو هو.

پيدائش:

مخدوم صاحب جي پيدائش ضلعي دادو جي مشهور ۽ معروف علمي شهر "پاٽ" ۾ ٿي. سندس تاريخ پيدائش ۾ اختلاف آهي. ڪن محققن ته مخدوم صاحب جي تاريخ پيدائش لکي ئي نه آهي. ۽ جيڪڏهن ڪِن محققن مخدوم صاحب جي تاريخ پيدائش لکي آهي ته فقط سن عيسوي لکيو آهي. جيڪو 1850ع ڄاڻايو اٿن.

جن محققن مخدوم صاحب جي تاريخ پيدائش ذڪر ئي نه ڪئي آهي، اُهي هي آهن:

(1) مير حاجن مير، "سيوهڻ جون ادبي شخصيتون"[2].
(2) مخدوم محمد روشن صديقي[3].
(3) عبدالوهاب چاچڙ، "شريعت سوانح نمبر"[4].
(4) ڊاڪٽر رحمت الله ابڙو[5].

جن محققن مخدوم صاحب جي پيدائش جو سن عيسوي 1850ع لکيو آهي، اُهي هي آهن:

---

[1] عظيم سنڌي انسان، صفحو 252.

[2] سيوهڻ جون ادبي شخصيتون، صفحو 86.

[3] حضرت مخدوم فضل الله صديقي پاٽائي ۽ ان جي علمي فقهي خدمتن جو تنقيدي جائزو، صفحه 268.

[4] شريعت سوانح نمبر، صفحه 357.

[5] مولانا غلام عمر جتوئي لاڙڪاڻوي ۽ سنڌس ديني ۽ فقهي خدمتون، صفحه 59.

(1) خادم حسين چانڊيو "مارو جي ملير جا"[1]

(2) ڊاڪٽر ميمڻ عبد الغفور سنڌي، "عظيم سنڌي انسان"[2]

(3) گلزار ڪلهوڙو پاتائي، "پاٽ شريف تاريخ جي آئيني ۾"[3]

القاب:

مخدوم صاحب جا لقب "سرتاج العلماء"، "قاضي القضاة"، "افقه الفقه في السند" ۽ "مفتي اعظم" هئا. ڇو ته سندس شمار وقت جي جيد عالمن ۾ ٿيندو هو.

نسب نامو:

سندن شجره نسب هن طرح آهي: مخدوم حسن الله بن مخدوم وهب الله بن عبد الواسع بن مخدوم محمد حسن (هي بزرگ مخدوم عبد الواحد سيوستاني صاحب"بياض واحدي" جو پاءُ آهي.) بن مخدوم قاضي دين محمّد سيوستاني وزير مذهبي امور ومفتي ڪلهوڙا دور.

سندن نسب نامو اڳتي هلي شيخ شهاب الدين سهروردي عليه الرحمة سان ملي، حضرت سيدنا ابوبڪر صديق رضي الله عنه تائين ملي ٿو.

تعليم، تربيت:

مخدوم صاحب جي ابتدائي تربيت اهڙيءَ ماحول ۾ ٿي جو علمي ماحول، شريعت مطهره جي پابندي، روحاني محافل ۽ اخلاقيات جا درس زندگيءَ جي معمولات ۾ شامل هئا.

استاد:

مخدوم صاحب جا استاد هي آهن:

(1) مخدوم فضل الله صديقي:

مخدوم فضل الله پاتائي، سيوهڻ جي صديقي خاندان مان هڪ وڏو عالم ۽ اهلِ دل بزرگ ٿي گذريو آهي. سندن ولادت 1224هجري ۾ "سيوهڻ" ۾ ٿي. ديني تعليم

---

[1] مارو جي ملير جا، صفحو 217.

[2] عظيم سنڌي انسان، صفحو 252.

[3] پاٽ شريف تاريخ جي آئيني ۾، صفحو 121.

مخدوم محمد عارف سيوهاڻي ۽ عبدالواحد سيوهاڻي کان سيوهڻ ۾ حاصل ڪيائين. سيوهڻ کان لڏي پاٽ ۾ اچي رهيو ۽ تدريس جي عمل ۾ مشغول ٿيو. پاٽ ۾ سڪونت اختيار ڪرڻ سبب "پاٽائي" مشهور ٿيو. طريقت ۽ خلافت جو خرقو مخدوم محمد يوسف ڪنياروي ءَ کان حاصل ڪيائين.

مخدوم فضل الله هڪ وڏو عالم ۽ فارسيءَ جو وڏو شاعر هو. سندس مختلف تحريرن جا مسودا سنڌ جي مختلف قديم ڪتبخانن ۾ موجود آهن. مخدوم فضل الله جي تصنيفن ۾ "بياض فضل الله"، "بياض فضلي" "ڪشف مبهم مشڪلات"[1] وغيرهم شامل آهن. ۽ سندن ڪتاب "اصلاح المصلح" (فارسي) گهڻي شهرت ماڻي. هن وڏي فقيهه ۽ محدث 1290هـ/1873ع ۾ وفات ڪئي. سندن مزار مبارڪ "پاٽ" ۾ مرجع خلائق آهي.

مخدوم حسن الله پاٽائي شروعاتي تعليم پنهنجي چاچي، مخدوم فضل الله صديقي (المتوفي 1290هـ) وٽان ورتائين.

(2) مخدوم محمّد شفيع پاٽائي:

مولوي مخدوم وقاضي حافظ محمد شفيع صديقي ولد ميان احمدي صديقي "پاٽ" شهر ۾ سن 1835ع ۾ ڄائو. سندس والد ميان احمدي صاحب پاٽ شهر جو ميرن طرفان قاضي هو. پاڻ ابتدائي تعليم مخدوم مولوي حاجي فضل الله سيوستاني وٽان حاصل ڪئي ۽ پوءِ قلجي ۾ ڪن وڏن عالمن وٽان وڌيڪ علم حاصل ڪيائين. پندرهن ورهن جي ڄمار ۾ پاڻ فارغ التحصيل ٿي، پنهنجي ڳوٺ "پاٽ" ۾ آيو ۽ سورهن ورهن جي عمر يعني هڪ سال اندر پنهنجي ذهانت جو ثبوت ڏيندي، قرآن شريف ياد ڪري ورتائين. پاڻ سنسڪرت زبان مان چڱي طرح واقف هو. باطني

---

[1] مخدوم فضل الله پاٽائي جي هن ڪتاب جو سنڌي ۾ ترجمو اسان جي دوست مولانا مفتي پير خليل احمد ويهڙائي ڪيو آهي، جيڪو مطبوع آهي، ۽ مخدوم فضل الله پاٽائي جي هن ڪتاب جو اردو ترجمو راقم بہ ڪيو آهي، جيڪو "جمعيت اشاعت اهلسنت" ڪراچي وارن پنهنجي ماهنامي ۾ شايع ڪيو آهي.

فيض وٺڻ لاءِ پاڻ ڪنياري شريف (ضلعو نوابشاهه) جي نقشبندي خاندان جي ميان محمد يوسف کان ڪجهه فيض حاصل ڪيائين. سندن هٿ مبارڪ تي ڪيترائي هندو مسلمان ٿيا هئا. پاڻ اعلىٰ درجي جو عربي، فارسي ۽ سنڌي ٻولي جو شاعر به هو. سندن تصانيف ۾ ”منظوم ترجمه قصيده برده“ (مطبوع) آهي. پاڻ پنهنجي ڳوٺ پاٽ شريف جي شهر ۾ هڪ مدرسو قائم ڪيائين. سندن وفات 63 ورهين جي ڄمار ۾ 1898ع ۾ ٿي.

هي بزرگ به مخدوم صاحب جي استادن مان آهي. جهڙي طرح مخدوم حسن الله پنهنجي ڪتاب ”جلاء العينين“ ۾ لکيو آهي ته:” مون پنهنجي استاد صاحب شيخ الاسلام مخدوم مرحوم وقت جي علامه (اعني (يعني) حافظ القرآن الكريم مولانا شفيع محمّد صديقي پاٽائي عليه الرحمة والغفران...“

اهڙي طرح مخدوم حسن الله پنهنجي شاگرد رشيد پير غلام مجدد سرهندي کي ڏنل علمي سند ۾ به اظهار ڪيو آهي. مخدوم صاحب لکي ٿو ته: ”قرء الفقير حسن الله عفي عنه وعن اسلافه آمين، العلم العربي في الابتداء ”الفوائد الضيائية“ وقدراً من الفقه والتفسير والمنطق والمعاني من العلامة حافظ القرآن المجاهد في سبيل الله مولانا محمّد شفيع الصديقي الباتائي عليه الرحمة والغفران.“[1]

ان علمي سند مان اهو معلوم ٿيو ته مخدوم حسن الله پنهنجي استاد مخدوم محمد شفيع پاٽائيءَ عليه الرحمة وٽ علم نحو ۾ ”شرح جامي“ ۽ ٻين علمن جهڙوڪ: فقه، تفسير، معاني وغيره ۾ ٻيا ڪتاب به پڙهيا آهن.

(3) مولانا نور محمد ميڪڻ شهدادڪوٽي:

سندس ولادت 1206ھ/1791ع تي بلوچستان جي رياست ”قلات“ جي علائقي ”ڪندي“ ۾ ٿي. پاڻ علم جي تحصيل پنهنجي ڳوٺ ”ڪندي“ ۾ پنهنجي عزيز مولانا عبدالحليم ڪندوي (وفات: 1254ھ/ 1838ع) جي درسگاهه ۾ ڪيائون.

---

[1] انساب مشائخ سيوستان، مقدمو، ب.

تحصيل علم کان پوءِ، سندن پهريون وقت پنهنجي ڳوٺ ۾ عربي تعليم ڏيڻ ۾ گذريو. کيس تعليم سان گڏ فقهي تحريرن ۾ بہ ڪافي مهارت حاصل هئي. سندس علمي تحريري شهرت پکڙجي وئي. پاڻ پنهنجي علائقي ۾ ”مفتي اعظم“ جي لقب سان مشهور ٿيو. ان ڪري خان آف قلات قاضي خدا داد خان پنهنجي دربار ۽ علائقي جو ”قاضي القضاة“ مقرر ڪيو. ان کان بعد سنہ 1271ھ/1855ع ۾ اُتان هجرت ڪري هميشہ لاءِ سنڌ جي شهر ”شهدادڪوٽ“ ۾ رهيا، هتي اچي درسگاهہ کوليائون، ۽ وٽن سنڌ ۽ بلوچستان جا تشنگان علم اچي علمي فيض حاصل ڪندا رهيا. سندن طريقت جو سلسلو قادري، جناب حضرت ميان محمد حسن صاحب ڪٽباري رحہ (تحصيل لهڙي، رياست قلات) سان وابستہ هو. سندن ڪا خاص تصنيف ۽ تاليف ڪانہ آهي، مگر سيني عربي درسي ڪتابن تي قلمي حاشيا لکيل آهن، جيڪي اڄ تائين اڻ ڇپيل آهن. پاڻ 12 ذوالحج 1296ھ/ 1879ع تي، نوي ورهين جي ڄمار ۾ وفات ڪيائون. سندن مزار مبارڪ شهدادڪوٽ ۾ پنهنجي ئي درسگاه ۾ آهي.

مخدوم حسن الله پاٽائي جن مولانا نور محمد شهدادڪوٽي وٽ آخري ڪتاب پڙهيا آهن.[1]

(4) مولانا گل محمد شهدادڪوٽي:

مولانا گل محمّد، مولانا نور محمّد شهدادڪوٽي جو وڏو فرزند هو. سندس ولادت 21 رجب سنہ 1240ھ/1825ع تي ”ڪنڌي“ تحصيل ”ڀاڳ“ رياست ”قلات“ ۾ ٿي.

مولانا گل محمّد ابتدائي تعليم ”ڪنڌي“ ۾ ۽ بقايا تعليم ”شهدادڪوٽ“ ۾ پنهنجي والد بزرگوار مولانا نور محمّد شهدادڪوٽي وٽ حاصل ڪئي. پاڻ 22 سالن جي عمر ۾ ديني تعليم کان فارغ التحصيل ٿي پنهنجي والد جي ئي قائم ڪيل مدرسي ”نور محمّديه“ ۾ درس وتدريس جو ڪم شروع ڪيو. کائنس ڪيترائي شاگرد ديني تعليم حاصل ڪري فارغ ٿيا. روايت آهي تہ مولانا گل محمّد

---

[1] تذڪره مشاهير سنڌ، صفحو 187.

شهدادڪوٽي وٽان اٽڪل 486 عالم فارغ التحصيل ٿي نڪتا. جيڪي سڀ پنهنجي وقت جا مدرس هئا. سندس طريقت جو سلسلو “قادري” هو. پاڻ پنهنجي سڄي عمر درس وتدريس ۾ گذاري 48 سالن جي عمر ۾ 28 ذو الحج 1360ھ/1888ع تي هن فاني دنيا مان رحلت ڪري ويو. سندس مزار مبارڪ شهدادڪوٽ ۾ پنهنجي درسگاهہ ۽ مدرسي جي احاطي ۾ آهي.

مخدوم حسن الله پاٽائي مروّج درسِ نظامي جا باقي رهيل ڪتاب حضرت مولانا گل محمد (المتوفي 1306ھ) وٽان پورا ڪيائين.

همدرس:

سندس هم درس علمائن مان:

1) مولوي محمد حسن حيدرآبادي
2) مولوي محمد هاشم ڳڙهي ياسيني
3) مولوي عطاء الله فيروزشاهي

۽ ٻيا ڪيترائي علماء شامل هئا.

هي سڀ عالم سڳورا شهدادڪوٽ جي علمي مرڪز “مدرسه نور محمديه” ۾ مخدوم حسن الله پاٽائي سان گڏ همدرس رهيا آهن.

بيعت:

مخدوم حسن الله پاٽائي پنهنجي چاچي استاد وقت جي غوث ۽ عارف بالله قاضي فقيه مخدوم فضل الله پاٽائي عليه الرحمة جي هٿ تي نقشبندي سلسلي ۾ بيعت ڪئي. پنهنجي مرشد طرفان خرقۂ خلافت حاصل هُون. پر پاڻ مريدي سلسلو نہ هلايائون ۽ پنهنجي سڄي زندگي علم جي ترويج لاءِ وقف ڪيائون.

شادي ۽ اولاد:

پاڻ هڪ شادي ڪيائون. جنهن مان ٽي پُٽ ۽ ٽي نياڻيون پيدا ٿيون.

(1) محمد سرور

(2) فضل الله

(3) حسن الدين

(4) آمنہ خاتون

مخدوم صاحب جي هيءَ وڏي نياڻي عالمہ ، حافظہ ، فقيهہ ۽ زاهده هئي. هن جو عقدِ نڪاح سنڌ ئي خاندان جي چشم و چراغ عالم دين مخدوم قاضي نصر الله بن ميان احمد قاضي آف پاٽ سان ٿيو. هن نياڻي مان ڪيس ٻہ فرزند عالم، فاضل قاضي ۽ مفتي مخدوم علي گوهر ۽ ميان نجم الدين صديقي ٿيا.

(5) عصمت خاتون

(6) مريم خاتون

مخدوم حسن الله پاٽائي جا پُٽ سنڌ علمي ۽ روحاني صحبت کان محروم رهيا. ۽ مخدوم حسن الله پاٽائي جو علمي ۽ روحاني جاءِ نشين مخدوم علي گوهر صديقي (وفات: 1972ع) بڻيو.

درس تدريس:

مخدوم صاحب پنهنجي وڏن جي پاٽ ۾ قائم ڪيل مدرسي کي زور شور سان هلايو جنهن مان ڪيترا شاگرد استفادو حاصل ڪري ويا. مخدوم صاحب هڪ وڏو عالم، متڪلم، مناظر، محقق ۽ فقيهہ هو. گهڻو ڪري پنهنجي خانداني عالمن جي فتوين ۽ راءِ تي هلندو هو. سنڌ ڏاڏي مخدوم عبد الواحد سيوستانيءَ جي لکيل "بياض واحدي" جي قولن کي ترجيح ڏيندو هو. سموري زندگي درس تدريس ۽ فتويٰ نويسي ۾ گذاري. هندستان جي دارالحرب هئڻ جو قائل هو. تنهنڪري سنڌ مولوي محمد هاشم ڳڙهي ياسين واري سان زبردست تحريري مناظرا رهيا. جو هو هندستان جي دارالسلام جو قائل هو. اهڙيءَ ريت مولانا عطاءُ الله فيروز شاهيءَ سان بہ هن جا تحريري بحث جاري رهيا. نوشهري فيروز جي مشهور قاضي محمد عالم اهل حديث سان ۽ مٽيارين جي فقير محمد محدث سان بہ ڪِن مسئلن تي هن جو تحريري رد ڪد هلندو رهيو.

مخدوم صاحب هيٺين علائقن ۾ درس وتدريس ڪيائون، جتي ڪثرت سان اهل سنت جي عالمن استفادو ڪيو.

(1) پاٽ، ضلع دادو:

مخدوم حسن الله پاٽائي جڏهن شهدادڪوٽ مان دستار بند بڻجي پنهنجي آبائي علائقي پاٽ ۾ آيو تہ پنهنجي استاد قاضي شفيع محمّد پاٽائي جي مدرسي ۾ پڙهائڻ شروع ڪيائين. يا وري اچي ڪري پنهنجو الڳ مدرسو کوليو.

(2) دربيلو، ضلع نوشهروفيروز:

مخدوم صاحب جڏهن دربيلي ۾ پڙهايو آهي تہ شايد اُتي مولانا استاد العلماء مخدوم محمد دائود دربيلائي پڙهيو هوندو.

(3) مٽياري، ضلع حيدرآباد:

مخدوم صاحب مٽياري ۾ حضرت خواجه عبد الحليم سرهندي عليه الرحمة جي درگاهہ تي پڙهايو آهي، جهڙي طرح مخدوم صاحب پنهنجي ڪتاب "جلاء العينين" ۾ صراحت ڪئي آهي. لکن ٿا تہ :"هي مسڪين مٽارين شريفن ۾ حضرات ڪرامن سرهندين دامت فيوفهم جي درگاهہ شريف تي پڙهائيندڙ هو..."

عين ممڪن آهي تہ مخدوم صاحب جي مٽيارين ۾ پڙهائڻ دوران خواجه عبد الحليم سرهندي جو فرزند ارجمند خواجه غلام مجدد سرهندي مخدوم حسن الله پاٽائي وٽ پڙهيو هجي.

(4) ڳوٺ سونو جتوئي، ضلع لاڙڪاڻو:

مخدوم حسن الله پاٽائي پنهنجي شاگرد رشيد مفتي قاضي غلام عمر جتوئي عليه الرحمه وٽ گهڻو ايندا ويندا هئا. ۽ مهينن جا مهينا رهندا هئا. تنهن ڪري ٿي سگهي ٿو تہ ڳوٺ سونو جتوئي ۾ رهڻ دوران برڪت خاطر مفتي غلام عمر جتوئي جي شاگردن کي مٿيان ڪتاب پڙهائيندا هوندا.

(5) ڳوٺ ملا ابڙا، ضلع لاڙڪاڻو:

مخدوم حسن الله پاٽائي هن ڳوٺ ۾ پاڻ ڪڏهن پڙهايو اٿن ۽ ڪنهن کي پڙهايو اٿن؟ ان ڳالهہ جي ثابتي نہ ٿي ملي. البتہ ڊاڪٽر رحمت الله ابڙو پنهنجي پي

ايچ ڊي مقالي ”مولانا غلام عمر جتوئي لارڪاڻوي ۽ سنڌس ديني ۽ فقهي خدمتون“[1] ۾ مخدوم حسن الله پاٽائي جي درس وتدريس واري جاين ۾ هن ڳوٺ کي بہ شامل ڪيو آهي.

شاگرد:

هيٺين نامور علمائن وٽانئس فيض حاصل ڪيو ۽ فارغ تحصيل ٿيا.

1) استاد العلماء غلام عمر صاحب جتوئي (وفات: 1833ھ/1935ع)

2) استاد العلماء قاضي لعل محمّد مٽياروي

3) حضرت خواجه عبد الله جان عرش شاه آغا (وفات: 1393ھ)[2]

4) استاد العلماء مخدوم محمد دائود قريشي، درٻيلو

5) مولوي عبد الغفور سيتائي[3]

6) مولوي محمد صديق سيتائي

7) مولوي خير محمد جوڻيجو پاٽائي

8) مولوي مخدوم بصر الدين سيوستاني (وفات:1356ھ/ 1938ع)

9) مخدوم معين الدين سيوستاني (وفات: 1958ع)

10) قاضي نصر الله صديقي

11) مولانا محمود صديقي پاٽائي[4]

12) مولوي سيد شهاب الدين هالاڻي لڪياري

13) استاد العلماء مخدوم محمد دائود درٻيلائي

---

[1] مولانا غلام عمر جتوئي لاڙڪاڻوي ۽ سنڌس ديني ۽ فقهي خدمتون، صفحو 60.

[2] مقالات خانائي، صفحو 211.

[3] مولانا غلام عمر جتوئي لاڙڪاڻوي ۽ سنڌس ديني ۽ فقهي خدمتون، صفحو 61.

[4] شريعت سوانح نمبر، صفحو 360.

14) مولانا پير محمّد قريشي جوڻاٽي (وفات: 1364ھ/ 1945ع)[1]

15) پيرزادو غلام مجدد سرھندي متعلوي

16) مفتي مخدوم غلام محمد ملڪاٽي (وفات: 1880ھ/1935ع)[2]

17) حافظ محمّد صادق[3]

18) مولانا سلطان احمد جتوئي واعظي، رتوديرو[4]

اهي سمورا ماڻهو وقت جا وڏا مشهور عالم ۽ فاضل هئا. انهن کان سواءِ بين بہ ڪيترن ماڻهن ڪانئن فيض پرايو.

سفرِ حرمين:

مخدوم حسن الله بہ دفعا حج جو سفر ڪيو. انهيءَ مبارڪ سفر دوران ڪيترن ئي جيد عالمن سان ڏيٺ ويٺ وڌايائين. خصوصاً اُتي ولي ڪامل حضرت شيخ عبدالحق مهاجر الہ آبادي مڪي چشتي عليه الرحمة ۽ ٻين وڏن عالمن ۽ مشائخن سان سندس صحبتون، علمي مجلسون رهيون، ۽ اُنهن کان دلائل الخيرات، حزب البحر ۽ قصيده برده شريف وغيره جون اجازتون حاصل ڪيون.

وفات ۽ مدفن:

مخدوم صاحب آخر عمر ۾ شاگردن کي گُهرائي نصيحت فرمائي تہ "اسان حڪمت ۽ فلسفو پڙهائي ان جو شان وڌائي ڇڏيو. ضرورت آهي تہ تفسير تي زور ڏنہ وجي، جيئن قرآن جو شان ظاهر ٿئي. اها منهنجي وصيت اٿوَ تہ قرآن جو شان ظاهر ڪيو."

بالآخر هي علم ومعرفت جو سج 20 ربيع الاول سن 1339هجري مطابق 8 ڊسمبر 1920ع ۾ هميشہ جي لاءِ غروب ٿي ويو.

---

[1] مولانا غلام عمر جتوئي لاڙڪاڻوي ۽ سندس ديني ۽ فقهي خدمتون، صفحو 61.

[2] شريعت سوانح نمبر، صفحو 359.

[3] شريعت سوانح نمب . صفحو 359.

[4] مولانا غلام عمر جتوئي لاڙڪاڻوي ۽ سندس ديني ۽ فقهي خدمتون، صفحو 61.

ڪن محققن مخدوم حسن الله پاٽائي جي وصال پر ملال جي اسلامي تاريخ 26 ربيع الاول ڄاڻائي آهي تہ وري ڪِن محققن 21 جمادي الاول ڄاڻائي آهي.

مخدوم صاحب جي جسد کي سندس وصيت مطابق درگاه مخدوم قاضي فضل الله پاٽائي جي احاطي ۾ پاٽ شريف جي مسجد شريف جي برابر ۾ دفن ڪيو ويو. سندن مزار مبارڪ مرجعِ خلائق آهي.

مخدوم صاحب جي وصال تي حڪيم فتح محمّد سيوهاڻي عربي ۾ قطعہ وصال چيو هو جيڪو هي آهي :

امتلاء الدهر بانواع المنن
فات عنا الشيخ مولانا الحسن
كان شيخاً عالماً متبحراً
كان فى الافضال مفضال الزمن
اشتغل بالجهد فى درس العلوم
قد تفقه فى الشرائع والسنن
بعد فِوته قلت فى تاريخه
مات مولانا الشريف الحسن

۱۳۳۹ھ

ترجمو: مختلف چڱائين جي سبب زماني ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. شيخ مولانا حسن اسان کان موڪلائي ويو. پاڻ علم جو وڏو سمنڊ هو. زماني ۾ فضيلت ۽ بزرگي ۾ نرالي شان وارو هو. علم جي درس تدريس ۾ پوري طرح مشغول رهيو. شريعت ۽

حديث جي علمن ۾ مهارت حاصل ڪيائين. ان جي وفات ڪان بعد ان جي تاريخ ۾ مون چيو. (افسوس) مولانا شريف حسن (الله) گذاري ويو.

سندن وفات تي "الوحيد" مؤرخہ 15 ڊسمبر 1929ع تي هيٺين خبر ڏني:

"هاءِ مخدوم حسن الله"

"صد حيف جو سنڌ جو نامور مولانا مخدوم حاجي حسن الله صاحب صديقي پاٽائي 26 ربيع الاول 1339ھ هن دنيا فاني مان رحلت ڪري دار جاوداني ۾ وڃي آراميو. مرحوم جي هن وفات حسرت آيات جي ڪري سنڌ جي علمي حلقي ۾ وڏو صدمو محسوس ڪيو ويندو. فقه ۽ مختلف علومن جو وڏو عالم ۽ فقهي مسائل جو زبردست محقق فاضل ڪامل هو ۽ سنڌ ۾ سندس نسخا مختلف تعدادن ۾ موجود هن. سندس متواضعانہ ۽ درويشانہ زندگي پيروي ڪرڻ جهڙي هئي ۽ هر هڪ دلعزيزي جي ڪري پنهنجن ۽ پراين جي دلين ۾ هن مقدس بزرگ جي عزت ۽ تڪريم هئي. افسوس جو هو بزرگ پنهنجو علمي جاءِ نشين ڇڏڻ ڪان سواءِ ئي وسيع حلقہ احبابن ۽ شاگردن جي سينن تي مفارقت جو داغ ڏيئي ويو. انا لله وانا اليه راجعون!"

صورت ۽ سيرت:

سادي طبيعت، سادگي پسند، تواضع ۽ انڪساري سان آراستہ، اخلاص جو پيڪر، صدق و صفا جو صاحب، اخلاقِ مصطفوي جو نمونو ڪتاب جو شائق، وظيفن جو عامل، راتين ۾ جاڳندڙ قرآن مجيد، قصيده برده ۽ حزب البحر سندس روزاني معمولات ۾ شامل هُين. صحابہ ڪرام ۽ اهل بيت عظام جو جڏهن بہ نالو مبارڪ وٺندو هو تہ تمام ادب و احترام سان نالو وٺندو هو. سادات عظام ۽ پنهنجي استادن سڳورن جو بيحد ادب واحترام ڪندو هو. ۽ آخرت کي ياد ڪري گهڻو روئيندو هو.

عادات و خصائل:

نقشبندي طريقي ۾ ذڪر سان گڏ قرآن مجيد والفرقان مجيد، دلائل

الخيرات ۽ قصيده برده شريف جو روزانو ورد ڪندو هو. نماز جي جماعت لاءِ پيش امام ٿيڻ بدران پنهنجن شاگردن پنيان نماز پڙهندو هو.

علمي خدمتون:

ديني مسئلن توڙي تحريرن ۾ سندس ثاني ڪونه هو. مخدوم صاحب ڏاڍو تکو لکندڙ هو ۽ ڪنهن به سوال تي جيستائين متقدمين مان ڪو تائيدي حوالو نه ملندو هوس تيستائين اڳتي نه وڌندو هو. مخدوم صاحب جون ڪيتريون ئي تحريرون سنڌ جي مختلف ڪتب خانن ۾ موجود رهيون. پاڻ پنهنجي تحريرن کي جمع نه ڪندو هو جنهن سبب سندن علمي مواد محفوظ نه رهي سگهيو. سنڌ جي محقق ۽ مؤرخن مخدوم صاحب جا فقط ٻه ڪتاب: "جلاء العينين"، ۽ "تحفة اولي الباب"، ڄاڻايا آهن. انتهائي ڪوشش باوجود مخدوم حسن الله پاٽائي جا هينيان ڪتاب ۽ رسالا دستياب ٿيا آهن، جنهن جو مختصر تعارف پيش ڪجي ٿو.

(1) ڪحل البصر:

1911ع ۾ ڪراچي مان مولوي عبدالڪريم درس ۽ مدرسه مظهر العلوم کڏه جي عالمن جي درميان حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم جي علم غيب جي مسئلي جو هڪ زبردست طوفان ڪڙو ٿيو جنهن ۾ سنڌ جا علماءَ ٻن حصن ۾ ورهائجي ويا. دارالرشاد پير جهنڊي ۽ مدرسي مظهر العلوم کڏي ڪراچيءَ جا عالم هن ڳالهه جا قائل هئا ته حضور صلي الله عليه وسلم جن کي ايتري ڄاڻ آهي، جيترو الله تعاليٰ شريعت ۽ مخلوق جي هدايت لاءِ کين سمجهايو هو ۽ مولوي عبد الڪريم درس ۽ ٻين سيني سنڌي عالمن جو مؤقف هيو ته حضور صلي الله عليه وسلم جن کي ڪُلي جزي ۽ ماڪان و مايڪون (جيڪي ٿيو آهي ۽ جو ڪجهه آئيندي ٿيندو) تنهن سڀ جي ڄاڻ آهي. علامه سيد اسد الله شاهه ٽڪڙائي به درس پارٽي سان شامل هو هن ڪشمڪش ۾ مولوي احمد صديق مدرسه مظهر العلوم کڏه واري مخدوم حسن الله پاٽائي ڏي مذڪوره موضوع متعلق ڪجهه سوال لکي سندن رايو معلوم ڪرڻ گهريو. تنهن تي

مخدوم حسن الله جواب ۾ پنهنجي راءِ ڏيندي ڪجهه حوالا لکي، چند صفحن تي مشتمل رسالي جو نالو ”ڪحل البصر“ رکيو. جيڪو پڻ هن مجموعي ” رسائل علم الغيب“ ۾ شامل آهي.

(2) قرة العينين:

مخدوم حسن الله پاٽائي جو رسالو ”ڪحل البصر“ جڏهن مولوي احمد صديق مدرسه مظهر العلوم کڏه واري وٽ پهتو تہ اُن صاحب مخدوم صاحب جي مؤقف ۽ راءِ جي تائيد بجاءِ مخدوم صاحب واري رسالي جي رد ۾ ڪجهه صفحا[1] لکي مخدوم صاحب ڏانهن موڪليا. مخدوم حسن الله پاٽائي جن انهيءَ تحرير جو علمي رد ڪندي ڪجهه صفحا لکيائون، ۽ انهن صفحن جو نالو ”قرة العينين“ رکيو. جيڪو پڻ هن مجموعي ” رسائل علم الغيب“ ۾ شامل آهي.

(3) جلاء العينين في اظهار ثبوت علم الغيب لسيد الثقلين:

جڏهن مخدوم حسن الله پاٽائي، مٽياري جي علمي ۽ روحاني شخصيت خواجه عبد الحليم سرهندي فاروقي مجددي نقشبندي عليه الرحمة وٽ خيريت معلوم ڪرڻ آيا تہ خواجه صاحب جي فرزند پير حاجي غلام مجدد متعلوي جي استدعا تي مخدوم حسن الله پاٽائي هي مفصل ڪتاب لکيو. جنهن جو نالو ”جلاء العينين في اظهار ثبوت علم الغيب لسيد الثقلين ﷺ“ رکيو ويو. هي ڪتاب پڻ هن مجموعي ”رسائل علم الغيب“ ۾ شامل آهي.

(4) تحفة اولي الالباب في الرد علي طاعن الاصحاب:

قاضي هدايت الله متعلوي جي ڪتاب ”ڪواڪب السعادت“ تي جهڳڙو پيدا ٿيو. جنهن ۾ ان صاحب اصحابن سڳورن عليهم الرضوان بالخصوص حضرت سيدنا امير معاويه رضي الله عنه جي لاءِ ڪي نامناسب استعمال ڪيا هئا، انهي رسالي جي رد ۾ ”تحفة اولي الالباب في الرد علي طاعن الاصحاب“

---

[1] مولوي احمد صديق مدرسه مظهر العلوم کڏه واري جو هي رسالو پڻ هن مجموعي ۾ شامل ڪيو ويو آهي. جيڪو صفحي نمبر 83 تي شروع ٿئي ٿو.

لکيو ويو. جيڪو ڪراچيءَ مان قاضي هدايت الله متعلوي جي استاد مولانا حاجي احمد بن فضل محمد علوي ابڙي (وفات: 1338ھ) جي نالي سان شايع ٿيو اهو رسالو بہ ڳوٺ سوني جتوئي ۾ ڪيترن ئي ڪتابن جي حوالن مان لکيو ويو.

(5) مراة العلوم:

مخدوم صاحب پنهنجي شاگرد مولانا پير غلام مجدد سرهندي جي استدعاء تي درس نظامي جي علوم ۽ فنون جي لغوي ۽ اصطلاحي معنيٰ، موضوع، غرض ۽ غايت بيان ڪئي. هي رسالو گهڻن صفحن تي مشتمل هئو. جنهن کي "مراة العلوم" جو نالو ڏنو ويو. هن رسالي ۾ مخدوم حسن الله پاٽائي پنهنجي شاگرد رشيد پير غلام مجدد سرهندي کي سَند بہ ڏني آهي. هن رسالي کي پير خواجہ غلام نبي سرهندي سجاده نشين درگاه مجدديه مٽياري پنهنجي ڪتاب "لذة الارواح" ۾ شايع ڪيو. مخدوم صاحب جو هي رسالو ، انهيءَ "لذة الارواح" ڪتاب جي صفحي نمبر 79 تي شروع ٿئي ٿو ۽ صفحي نمبر 90 تي ختم ٿئي ٿو.

مخدوم صاحب جي هن رسالي جو ٻيو قلمي عڪس فقير جي ڪتب خاني ۾ پڻ موجود آهي، جنهن جو ڪاتب اسان جو دوست مُحسِن غلام فاروق آريجو دام ظله آهي. موصوف پنهنجي استاد فقيه سنڌ مفتي غلام حسين وليدائي عليه الرحمه جي سيني ڪتابن کي پنهنجي صورتخطي ۾ منتقل ڪيو آهي.

(6) فقهي بياض:

مخدوم محمد روشن صديقي پنهنجي پي ايچ ڊي مقالي "حضرت مخدوم فضل الله صديقي پاٽائي ۽ ان جي علمي فقهي خدمتن جو تنقيدي جائزو" ۾ لکي ٿو تہ "**الکتاب في الفتويٰ**: هي قلمي مخطوطو مختلف فقهي مسائل تي مبني فتوائن ۾ آهي ۽ مخدوم حسن الله پاٽائي (فقيهِ سنڌ) جو لکيل آهي. ان کان علاوه مخدوم محمد صالح جا بہ هٿ اکر هن مخطوطي ۾ موجود آهن. هي ڪتاب 200

صفحن تي مشتمل آهي. "[1]

(7) انساب مشائخ سيوستان:

مخدوم حسن الله پاٽائي جو هي رسالو ڪائنس پڇيل علمي ۽ روحاني سوالن جي جوابن تي مشتمل آهي. هن رسالي جو ترجمو مخدوم ميان علي گوهر صديقي ڪيو آهي. جنهن کي اسان جي دوست محترم مخدوم سليم الله صديقي پاٽائي سنڌي ترجمي سان گڏ سنڌي ادبي بورڊ مان 2008ع ۾ شايع ڪرايو آهي.

(8) شرح اسماء الحسنيٰ:

مخدوم حسن الله پاٽائي جو هي رسالو الله تعاليٰ جي نوانوي اسماء الحسنيٰ جي شرح تي مشتمل آهي. هن ڪتاب کي پڻ اسان جي دوست محترم مخدوم سليم الله صديقي پاٽائي سنڌي ادبي بورڊ مان سنہ 2012ع ۾ شايع ڪرايو آهي.

(9) توضيح المسائل للرائي والسائل:

مخدوم صاحب هي رسالو جمعي جي ڏينهن جمعي جي نماز کان پوءِ آخر ظهر پڙهڻ متعلق آهي. ۽ مخدوم صاحب جي رسالو ڪن دوستن جي اصرار تي لکيو هو. هن رسالي جو سنڌي ترجمو علامہ فقيه مفتي غلام حسين وليدائي ڪيو آهي. جهڙي طرح ڊاڪٽر رحمت الله ابڙو پنهنجي پي ايچ ڊي مقالي "مولانا غلام عمر جتوئي لاڙڪاڻوي ۽ سندس ديني ۽ فقهي خدمتون" ۾ لکي ٿو تہ:"ان رسالي جو سنڌي ۾ ترجمو بہ ڪيل آهي، جيڪو مولانا غلام حسين وليدائي ڪيو آهي . چاڪاڻ تہ ڪيس هڪ تہ ترجمي ڪرڻ جو شوق هوندو هو. ٻيو تہ ان جي ضرورت پڻ هئي. سنڌي رسالو قلمي صورت ۾ سوني جتوئي مدرسي ۾ موجود آهي. "[2] هن ڪتاب جو سنڌي ترجمو مفتي قاضي مخدوم علي گوهر صديقي

---

[1] حضرت مخدوم فضل الله صديقي پاٽائي ۽ ان جي علمي فقهي خدمتن جو تنقيدي جائزو، صفحه 268.

[2] مولانا غلام عمر جتوئي لاڙڪاڻوي ۽ سندس ديني ۽ فقهي خدمتون، صفحه 59.

پڻ ڪيو آهي، جيڪو اسان جي محترم و محسن دوست مخدوم سليم الله صديقي جي ذاتي لائبريري ۾ موجود آهي.

(10) نور العينين في افضلية الشيخين علي الختنين:

مخدوم حسن الله پاتائي جو هي رسالو عربي زبان ۾ آهي. هي رسالو فل سائز جي 67 صفحن تي مشتمل آهي. هن رسالي ۾ مخدوم صاحب، حضرت سيدنا ابو بڪر صديق ۽ حضرت سيدنا عمر فاروق رضي الله عنهما جي حضرت سيدنا عثمان غني ۽ حضرت سيدنا علي المرتضيٰ رضي الله عنهما مٿان فضيلت ثابت ڪئي آهي. ۽ هن رسالي ۾ مخدوم صاحب قرآن، حديث ۽ اجماع امت مان دليل ڏنا آهن. ۽ عقلي دليلن سان پڻ رسالي کي سينگاريو آهي.

اج تائين هن رسالي جو ذڪر ڪنهن بہ ڪتاب ۾ نہ ٿو ملي. هي رسالو اسان جي محترم و محسن دوست مخدوم سليم الله صديقي جي ذاتي لائبريري ۾ موجود آهي. سندن توسط سان اسان کي ڦوٽو ڪاپي بہ حاصل ٿي. ۽ هي فقير انهيءَ رسالي تي تحقيق جو ڪم پڻ ڪري رهيو آهي.

(11) ثبوت الفضل والعدالة في حق سيدنا معاوية:

مخدوم حسن الله پاتائي جو هي رسالو عربي زبان ۾ آهي. هي رسالو فل سائز جي 64 صفحن تي مشتمل آهي. هن رسالي ۾ مخدوم صاحب حضرت سيدنا امير معاويه رضي الله عنه جي فضيلت ۽ مرتبت بيان ڪئي آهي. مخدوم صاحب هن رسالي ۾ قرآن، حديث، تاريخ، اجماع امت ۽ مخالفن جي ڪتابن مان پڻ دليل ڏنا آهن.

هن رسالي جو ذڪر پڻ ڪنهن بہ مؤرخ نہ ڪيو آهي. هي رسالو اسان جي محترم و محسن دوست مخدوم سليم الله صديقي جي ذاتي لائبريري ۾ موجود آهي. سندن توسط سان اسان کي ڦوٽو ڪاپي بہ حاصل ٿي.

(12) اللطائف والمعارف:

ڪتاب جي نالي مان ئي ظاهر آهي تہ مخدوم صاحب جو هي ڪتاب تصوف

جي موضوع تي لکيل آهي. هن ڪتاب جو ذڪر مير حاجن مير[1] کان علاوه ڪنهن بہ نہ ڪيو آهي. مير حاجن مير هن ڪتاب کي مخدوم حسن الله پاٽائي جي عربي ڪتابن ۾ شامل ڪيو آهي.

(13) رسالة في جواز الجمعة في القريٰ:

مخدوم حسن الله پاٽائي جو هي رسالو عربي زبان ۾ لکيل آهي، جيڪو مولوي اشرف علي ٿانوي جي رد ۾ آهي. مولوي اشرف علي ٿانوي جو مؤقف هيو تہ ڳوٺن ۾ جمعو قائم ڪرڻ جائز نہ آهي. هن رسالي ۾ مخدوم صاحب، مولوي اشرف علي ٿانوي جي مؤقف جو رد ڪندي ڳوٺن ۾ جمعي قائم ڪرڻ تي دليل ڏنا آهن ۽ مولوي اشرف علي ٿانوي صاحب جي عبارتن جو رد بہ ڪيو آهي. هي رسالو هڪ "مجموعه رسائل" ۾ شامل آهي، انهيءَ مجموعي جي صفحي نمبر 355 تي مخدوم صاحب جو هي رسالو شروع ٿئي ٿو. ۽ صفحي نمبر 365 تي ختم ٿئي ٿو. هن "مجموعه رسائل" جو عڪس فقير جي ڪتب خاني ۾ موجود آهي.

(14) رسالة في جواز امامة العبد:

مخدوم حسن الله پاٽائي جو هي رسالو عربي زبان ۾ لکيل آهي. مخدوم صاحب جو هي رسالو لاڙڪاڻي ضلعي جي علائقي "بنگل ديرو" جي مولوي عبد الله جي رد ۾ آهي. مولوي عبد الله بنگلديرائي جو مؤقف هو تہ "ٻانهي (غلام) جي امامت مڪروه تحريمي آهي" جڏهن تہ مخدوم صاحب جو مؤقف هو تہ "جيڪڏهن ٻانهو (غلام) علم وارو آهي تہ پوءِ مڪروه نہ آهي، اجان بہ اوليٰ آهي تہ عالم ٻانهو امامت ڪرائي".

مخدوم صاحب هن رسالي ۾ فقهي ۽ تاريخي عبارتن سان پنهنجي مؤقف کي ثابت ڪيو آهي. هي رسالو 16 صفحن تي مشتمل آهي. هن عڪسي رسالو

---

[1] سيوهڻ جون ادبي شخصيتون، صفحو 86.

راقم جي لائبريري ۾ موجود آهي.

15) رسالة فقهية:

مخدوم حسن الله پاٽائي جو هي رسالو عربي زبان ۾ لکيل آهي، مخدوم صاحب هن رسالي ۾ فيروزشاهي عالمن جو ڪنهن فقهي مسئلي تي رد ڪيو آهي. هي رسالو "قال، اقول" طرز تي لکيل آهي. جنهن ۾ مخالف جي عبارت کي "قال" سان لکندي، "اقول" سان علمي وري جواب ڏنو اٿس.

هي رسالو استاد العلماء حضرت سائين مفتي ڪريم بخش مگسي عليه الرحمة جن جي ذاتي ڪتب خاني "المكتبة الكريمية"[1] ۾ "فقهي مجموعي" ۾ موجود آهي. انهيءَ "فقهي مجموعي" ۾ مخدوم صاحب جو هي رسالو صفحي نمبر 326 تي شروع ٿئي ٿو ۽ صفحي نمبر 347 تي ختم ٿئي ٿو.

16) رفع الخلجان عن قلوب الاخوان:

مخدوم حسن الله پاٽائي جو هي رسالو عربي ٻولي ۾ آهي. پاڻ هي رسالو مولوي عبد الله ٺٽائي عليه الرحمة (وفات: 1325هـ/ 1907ع) جي هڪ رسالي نالي "احسن الاجوبة في عدم كفاية هبة الدَين عن الفدية" جي رد ۾ لکيو آهي. مولوي عبد الله ٺٽائي جو مؤقف هو تہ ميت جي ذمي جيڪي نمازون ۽ روزا آهن، انهن جي بدلي ۾ فديي ڏيڻ سان ميت جي طرف کان نمازن ۽ روزن جو بار نہ لهندو. جڏهن تہ مخدوم حسن الله پاٽائي جو مؤقف هيو تہ فديي ڏيڻ سان ميت جي طرف کان نمازن ۽ روزن جو بار لهي ويندو.

مولوي عبد الله ٺٽائي جو رسالو ۽ مخدوم صاحب جو هي رسالو مخدوم حسن الله پاٽائي جي شاگرد مفتي غلام عمر جتوئي عليه الرحمة جي فقهي بياض "فتاويٰ ابي الفضل" (اڻ ڇپيل) ۾ موجود آهي.

مولوي عبد الله ٺٽائي جو رسالو "فتاويٰ ابو الفضل" جي جلد اول جي صفحي 73 تي شروع ٿئي ٿو ۽ صفحي 78 تي ختم ٿئي ٿو. ۽ مخدوم حسن الله پاٽائي

---

[1] قرب ڪريمي. صفحو 155.

جو هي رسالو "فتاويٰ ابو الفضل" جي جلد اول جي صفحي 79 تي شروع ٿئي ٿو ۽ صفحي 84 تي ختم ٿئي ٿو.

ان کان علاوه مخدوم صاحب جي هن رسالو جو ٻيو نسخو مخدوم غلام محمد ملڪاڻي عليه الرحمة جي فقهي بياض "مجموعة الفتاويٰ" مطبوعہ جي صفحي 285 تي شروع ٿئي ٿو ۽ صفحي 293 تي ختم ٿئي ٿو.

همعصر:

مخدوم حسن الله پاٽائي جا هوندڻ تہ همعصر ڪافي علماء ۽ مشائخ آهن. تنهن مان مشهور ۽ معروف هي عالم ٻگورا آهن:

(1) اعليٰ حضرت امام احمد رضا بريلوي رحمة الله عليه (وفات: 1921ع)

(2) فاتح قاديانيت پير سيد مهر علي گولڙوي رحمة الله عليه (وفات: 1938ع)

(3) حضرت مولانا مفتي عبد الغفور همايوني رحمة الله عليه (وفات: 1918ع)

ڪرامت:

مشهور آهي تہ غبي طالب العلم مخدوم حسن الله عليه الرحمه جي مزار شريف تي حاضري ڏئي، مسجد شريف ۾ ٻہ رڪعتون نفل ادا ڪري، ان جو ثواب سندس روح مبارڪ کي پهچائي ۽ مخدوم صاحب جي وسيلي سان الله تعاليٰ کان ڪُند ذهني جي رفع لاءِ دعا گُهري تہ . هي مرض ختم ٿي ويجي ٿو ۽ طالب العلم تيز ذهن ٻڻجي ويجي ٿو. ۽ سندس حافظو قوي ۽ مضبوط ٿي ويجي ٿو. هي اڪثر ڪُند ذهن طلباء جو آزمايل پڻ آهي.

مصنف جي طرف ڪتاب ”جلاء العينين“ جي نسبت

”جلاء العينين“ ڪتاب جي مخدوم حسن الله پاتائي جي طرف نسبت ڪرڻ ۾ گهڻن کان غلطي ٿي آهي.

سڀ کان پهريان مولانا دين محمّد وفائي ”تذڪره مشاهير سنڌ“[1] ۾ هن ڪتاب جو نالو ”نور العينين في اثبات علم الغيب لسيد الثقلين ﷺ“ لکيو آهي.

ان جي اتباع ڪندي ٻين محققن ۽ مؤرخن بہ مخدوم صاحب جي هن ڪتاب جو نالو اهڙي طرح لکيو آهي.

پر جڏهن تہ هن ڪتاب جو اصل نالو ”جلاء العينين في اظهار ثبوت علم الغيب لسيد الثقلين ﷺ“ آهي. جنهن جي ثبوت لاءِ اسان وٽ چند شواهد آهن.

پهريون: مير حاجن مير پنهنجي ڪتاب ”سيوهڻ جو ادبي شخصيتون“ ۾ مخدوم حسن الله پاتائي جي سوانح لکندي لکي ٿو تہ:”سندس ڪتابن جا نالا هي ملن ٿا: (1) جلاء العينين في اظهر ثبوت علم الغيب لسيد الثقلين....“[2]

ڪتابت جي غلطي سبب ”اظهر“ لکجي ويو هوندو. نہ تہ صحيح لفظ ”اظهار“ آهي.

ٻيون: رسالي جي شروعات ۾ مخدوم صاحب پنهنجو نالو ڄاڻايو آهي.

ٽيون: سڀ کان اهم ثبوت تہ مخدوم صاحب پنهنجي ڪتاب ”ڪحل البصر“ جي خاتمي ۾ لکي ٿو تہ:” هاڻي مَخفي (ڳجهو) نہ هجي تہ هي جواب مختصر ڪيل آهي هڪ وڏي رسالي مان، جيڪو هن فقير حسن الله صديقي پاتائي جو جوڙيل آهي. تنهن جو نالو ”**جلاء العينين في اظهار ثبوت علم الغيب لسيد الثقلين**“ رکيل آهي.“[3]

---

[1] تذڪره مشاهير سنڌ، صفحو 189.

[2] سيوهڻ جون ادبي شخصيتون، صفحو 86. ڇاپو پهريون، 2014ع.

[3] ڏسو هن ڪتاب جو صفحو نمبر 82.

چوٿون: مخدوم حسن الله پاٽائي پنهنجي رسالي ”ڪحل البصر“ ۽ ”قرة العينين“ ۾ ڪيترن ئي جاين تي هن ڪتاب ”جلاء العينين“ جي نشاندهي فرمائي رهيو آهي.

جنهن مان واضع ثبوت آهي تہ مخدوم صاحب جي هن ڪتاب جو نالو ”نور العينين في اثبات علم الغيب لسيد الثقلين ﷺ“ نہ بلڪ ”جلاء العينين في اظهار ثبوت علم الغيب لسيد الثقلين ﷺ“ آهي.

محمد عرس ”اظهر“ سولنگي، مخدوم قاضي علي گوهر صديقي عليه الرحمة جي حالات ۾ لکي ٿو تہ:

”نور العينين في اثبات علم الغيب لسيد الثقلين ﷺ“ جو سنڌي ترجمو شامل آهن.[1]

هن عبارت مان معلوم ٿئي ٿو تہ مخدوم حسن الله پاٽائي عليه الرحمة جن سرور ڪائنات ﷺ جن لاءِ علم غيب جي ثبوت تي هي رسالو عربي يا فارسي ٻولي ۾ لکيو آهي، جنهن جو سنڌي ترجمو مخدوم قاضي علي گوهر صديقي عليه الرحمة ڪيو آهي.

شايد محمد عرس ”اظهر“ سولنگي کي مغالطو ٿيو آهي. نہ تہ مخدوم صاحب هي رسالوءِ علم غيب بابت ٻيا رسالا سنڌي ٻوليءَ ۾ ئي لکيا آهن.

شايد سولنگي صاحب کي هن ڪري مغالطو ٿيو هوندو . جو مخدوم سليم الله پاٽائي دام ظله جي ڪتب خاني ۾ قاضي مخدوم علي گوهر صديقي پاٽائي جا اُتاريل ڪتاب موجود آهن. جهڙي طرح: مخدوم حسن الله پاٽائي جو ڪتاب ”توضيح المسائل للرائي والسائل“ مخدوم علي گوهر صديقي پاٽائي جي صورتخطي ۾ موجود آهي. اِن طرح مخدوم حسن الله پاٽائي جو علم غيب وارو ڪتاب ”جلاء العينين“ بہ مخدوم علي گوهر صديقي پاٽائي جي صورتخطي ۾ موجود هجي، تہ موصوف اهو تاثر قائم ڪيو هجي تہ هي ڪتاب مخدوم حسن الله پاٽائي جي

---

[1] دادو ضلعو هڪ اڀياس، صفحو 100.

ڪتاب جو ترجمو آهي.

هتي هڪ سوال ٿو پيدا ٿئي تہ آخر مولانا دين محمد وفائي پنهنجي ڪتاب "تذڪره مشاهير سنڌ" ۾ ڪهڙي سبب مخدوم حسن الله پاٽائي جي رسالي جو نالو "نور العينين في اثبات علم الغيب لسيد الثقلين ﷺ" لکيو آهي.

ان جو هي جواب هي ڏئي سگهجي ٿو تہ شروع ۾ مخدوم حسن الله پاٽائي هن ڪتاب جو نالو "نور العينين في اثبات علم الغيب لسيد الثقلين ﷺ" رکيو هجي. پر جڏهن پاڻ حضرت سيدنا ابوبڪر صديق ۽ حضرت سيدنا عمر فاروق رضي الله عنهما جي افضيلت تي رسالو لکيائون، تنهن جو نالو "نور العينين في افضلية الشيخين علي الختنين" رکيائون. پوءِ علم غيب واري ڪتاب جي نالي جو منڍ "نور العينين" ختم ڪري "جلاء العينين" رکيائون.

نسخن جو تعارف

”ڪحل البصر“ جي نسخن جو تعارف

نسخو ”الف“:

”ڪحل البصر“ جو هي نسخو ڪرائون سائز جي 22 صفحن تي مشتمل آهي. هن نسخي جي هر صفحي ۾ 13 سٽون شامل آهن. صورتخطي صاف اٿس. ”ڪحل البصر“ جو هي نسخو مجموعي ۾ موجود آهي. انهيءَ مجموعي ۾ هن رسالي ”ڪحل البصر“ جو جواب، ۽ مخدوم حسن الله پاٽائي جو ٻيو رسالو ”قرة العينين“ بہ شامل آهي. نسخي جي آخري ۾ ناقص هجڻ ڪري نسخي جي ڪاتب جو نالو ۽ سن ڪتابت معلوم نہ ٿي سگهيو.

هتي هن وضاحت ڪرڻ ضروري سمجهان ٿو تہ ”ڪحل البصر“ جو ڪن جاين تي ”ڪحل البصرة“ لکيل آهي تہ وري اڪثر جاين تي ”ڪحل البصيرة“ لکيل آهي. جڏهن تہ مخدوم حسن الله پاٽائي ”ڪحل البصر“ جي آخر ۾ رسالي جي وجہ تسميه ذڪر ڪندي لکي ٿو تہ:

”هن اميد تي تہ منڪرن جي اکين ۾ هدايت جو سرمون پوي، انهيءَ سببان هن رسالي جو نالو **”ڪحل البصر“** رکيو اٿم“. [1]

هن عبارت جي جملي ”اکين ۾ هدايت جو سرمون“ کي ملحوظ رکندي، ”ڪحل البصرة“ يا ”ڪحل البصيرة“ کي ڪاتب جي سهو ڄاڻائيندي جتي بہ ”ڪحل البصرة“ يا ”ڪحل البصيرة“ نالو لکيل آهي، انهن سڀني جاين تي ”ڪحل البصر“ برقرار رکيو ويو آهي.

هي نسخو اسان جي دوست محترم و مڪرم ومحسن مخدوم سليم الله صديقي پاٽائي دام ظله جن جي ذاتي لائبريري ۾ موجود آهي.

پاڻ انتهائي خوشيءَ سان راقم کي هي نسخو عنايت ڪيائون. جنهن تي سندن شڪر گذار آهيان.

---

[1] ڏسو هن ڪتاب جو صفحو نمبر 82.

نسخو ”ب“:

”ڪحل البصر“ جو هي نسخو ڪرائون سائز جي 34 صفحن تي مشتمل آهي. هن نسخي جي هر صفحي ۾ 13 سٽون شامل آهن. صورتخطي صاف اٿس، اڪر تمام خوبصورت آهن ۽ هي نسخو ڪامل آهي.

”ڪحل البصر“ جو هي نسخو مجموعي ۾ موجود آهي. انهيءَ مجموعي ۾ هن رسالي ”ڪحل البصر“ جو جواب، ۽ مخدوم حسن الله پاٽائي جو ٻيو رسالو ”قرة العينين“ بہ شامل آهي. مجموعو آخر ۾ ناقص آهي.

جهڙي طرح نسخي ”الف“ ۾ غلطيون موجود آهن، بلڪل اُهي ئي غلطيون هن نسخي ۾ پڻ موجود آهن. ڪاتب نسخي نقل ڪرڻ وقت اُنهن غلطين کي سڌاريو نہ آهي.

هي سڄو مجموعو نسخي ”الف“ تان اتاريل آهي. هن مجموعي جي آخر ۾ ڪاتب پنهنجو نالو فقير عبد الباقي سيٺارجہ ڄاڻايو آهي. ۽ ڪتابت جي تاريخ ذڪر ڪندي لکي ٿو تہ:

”بزور اڱارو 2008ع. 9. 21، 21 شوال 1429ھ“

”ڪحل البصر“ جو هي نسخو اسان جي دوست محترم ومڪرم صاحبزاده پير امام بخش چشتي حفظه الله جي ذاتي لائبريري ۾ موجود آهن. پاڻ فراخ دليءَ سان راقم کي هن نسخو عنايت ڪيائون. جنهن تي سندن شڪر گذار آهيان.

"جواب ڪحل البصر" جي نسخن جو تعارف

نسخو "الف":

"جواب ڪحل البصر" جو هي نسخو ڪرائون سائز جي 16صفحن تي مشتمل آهي. مجموعي ۾ هي نسخو صفحي نمبر 22 تي شروع ٿئي ٿو ۽ صفحي نمبر 37 تي ختم ٿئي ٿو. هن نسخي جي هر صفحي ۾ 13 سٽون شامل آهن. صورتخطي صاف اٿس. هي رسالو ڪامل آهي.

رسالي جي آخر ۾ هي لفظ آهن:

"بنده احمد صديق، ساڪن ڪراچي، بندر گاڏي ڪاتہ رام باغ".

هي رسالي جو پڻ ڪاتب معلوم نہ ٿي سگهيو آهي.

هي نسخو اسان جي دوست محترم و مڪرم ومحسن مخدوم سليم الله صديقي پاٽائي دام ظله جن جي ذاتي لائبريري ۾ موجود آهي.

پاڻ انتهائي خوشيءَ سان راقم کي هي نسخو عنايت ڪيائون. جنهن تي سندن شڪر گذار آهيان.

نسخو "ب":

"جواب ڪحل البصر" جو هي نسخو ڪرائون سائز جي 26 صفحن تي مشتمل آهي. هن نسخي جي هر صفحي ۾ 13 سٽون شامل آهن. مجموعي ۾ هي نسخو صفحي نمبر 34 تي شروع ٿئي ٿو ۽ صفحي نمبر 59 تي ختم ٿئي ٿو. صورتخطي صاف اٿس، اکر تمام خوبصورت آهن ۽ هي نسخو ڪامل آهي.

جهڙي طرح نسخي "الف" ۾ غلطيون موجود آهن، بلڪل اُهي ئي غلطيون هن نسخي ۾ پڻ موجود آهن. ڪاتب نسخي نقل ڪرڻ وقت اُنهن غلطين کي سڌاريو نہ آهي.

هي نسخو بہ نسخي "الف" تان اُتاريل آهي. هن نسخي جي تاريخ ڪتابت پڻ "بزور اڱارو 2008ع. 9. 21، 21 شوال 1429ه" آهي.

"جواب ڪحل البصر" جو هي نسخو اسان جي دوست محترم ومڪرم صاحبزاده پير امام بخش چشتي حفظه الله جي ذاتي لائبريري ۾ موجود آهن. پاڻ راقم کي هن نسخو عنايت ڪيائون. جنهن تي سندن شڪر گذار آهيان.

”قرة العينين“ جي نسخن جو تعارف

نسخو ”الف“:

”قرة العينين“ جو هي نسخو ڊبل ڪرائون سائز جي 96 صفحن تي مشتمل آهي. هي ڪامل نسخو آهي. هن نسخي جي ڪِن صفحن ۾ 13 سٽون ته وري ڪِن صفحن ۾ 14 ۽ 15 سٽون شامل آهن. صورتخطي صاف اٿس ۽ ڪٿي ڪٿي غلطيون پڻ آهن. البته خط تمام پراڻو آهي. جنهن ڪي سمجهڻ ۾ ڪافي ڏکيائي پيش آئي.

هن نسخي ۾ اندر هي صفحات: 52، 63، 64، 65 ۽ 66 نه آهن.

هن نسخي جي ٽائٽل تي ڪتاب جو نالو هن طرح لکيل آهي:

”قرة العينين من تصانيف المحقق المدقق سيدي سندي معتمدي مستندي شيخ الاعظم استاذي الافخم الحاج حسن الله الباترائي نور الله مرقده وعطر مضجعه ونفعنا بعلومه، آمين“.

۽ نسخي جي آخر ۾ هن طرح لکيل آهي:

”والله اعلم بالصواب، تمت بالخير والعافية، والحمد لله رب العالمين“.

هن نسخو جو ڪاتب ڪير آهي؟ معلوم ٿي نه سگهيو آهي؛ ڇو ته ڪاتب ڪٿي به پنهنجو نالو ذڪر نه ڪيو آهي ۽ نه ئي وري سن ڪتابت ذڪر ڪيو اٿس، جنهن مان معلوم ٿي سگهي ته هي رسالو ڪڏهن لکيو ويو آهي.

هي نسخو اسان جي دوست محترم و مڪرم ومحسن مخدوم سليم الله صديقي پاٽائي دام ظله جن جي ذاتي لائبريري ۾ موجود آهي.

پاڻ انتهائي خوشيءَ سان راقم کي هي نسخو عنايت ڪيائون. جنهن تي سندن سڪر گذار آهيان.

نسخو "ب":

"قرة العينين" جو هي نسخو ڪرائون سائز جي 21 صفحن تي مشتمل آهي. هن نسخي جي هر صفحي ۾ 13 سٽون شامل آهن. جنهن مجموعي ۾ "ڪحل البصر" ۽ "جواب ڪحل البصر" آهن، انهيءَ مجموعي جي پڇاڙي ۾ "قرة العينين" جو هي نسخو پڻ آهي. مجموعي ۾ هي نسخو صفحي نمبر 38 تي شروع ٿئي ٿو ۽ صفحي نمبر 59 تي ختم ٿئي ٿو. صورتخطي صاف اٿس، اکر تمام خوبصورت آهن ۽ هي نسخو پڇاڙي ۾ ناقص آهي.

هن نسخو جو ڪاتب ڪير آهي؟ معلوم ٿي نہ سگهيو آهي؛ ڇو تہ ڪاتب ڪٿي بہ پنهنجو نالو ذڪر نہ ڪيو آهي ۽ نہ ئي وري سنِ ڪتابت ذڪر ڪيو اٿس، جنهن مان معلوم ٿي سگهي تہ هي رسالو ڪڏهن لکيو ويو آهي.

هي نسخو اسان جي دوست محترم و مڪرم ومحسن مخدوم سليم الله صديقي پاٽائي دام ظله جن جي ذاتي لائبريري ۾ موجود آهي.

پاڻ انتهائي خوشيءَ سان راقم کي هي نسخو عنايت ڪيائون. جنهن تي سندن شڪر گذار آهيان.

نسخو "ج":

"قرة العينين" جو هي نسخو ڪرائون سائز جي .... تي مشتمل آهي. هن نسخي جي هر صفحي ۾ 13 سٽون شامل آهن. صورتخطي صاف اٿس، اکر تمام خوبصورت آهن ۽ هي نسخو ڪامل آهي.

جنهن مجموعي ۾ "ڪحل البصر" ۽ "جواب ڪحل البصر" آهن، انهيءَ مجموعي جي پڇاڙي ۾ "قرة العينين" جو هي نسخو پڻ آهي. مجموعي ۾ هي نسخو صفحي نمبر 59 تي شروع ٿئي ٿو ۽ صفحي نمبر 90 تي ختم ٿئي ٿو. صورتخطي صاف اٿس، اکر تمام خوبصورت آهن ۽ هي نسخو پڇاڙي ۾ ناقص آهي.

هن نسخي ۾ صفحو نمبر 60 ۽ 61 خالي ڇڏيل آهن. البتہ هن نسخي جي

صفحي 59 واري عبارت جو تسلسل صفحي نمبر 62 تي آهي.

جهڙي طرح نسخي ”الف“ ۾ غلطيون موجود آهن. بلڪل اُهي ئي غلطيون هن نسخي ۾ پڻ موجود آهن. ڪاتب نسخي نقل ڪرڻ وقت اُنهن غلطين کي سڌاريو نہ آهي.

هي سڄو مجموعو نسخي ”الف“ تان اُتاريل آهي. هن مجموعي جي آخر ۾ ڪاتب هن طرح لکي ٿو:

”معلوم ناهي تہ هي سموري فتاويٰ، هن ڪتاب ۾ لکيل آهي يا ڪجهہ رهيل آهي؛ ڇو تہ پڇاڙي ۾ ختم ٿيڻ جي نہ تاريخ آهي نہ وري بزرگ جي صحيح آهي. ان ڪري اڻ پورو آهي. ۱۲“.

ڪاتب پنهنجو نالو فقير عبد الباقي سينارجہ ڄاڻايو آهي. ۽ ڪتابت جي تاريخ ذڪر ڪندي لکي ٿو تہ:

”بزور اڱارو 2008ع. 9. 21، 21 شوال 1429هـ“

”قرة العينين“ جو هي نسخو اسان جي دوست محترم ومڪرم صاحبزاده پير امام بخش چشتي حفظه الله جي ذاتي لائبريري ۾ موجود آهن. پاڻ فراخ دليءَ سان راقم کي هن نسخو عنايت ڪيائون. جنهن تي سندن شڪر گذار آهيان.

"جلاء العينين" جي نسخن جو تعارف

نسخو "الف":

"جلاء العينين" جو هي نسخو ڪامل آهي، جيڪو ڪرائون سائز جي 195 صفحن تي مشتمل آهي. هن نسخي جي ڪنهن صفحي ۾ 16 تہ ڪنهن صفحي ۾ 17 ۽ 18 سٽون آهن. صورتخطي صاف اٿس. اکر موتين جهڙا، پر ڪٿي ڪٿي ٻي صورتخطي هجڻ ڪري اکر ٻيا آهن.

هن نسخي ۾ ڪتابت جون بيشمات غلطيون آهن. ايتري قدر جو ڪتابن جي نالن ۾ پڻ غلطيون آهن. جڏهن تہ هي نسخو ڪامل آهي ۽ نسخو "ب" پڻ هن نسخي تان اُتاريل آهي، تنهن ڪري ڪتاب تي تحقيق ڪرڻ دوران هن نسخي کي اصل بڻايو ويو.

هن نسخي جي شروع ۾ ستن صفحن تي "جلاء العينين" جي تفصيلي فهرست ۾ لکيل آهي.

هن نسخي جي آخر ۾ ڪاتب هن طرح لکيو آهي:

"تمت، بالخير از يد فقير حقير پر تقصير اضعف العباد خادم الصلحاء عبد الحليم بن حڪيم مولوي عبد الرحمان صاحب، ساڪن وليداد چانڊيہ شوال ....13ھ".

انهيءَ عبارت مان معلوم ٿئي ٿو تہ هن نسخي جو ڪتاب عبد الحليم بن حڪيم مولوي عبد الرحمان صاحب آهي. جيڪو وليداد چانڊيہ ۾ رهندڙ آهي.

ڪاتب سن ڪتابت پڻ "....13ھ" لکيو آهي، صديءَ ڪان پوءِ سال وارو انگ ڊٽل آهي، تنهن ڪري سال معلوم نہ ٿو ٿي سگهي.

هي نسخو اسان جي پياري دوست محترم و مڪرم حافظ مولوي بدر الدين آگرو (خطيب درگاه سعدي موساڻي، تعلقہ ميهڙ، ضلع دادو) جي خانداني لائبريري ۾ موجود آهي. حضرت سائين استاد الحفاظ مفتي احمد ذهين مگسي چشموي دام ظله

جن جي توسط سان مون کي هي نسخو مليو. جنهن تي مان سائين آگري صاحب جو انتهائي شڪر گذار آهيان.

نسخو "ب":

"جلاء العينين" جو هي نسخو ڪامل آهي، جيڪو جهازي سائز جي 53 صفحن تي مشتمل آهي. هن نسخي جي ڪنهن صفحي ۾ 39 ته ڪنهن صفحي ۾ 42، 44، 49 ۽ 51 سٽون آهن. صورتخطي صاف اٿس.

هي نسخو نسخي "الف" تان نقل ڪيو ويو آهي. مگر افسوس جو جهڙي طرح نسخي "الف" ۾ ڪتابت جون غلطيون موجود آهن، تيئن ئي ڪاتب هن نسخي ۾ پڻ ڪتابت جي غلطين کي برقرار رکيو آهي. ڪاتب نسخي نقل ڪرڻ وقت اُنهن غلطين کي سڌاريو نہ آهي.

هن نسخي جي آخر ۾ ڪاتب هن طرح لکيو آهي:

"کتابت دويم، نوشتم برين کاغذ نشاني را، کہ نديدم بقا اين زندگاني را. خادم المتقين محمد مطيع الله السهارن بن قاري پير محمد السهارن (عثماني) غفاري نقشبندي."

هن عبارت مان معلوم ٿيو تہ هن نسخي جو ڪاتب محمد مطيع الله السهارن بن قاري پير محمد السهارن (عثماني) غفاري نقشبندي آهي. البتہ نسخي کي ڪڏهن ڪتابت ڪيائين، اهو سن ذڪر نہ ڪيو اٿس.

هي نسخو حضرت علامہ استاد العلماء سائين مفتي محمد جان نعيمي دام فيضه جن جي لائبريري "المکتبة المجددية"[1] ۾ موجود آهي. هن نسخي جي آخر ۾ "جامعه مجدديه نعيميه" ملير، جون مهرون پڻ لڳل آهن.

مون کي هي نسخو حضرت سائين مفتي محمد جان نعيمي دام فيضه جن عطا ڪيو. جنهن تي مان سندن انتهائي شڪر گذار آهيان.

---

[1] خزينة المخطوطات، 2/ 512.

نسخو "ج":

"جلاءُ العينين" جو هي نسخو اول ۽ آخر ناقص آهي. هي نسخو ڪرائون سائز جي 203 صفحن تي مشتمل آهي. هن نسخي جي ڪِن صفحن ۾ 9 ته ڪِن صفحن ۾ 17 سٽون شامل آهن. جيڪي سٽون 9 آهن، انهن جو خط ٿلهو آهي ۽ جيڪي سٽون 17 آهن، انهن جو خط سنهو آهي.

هن نسخي ۾ اندر پڻ هي صفحا: 42، 43، 74، 75، 102، 103، 142 ۽ 143 نه آهن. هن نسخي جي ناقص هجڻ ڪري ڪاتب جو نالو معلوم نه ٿي سگهيو آهي. البته صفحي نمبر 32 تي حاشيي ۾ لکيل آهي ته:

"فقير دين محمد آبادي، شاگرد مولوي جناب مولوي ميان غلام عمر، ساڪن شهر سونه جتوئي، دام فيضه".

اِتان معلوم ٿئي ٿو ته اهو نالو هن نسخي جي ڪاتب جو آهي يا وري جنهن نسخي تا ڪتابت ڪيو ويو آهي، ان نسخي جي ڪاتب جو نالو آهي.

هن نسخي ۾ به ڪتابت جون غلطيون ڪٿي ڪٿي موجود آهن. البته "جلاءُ العينين" جي ٻين نسخن کان هن نسخي ۾ ڪتابت جون غلطيون گهٽ مقدار ۾ آهن. ڪاش!! هي نسخو ڪامل هجي ها ته هن تحقيق ڪرڻ دوران هن نسخي کي اصل بڻايو وڃي ها. پر جڏهن ته هي نسخو ناقص آهي. تنهن ڪري اصل نه بڻايو ويو.

هي نسخو حضرت علامه شير مصطفيٰ سلطانِ الواعظين استاد العلماء مفتي عبد الرحيم سڪندري نور الله مرقده جن جي لائبريري ۾ موجود آهي. هن نسخي جي ٽائٽل تي ڪتاب جو نالو "جلاءُ العينين في اظهار ثبوت علم الغيب لسيد الثقلين ﷺ" سائين جن جي موتين جهڙي هٿ اکرن سان پڻ لکيل آهي.

مون کي هي نسخو جاءِ نشين حضرت سلطان الواعظين صاحبزاده سائين مفتي حق النبي سڪندري ازهري دام ظله جن عطا ڪيو. جنهن تي مان سندن انتهائي شڪر گذار آهيان.

تحقيقي منهج

- ❖ جيئن تہ مصنف عليہ الرحمه هن ڪتاب کي اج کان تقريبا هڪ سؤ ڏهہ سال پهريان سن 1330هہ ۾ لکيو آهي. تنهن ڪري جيڪا اُن وقت سنڌي ٻولي جا الفاظ ۽ لهجا رائج هئا، مصنف عليہ الرحمه بہ انهيءَ طريقي مطابق ڪتاب لکيو آهي. البتہ وقت گذرڻ سان گڏوگڏ سنڌي ٻوليءَ جا اُهي الفاظ ۽ لهجا بہ بدلجندا رهيا. تنهن ڪري مصنف عليہ الرحمه جي لکيل اُنهن پراڻن لفظن کي برقرار رکيو ويو.
- ❖ سڀ کان اهم ڏکيو ڪم، مصنف عليه الرحمة پنهنجي زماني واري پراڻي سنڌي ٻولي ۾ ڪتاب لکيو هو جيڪو اج چڱن خاصن کي بہ پڙهڻ ۾ ڏکيائي محسوس ٿئي ها، تنهن ڪري انتهائي ڪوشش ڪندي جديد سنڌي ۾ ڪتاب کي منتقل ڪيو ويو. ۽ خاص هن ڳالهہ جو خيال رکيو ويو تہ مصنف جا پنهنجا لفظ پڻ برقرار هجن، البتہ جملي کي سمجهڻ لاءِ ڪٿي ڪٿي بريڪيٽ ۾ لفظ لکيا ويا آهن.
- ❖ مشڪل لفظن جي بريڪيٽ (.....) ۾ معنيٰ لکي وئي، تہ جيئن ڪتاب پڙهڻ ۾ آساني ٿئي. البتہ جيڪي مصنف عليه الرحمة جون پنهنجون وضاحتي بريڪيٽون آهن، انهن کي حاشيي ۾ واضح ڪيو ويو.
- ❖ احاديث، متون ۽ اشعار جو ترجمو اگر مصنف عليه الرحمة نہ ڪيو آهي، تہ حتيٰ المقدور آسان انداز ۾ بريڪيٽ (.....) ۾ ترجمو ڪيو ويو تہ جيئن قارئين مطلب ۽ معنائن کي سمجهي سگهن.
- ❖ تمام قرآني آيتن کي قرآني رسم الخط ۾ لکيو ويو ۽ قرآن مجيد جي متن سان پڻ تقابل ڪيو ويو، تہ جيئن غلطين جو امڪان نہ هجي.
- ❖ حديثن مبارڪن، ڪتابي روايتن جي حتيٰ الامڪان اصل ڪتابن مان تخريج پڻ ڪئي وئي.
- ❖ آيتن مبارڪن ۽ حديثن مبارڪن جي رسم الخط کي پاڻ ۾ ممتاز رکيو ويو.

- نسخن جي غلطين کي حاشيي ۾ ذڪر ڪيو ويو.
- مصنفِ ڪتاب رحمۃ اللہ علیہ جي جامع ۽ مفصل سوانح لکي وئي.
- قارئين جي دلچسپي جي لاءِ ڪتاب ۾ حسب مناسب عنوانات لڳايا ويا ته جيئن موضوع جي تلاشي ۾ آساني ٿئي ۽ پڻ ڪتاب پڙهڻ آسان بڻجي وڃي.

(تِلْكَ عَشَرَةٌ كَامِلَةٌ)

قارئين ڪرام! هن ڪتاب جو ٽي ڀيرا پروف پڙهيو ويو آهي، پوءِ به هن مجموعي ۾ غلطين جي موجود هئڻ کان انڪار نه ٿو ڪري سگهجي. تنهن ڪري اوهان کي هن مجموعي ۾ خوبيون نظر اچن ته انهن کي فقيهِ سنڌ استاذ الاساتذه علامه قاضي مفتي حضرت مخدوم حسن الله پاٽائي عليه الرحمة جو فيض سمجهو وڃي. پر جيڪڏهن اوهان کي هن مجموعي ۾ ڪي غلطيون نظر اچن ته ان کي منهنجي نفس جي ڪوتاهي سمجهي وڃي. ڇو ته اَلْاِنْسَانُ مِنَ النِّسْيَانِ (انسان غلطي مان آهي).

مان وري به انتهائي شڪر گذار آهيان حضرت مفتي سائين محمد جان نعيمي دام فيضه جن جو پاڻ فراخ دليءَ سان "جلاء العينين" جو نسخو "ب" عنايت فرمايائون. ۽ اهڙي طرح شڪر گذار آهيان حضرت سائين مخدوم سليم الله صديقي پاٽائي دام ظله جن جو پاڻ "ڪحل البصر"، " جواب ڪحل البصر" ۽ "قرة العينين" ۽ مخدوم حسن الله پاٽائي عليه الرحمة جن جا ٻيا ڪتاب فوٽو اسٽيٽ عنايت ڪيائون. اهڙي طرح شڪر گذار آهيان پنهنجي دوست مولانا حافظ مولوي بدر الدين آگرو صاحب جن جو "جلاء العينين" جو نسخو "الف" عطا ڪيائون. اهڙي طرح شڪر گذار آهيان پنهنجي استاد سائين مفتي احمد ذهين مگسوي دام ظله جن جو جنهن جي توسط سان مون کي "جلاء العينين" جو نسخو "الف" حاصل ٿيو. ۽ اهڙي طرح شڪر گذزار آهيان پنهنجي دوست صاحبزاده پير امام بخش چشتي حفظه الله جن جو پاڻ "ڪحل

البصر“ ، ” جواب كحل البصر“ ۽ ”قرة العينين“ جا نسخا عنايت ڪيائون. اهڙي طرح جاءِ نشين حضرت سلطان الواعظين حضرت سائين صاحبزاده مفتي حق النبي سڪندري ازهري دام ظله وفيضه جو بيحد شڪر گذار آهيان جو پاڻ ”جلاء العينين“ جو نسخو ”ج“ عنايت ڪيائون.

خاص طور تي مان علامہ ومولانا حضرت سائين محمد عرفان ضيائي دام ظله جن جو انتهائي شڪر گذار آهيان ، جو سندن ڪاوشن ۽ ڪوشش سان هي ناياب رسالن جو علمي وتحقيقي مجموعو بنام ”رسائل علم الغيب“ اشاعت جي مرحلي مان گذري، قارئين جي هٿن تائين پهتو آهي. جزاه الله تعاليٰ احسن الجزاء في الدنيا والآخرة، آمين.

ڏٽيءَ در دعا آهي تہ الله تعاليٰ منهنجي هن تحقيقي محنت کي پنهنجي بارگاهہ ۾ قبول فرمائي، ۽ منهنجي مٿان مشائخ خاندان عاليه صديقيه پاٽ و سيوهڻ شريف رضوان الله عليهم اجمعين جي فيوض و برڪات کي جاري ۽ ساري فرمائي، ۽ مون، منهنجي والدين ۽ منهنجي اولاد جي لاءِ بخشش جو ذريعو بڻائي.

گر قبول اُفتد زہے عزّ وشرف

17 جمادي الثاني 1440ھ
بمطابق 23 فيبروري 2019ع
بروز ڇنڇر

عالمن جي قدمن جي خاڪ
محمّد عبد الله فهيمي
لاڙڪاڻہ ، سنڌ
03313415380

نسخن جا عکس

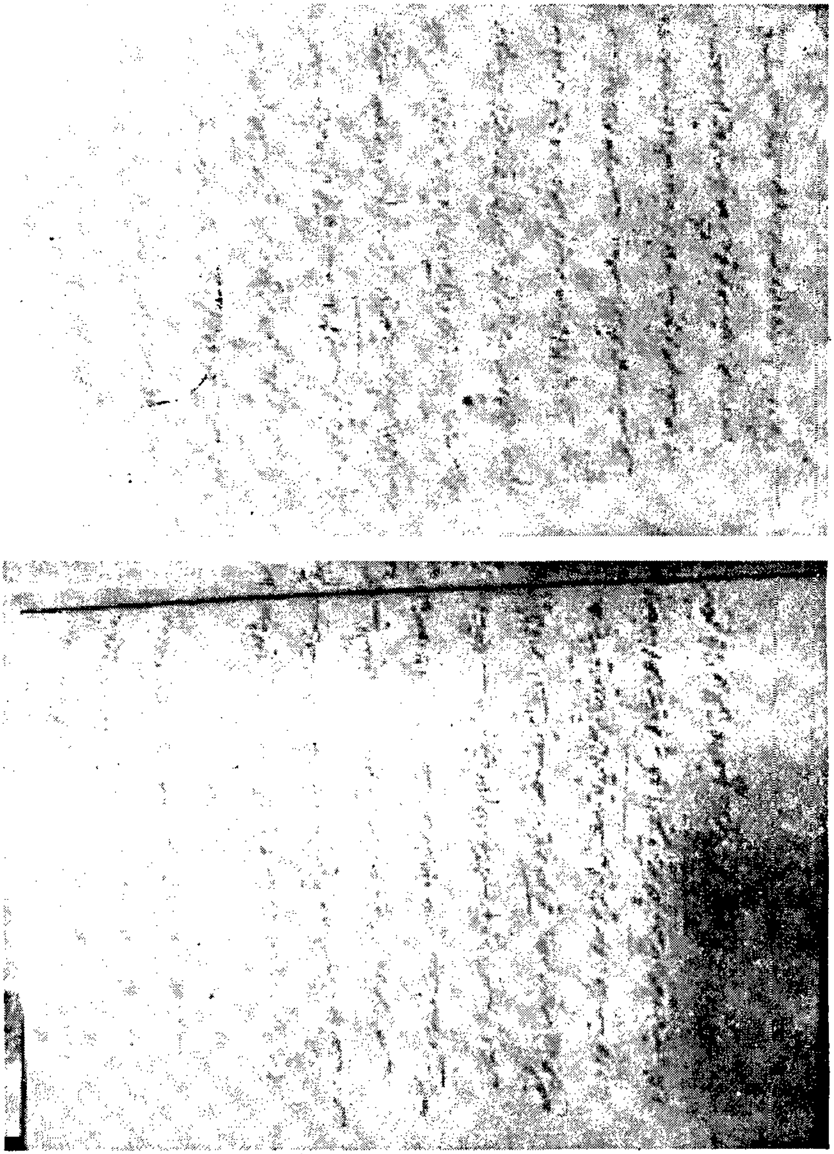

”کحل البصرة“ جي نسخي ”الف“ جي پهرئين ۽ آخري صفحي جو عکس

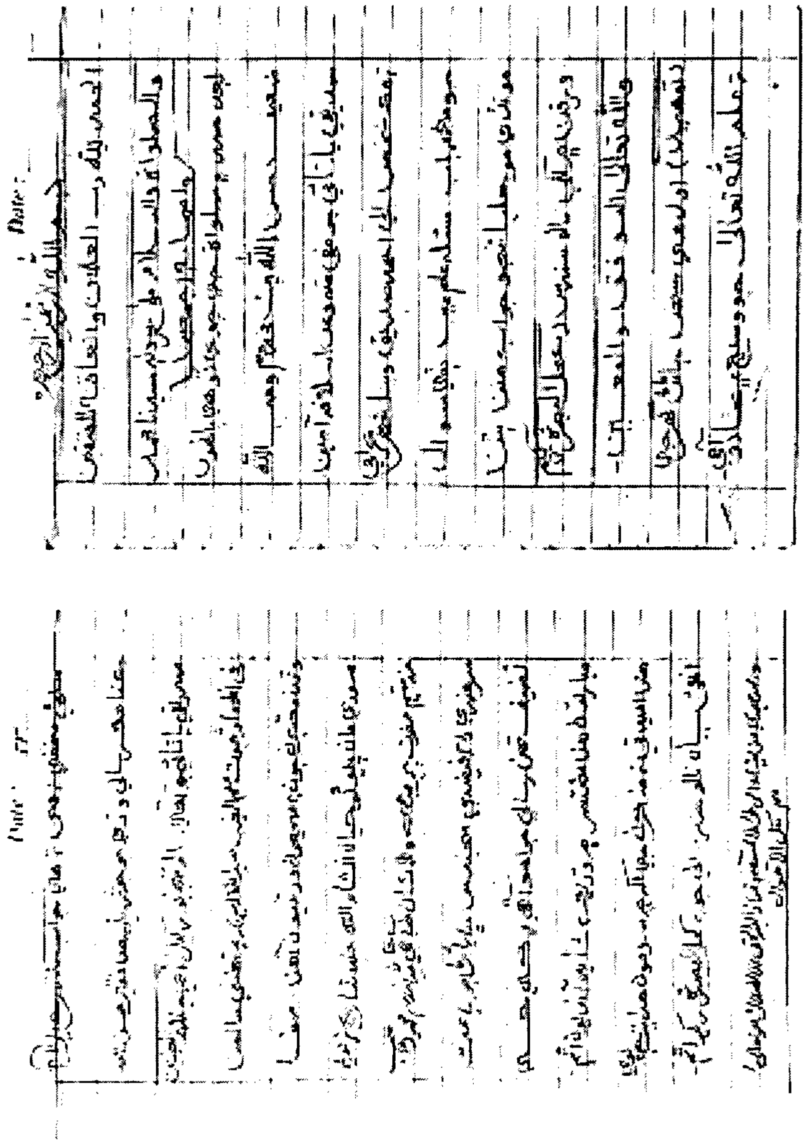

"كحل البصرة" جي نسخي "ب" جي پهرئين ۽ آخري صفحي جو عڪس

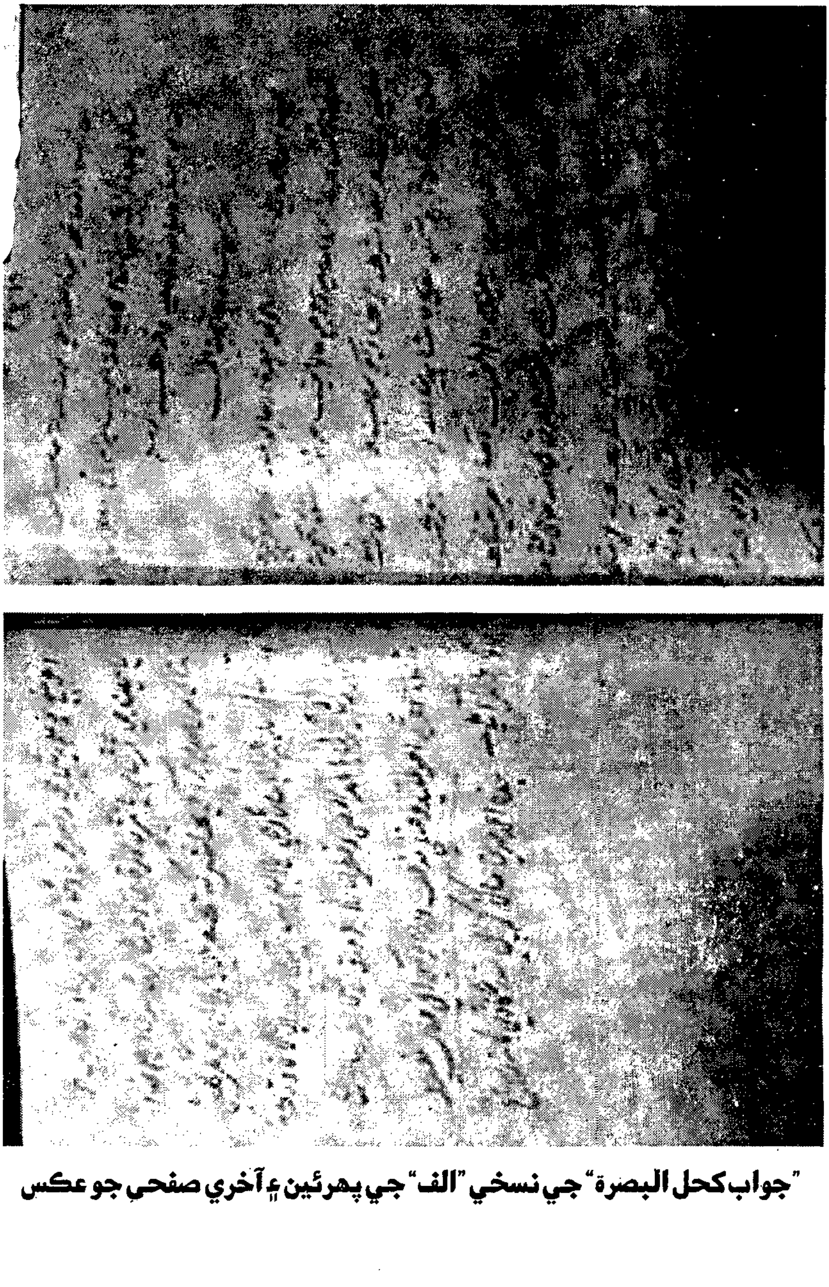

"جواب كحل البصرة" جي نسخي "الف" جي پهرئين ۽ آخري صفحي جو عكس

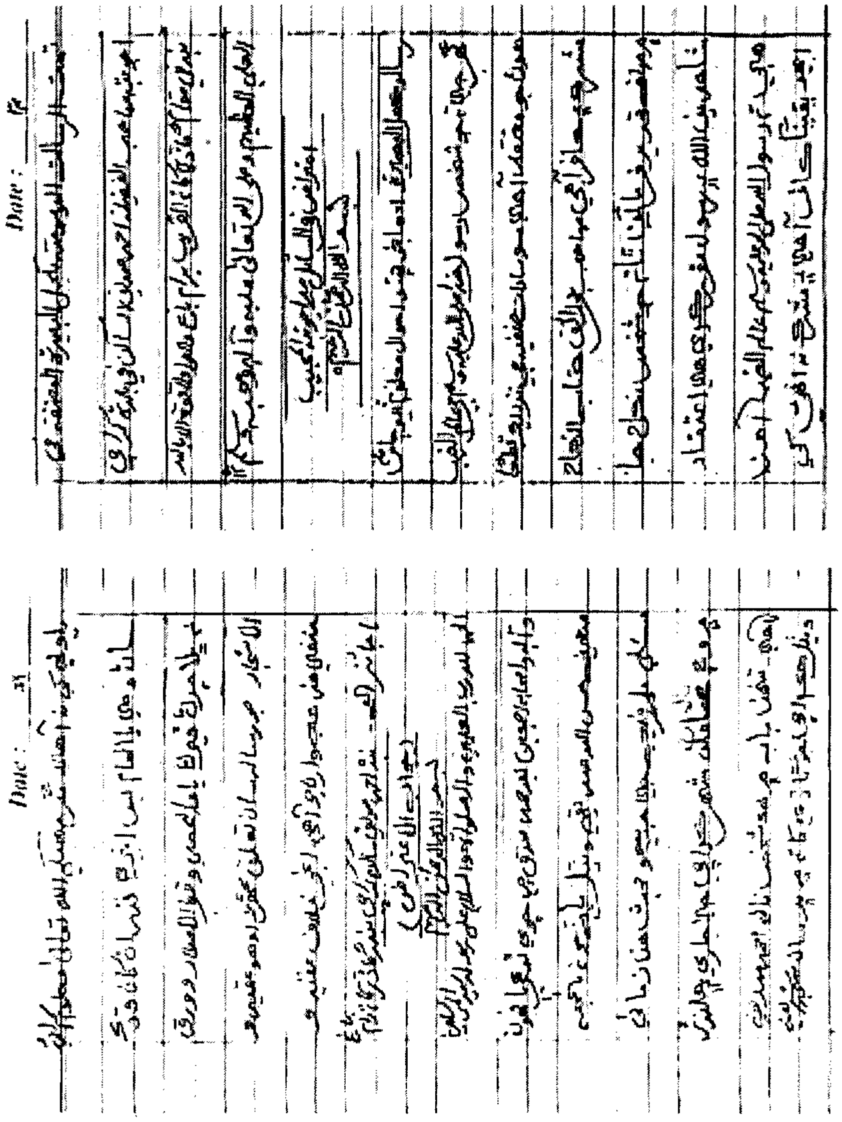

”جواب كحل البصرة“ جي نسخي ”ب“ جي پهرئين ۽ آخري صفحي جو عكس

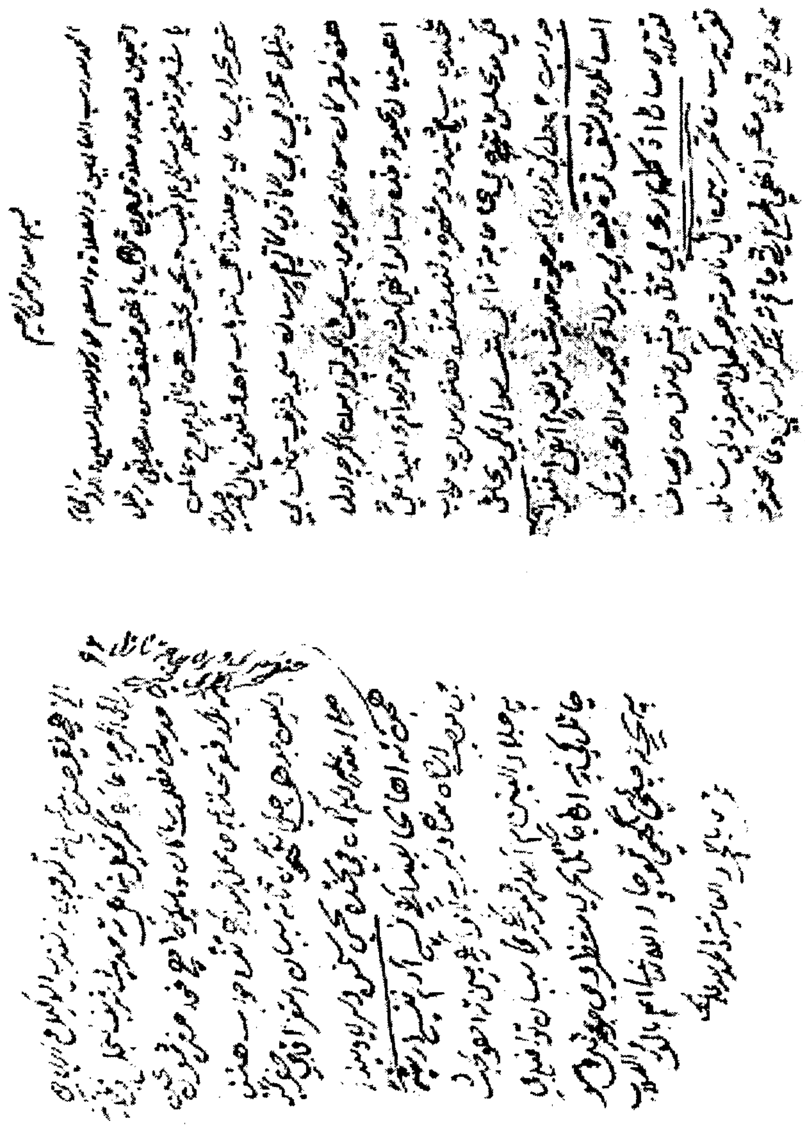

"قرة العينين" جي نسخي "الف" جي پهرين ۽ آخري صفحي جو عڪس

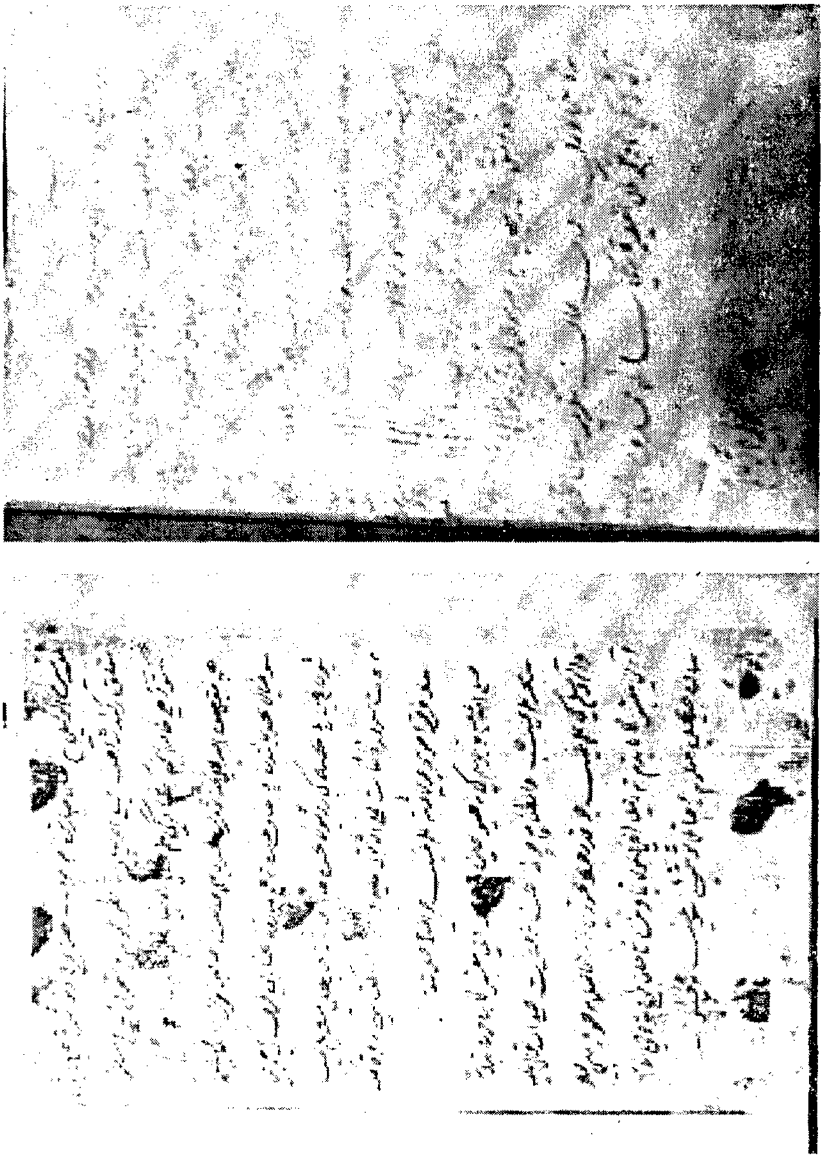

”قرة العينين“ جي نسخي ”ب“ جي پهرين ۽ آخري صفحي جو عڪس

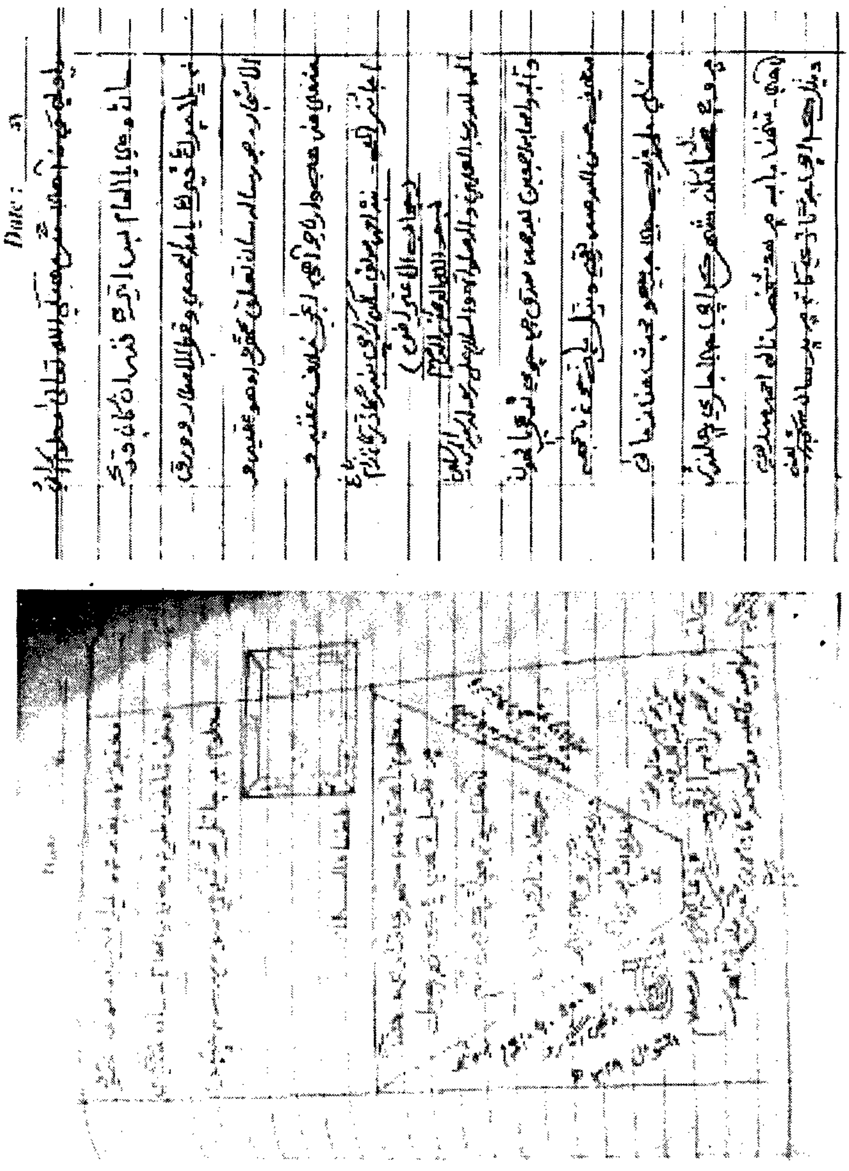

"قرة العينين" جي نسخي "ج" جي پهرين ۽ آخري صفحي جو عڪس

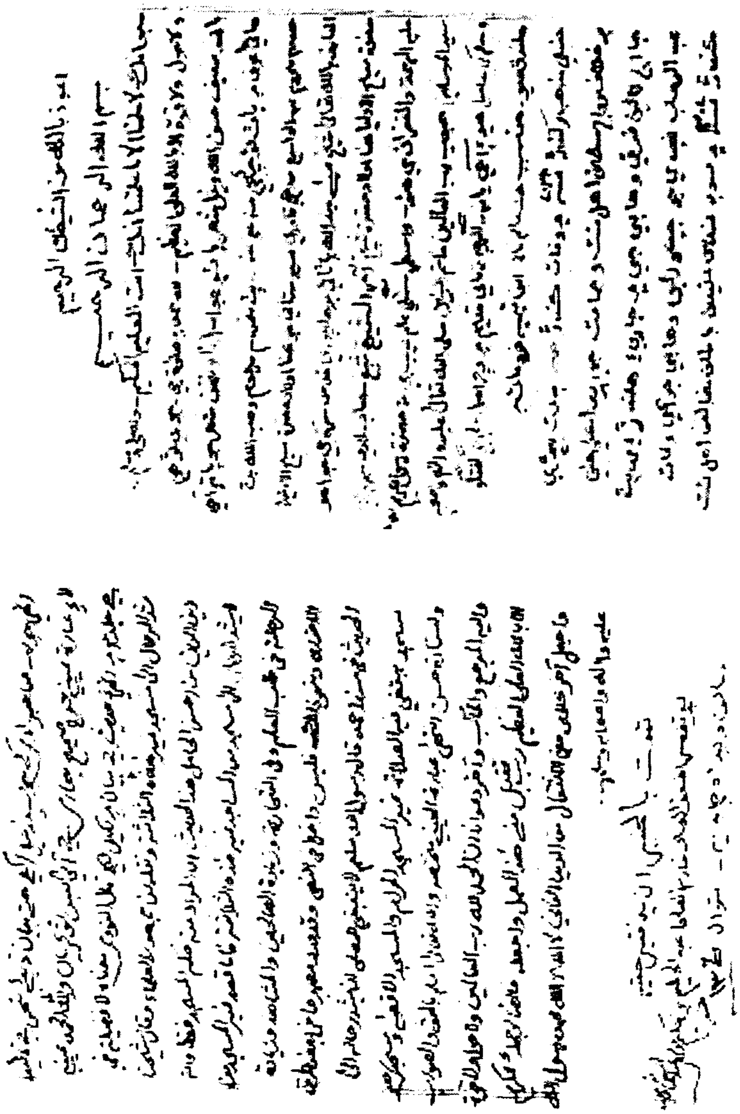

”جلاء العينين“ جي نسخي ”الف“ جي پهرئين ۽ آخري صفحي جو عڪس

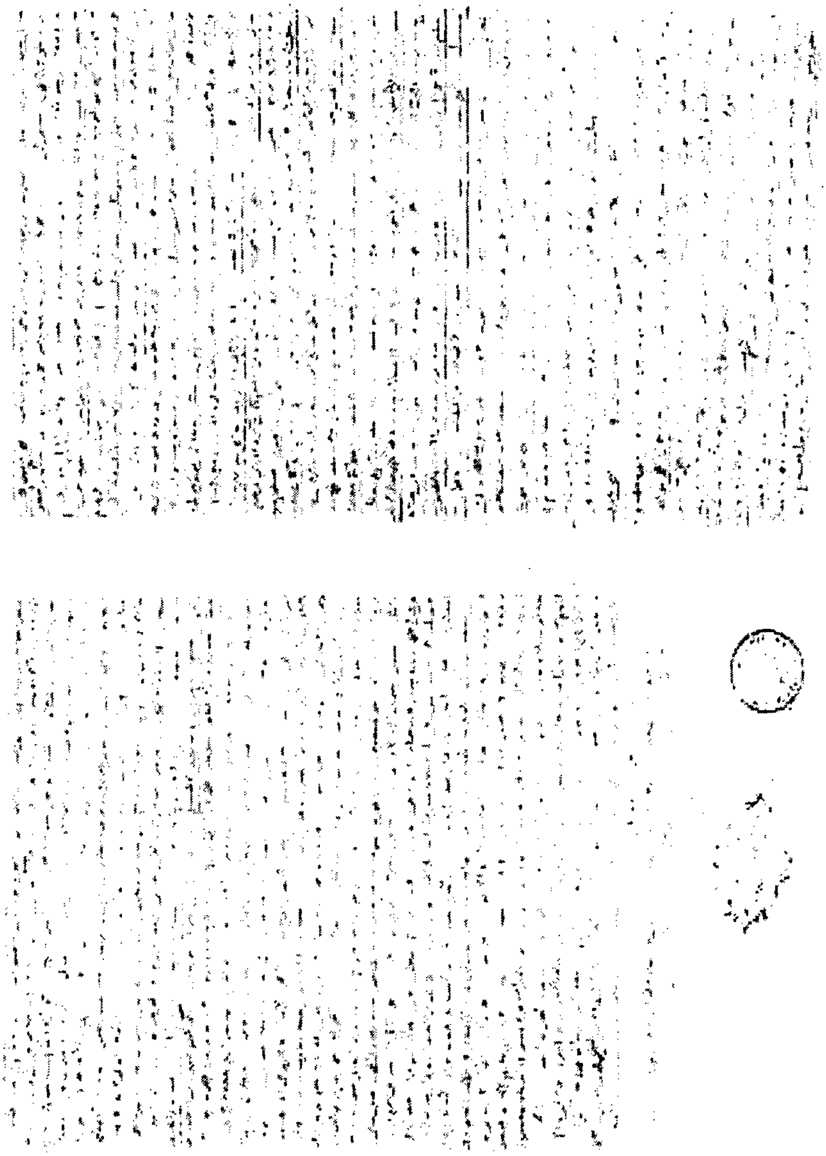

"جلاء العينين" جي نسخي "ب" جي پهرئين ۽ آخري صفحي جو عڪس

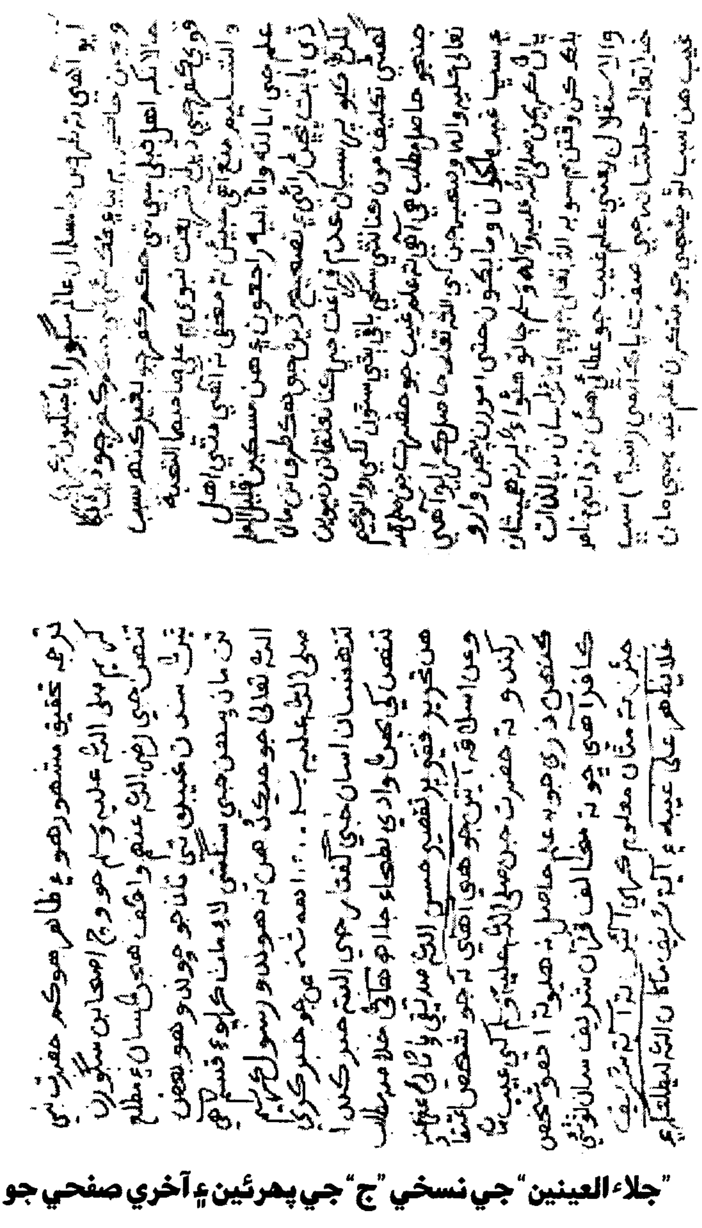

”جلاء العينين“ جي نسخي ”ج“ جي پهرئين ۽ آخري صفحي جو عڪس

كحل البصر

مصنف

فقيهِ سنڌ علامه مفتي قاضي

مخدوم حسن الله پاٽائي نوّر الله مرقده

(ولادت: 1850ع / وفات: 1920ع)

تحقيق تخريج

مفتي محمّد عبد الله فهيمي

اعوذ الله من الشيطان الرجيم بسم الله الرحمٰن الرحيم

الحمد لله رب العالمين والعاقبة للمتقين والصلاة والسلام علىٰ رسوله سيدنا محمّد وعلىٰ آله واصحابه اجمعين.

حمد ۽ صلواة جي بعد، چوي ٿو هي ٻانهو ضعيف حسن الله پٽ مخدوم وهب الله عفي عنه وعن اسلافه آمين، ته هڪ شخص نالي احمد صديق ويٺل شهر ڪراچي جو منجهه باب مسئلي علم غيب ٻه ٽي سوال مون ڏي موڪليا، جن جو جواب هنن ٽن ورقن ۾ لکي، نالو سندس "كحل البصر" رکيم. والله الموفق والمعين.

تمهيد

اول هي سخن ڄاڻڻ گهرجي ته علم الله تعاليٰ جو وسيع ۽ ڪشادو آهي. ڪنهن مخلوق جو علم سندس جيترو نه آهي. ۽ علم حضرت نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جو ٻين مخلوقن جي علم کان اگرچه گهڻو آهي ته به خداوند تعاليٰ جي علم کان گهٽ آهي. جيئن ته تفسير روح البيان ۾ جنهن جو مصنف حنفي مذهب رکندڙ آهي، آيت شريف "وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِّنْ عِلْمِهِۦٓ إِلَّا بِمَا شَآءَ" [البقرة: 255] جي بيان ۾ اِها عبارت لکيل آهي، جنهن جو مطلب هي آهي ته: ولين جو علم، نبين جي علم کان منزلي هڪ ڦڙي جي ستن درياهن کان ۽ علم نبين ۽ ٻين جو نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جي علم کان انهي مرتبي آهي ۽ اسان جي نبي جو علم الله سبحانه و تعاليٰ جي علم کان انهي مرتبي تي آهي.[1]

۽ دعويٰ مساواة ۽ برابري علم الاهي ۽ علم محمّدي جي ڪير ڪندو؟ ها، جن اهڙي دعويٰ ڪئي آهي، تن کي محقق عالمن رحمة الله عليهم رد ڪيو آهي. جيئن شيخ عبد الحق دهلوي، جيڪو حنفي مذهب رکندڙ آهي، "مدارج النبوة" جي (جلد) اول منجهه بيان فضائلن حضرت سردار ڪريم عليه التحية والتسليم جي هن

---

[1] تفسير روح البيان، سورة البقرة، تحت الآية: 255، 403/1.

طرح فرمايو آهي:

وازاں جملہ آنست کہ ہرچہ در دنیاست از زمان آدم تا اول نفخہ اولی بروے منکشف ساختند ، تاہمہ احوال از اول تا آخر معلوم کرد، ویاران خود را نیز از بعضے از آں احوال خبر داد۔ واز بعضے صلحاء از اہل فضل شنیدہ شدہ است کہ بعضی عرفا کتابی نوشتہ واثبات کردہ کہ آنحضرت ﷺ را تمام علوم الہی معلوم ساختہ بودند۔ وایں سخن بظاہر مخالف بسیار از ادلہ است، تا قائل آں چہ قصد کردہ باشد، واللہ تعالیٰ اعلم۔[1] اھ

(ترجمو: خصوصيتن مان هي بہ آهي تہ جيڪو ڪجهہ دنيا ۾ حضرت آدم جي زماني کان وٺي قيامت تائين آهي، نبي صلي الله عليہ وسلم تي منڪشف ڪيو ويو آهي. ايستائين جو سندن کي شروع کان آخر تائين تمام احوالن جو علم ڏنو ويو آهي. ۽ ان مان ڪجهہ احوال پاڻ صلي الله عليہ وسلم صحابہ ڪرام سان بہ بيان ڪيا آهن. ۽ ڪجهہ اهل فضل صالحن کان معلوم ٿيو آهي تہ بعض عارفن هڪ ڪتاب لکيو آهي جنهن ۾ ثابت ڪيو آهي تہ نبي صلي الله عليہ وسلم کي تمامي علوم الاهي ڏنا ويا آهن. هي ڳالهہ بظاهر گهڻن دليلن جي مخالف آهي. مگر قائل ان مان ڇا مقصد ورتو آهي الله تعالي ئي ڄاڻي ٿو.)

اگرچہ شرڪ انهيءَ دعوي ۾ بہ ڪونہ ٿو ٿئي؛ ڇو تہ علم الله جو ذاتي آهي ۽ ٻين جو علم عطائي آهي، پوءِ شرڪ ڪڏهن ٿيو؟ مشرڪ تڏهن هجي جو دعوي ڪجي تہ حضرت نبي ڪريم صلي الله عليہ وسلم ۽ ٻين وَلين ۽ نبين جو علم بہ ذاتي آهي، پوءِ مشارڪت معنوي ٿي، جنهن سان شرڪ ٿئي. باقي مشارڪت اسمي کي شرڪ نہ چئبو. نہ تہ تو ڏِسين جو شيخ ثناء الله پاني پتي رحمة الله عليہ. جيڪو حنفي مذهب رکندڙ هو. ڪتاب "ما لا بد منه" ۾ باري تعالي شانه جي حق ۾ فرمايو اٿس:

---

[1] مدارج النبوة، باب پنجم در ذکر فضائل وي ﷺ، وصل خصائص آنحضرت ﷺ، 144/1.

یگانہ است ہم در ذات وہم در صفات وہم در افعال ہیچ کس را در ہیچ امر باوی شرکت نیست، تا قول۔۔۔ او غیر از مشارکت اسمی ہیچ مجانست ومشارکت ندارد۔[1] الی آخرہ

(ترجمو: الله تعاليٰ پنهنجي ذات، صفات ۽ افعال ۾ اڪيلو آهي. ڪو بہ شخص انهن امرن ۾ سندس شريڪ نہ آهي. تان تہ ان جو قول: سواءِ مشارڪت ۽ مجانست اسمي جي ٻي ڪا بہ مشارڪت ۽ مجانست نہ آهي.)

باوجود انهيءَ جي بہ اهڙي دعويٰ نہ ڪبي؛ چو تہ مخالف واقع سان آهي. جيئن تہ دليل تنهن تي دلالت ٿا ڪن. هڪ دليل ڪافي تن مان اِها آيت شريف آهي، جيڪا مٿي لکجي آئي. يعني قول مبرور الله تعاليٰ:

وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِّنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ[2]

جنهن جو مطلب هي آهي تہ الله تعاليٰ جي معلومات مان ڪنهن شي کي پيدا ڪيل الله تعاليٰ جو احاطو نہ ٿا ڪن. ۽ نہ ٿا ڄاڻن مگر جيتري قدر گهري خدا تعاليٰ. اه

هاڻي هي سخن ڄاڻ تہ جيڪو الله تعاليٰ حضرت سرور ڪريم صليٰ الله عليہ وسلم کي ڄاڻايو آهي ۽ عطا فرمايو آهي سو بہ گهڻون ۽ بيشمار آهي. تنهنجي لکڻ کان قلم عاجز ٿي پوندو. جيئن تہ مٿين عبارت مدارج جي بہ ڪنهن قدر تنهن ڏي اشارو ٿي ڪري، چو تہ چيو اٿس:

ہرچہ در دنیا است از زمان آدم تا اول نفخہ اولی بروے منکشف ساختند، تا ہمہ احوال از اول تا آخر معلوم کرد۔[3] اھ

(ترجمو: جيڪو ڪجهہ دنيا ۾ حضرت آدم جي زماني کان وٺي قيامت

---

[1] ما لا بد منه، كتاب الايمان، صـ3.

[2] القرآن، سورة البقرة، الآية: 255.

[3] مدارج النبوة، باب پنجم در ذكر فضائل وي ﷺ، وصل خصائص آنحضرت ﷺ، 144/1.

تائين آهي ، اُهو سڀ نبي صلي الله عليہ وسلم تي منڪشف ڪيو ويو آهي. ايستائين جو سندن ڪي شروع کان آخر تائين تمام احوالن جو علم ڏنو ويو آهي.)

- ۽ "مدارج" جي ٻي عبارت تنهن ڏي پڻ اشارو ٿي ڪري، ڇو ته چيو اٿس منجهہ بيان عقل ۽ علم حضرت نبي ڪريم صلي الله عليہ وسلم جي:

وافاضہ کردہ است بروی علوم واسرار ماکان ومایکون۔[1] الخ

(ترجمو: ۽ ما ڪان وما يڪون جا اسرار ۽ علم حضرت صلي الله عليہ وسلم جي حوالي ڪيل آهن.)

۽ حديث شريف، فرمايل حضرت سردار ڪريم صلي الله عليہ وسلم جون انهي قدر ڪان وڌيڪ ڏي اشارو ڪندڙيون آهن. هڪ اها حديث شريف، جيڪا "مشڪواة شريف" جي باب المساجد ومواضع الصلاة ۾ فصل ٽئين ۾ آهي ته پاڻ ڪريمن صلي الله عليہ وسلم فرمايو:

فتجلّٰى لي كل شيء وعرفت[2].

شيخ عبد الحق دهلوي رحمة الله عليہ انهيءَ حديث شريف جو ترجمو فارسي عبارت ۾ هن طرح ڪيو آهي:

پس ظاہر شد ہر چیز از علوم وشناختم ہمہ را۔[3] اھ

مشڪواة شريف جي صاحب انهيءَ حديث شريف ڪان پوءِ فرمايو اٿس:

رواه احمد[4] والترمذي[5]. وقال: هذا حسن صحيح، و سألت محمّد بن

---

[1] مدارج النبوة، باب دوم در بيان اخلاق عظيمہ وصفات كريمہ آنحضرت ﷺ، وصل در بيان علم كامل وعلم شامل آنحضرت ﷺ، 35/1.

[2] مشكواة المصابيح، كتاب الصلاة، باب المساجد ومواضع الصلاة، الفصل الثالث، الحديث:748، 232/1.

[3] اشعة اللمعات، كتاب الصلاة، باب المساجد ومواضع الصلاة، الفصل الثالث، 367/1.

[4] مسند الامام احمد، معاذ بن جبل، الحديث: 22109، 423/36.

[5] سنن الترمذي، ابواب تفسير القرآن، باب ومن سورة ص، الحديث: 3235، 221/5.

اسماعيل عن هذا الحديث، فقال: هذا حديث صحيح.[1] اه

"طبراني"[2] ۽ "مواهب لدنيه"[3] ۾ آيل آهي ته حضرت نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم فرمايو آهي ته:

قد رفع لي الدنيا، فأنظر اليها والى ما هو كائن فيه الى يوم القيامة، كانما انظر الى كفي هذه. اه

مطلب حديث شريف جو هي آهي ته الله تعاليٰ ساري دنيا منهنجي روبرو ڪٽائي ڪيائين (سامهون ڪٽايائين)، پوءِ ڏسان ٿو دنيا ڏي ۽ تنهن ڏي جيڪي منجهس ٿيندڙ آهي قيامت تائين، جهڙي طرح ڏسان ٿو پنهنجي تري ڏي. اه

۽ گڏ ڪندڙ حديثون "مواهب لدنيه" جون علامه قسطلاني آهي، (جيڪو) وڏن محدثن مان آهي، جنهن حديث شريف ۾ ڪو حرج هوندو آهي ته انهن کي بيان ڪندو آهي. هن حديث شريف جي بيان ۾ ڪو نه ڪيو اٿس، نه ڪو ڪنهن شرح انهيءَ جي ۾ جرح بيان ڪيو آهي. تڏهن معلوم ٿيو ته اها حديث شريف به صحيح آهي. كما في "التقديس الوكيل عن توهين الرشيد والخليل"[4]

هن وقت جي علامه مولانا عبد الغفور همايوني صاحب دام فيضه انهيءَ حديث شريف ۽ هڪ ٻي حديث شريف تي مبني رکي چيو اٿس ته:

علم غیب بالعرض سرور کائنات صلی اللہ علیہ وسلم راہمہ افراد انسان زیادہ تر حاصل است کہ آنرا اطلاع علی الغیب گویند۔ وجزئیات آنرا در مواہب لدنیہ ومدارج النبوة ودیگر کتب سیر و اخبار ملاحظہ باید کرد کہ ہزاراں ہزار اند کہ شمار آنہا قلم عاجز است، بلکہ علم غیب کل مخلوقات وکل کائنات از اول ایجاد مخلوقات تا قیام ساعت ہرچہ موجود می گردند باید کہ آنسرور کائنات صلی اللہ علیہ وسلم را

---

[1] مشكواة المصابيح، كتاب الصلاة، باب المساجد ومواضع الصلاة، الفصل الثالث، الحديث:748، 232/1.

[2] معجم الكبير، مسند عبد الله بن عمر بن الخطاب، الحديث: 14112، 318/13.

[3] مواهب اللدنية، المقصد الثامن، الفصل الثالث في انبائ بالمغيبات، 129/3.

[4] تقديس الوكيل، الاعتراض الرابع، صـ 230.

حاصل باشد۔ کہ ظاہر ایں حدیث بر ایں دلالت می کند۔[1]

(ترجمو: علم غيب بالعرض سرور ڪائنات صليٰ الله عليہ وسلم کي انسانن جي تمامي افرادن کان وڌيڪ حاصل آهي. ۽ ان کي اطلاع عليٰ الغيب چوندا آهن. ۽ ان جا جزئيات شمار ڪرڻ کان وڌيڪ آهن. ۽ ان جا جزئيات "مواهب اللدنيه"، "مدارج النبوة" ۽ سيرت جي ٻين ڪتابن ۾ موجود آهن. جيڪي بيشمار آهن ۽ ان جي شمار ڪرڻ کان قلم عاجز آهي. بلڪ مخلوقات جي پيدا ٿيڻ کان وٺي قيامت جي قائم ٿيڻ تائين جيڪو بہ ڪجھ ٿيو آهي ۽ ٿيندو، اُهو سڀ سرور ڪائنات صليٰ الله عليہ وسلم کي معلوم آهي. ڇو تہ انهيءَ تي ظاهري حديثون دلالت ڪن ٿيون.)

۽ ٻي حديث شريف اها آهي جيڪا "صحيح بخاري شريف" جي باب التعوذ من الفتن ۾ آهي تہ حضرت نبي ڪريم صليٰ الله عليہ وسلم فرمايو:

لاتسئلوني عن شيء الا بينت لكم[2]

"قسطلاني شرح صحيح بخاري" هيٺان لفظ شيء جي لکيو اٿس:

من الغيب[3].

هاڻي حديث شريف جو "قسطلاني" جي عبارت سميت ترجمہ هي ٿيو تہ: نہ پڇو توهين مون کان ڪنهن شيء جي باري ۾ جيڪا غيب جي هجي، مگر بيان ڪندس تنهن کي توهان لاءِ. انتهيٰ

اِتاهون معلوم ٿيو تہ سڀ ڪنهن شيءِ غيب جي، جو علم الله ڪين عطا فرمايو هئو. نہ تہ هوند بيان ڪهڙي طرح ڪن؟

۽ توکي معلوم آهي تہ حنفي مذهب جي مبنيٰ حديثن صحيحن تي آهي. جيئن تہ حضرت امام اعظم رحمة الله عليہ فرمايو آهي:

---

[1] فتاويٰ الهمايوني، كتاب الاعتقاد، 3،2/2.

[2] صحيح بخاري، كتاب الفتن، باب التعوذ من الفتن، الحديث:7089، 53/9.

[3] ارشاد الساري، كتاب الفتن، باب التعوذ من الفتن، تحت الحديث:7089، 187/10.

اذا صح الحديث فهو مذهبي[1]

تڏهن معلوم ٿيو تہ اِهو اعتقاد رکڻ جو حديثن شريفن مان معلوم ٿو ٿئي ، جيڪي حنفي مذهب جي موافق بہ آهن. ڪهڙي طرح موافق نہ هوندو تنهن سان حالانڪ حنفين عالمن جون عبارتون تنهن تي دلالت ڪندڙ آهن. هڪڙيون اُهي عبارتون آهن جيڪي مٿي لکجي آيون آهن. ۽ ٻيون ڪنهن قدر اڳتي لکبيون. جهڙوڪ تفسير ”روح البيان“ جو مصنف، حنفي مذهب رکندڙ تنهن پنهنجي تفسير ۾ آيت شريف ”فَاَوْحٰۤى اِلٰى عَبْدِهٖ مَاۤ اَوْحٰىؕ۝۱۰“ [النجم: 10] جي بيان منجهہ ڪلام آندو آهي، جنهن جو مطلب هي آهي تہ معراج جي رات الله تعاليٰ جيڪي حضرت رسالت پناه صلي الله عليہ وسلم ڏي وحي ڪيو ، سو گهڻا قسم آهي. هڪ اهو قسم آهي جو شريعت سڳوري جي حڪمن کان سيني کي پهچاپائين. ۽ ٻيو قسم اُهو آهي جو خاص ٻانهن کي پهچاپائين. ۽ ٽيون قسم اُهو آهي جو اخص الخواص کي ٻُڌاپائين. چوٿون قسم اُهو آهي جو سندن ۽ الله تعاليٰ جي وچ ۾ رهيو.[2] اھ

۽ پڻ مٿين تفسير ۾ امام بقلي کان نقل ڪيو اٿس تہ وحي ڪيل قول بيان نہ ڪيائين ۽ يعني آيت شريف ”فَاَوْحٰۤى اِلٰى عَبْدِهٖ مَاۤ اَوْحٰىؕ۝۱۰“ [النجم: 10] جي ۾. ڇو تہ محب ۽ محبوب جي وچ ۾ هڪڙا اهڙا اسرار آهن جو ٻين کي تن جي کڻڻ جي طاقت نہ آهي.[3] اھ

۽ تفسير ”حسيني“ ۾ ، تنهن جو مصنف بہ حنفي مذهب رکندڙ هو. آيت شريف ”عَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ“ [النساء: 113] جي بيان منجهہ ”بحر الحقائق“ کان نقل ڪيو اٿس تہ:

آں علم ماکان ومایکون ست کہ حق سبحانہ وتعالیٰ در شب اسراء بداں حضرت صلی اللہ علیہ

---

[1] رد المحتار علي الدر المختار ، المقدمة، 68/1.

[2] تفسير روح البيان، سورة النجم ، تحت الآية: 10، 222/9.

[3] تفسير روح البيان، سورة النجم ، تحت الآية: 10، 221/9.

وسلم عطا فرموده، چنانچه در حدیث معراج آمده است که در زیر عرش بودم قطره در حلق من ریختند، فعلمت بماکان ومایکون، پس دانستم آنچه بود وآنچه خواهد بود۔[1] اھ

(ترجمو: أهو ما كان وما يكون جو علم آهي جيڪو الله تعاليٰ معراج جي رات حضرت صليٰ الله عليہ وسلم کي عطا فرمايو هو. جيئن تہ معراج واري حديث ۾ آهي تہ "مان عرش جي هيٺان هيس، منهنجي نڙي ۾ قطرو داخل ٿيو، پوءِ ما كان وما يكون جو علم ڄاتم، پوءِ جيڪو ڪجهہ ٿيو آهي ۽ جيڪو ڪجهہ ٿيندو انهيءَ جو علم ڄاتم.)

تفسير "روح البيان" ۾ آيت شريف "مَآ اَنْتَ بِنِعْمَةِ رَبِّكَ بِمَجْنُوْنٍ ۚ﴿۲﴾" [القلم: 2]جي بيان ۾: "تاويلات نجميہ" کان هي معنيٰ آندي اٿس:

ما أنت بنعمة ربك بمستور عما كان وما يكون بل أنت عالم بما كان خبير بما سيكون.[2] اھ

يعني تہ پنهنجي رب جي نعمت سببان ناهين تون ڍڪيل ما كان وما يكون کان، بلڪ ڄاڻندڙ آهين ما كان (جو هيو) کي. ۽ خبر رکندڙ آهين ما سيكون (جيڪو ٿيندو) تي. اھ

۽ تفسير "حسيني" واري آيت شريف "خَلَقَ الْاِنْسَانَ ۙ﴿۳﴾ عَلَّمَهُ الْبَيَانَ ﴿۴﴾" جي هڪ معنيٰ هي بہ آندي آهي:

یا بوجود آورد محمد صلی اللہ علیہ وسلم وبیاموزانید اورا آنچه بوده ست وباشد۔ الخ۔[3] اھ

(ترجمو: يا محمد ﷺ کي پيدا ڪيائين ۽ جو ڪجهہ هيو ۽ جو ڪجهہ ٿيندو اُن کي اهو سمورو علم ڏنائين. جهڙي طرح "فعلمت علم الاولين والآخرين" وارو مضمون ان جي خبر ڏئي ٿو.)

---

[1] تفسير حسيني (فارسي)، سورة النساء، تحت الآية: 113، صـ 157.

[2] تفسير روح البيان، سورة والقلم، تحت الآية: 2، 104/10.

[3] تفسير حسيني (مترجم)، سورة الرحمٰن، تحت الآية: 3، 490/2.

۽ منڪر علم غيب جا حضرت سردار ڪريم صليٰ الله عليہ وسلم جي حق ۾ سي دليل ونندڙ آهن ساڻ آيتن شريفن ۽ حديثن شريفن جي مان ظاهر ڪري ثابت آهي تہ علم غيب جو سواءِ خدا تعاليٰ جي ٻئي ڪنهن کي ڪو نہ آهي.

جواب تنهنجو هي آهي تہ مراد تن ۾ هي آهي تہ بالذات خدا کان سواءِ ٻيو ڪو نہ ٿو ڄاڻي. جيئن تہ اڳتي توکي معلوم ٿيندو. ۽ پڻ دليل ونندڙ آهن ساڻ عبارت تفسير ”مدارک“ جي تہ بادشاهہ منصور خواب ۾ ملک الموت جي صورت ڏٺي، تنهن کان پنهنجي عمر پڇيائين تہ ڪيتري آهي؟ پوءِ ملک الموت پنجن آڱرن سان ان جو جواب ڏنو. ۽ تعبير ڪندڙن تعبير ڪيا. تن مان امام اعظم رحمة الله عليہ هن طرح تعبير ڪيو تہ ملک الموت اشارو ڏنو هنن پنجن شين ڏي جيڪي آيت شريف ”إِنَّ اللّٰهَ عِنْدَهٗ عِلْمُ السَّاعَةِ“ [لقمان: 34] ۾ آهن.

جي مان مطلب نڪتو تہ تنهنجي عمر جي مون کي خبر ناهي. اها خبر خدا تعاليٰ کي آهي.

وري تفسير ”مدارک“ واري تقرير ۾ هي چيو آهي پڇاڙي آيت شريف جي ۾

وإن الله عليم بالغيوب خبير بما كان ويكون.[1] اھ

اِتاهون معلوم ٿيو تہ حضرت صليٰ الله عليہ وسلم جن کي علم غيب نہ هو نہ تہ هنن پنجن شين جي بہ خبر هجين ها.

جواب هن دليل نڪرڻ جو هي آهي تہ مراد ”تفسير مدراک“ واري جي توڙي امام اعظم جي هي آهي تہ بذاتہ خبر انهن پنجن شين جي خدا تعاليٰ کي آهي. ٻئي ڪنهن کي توڙي ملک (فرشتي) کي سواءِ خبر ڏيڻ خدا تعاليٰ جي خبر ناهي. اھ

اسان جي هن تقرير تي اقوالن عالمن حنفين جا دليل آهن. جهڙوڪ شيخ عبد الحق دهلوي رحمه ربه ”اشعة اللمعات“ ۾ منجهہ بيان سوالن جوابن حضرت جبرئيل عليٰ نبينا وعليہ السلام جي حق ۾ انهن پنجن شين جي، جيڪي آيت

---

[1] مدارک التنزيل وحقائق التاويل، سورة لقمان، تحت الآية: 34، 723/2.

شريف "اِنَّ اللّٰهَ عِنۡدَهٗ عِلۡمُ السَّاعَةِ" [لقمان: 34] ۾ آهن، فرمايو اٿس:

مراد آنست که بے تعلیم الہیٰ بحساب عقل ہیچکس ایہارانه داند، مگر آنکه وی تعالیٰ از نزد خود، کسی رابد اند بوحی والہام.[1] اھ

۽ شيخ نور الحق دهلوي رحمه ربه "شرح صحيح بخاري" جي جلد اول ۾ حديث شريف "مفاتيح الغيب لايعلمها الا الله" اهـ. جي بيان منجهه لکيو اٿس:

اگر کوئی از آثار صحیحہ بوضوع پیوستہ کہ بسیاری از انبیاء واولیاء از امور مذکورہ ودیگر مغیبات دانستہ خبر دادہ اند۔ گویم ایں علم ایشیاں بتعلیم الاہی است. پس منافاۃ ندارد بآنچہ گفتہ شد۔[2] اھ

۽ شيخ الاسلام "شرح صحيح بخاري" جي ۾، پهرين حديث جي بيان منجهه آندو آهي:

وچوں ایہا از امور غیب اند جزوی کسی آنراند اند، مگر آنکه وی خدا تعالی از خود بداند کسی را بوحی والہام۔[3] اھ

فتدبر وانصف (پوءِ غور فڪر ڪر ۽ انصاف ڪر).

۽ علم غيب جا منڪر هن طرح به دليل ونندا آهن ته حنفين جي ڪتابن ۾ آندو اٿن ته "جيڪو شخص اعتقاد رکندو ته حضرت نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم غيب ڄاڻندڙ هو ته اُهو شخص (ڪافر) آهي.

جواب چونداسون ته سچ، پر سمجهه جي مار آهي. انهن ڪتابن جي مراد هي آهي ته اعتقاد رکندڙ تين ته بذاته غيب کي ڄاڻندڙ هو. يعني ري ڄاڻائڻ خدا تعاليٰ جي، ته پوءِ ڪافر اُهو ڪافر آهي. ٻين حنفين جي ڪتابن جون عبارتون.

---

[1] اشعة اللمعات، كتاب الايمان، الفصل الاول، 26/1.

[2] تيسير القاري، كتاب الصلاة، ابواب الاستسقاء، 347/1.

[3] شرح البخاري لشيخ الاسلام، كتاب الايمان، باب سؤال جبريل عن الايمان والاسلام، 110/1.

"جامع الفصولين" واري "لايعلم الغيب الا الله" منجهہ فرمايو اٿس:

المنفي هو العلم بالاستقلال لا العلم بالاعلام. فينبغي ان يكفر لو ادعاه مستقلًا لا العلم بالاعلام. فينبغي ان يكفر لو ادعاه مستقلًا لو اخبر به بالاعلام، اذ لا منافاة بينه وبين الآية الشريفة.[1] اه

يعني آيت شريف ۾ نفي ٿيل علم استقلالي آهي نہ علم اعلامي، پوءِ جيڪڏهن علم ذاتي استقلالي جي دعويٰ ٿو ڪري تہ جڳائي تہ ڪافر ٿئي. ۽ جيڪڏهن علم عطائي جي دعويٰ ٿو ڪري ڪافر نہ ٿو ٿئي؛ ڇو تہ آيت شريف ۽ علم عطائي جي درميان مخالفت نہ آهي.

ڇو مخالفت ٿيندي؟ حالانڪ علم عطائي تہ قرآن شريف سان ثابت آهي. جيئن تہ الله تعاليٰ فرمايو آهي:

عٰلِمُ الْغَيْبِ فَلَا يُظْهِرُ عَلٰى غَيْبِهٖٓ اَحَدًا ۙ اِلَّا مَنِ ارْتَضٰى مِنْ رَّسُوْلٍ[2]

(ترجمہ) پوءِ نہ ٿو مطلع ڪري الله تعاليٰ پنهنجي غيب تي ڪنهن هڪڙي کي، مگر پنهنجي رسولن کان جنهن کي پسند ڪري. اهـ والله اعلم.

هاڻي هي سُخن ڄاڻ تہ حضرت نبي ڪريم صلي الله عليہ وسلم کي الله تعاليٰ کان جيڪي علم غيب حاصل ڪيو آهي تنهن مان هڪ بعض ۾ جزو آهي. سو علم غيب جو بين کي عطا ڪيو اٿس ۽ علم لوح قلم وارو بہ اهڙي طرح جزو آهي علم محمدي صلي الله عليہ وسلم کان. دليل هن سُخن تي قصيدي بردي جا بيت مبارڪ آهن. جيئن فرمايو اٿس:

وكلهم من رسول الله ملتمس   غَرفًا مان البحر او رَشفًا من الديم[3]

يعني تہ سڀ نبي سڳورا طلب ڪندڙ هوا حضرت نبي ڪريم ﷺ کان

---

[1] جامع الفصولين، 166/2.

[2] القرآن، سورة الجن، الآية: 26-27

[3] قصيدة بردة، رقم الشعر: 40، صـ 10.

هڪ ٽري علم جي درياء کان يا هڪ ڇانڊارو پلائي جي مينهن کان.اھ

۽ مٿان تفسير ”روح البيان“ کان نقل گذري آيو تہ ٻين نبين جو علم حضرت نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جي آڏو ايئن مثال آهي جيئن ستن درياهن کان هڪ ڦڙو. ۽ ٻئي هند قصيدي بردي شريف جي صاحب فرمايو آهي :

ومن علومك علم اللوح والقلم[1]

جنهن جي شرح ۾ علي قاري رحمه ربه فرمايو آهي تہ :

حضرت نبي ڪريم صلي الله عليہ وسلم جي علم کان لوح محفوظ جو علم بعض (حصو) آهي.[2] اھ

۽ مخفي نہ آهي تہ قصيدو بردو شريف ڇئني مذهبن اهل سنت وارن جي سيني عالمن وٽ مقبول ۽ پسند ڪيل آهي. ۽ سندس بيتن سان دليل ورتل آهن. ۽ هي سخن ڄاڻ تہ شيخ علي قاري رحمه ربه مشکواة شريف جي شرح ۾ آندو آهي تہ:

مؤمنن جا روح آسمانن ۽ زمين ۾ سير ڪن ٿا.[3] اھ

۽ پڻ ”مشکواة شريف“ جي شرح ۾ ٻئي هنڌ فرمايو اٿس تہ:

تحقيق روح کي بندش نہ ٿيڻي آهي ۽ روح جڏهن پاڪ آهن تہ اُن کي جسم پنيان ٿو لڳي، پوءِ سير ٿو ڪري روح پنهنجي جسم سميت جتي گهري ۽ جاءِ وٺي ٿو جا ڏي گهري الله تعاليٰ. جيئن تہ واقع ٿي اِها ڳالهہ اسان جي حضرت نبي ڪريم صليٰ الله عليہ وسلم کان معراج جي رات ۾ ۽ ولين سڳورن (رحمة الله عليهم اجمعين) کان پڻ بعيد (پري) نہ آهي. ڇا ڪون تہ ويڙهي ٿي ويجي اِنهن جي واسطي زمين ۽ حاصل ٿا ٿين اِنهن جي واسطي جُثا[4] ڪمايل گهڻا. لڏو ٿو ويجي انهن جٿن

---

[1] القصيدة البردة، رقم الشعر: 155، صـ 27.

[2] الزبدة العمدة شرح البردة، رقم الشعر: 155، صـ 117.

[3] مرقاة المفاتيح، كتاب الجنائز، باب ما يقال عند من حضره الموت، الفصل الثالث، تحت الحديث: 1627، 97/4.

[4] نسخي ”الف“ ۽ ”ب“ ۾ ”جسا“ لکيل آهي. جڏهن تہ صحيح لفظ ”جُثا“ آهي. تنهن ڪري متن ۾ تصحيح ڪئي وئي آهي.

مختلفن کي مختلف جاين منجهه هڪڙي ساعت منجهه ، والله عليٰ كل شيء قدير...الخ.[1]

حافظ جلال الدين سيوطي رحمه ربه پنهنجي بعض تصنيفاتن ۾ حديثون شريف ۽ عالمن جا قول نقل ڪري چيو آهي ته:

هنن سيني مان حاصل هي آهي ته حضرت صلي الله عليه وسلم جن پنهنجي جسم مبارڪ ۽ روح سميت جيئرا آهن. ۽ مُلڪ ۽ ملڪوت ۾ جاڏي خيال پيا ڪن ته اوڏانهن سير پيا ڪن.اهه

”شفا“ جو شرح شيخ علي قاري حنفي جو جوڙيل، تنهن ۾ اهي ته:

حضرت صلي الله عليه وسلم جو روح مبارڪ مسلمانن جي گهرن منجهه حاضر آهي.[2] اهه

فقه حنفي جا معتمد ڪتاب جهڙوڪ: ”درمختار“[3] ۽ ”رد المحتار“[4] ۽ ”مجتبيٰ“ ۽ ”امداد الفتاح“[5] ۽ ”طحطاوي“[6] ۽ ”عالمگيريّ“[7] ۽ ”زاهدي“ ۽ ”بحرالرائق“[8] ۽ ”عنايه“[9] ۽ ٻيا ڪيترا، تَن سيني ۾ التحيات جي مسئلي منجهه

---

[1] مرقاة المفاتيح، كتاب الجنائز، باب ما يقال عند من حضره الموت، الفصل الثالث، تحت الحديث: 1632، 115/4.

[2] شرح الشفا، القسم الثاني، الباب الرابع، فصل في مواطن التي تستحب فيها...الخ، 118/2.

[3] الدر المختار، كتاب الصلاة، باب صفة الصلاة، ص 71.

[4] رد المحتار عليٰ الدر المختار، كتاب الصلاة، باب صفة الصلاة، 510/1.

[5] امداد الفتاح، كتاب الصلاة، فصل في كيفية تركيب افعال الصلاة، صـ 300.

[6] حاشية الطحطاوي عليٰ مراقي الفلاح، كتاب الصلاة، فصل في كيفية ترتيب افعال الصلاة، ص 285.

[7] فتاويٰ الهندية، كتاب الصلاة، الباب الرابع، الفصل الثالث في سنن الصلاة وآدابها وكيفيتها، 72/1.

[8] البحر الرائق، كتاب الصلاة، باب صفة الصلاة، آداب الصلاة، 343/1.

[9] العناية شرح الهداية، كتاب الصلاة، باب صفة الصلاة، آداب الصلاة، 314/1.

آهي تہ:

نماز پڑھندڙ کي جڳائي تہ "السلام عليك ايها النبي" وقت چوڻ پنهنجي طرفان حضرت صليٰ الله عليہ وسلم جن تي سلام ڏئي ۽ حڪايت طرح نہ پڙهي تہ معراج رات لفظ چيل آهن، سي ٿو پڙهان. اهـ

شيخ عبدالحق دهلوي "مدارج النبوة" ۾ اِنهيءَ مسئلہ التحيات جي ۾ چٽائي ڪري چيو آهي تہ:

سيني موجوداتن ۾ خصوصًا نماز پڙهندڙن جي روحن منجهہ سندن روح مبارڪ ساري ۽ جاري آهي.[1] اهـ

۽ شيخ نورالحق "شرح صحيح بخاري" ۾ اِنهي مسئلہ التحيات جي (بيان ۾) پنهنجي والد کان هن طرح نقل ڪيو اٿس:

کہ درین وقت این خطاب نزد عارفان حقیقہ شناس بحقیقۃ محمدیہ است علیہ الصلوٰۃ والسلام کہ ساری است در حقائق جمیع موجودات، سیما در حقیقۃ این داعی وہو الملہم للصواب۔[2] اھ

۽ تفسير "ڪبير" ۾ معتزلن ڪرامتن جي منڪرن جي رد ۾ اهل سنت جي طرفان دليل بيان ڪيو اٿس تہ:

ڪمن ڪارين جو هلائيندڙ روح آهي بدن نہ آهي. ٻانهو جڏهن عبادتن تي هميشگي ٿو ڪري تہ الله تعاليٰ فرمائي ٿو تہ: آئون ان شخص جا ڪَن، اکيون ۽ هٿ ٿيان ٿو. پوءِ جڏهن الله تعاليٰ جي وڏائي جو نور هن شخص جون اکيون ٿين تہ ويجهي ۽ پرانهين کي پيو ڏسي ۽ جڏهن الله تعاليٰ جي وڏائي جو نور هن شخص جا ڪَن ٿا ٿين تہ ويجهي ۽ ڏور کي پيو ٻُڌندو. ۽ جڏهن الله تعاليٰ جي وڏائي جو نور هن شخص جا هَٿ ٿا ٿين تہ سختي ۽ نرمي ۽ پري ۽ ويجهي منجهہ تصرف تي قادر ٿئي ٿو.[3] اھ

(هتي) تمهيد پوري ٿي.

---

[1] مدارج النبوة، باب دهم در انواع عبادات، وصل در بيان تشهد، 366/1.

[2] تيسير القاري، كتاب الاذان، باب التشهد في الآخرة، 281/1.

[3] التفسير الكبير، سورة النحل، تحت الآية: 89، 436/21.

رسالي جو مقصود

هاڻي مقصد احمد صديق ڪراچي واري جي سوالن جوابن جو لکڻ (آهي).

اي حق ۽ انصاف جا طالب جڏهن هي سڀ سُخنَ تو ڪَنَ جي هوش سان ٻُڌا تہ توکي معلوم ٿيو.

پهرين سوال جو جواب هن طرح آهي تہ ڪُل علم غيب جيڪو الله تعاليٰ حضرت صليٰ الله عليہ وسلم جن کي عطا فرمايو آهي ، سو اگرچہ باعتبار علم الاهي جي هڪ جزي آهي. مگر باعتبار علم ٻين نبين ۽ ولين جي ڪُلي آهي ۽ علم ٻين ۽ لوح محفوظ جو تنهن مان هڪ جزي آهي. انهيءَ جو مثال هن طرح آهي تہ حيوان باعتبار جسم نامي جي جزي آهي ۽ باعتبار انسان ۽ فرس ۽ حمار ۽ ٻين جاندارن جي ڪُلي آهي. كما لا يخفيٰ (جهڙي طرح ڳجهو نہ آهي).

۽ جهڙي طرح دنيوي حياتي ۾ الله تعاليٰ ڪِن علم غيب جي تي مطلع ڪيو آهي. اهڙي طرح هاڻي بہ ظاهري مماتي بعد تنهن تي مطلع آهن. (ايتري تائين جو) ميِر جي پَرَ هلائڻ تي مطلع هجڻ. بعد هلڻ قدرت ۽ توفيق جي ڪنا درگاهہ پاڪ الاهي جل شانه جي مٿي تنهن حال محال آهي. ڇا يا خدا صاحب جل جلاله انهيءَ تي قادر نہ آهي ڇا سندن صليٰ الله عليہ وسلم کي انهيءَ تي مطلع ڪري. سبحان الله عجب آهي فرقہ وهابين جي عقل ۽ هوش تي . خذل هم الله تعاليٰ (الله تعاليٰ انهن کي خوار ڪري) جو خدا تعاليٰ جي حق ۾ درست ٿا رکن ڪذب (ڪوڙ) کي. ۽ چون ٿا تہ ممڪن آهي جو الله تعاليٰ کان ڪذب (ڪوڙ) صادر ٿئي ٿو. العياذ بالله تعاليٰ منه. هي محال محال محال آهي. آيت شريف "وَمَنۡ اَصۡدَقُ مِنَ اللّٰهِ قِيۡلًا" [النساء: 122] جي نص تي گواهہ ڪافي آهي.

۽ حضرت سائين صليٰ الله عليہ وسلم جي حق ۾ بعد عطا ٿيڻ قدرت جي خيال فاسد ٿا ڪَن تہ مطلع نہ آهن. شايد آيت شريف "اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيۡءٍ قَدِيۡرٌ" ڪانہ پڙهي اٿن. العجب ثم العجب. سچ چيو آهي ڪنهن شخص تہ (ڏي ڏاتار چوت

ڦاٽي يانذار[1] جي) اھ

۽ هر هڪ جو آواز مشرق ۾ هجي يا مغرب ۾، حضرت صلي الله عليہ وسلم جن ٻُڌن ٿا.

سوال: ۽ حديث شريف ۾ جو آيو آهي تہ امت جا احوال حضرت صلي الله عليہ وسلم جن کي ملڪ (فرشتا) پهچائن ٿا.

جواب: تنهن مان مراد آهي تہ تن تي اِهي ڪار (ڪمَ) خدمت رکيل آهن نہ تہ حضرت صلي الله عليہ وسلم جن کي ڪا خبر نہ آهي ڇا؟ انهيءَ جو مثال هي آهي جو ملڪ (فرشتا) ڪراما ڪاتبين تن ۾ رکيل آهي جو سڀ ڪنهن جو عمل لِکن ۽ درگاہ الاهي ۾ حاضر ڪن. حالانڪہ الله تعالي کي تہ سڀ خبر آهي. فتدبر وانصف (پوءِ غور فڪر ڪر ۽ انصاف ڪر).

۽ هن اعتقاد رکڻ سان ماڻهو ڪافر مشرڪ نہ ٿيندو؛ ڇو تہ فرق ڪندڙ آهي عقيدو عطاء جو جتي، ڪافر ۽ مشرڪ تڏهن ٿئي جڏهن اعتقاد رکي تہ اهو علم حضرت صلي الله عليہ وسلم جن کي ذاتي آهي. العياذ بالله تعالي منه. ڪهڙي مسلمان جو اِهو عقيدو هوندو؟ ۽ (بيشڪ) ڪنهن جو (بہ) نہ آهي. بلڪ عقيدو هي آهي تہ اُهو علم حضرت صلي الله عليہ وسلم جن کي عطائي آهي. والله اعلم بالحق والصواب.

ٻئي سوال جو جواب مٿين بسيط تقرير مان معلوم ٿيو. يعني درست آهي جو حضور صلي الله عليہ وسلم جن کي حاظر ناظر چائجي، مگر اعتقاد عطاء جي سان. يعني خدا تعالي سندن صلي الله عليہ وسلم کي اهو عطاء ڪيو آهي جو مخلوق جي احوالن تي مطلع آهن.

ٽئين سوال جو جواب: هي آهي تہ "عالم الغيب" حضرت صلي الله عليہ وسلم جن کي چوڻ درست آهي. مگر "باعلام الله تعالي" جي عقيدي ۽ قيد وجهڻ سان. يعني رڳو عالم الغيب نہ چئبو بلڪ هن طرح چئبو "عالم الغيب باعلام الله

---

[1] نسخي "ب" ۾ "ڦانذار" لکيل آهي.

تعاليٰ" (معنيٰ) جنهن جي هي آهي تہ الله تعاليٰ جي ڄاڻائڻ سان ڄاڻندڙ آهن. ۽ جي انهيءَ عقيدي سان "باعلام الله تعاليٰ" جو ظاهر قيد نہ وجهبو تڏهن بہ اگرچہ درست آهي مگر عوام ماڻهو غلطي ۾ پوندا. ۽ حديث شريف ۾ آهي تہ ماڻهن سان انهن جي عقل موجب ڳالهايو ۽ تن کي غلطي ۾ نہ وجهو. ۽ رڳو "عالم الغيب" بہ حضرت صليٰ الله عليہ وسلم جن جي نالن مبارڪن مان ڪو نہ آيل آهي. بلڪ خدا تعاليٰ جي نالن مبارڪن مان آهي. جنهن جي معنيٰ هي آهي تہ "ڄاڻندڙ سڀ غيب کي پنهنجي ذات سان ٻئي جي ڄاڻائڻ کان بغير" پوءِ جيڪڏهن "باعلام الله تعاليٰ" جي قيد وجهڻ کان بغير ڳالهائبو تہ شرڪ جو واهمون (وهم) ٿيندو. ۽ جهڙي طرح الله تعاليٰ شرڪ کان پاڪ آهي اهڙي طرح شرڪ جي واهمي (وهم) کان بہ پاڪ ڄاڻبو.

۽ جيڪي دليل ٿا وٺن تہ جڏهن مصدر انهيءَ صيغي جي حضرت صليٰ الله عليہ وسلم جن جي حق ۾ آيل آهي يعني "علم غيب" تڏهن اسم فاعل مشتق مصدر مان مٿن ڇو نہ ڳالهائبو؟

جواب انجو هي آهي تہ مصدر ۾ بہ اهو قيد معتبر آهي. يعني "علم الغيب باعلام الله تعاليٰ" . اهڙي طرح فعل ۾ يعني "عليم الغيب باعلام الله تعاليٰ". ۽ جي قيد معتبر نہ هجي تہ ڦري ذاتي جي دعويٰ ٿئي ٿي. جيڪا اِها ڪفر ۽ شرڪ آهي. والله تعاليٰ اعلم بالحق والصواب.

خاتم

هاڻي مخفي (ڳجهو) نہ هجي تہ هي جواب مختصر ڪيل آهي هڪ وڏي رسالي مان، جيڪو هن فقير حسن الله صديقي پاٽائي جو جوڙيل آهي. تنهن جو نالو **”جلاء العينين في اظهار ثبوت علم الغيب لسيد الثقلين“** رکيل آهي. ۽ تنهن تي وڏن معتبر عالمن جون بہ صحيحون ورتيون آهن. مسودي کي صاف پيو ٿو ڪيان. ان شاء الله جلد مٽياري شريف ۾ حضرت پير صاحب والا شان جي ميان غلام مجدد صاحب سرهندي دام فيضہ جي خدمت ۾ مُجندس (موڪليندس). جيڪو هن تصنيف رسالي جي ڇاپائڻ جو باعث آهي. ۽ ڪي مختصر عبارتون هن ۾ بہ وڌيڪ شايد آنديون اٿم. هن اميد تي تہ منڪرن جي اکين ۾ هدايت جو سرمون پوي. انهيءَ سببان هن رسالي جو نالو **”ڪحل البصر“** رکيو اٿم.

والله يهدي من يشاء الى صراط المستقيم، فما ذا بعد الحق الا الضلال، وهو تعالى اعلم بكل الاحوال، تمت الرسالة الموسومة بكحل البصر المصنفة في اجوبته صاحب الفضيلة احمد صديق الساكن في بلدة كراچي بند في مقام گاڏي كاته القريب برام باغ، ولا حول ولا قوة الا بالله العلي العظيم، وصلى الله تعالى عليه وعلى آله وصحبه وسلم.

جواب کحل البصر

مصنف

مولوي احمد صديق

تحقيق تخريج

مفتي محمّد عبد الله فهيمي

اعتراض في السائل على اجوبة المجيب

بسم الله الرحمٰن الرحيم

رسالو "**كحل البصر**" اوهان جو پهتو. احوال معلوم ٿيو. ڄاڻڻ گهرجي تہ جو شخص رسولِ خدا صليٰ الله عليہ وسلم جي عالم الغيب هوڻ جو معتقد آهي سو سادات حنفيه جي نزديڪ قطعًا مشرڪ ۽ ڪافر آهي. صاحب "بحر الرائق" ڪتاب النڪاح ۾ صاف تحرير فرمائن ٿا تہ:

جيڪو شخص نڪاح جا شاهدين الله ۽ رسول مقرر ڪري هي اعتقاد هجي تہ رسول الله صليٰ الله عليہ وسلم عالم الغيب آهن اُهو يقينًا ڪافر آهي.[1]

۽ مشرڪ تہ انهيءَ کي چوندا آهن جو ڪنهن مخلوق کي الله تعاليٰ سان ڪن وصفن ذاتي ۾ مثل علم يا قدرت جي يا عبادت جي شريڪ ڪري ۽ شامي "رد المحتار" جي ڪتاب الارتداد ۾ صاف طور سان اهڙن عقيدي رکڻ وارن جي تڪفير ڪئي آهي. اسان جو گفتگو بہ جميع اشياء سان آهي. ڇو جو مولوي عبد الڪريم درس جاهلن کي اهڙي طرح چوندو آهي تہ هن عالَم ۾ جيڪي ڪليات ۽ جزئيات ما كان وما يكون حتيٰ عدد الحصيٰ وقطر الامطار وورق الاشجار وماء البحار ومثاقيل الجبال وجميع الحركات والسكنات جميع مخلوقات حتيٰ ڪہ ماڪوڙي جي چُرڻ جي بہ حرڪت ۽ جميع مفاتيح الغيب تفصيلا حضور ڪائنات صليٰ الله عليہ وسلم کي معلوم آهن. سو اهڙو عقيدو مخالف اهل سنت والجماعة خصوصًا خلاف مذهب حنفي جي آهي. ڇو جو انهيءَ جي خلاف تصريح ڪتب معتبر احناف رحمهم الله تعاليٰ مثل "مسائرة" لابن الهمام الحنفي جو عقائد جي ڪتابن ۾ وڏو مستند ڪتاب آهي. ۽ "بحر الرائق" ۽ "فقه اڪبر" ۽ تفسير "مدارڪ" ۽ "فتاويٰ قاضيخان" ۽ "رد المحتار" ۽ "سل الحسامْ الهندي" هر دو مصنفه علامہ شامي درج آهن. ڀلا ڪو عالِم ائين چئي سگهي ٿو تہ رسول الله صليٰ الله عليہ وسلم کي خدا جي ڄاڻائڻ سان بہ

---

[1] البحر الرائق، كتاب النكاح، 94/3.

بعض شين جي خبر نہ هجي. هرگز نہ. بلڪ پاڻ سڳورا تہ تمام انبياء عليهم السلام کان زياده عالِم هئا.

مگر مولوي عبد الڪريم درس چو(ٿو) هر هنڌ چوندو ڦري تہ حضور صليٰ الله عليہ وسلم کي جميع اشياء جو علم ڏنو ويو. حالانڪ اهڙو عقيدو صريح شرڪ آهي ۽ تمام فقهاء متفق اللفظ اهڙي شخص جي تڪفير ٿا ڪن. ۽ نہ جميع اشياء جو ڪتابن ۾ ڪو ثبوت آهي. پوءِ تعجب آهي اهڙي شخص تي جو ڪهڙي دليل سان ٿو حجت وٺي. حالانڪ هي تمام حديثن جي مخالف آهي.

۽ اوهان پنهنجي رسالي "**ڪحل البصر**" صفحہ ٻئي ۾ جميع اشياء لاءِ هي عبارت ٿا پيش ڪيو تہ حضرت عبد الحق محدث دهلوي "مدارج النبوة" جي جلد اول ۾ منجهہ بيان فضيلتن حضرت سردار ڪريم صليٰ الله عليہ وسلم جي فرمايو آهي تہ:

وازاں جملہ آنست کہ ہرچہ در دنیا است از زمان آدم تا اول نفخہ اولی بروے منکشف ساختند ، تا ہمہ احوال از اول تا آخر معلوم کرد، ویاران خود را نیز از بعضے از آں احوال خبر داد۔ واز بعضے صلحاء از اہل فضل شنیدہ شدہ است کہ بعضی عرفا کتابی نوشتہ واثبات کردہ کہ آنحضرت ﷺ را تمام علوم الٰہی معلوم ساختہ بودند۔ وایں سخن بظاہر مخالف بسیار از ادلہ است، تا قائل آں چہ قصد کردہ باشد، واللہ تعالیٰ اعلم۔[1] اھ

(ترجمو: خصوصيتن مان هي بہ آهي تہ جيڪو ڪجهہ دنيا ۾ حضرت آدم جي زماني کان وٺي قيامت تائين آهي، نبي صليٰ الله عليہ وسلم تي منڪشف ڪيو ويو آهي. ايستائين جو سندن کي شروع کان آخر تائين تمام احوالن جو علم ڏنو ويو آهي. ۽ ان مان ڪجهہ احوال پاڻ صليٰ الله عليہ وسلم صحابہ ڪرام سان بہ بيان ڪيا آهن . ۽ ڪجهہ اهل فضل صالحن کان معلوم ٿيو آهي تہ بعض عارفن هڪ

---

[1] مدارج النبوة، باب پنجم در ذکر فضائل وي ﷺ ، وصل خصائص آنحضرت ﷺ ، 144/1.

ڪتاب لکيو آهي جنهن ۾ ثابت ڪيو آهي تہ نبي صلي الله عليہ وسلم کي تمامي علوم الاهي ڏنا ويا آهن. هي ڳالهہ بظاهر گهڻن دليلن جي مخالف آهي. مگر قائل ان مان ڇا مقصد ورتو آهي الله تعاليٰ ئي ڄاڻي ٿو.)

پر مولوي صاحب! بيشڪ اِها عبارت حق آهي. اُهو ڪير مسلمان آهي جو انڪار ڪندو؟ پر مولوي صاحب! انهيءَ عبارت مان جميع اشياء ثابت نہ آهن. ۽ بيشڪ اها عبارت حضرت شيخ عبد الحق دهلوي کان آهي. پر مولوي صاحب! خدا واسطي ذيل جي عبارت کان بہ قطع نظر نہ ڪن. ڇو جو ذيل جي عبارت حضرت شاه عبد الحق دهلوي جي آهي ۽ "صحيح بخاري" ۾ آهي:

والله لا ادري وانا رسول الله ما يفعل بي ولا بكم.[1]

هن حديث جي شرح ۾ حضرت شيخ عبد الحق دهلوي اهڙي طرح ٿا فرمائن:

والحاصل انه يريد نفي علم الغيب عن نفسه صلى الله عليه وسلم وانه ليس بمطلع وانه غير واقف ولا مطلع على المقدور ولا غيره والمكنون في امره وغير امره.[2] اهـ

ڏِسو هي استاد المحدثين صاف صاف لفظن ۾ ٿا فرمائن تہ حضور صلي الله عليہ وسلم هرگز غيب دان نہ هوا.

هاڻي اوهين پنهنجي عبارتن کي گڏي اوهين پاڻ انصاف ڪيو. ڇاڪاڻ تہ هي مسئلہ اعتقادي آهي. علمائن کي گهرجي تہ اهڙي عقيدي کان مسلمانن کي بچائن. ڇو جو علم غيب بالذات خدا تعاليٰ جي واسطي آهي ۽ الله تعاليٰ جي علم

---

[1] صحيح البخاري، ڪتاب الجنائز، باب الدخول علي الميت بعد الموت...الخ، الحديث: 1243، 72/2.

[2] هي عبارت مون کي نہ "اشعة اللمعات" ۾ نظر آئي نہ ئي وري "لمعات التنقيح" ۾ نظر آئي. البتہ انهيءَ عبارت کي ملا علي قاري پنهنجي شرح "مرقاة" ۾ ذڪر ڪيو آهي. (مرقاة المفاتيح، ڪتاب الرقاق، باب البڪاء والخوف، الفصل الاول، تحت الحديث: 5340، 198/9).

برابر ڪنهن جو بہ علم نہ آهي. ۽ نہ ڪي ٿي سگهي ٿو. نہ ڪي ڪُل غيب جو الله ڪنهن کي عطا ڪيو آهي. جهڙي طرح خداوند جل شانه پنهنجي ذات ۾ يڪتا (اڪيلو) آهي تيئن پنهنجي صفت ۽ علم ۾ بہ يڪتا آهي. جيڪڏهن ڪو شخص هن طرح علم ۾ الله تعاليٰ سان ڪنهن کي شريڪ ڪندو، اُهو بيشڪ مشرڪ آهي ۽ اِها مراد فقهاء حنفيه جي آهي. جتي نفي علم غيب جو غير کان ڪن ٿا ۽ جن حديثن سان غير جو عالم الغيب ثابت ٿئي ٿو، اُهو باطلاع الله تعاليٰ بالفرض مراد آهي. فثبت التوفيق بين القولين.

هائو! مطلق انڪار يا اثبات دليل جهالت جو آهي. اسان جي حضور پر نور فخر الاولين والآخرين صلي الله عليه وآله وسلم کي بيشڪ بعض غيوبات من الله تعاليٰ جو علم آهي. ان کي خدا تعاليٰ ڄاڻائي ٿو ۽ بعد خدا تعاليٰ جي جيتري قدر پاڻ سڳورن کي علم آهي، سو بيشڪ تمام مخلوقن کان خواه فرشتہ هجي يا نبي يا قطب يا غوث يا جن هجي يا شياطين، سيني کان حضور سرور ڪائنات صلي الله عليه وآله وسلم علم ۾ وڌيل آهن. ۽ هن صفت ۾ پاڻ سڳورن جو ڪوبہ مماثل نہ آهي. بعد از خدا بزرگ توئي قصہ مختصر.

۽ وري مولوي درس کي هن عقائد شرڪيہ سان حنفين جي دعويٰ بہ آهي مگر قرآن مجيد ۾ ۽ صحيحن حديثن ۾ صراحةً مذڪور آهي تہ علم غيب خاص الله تعاليٰ کي آهي. ۽ ان جي سوا ڪنهن کي بہ نہ، حتيٰ ڪہ اسان جي حضرت مصطفيٰ صلي الله عليه وآله وسلم کي بہ. هو ٿوريون آيتون ۽ حديثون نقل ڪيان ٿو تہ جنهن مان صاف صاف چڱي طرح سان معلوم ٿيندڙ آهي.

”وَلِلّٰهِ غَيْبُ السَّمٰوٰتِ وَ الْاَرْضِ“ [هود: 123] , ”قُلْ مَا كُنْتُ بِدْعًا مِّنَ الرُّسُلِ“ [الاحقاف: 9] , ”قُلْ لَّا يَعْلَمُ مَنْ فِي السَّمٰوٰتِ“ [النمل: 65] , ”وَلَوْ كُنْتُ اَعْلَمُ الْغَيْبَ لَا سْتَكْثَرْتُ مِنَ الْخَيْرِ“ [الاعراف: 188] , ”وَعِنْدَهٗ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَآ اِلَّا هُوَ“ [الانعام: 59] وغيرها

انهن آيتن جو مطلب ۽ تفصيل وغيره جواب اچڻ بعد ڏنو ويندو. هيئنر تہ

فقط مختصر لکڻ ۾ آيو. ۽ هي چند حديثون بيان ڪيان ٿو.

ام المؤمنين حضرت عائشہ صديقہ رضي الله عنها جو مرتبو ڇيو ويو آهي تہ احڪام شرعيہ جي هڪ چوٿائي حصہ حضرت عائشہ صديقہ رضي الله عنها کان منقول آهي. "زرقاني" ۾ آهي تہ جڏهن ڪنهن مسئلي ۾ اصحابن جو ختلاف ٿيندو هو تہ انهن جو عالمانو فيصلو حضرت عائشہ رضي الله عنها وٽان ٿيندو هو. "طبراني" ۾ روايت آهي تہ حضرت معاويہ رضي الله عنہ فرمائن ٿا تہ:

قسم آهي خدا پاڪ جو تہ مون عائشہ رضي الله عنها کان وڌيڪ ڪنهن خطيب کي فصيح ۽ بليغ ۽ داناء نہ ڏٺو.

سو حضرت عائشہ رضي الله عنها فرمائن ٿيون تہ:

جيڪو شخص چوندو تہ حضرت صلي الله عليہ وسلم ڄاڻندا هئا قيامت جو علم تہ ڪڏهن ٿيندي يا مينهن پوڻ يا ماده جي پيٽ ۾ نر آهي يا مادي يا ماڻهون ڪڏهن مرندو، تہ اُهو شخص ڪوڙو آهي ۽ گمراه آهي ۽ حضرت تي تهمت ٿو رکي. رواه البخاري

هن حديث بابت مون مولوي عبد الكريم درس حنفي قادري چشتي کان پڇيو تہ حق عبارت جو هن طرح آهي، فرمائي ٿي يا فرمائن ٿا تہ حضرت عائشہ رضي الله عنها تہ اهڙي طرح فرمائن ٿيون تہ تڏهن جواب ڏنا تہ اِها حديث ضعيف آهي. مون کي افسوس ٿو ٿئي هن نيم ملان جي حالت تي. مگر ڇا ڪيان جو ان محل زياده پڇڻ جو وقت نہ هو، ويٺل هئاسون ٽام ۾. خير اهو احوال پوءِ ڏنو ويندو. ۽ علاوه ان جي هزار واقعات حضور سرور ڪائنات جي حيات بابرڪات جا اهڙا آهن، جن مان صاف معلوم ٿئي ٿو تہ حضور صلي الله عليہ وسلم جن علم غيب نہ ڄاڻندا هئا ۽ نہ ڪہ الله تعالي ڪُل علم غيب عطا ڪيو هو.

اول واقعہ افڪ، تہ حضرت عائشہ رضي الله عنها تي منافقن تهمت رکي ۽ انهيءَ واقعہ جي تحقيق لاءِ پاڻ سڳورا بلڪل گهڻي قدر ٻُولا ۾ هوا تہ حقيقت ڳالهہ جي ڇا آهي. ۽ وڏن اصحابن سان بہ مشوره ڪيائون. پر حقيقت الامر حضرت جن

تي منڪشف نہ ٿي. بعد هڪ مهيني جي بذريعہ وحي هي حضرت جن کي الله تعاليٰ خبر ڏني تہ عائشہ رضي الله عنها پاڪ آهي هن تهمت کان. ۽ ٻيو واقعہ بير معونہ ۽ واقعہ ۽ حديثون صحاح ستہ جي ڪتابن ۾ موجود آهن. حوالي جي ضرورت نہ آهي. پوءِ انهن واقعن مان صاف صاف روشن آهي تہ حضور صليٰ الله عليہ وسلم جن کي جيڪڏهن غيب جو علم هجي ها تہ ڇو واقعہ افڪ جي معاملي ۾ حيران ۽ پريشان رهن ها. ۽ ڇو ايتري مدت تائين صديق اڪبر جي گريہ زاري ۽ بي قراري ۾ رهڻ پسند ڪن ها ۽ جيڪڏهن الله تعاليٰ ڪُل علم غيب عطا ڪيو هجي ها تہ انهيءَ مهل صاف فرمائن ها تہ عائشہ رضي الله عنها پاڪ آهي. مگر جڏهن الله تعاليٰ خبر ڏني تڏهن خبر پئي. عليٰ هذا القياس واقعہ بير معونہ ائين آهي. تہ جيڪڏهن حضور جن کي خبر هجي ها يا غيب جي معلوم ڪرڻ جي قدرت هجي ها تہ اهي اصحابي هن طرح فريب سان شهيد ڪيا ويندا تہ حضور صليٰ الله عليہ وسلم جن انهن اصحابن کي منافقن سان گڏ روانو نہ ڪن ها. ۽ جيڪڏهن روانو ڪن ها تہ ضرور انهن جي لاءِ ڪو بندوبست وغيره ڪن ها. ۽ ٻيون بہ انهيءَ مضمون جون آيتون ۽ حديثون قرآن شريف ۽ ڪتبِ حديث بڪثرت مِلن ٿيون. جن مان ٿوريون ذڪر ڪيون ويون آهن ۽ مڃڻ وارن کي بس آهي، ڪفايت ڪن ٿيون.

هاڻي معلوم ٿيو تہ حضور جن کي هرگز غيب دان نہ چئبو. نہ الله تعاليٰ ڪُل غيب جا عطا ڪيو آهي.

۽ ساڳي رسالي ”ڪحل البصر“ صفحي ٻئي ۾ اوهين لکو ٿا تہ شيخ ثناء الله پاني پتي رحمة الله عليہ ”ما لا بد منه“ جي ڪتاب الايمان ۾ چيو اٿس تہ:

يگانہ است ہم در ذات وہم در صفات وہم در افعال ہیچ کس را در ہیچ امر باوی شرکت نیست،

تا قول۔۔۔ او غیر از مشارکت اسمی ہیچ مجانست ومشارکت ندارد۔[1] الی آخرہ

مگر مولوي صاحب! ان مان ڪُل علم غيب نہ تو ثابت ٿئي ۽ هرگز نہ

---

[1] ما لا بد منہ، ڪتاب الايمان، صہ 3.

ٿيندو. ڇو جو ذيل جي عبارت ٻه انهيءَ بزرگ شيخ ثناء الله پاني پتي واري جي آهي جو رساله "ما لا بد منه" جيڪو فارسي ۾ فقه تي ابتدائي ڪتاب ۽ درس ۾ رکيل آهي. ان ۾ لکن ٿا ته:

> انبیاء وملائکہ باوجودیکہ اشرف المخلوقات ومقربان درگاہ الٰہی اند، لیکن مثل مخلوقات ہیچ علم وقدرت ندارند مگر آنچہ آنہارا علم دادہ است وقدرت دادہ است.[1] الخ

وري ان جي اڳيان لِکن ٿا ته:

> بندگانِ خاص الٰہی را صفات واجبی شریک داشتن یا آنہارا در عبادت شریک ساختن کفر است۔[2] اھ

۽ مولانا شاه عبد العزيز رحمة الله عليه جابجا پنهنجي تفسير ۾ هن عقيدي باطل جو رد فرمايو اٿس، عليٰ الخصوص آيت جن عالم الغيب جي فوق ۽ تحت ۾ لکن ٿا ته:

آنحضرت صليٰ الله عليه وسلم فرمايو آهي ته: آئون غيب دان نه آهيان نه ڪو مون ڪڏهن ٻه اوهان سان غيب داني جي دعويٰ ڪئي آهي. بلڪ آئون چوان ته عالم الغيب خدا آهي. ان کان سواءِ ڪنهن کي ٻه اهو علم حاصل ناهي مگر بطريق معجزي جيتري قدر رسولن کي الله تعاليٰ معلوم ڪرايو آهي. ته اُهي وري ٻين کي پهچائن. الخ

هاڻي جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري ته حضور جن عالم الغيب نه هوا ته ٻه هي جي هزارين شيون غيب جون پاڻ سڳورن ڪيئي بيان ڪيون.

ان جو جواب هي آهي ته اهل السنة والجماعة جو هي اعتقاد آهي ته بيشڪ هزارين ڇا لکين ڪروڙين شيون غيب جون زماني ماضي ۽ حال ۽ استقبال جون پاڻ بيان فرمايون آهن جهڙي طرح قصص الانبياء سابقه ۽ انجي امتن جو احوال ۽ قيامت

---

[1] ما لا بد منه، ڪتاب الايمان، صه 9.

[2] ما لا بد منه، ڪتاب الايمان، صه 9.

جو احوال ۽ حشر نشر جو ذڪر ۽ دوزخ ۽ ان جي تڪليف وغيره ۽ بهشت ۽ انجون نعمتون وغيره اهي سڀ ڳالهيون حضور جن سرور ڪائنات وقتن فوقتًا الله تبارڪ وتعاليٰ عالم الغيب جي معلوم ڪرائڻ سان بطريق معجزه ۽ بذريعہ وحي جي ظهور ۾ آيون.

۽ وري اوهين رسالي (جي) صفحي 11 ۾ حضرت شيخ عبد الحق جي عبارت پيش ٿا ڪيو تہ "اشعة اللمعات" ۾ منجهہ بيان جوابن سوالن حضرت جبرئيل عليٰ نبينا وعليہ الصلاۃ والسلام جي حق ۾ انهن پنجن شين جي جيڪي آيت شريف "اِنَّ اللّٰہَ عِنْدَہٗ عِلْمُ السَّاعَةِ" [لقمان: 34]الآية ۾ آهن, فرمايو اٿس:

مراد آنست کہ بے تعلیم الٰہی بحساب عقل ہیچکس لبہارانہ داند، مگر آنکہ وی تعالیٰ از نزد خود، کسی رابد اند بوحی والہام.[1] اھ

مولوي (صاحب) ! هن عبارت جو ڪير انڪار ڪندڙ آهي. بيشڪ انهن پنجن جو علم خدا تعاليٰ کي آهي مگر جنهن کي الله تعاليٰ معلوم ڪرائي وحي يا الهام سان.

تہ ان مان ڪُل علم غيب جملہ اشياء جو ڪٿي ثابت آهي. حضرت شيخ صاحب بہ برابر پيا فرمائن. اوهان جي ڳالهہ سچ آهي تہ سڀ سمجهہ جي مار آهي.

هاڻي مولوي عبد الڪريم درس نيم ملان جو ڪُل علم غيب ٿو ثابت ڪري, سو ڪٿان ٿو ڪري. اُها عبارت تہ پيش ڪري يا فقط زباني ڳالهہ آهي.

هاڻي اوهين مولوي صاحب جيان انصاف ۽ غور ڪريو تہ جڏهن الله تعاليٰ معلوم ڪرائي وحي يا الهام سان تہ خبر پوي ۽ جيڪڏهن الله تعاليٰ نہ معلوم ڪرائي تہ خبر نہ پوي. "اِلَّا مَنِ ارْتَضٰی" [الجن:27] مان بہ اها ڳالهہ ثابت آهي تہ جنهن کي الله تعاليٰ معلوم ڪرائي وحي يا الهام سان. جيڪڏهن الله تعاليٰ نہ گهري تہ ڪو بہ معلوم نہ ڪري سگهندو.

---

[1] اشعة اللمعات, كتاب الايمان, الفصل الاول, 26/1.

پر هن آيت مان مولوي صاحب درس ڪُل علم غيب ثابت ٿو ڪري. اُها اُن جي ڪم عقلي چئبي. ان کي ڪو علم نہ آهي فقط مسلمانن کي گمراه ڪرڻ جو خيال اٿس. چريي درس کان ڪو تہ وڃي پُڇي تہ اوهان جا استاد ۽ مرشد ۽ ٻيا بزرگ انهيءَ مسئلي جي باري ۾ ڇا ٿا چون. وڏي افسوس جي ڳالهہ تہ استاد ۽ مرشد ۽ ٻيا بہ بزرگ سي سڀ وهابي، فقط هڪ درس ملي سُني، بهشت انهيءَ خريد ڪري ورتو آهي.

هاڻي مولوي صاحب خيال ڪري فقه اڪبر ۾ صفحہ 184، حضرت ملا علي قاري رحمة الله عليہ فرمائن ٿا تہ:

ثم اعلموا ان الانبياء لم يعلمو المغيباة في الاشياء. الا ما اعلمهم الله تعالىٰ به احيانا. وذكر الحنفية في فروعهم تصريحا بالتكفير باعتقاد ان النبي صلى الله عليه وسلم يعلم الغيب لمعارضة قوله تعالىٰ: قُلْ لَا يَعْلَمُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْاَرْضِ الْغَيْبَ.[1] اھ

ترجمہ: يعني انبياء عليهم السلام امور غيبي کان واقف نہ هئا مگر جيترو وقت الله تعاليٰ انهن کي معلوم ڪرايو ۽ جيڪو شخص حضور جن کي غيب دان ۽ اعتقاد رکي ڪافر آهي ڇو تہ مخالف آهي قال: لا يعلم جي. اھ

۽ هي مسئلہ اعتقادي آهي. ۽ قاضي خان جي بہ اها فتويٰ آهي. هاڻي هي بزرگ بہ وهابي آهن ڇا.

۽ حاضر ناظر جو اوهان ڪو بہ ثبوت نہ ڏنو آهي. ڪنهن اولياء کي هميشہ حضور ٿيندڙ هجي. پوءِ ان کان جيڪڏهن پڇبو تہ ضرور چوندو تہ حاضر ناظر آهن. پر اهو خاص انهيءَ لاءِ آهي نہ ڪہ سڀ ڪنهن لاءِ. جيڪڏهن ڪنهن هر هنڌ هر هڪ لاءِ هر وقت جهڙي طرح الله تعاليٰ حاضر ناظر آهي تهڙي طرح رسول صليٰ الله عليہ وسلم بہ آهن تہ ان جو ڪو ثبوت نہ آهي. جيئن تہ "فتاويٰ بزازيه" وغيره ۾ آهي

---

[1] منح الروض الازهر شرح الفقہ الاكبر، حكم تصديق الكاهن بما يخبر بہ من الغيب، صہ 422.

ته :

من قال ارواح المشائخ حاضرة لعلم بكفر.[1]

يعني جيڪو شخص چوندو ته بزرگن جون روحون حاضر ۽ اسان جي حال کان واقف آهن ته اهو ڪافر آهي.

۽ جيڪو عالم الغيب نه هوندو سو وري حاظر ناظر ڪيئن ٿي سگهندو. باقي ڪنهن ڪنهن وقت ڪنهن تي حضوري ٿيندي هجي ته انهيءَ لاءِ آهي. باقي هي عقيدو هرگز نه رکبو ته حاضر ناظر آهن. ۽ تڏهن حديث ۾ آهي ماڻهن سان ان جي عقل موجب ڳالهايو ۽ تن کي غلطي ۾ نه وجهو. ته هاڻي اوهان کي اهڙو بيان ڏاهجي جو سيني جو اتفاق ۽ صحيح حديثن ۽ ڪتبِ تفاسير احناف. ۽ اهڙو رسالو نه هجي جو چار مسلمان هِن پاسي ته چار مسلمان هُن پاسي. هي ته ٻيو جنجال نه اهڙو رسالو هجي جو هن باطل عقيده جي بيخ بنياد نڪري وڃي. ۽ اوهين خيال ڪيو ته خداوند تعاليٰ جيڪي غيب جون ۽ شهادت جون پاڻ سڳورن تي نازل ڪيون ۽ معلوم ٿيون ته سي سڀ حضور (ﷺ) جن پنهنجي (امت) مرحومہ کي ٻڌايون. ڇو جو الله تعاليٰ خود فرمائي ٿو ته: اسان جي پيغمبر کي جيڪي غيب معلوم ٿئي ٿو سو اُن جي سُڻائڻ ۾ ۽ اظهار ڪرڻ ۾ بخيل نه آهي. ”وَ مَا هُوَ عَلَى الْغَيْبِ بِضَنِيْنٍ“ [التكوير: 24]. ۽ ڇو نه ٻڌائن. پاڻ سڳورن کي ارشاد ذات رب العالمين جو اهو ٿي آهي ته :” يٰاَيُّهَا الرَّسُوْلُ بَلِّغْ مَآ اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَّبِّكَ ؕ وَ اِنْ لَّمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهٗ“ [المائدة: 67]

يعني اي رسول ماڻهن کي خبرون پهچاءِ جيڪي توتي رب تنهنجي وٽان لٿو ۽ جيڪڏهن تون ائين تو پنهنجي رسالت نه پهچائي.

هاڻي ڇا ان مان سڄي امت محمديہ عالم الغيب ٿي ويندي. شايد انهن مدعين جو اهو عقيدو هجي. العياذ بالله العياذ بالله.

جيڪڏهن حضور جن کي عالم الغيب چوڻ سان هي مطلب آهي ته جڏهن

---

[1] فتاويٰ البزازية عليٰ هامش فتاويٰ الهندية، 326/6.

۽ جنهن وقت حضرت جن گهرڻ غيب معلوم ڪري ونن تہ انجي ترديڌ بفضله تعاليٰ قرآن ۽ حديثن ۽ آثارن ۽ اقوالن مجتهدين ۽ علمائن محققن سان بخوبي ڪئي وئي آهي. ۽ هاڻي هر ڪنهن (کي) معلوم ٿي ويو تہ سواءِ هن معبود ۽ مسجود علام الغيوب جي ڪو بہ نبي مرسل حتيٰ ڪہ خاتم الانبياء عليه التحية والثناء ۽ ڪو فرشتو مقرب ۽ ڪو فرد بشر بہ علم غيب کان واقف نہ آهن مگر جيتري قدر ۽ جنهن وقت الله تعاليٰ پنهنجي مرضي سان انهن کي خبر ڏئي يا انهن تي ظاهر ڪري. بس ايتري قدر انهن کان وڌيڪ نہ.

هاڻي عبد الڪريم درس يا ٻيو ڪو انجو مؤيد هم مشرب هنن آيتن ۽ حديثن جي مقابلي ۾ هڪ آيت يا هڪڙي حديث صحيح مان هجي دعويٰ ثبوت لاءِ پيش ڪن ورنہ خدا کان ڊڄن ۽ هن عقائد شرڪيہ کان توبه ڪن ; ڇو تہ شرڪ کان وڌيڪ ٻيو ڪو گناهہ نہ آهي. "اِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيْمٌ".

۽ جيڪڏهن اوهان جو بہ اِهو عقيدو هجي تہ مهرباني ڪري اسان کي اطلاع ڪندا ۽ زياده احوال جواب اچڻ بعد ڏنو ويندو. جنهن ۾ صاحبزادي پير حسن جان سرهندي واري جي فتويٰ موڪلبي ۽ حضرت پير جهنڊي واري جي بہ فتويٰ موڪلبي. اميد تہ ان مان چڱي طرح روشن ٿيندو.

عقيده اهل السنة والجماعة درباره علم غيب حضرت احمد مصطفيٰ صليٰ الله عليہ وسلم هي آهي تہ حضرت سرور عالم سيدنا رسول الله صليٰ الله عليہ وسلم سڀني مخلوقات مان زور علم وارا آهن. جيڪي علم دين ۽ شريعت سان تعلق رکن ٿا ۽ نبوت ۽ رسالت لاءِ ضروري آهن، اُهي سڀ حضور سرور عالم صليٰ الله عليہ وسلم کي ڪماليت سان عنايت ڪيا ويا آهن. مگر آنحضرت کي "عالم الغيب" نہ چئبو. ۽ هر هنڌ حاظر ناظر نہ ڄاڻبو. البتہ بعضي خبرون غيب جون حق تعاليٰ گهڻن وقتن تي حضرت کي بطريق معجزه جي بوسيلہ وحي يا الهام يا ڪشف جي عطا فرمايون آهن ۽ پنج غيب يعني علم قيامت جي وقت جو ۽ مينهن وسڻ جي وقت جو جيڪي رحم ۾ نر آهي يا مادي، ۽ سڀڪو شخص صبحاڻي ڇا ڪندو ۽ ڪهڙي

وقت مرندو، اهي پنج ۽ واري يا ريتي جي داڻن جو يا وڻن جي پنن جو يا جبلن جي وزنن جو يا مينهن جي ڦڙين جو يا مڙني مخلوقاتن جو ڇُرڻ پُرڻ سو خاص خداوند تعاليٰ جل جلاله جو آهي. ڪا شرڪت ڪنهن نبي يا ولي ڪي نہ آهي مگر جنهن ڪي الله تعاليٰ معلوم ڪرائي وحي يا الهام سان. بس ايتري قدر، ان ڪان وڌيڪ نہ. پلا ڇُرڻ ڦرڻ يا عدد الحصيٰ وقطر الامطار وورق الاشجار جو رسالت سان تعلق ڪهڙو. اهو عقيدو حنفي مذهب وارن جو آهي. انجي مخالف عقيدو ناجائز آهي.

بنده احمد صديق ساڪن ڪراچي بندر گاڏي ڪاته رام باغ

قرة العينين

مصنف

فقيهِ سنڌ علام مفتي قاضي

مخدوم حسن الله پاٽائي نوّر الله مرقده

(ولادت: 1850ع / وفات: 1920ع)

تحقيق تخريج

مفتي محمّد عبد الله فهيمي

بسم الله الرحمٰن الرحيم

الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام علىٰ رسوله سيدنا محمّد وعلىٰ آله واصحابه اجمعين.

بعد حمد ۽ صلاة جي چوي ٿو هي ٻانهو ضعيف حسن الله صديقي ويٺل پاٽ جو ته منجهه مسئلي علم غيب جي، جيڪو هن زماني ۾ ڪراچي شهر جي عالمن جي وچ ۾ جاري ۽ هلندڙ آهي. تنهن باري ۾ هڪ شخص نالي احمد صديق ويٺل ڪراچي جي گاڏي کاتي ۾، پرسان مسجد شريف ميمڻن جي، هن فقير کان[1] سوال ڪري[2] جواب پڇڻ لڳو. پوءِ مون اگرچه اول اهو خيال ڪيو ته جڏهن رسالو انهيءَ بحث ۾ جوڙيو اٿم ۽ اميد آهي ته جلدي ڇاپي ۾ (شايع) ٿيندو ۽ شهرت وٺندو. تڏهن هنن سوالن جا جواب لکي موڪلڻ جي ڪا به حاجت نه آهي. ته به سواءِ لکي موڪلڻ جوابن جي، دل کي قرار نه آيو؛ ڇو ته حديث شريف ۾ آهي:

"اغنوا السائل ولو بشق تمرة".[3]

يعني بي پرواهه ڪريو سوال ڪندڙ کي توڙي اڌ کارڪ سان.

تڏهن ٻه ٽي ورق صاف صاف تقرير سان تحرير ۾ آڻي، نالو تنهن جو "كحل البصر" رکي، سائل ممدوح ڏي مُڪم (موڪليم). انهيءَ طرح ٿي ڄاتم ته شڪر گذار ٿي دعا ڪندو. ۽ نه ٿي ڄاتم ته غرض تنهن جو بحث ڪرڻ آهي. پوءِ "كحل البصر" جو نقل پاڻ وٽ ڪونه رکيم سببان عدم فراغت جي. جهڙو لکيم اهڙو ئي

---

[1] نسخي "ب" ۽ "ج" ۾ "ڏي" لکيل آهي.

[2] نسخي "ب" ۽ "ج" ۾ "لکي" لکيل آهي.

[3] حديث مبارڪ جا انهيءَ طرح لفظ مون کي حديث جي ڪتابن ۾ نه ملي سگهيا. البته هن طرح حديث مبارڪ جا لفظ "لاتردوا السائل ولو بشق تمرة" ڪتابن ۾ موجود آهن. (مسند الشهاب القضاعي، الحديث: 83/2,929

موڪلي ڏنم. تان جو ٻئن ڏينهن کان پوءِ بہ ٽي ورق سنڌس منجهہ "رد ڪحل البصر" جي [اعتراض طرح لکي موڪليائين][1]. (جيڪي) اچي رَسيا (پهتا). جن مان سنڌس علم غيب جي معلومات ٿي. البعرة تدل علي البعير. [يعني لِڏ، جيڪا ڪتي لڀي، تہ ان مان معلوم ٿيندو تہ هي ڪو اُٺ ويهي ويو آهي. پوءِ نقل "ڪحل البصر" جو وٽانس گهرايم. تنهن جي موڪلڻ ۾ دير ڪيائين][2] [۽ جواب لکي موڪلڻ ٽن ورقن جي ۾ دير ٿي، گهڻن سببن جي ڪري:

هڪ تہ مٿين شخص کان "ڪحل البصر" گهرايم تہ اُن تان نقل ڪري پاڻ وٽ رک. اصل مون ڏي موڪل تہ مان تنهن ۾ نظر وجهي جواب لکان.

ٻيو تہ ڪتاب "جلاء العينين" جي تبييض ۾ مشغول هئس. هاڻي جڏهن ڏٺم تہ "ڪحل البصر" ممدوح شخص نہ مُڪو (موڪليو) ۽ "جلاء العينين" جي تبييض کان پڻ فراغت ٿي. پوءِ باوجود شغل ٻين امورن جي جواب جو خلاصو لکي موڪلڻ مصلحت ڄاتم.][3] تڏهن هي بہ ٽي ورق منجهہ رد ڪرڻ مٿين ورقن [دم دراز (ٻٽاڪ هڻندڙن)][4] جي لکي ٿو تيار ڪريان.

[اسپ تازي اگرچہ بہ تازد   لاشہ خر خويشتن نيندازد

ڏڻي پاڪ جل شانہ ۾ اميد آهي][5] تہ ڏسڻ کان پوءِ اکيون ٺري پوندس. اِنهيءَ اميد تي نالو هن رسالي جو نالو "**قرة العينين**" ٿو رکان. والله تعالیٰ الموفق [ولا حول ولا قوة الا بالله العلي العظيم، وصلى الله تعالى على سيدنا محمد وآله واصحابه وسلم][6].

---

[1] ڏنگين جي وچ واري عبارت نسخي "الف" ۾ لکيل نہ آهي.

[2] ڏنگين جي وچ واري عبارت نسخي "الف" ۾ لکيل نہ آهي.

[3] ڏنگين جي وچ واري عبارت نسخي "ب" ۽ "ج" ۾ لکيل نہ آهي.

[4] ڏنگين جي وچ واري عبارت نسخي "ب" ۽ "ج" کان متن ۾ زياده ڪئي وئي آهي.

[5] ڏنگين جي وچ واري عبارت نسخي "الف" ۾ لکيل نہ آهي.

[6] ڏنگين جي وچ واري عبارت نسخي "الف" ۾ لکيل نہ آهي.

قال: ڄاڻڻ گهرجي تہ جو شخص رسول خدا ﷺ جي عالم غيب جي هُوڻ (هجڻ) جو معتقد آهي. سو سادات حنفيه جي نزديڪ قطعاً مشرڪ ۽ ڪافر آهي. صاحب ”بحر الرائق“ ڪتاب النڪاح ۾ صاف تحرير فرمائن ٿا تہ:

”جو شخص نڪاح جا شاهدين الله ۽ رسول مقرر ڪري ۽ هي اعتقاد هجي تہ رسول الله ﷺ عالم الغيب آهن. اُهو يقيناً ڪافر آهي.[1] اھ

اقول: وبه تعالىٰ استعين، انهيءَ عبارت ”بحر الرائق“ واري مان هي مراد آهي تہ جو خدا تعاليٰ جي رسول کي عالم الغيب بالذات ڄاڻي يعني ري ڄاڻ ڪرڻ الله تعالي جي، سو ڪافر آهي. نہ مراد سندس مطلق آهي ؛ ڇوتہ ”جامع الفصولين“ ۾ [جيڪو حنفين وٽ معتبر ڪتاب آهي][2] ”لايعلم الغيب الا الله“ منجهہ ڇيو اٿس:

المنفي هو العلم بالاستقلال لا العلم بالاعلام. فينبعي ان يكفر لو ادعاه مستقلًا لا العلم بالاعلام، فينبعي ان يكفر لو ادعاه مستقلًا لا لو اخبر به بالاعلام. اذ لا منافاة بينه وبين الآية الشريفة.[3] اھ

يعني آيت شريف ۾ نفي ٿيل علم استقلالي آهي نہ علم اعلامي. يعني الله تعالي جو فرمايو آهي تہ:”الله کان سواءِ ڪوئي غيب کي نہ ٿو ڄاڻي سواءِ الله تعاليٰ جي“. تنهن مان مراد آهي تہ بالذات و الاستقلال خدا کان سواءِ ڪو نہ ٿو ڄاڻي. هي نفي ٿيل نہ آهي تہ خدا تعاليٰ جي ڄاڻائڻ سان بيو ڄاڻي. ۽ جيڪڏهن دعويٰ ٿو ڪري علم ذاتي جي تہ پوءِ جڳائي تہ ڪافر ٿئي ۽ نہ ڪافر ٿئي جيڪڏهن دعويٰ ٿو ڪري علم عطائي جي ؛ ڇو تہ نہ آهي مخالفت وچ آيت شريف ۽ علم عطائي جي. اھ.

---

[1] البحر الرائق، كتاب النكاح، 94/3.

[2] ڏنگين جي وچ واري عبارت نسخي ”الف“ ۾ لکيل نہ آهي.

[3] جامع الفصولين، 166/2.

نہ ٿو ڏِسين تہ ”رد المحتار“ ۾ انهيءَ مسئلي کي نڪاح واري ۾ اول دليل ڪفر جو ڏئي هن طرح: لِاعتقاده ان رسول الله صلى لله عليه وسلم عالم الغيب.[1]

اھ

(ٻوءِ) وري هن طرح چيو اٿس تہ: قال في التتارخانية: [وفي الحجة ذكر في الملتقط أنه لا يكفر؛ لأن الأشياء تعرض على روح النبي صلى الله عليه وسلم وأن الرسل يعرفون بعض الغيب.[2]

يعني تہ تاتارخانيه][3] ۽ حجة ۽ ملتقط ۾ آهي تہ اهو شخص اعتقاد رکندڙ ڪافر نہ ٿو ٿئي؛ ڇو تہ سڀ شيون ظاهر ڪجن ٿيون مٿي روح رسول نبي ڪريم ﷺ جي. تحقيق رسول سڳورا بعض غيب کي ڄاڻن ٿا. اھ

۽ ”خزانة“[4] ۽ ”معدن“[5] ۾ صحيح قول بہ اهو ڪيو اٿس تہ ”ڪافر نہ ٿو ٿئي؛ ڇو تہ ڪشف سان غيب ڄاڻائون نہ بالذات“[6] ۽ ڪفر جي قول کي ”در مختار“ ۾ پڻ ضعيف ڪيو آهي. ڇو تہ چيو اٿس ”قيل يكفر“ يعني بعضن چيو آهي

---

[1] رد المحتار علىٰ الدر المختار، كتاب النكاح، 27/3.

[2] رد المحتار علىٰ الدر المختار، كتاب النكاح، 27/3.

[3] ڏنگين جي وچ واري عبارت نسخي ”ب“ ۽ ”ج“ ۾ لکيل نہ آهي.

[4] ”خزانة“ مان مراد قاضي جڪن هندي (متوفي: 930ھ) جو ڪتاب ”خزانة الروايات“ آهي.

[5] ”معدن“ مان مراد ”ڪنز الدقائق“ جو شرح ”معدن الحقائق“ جيڪو علامہ محمد بن حاجي بن محمد بن حسن سمرقندي (متوفي: نائين هجري) جو آهي. ”معدن الحقائق“ جو عڪسي نسخو فقير جي لائبريري ۾ موجود آهي. پر تمام گھڻي ڳولا جي باوجود مطلوب عبارت نہ ملي. يا تہ ”معدن“ مان مراد ٻيو ڪو ڪتاب آهي. والله اعلم بالصواب

[6] ”خزانة الروايات“ جي عبارت هن طرح آهي: والصحيح انه لا يكفر؛ لان الانبياء عليهم السلام يعلمون الغيب، ويعرض عليهم الاشياء. فلا يكون كفرا.

(خزانة الروايات، كتاب النكاح، باب ما ينعقد بہ النكاح، الورقة 149/الف.)

تہ ڪافر ٿو ٿئي ۽ عالمن وٽ قيل وارو گفتو (قول) ضعيف چوندا آهن. [۽ قاضي خان بہ ڪفرجي قول ڪي بعضن جو تصريح ڪيو آهي. كما لا يخفيٰ (جهڙي طرح ڳجهو نہ آهي)] [1]

۽ "رد المحتار" ۾ ڪتاب المرتد ۾ آندو آهي:

أن دعوى علم الغيب معارضة لنص القرآن فيكفر بها، إلا إذا أسند ذلك صريحاً أو دلالة إلى سبب من الله تعالى كوحي أو إلهام. [2] اهـ

يعني علم غيب جي دعويٰ ڪرڻ قرآن شريف جي نص سان مقابل آهي. پوءِ دعويٰ ڪندڙ ڪافر ٿو ٿئي انهيءَ دعوي سان. مگر جڏهن حوالو ڪري انهيءَ دعوي ڪي چٽو يا دلالةً ڪنهن سبب جي طرف، جو اهو سبب خدا تعاليٰ وٽان هجي. جهڙوڪ: وحي يا الهام. اهـ

مطلب تہ خدا جي رسول ڪي عالم الغيب باعلام الله تعاليٰ اعتقاد ڪرڻ درست آهي ۽ عقيده اهل سنت جي موافق آهي. [۽ سادات حنفيه رحمهم الله تعاليٰ بہ انهيءَ ۾ متفق آهن. پوءِ انهيءَ اعتقاد سان ڪافر نہ آهي. پوءِ جيڪو اهل اسلام ڪي ڪفر جي نسبت ٿو ڏئي، اهو خوف رکي تہ متان مٿس انهيءَ چوڻ يا عقيدي جي سبب اهو الزام اچي وڃي. جيئن تہ حديثن شريفن مان معلوم ٿو ٿئي. اعاذنا الله تعاليٰ منه (الله تعاليٰ اسان ڪي انهيءَ کان بچائي)] [3]

قال: مشرڪ تہ انهيءَ ڪي چوندا آهن جو ... [ڪنهن مخلوق ڪي الله تعاليٰ سان ڪن وصفن ذاتي ۾ مثل علم يا قدرت جي ياعبادت جي شريڪ ڪري. اهـ] [4].

اقول: [وبه تعالىٰ استعين، علم بالذات خدا تعاليٰ جي وصف آهي. ۽ علم بالعرض

---

[1] ڏنگين جي وچ واري عبارت نسخي "الف" ۾ لکيل نہ آهي.

[2] رد المحتار علیٰ الدر المختار، كتاب النكاح، 27/3.

[3] ڏنگين جي وچ واري عبارت نسخي "الف" ۾ لکيل نہ آهي.

[4] ڏنگين جي وچ واري عبارت نسخي "الف" ۾ لکيل نہ آهي.

مخلوقن جي وصف آهي، خالق پاڪ تنهن کان پاڪ آهي. پوءِ][1] هن صورت ۾ جو اسان اهل سنت وارا چئون ٿا تہ علم غيب بالذات وصف خدا تعاليٰ جي آهي ۽ حضرت سرور ڪائنات ﷺ کي علم غيب بالعطاء چوڻ آهي. يعني خدا تعاليٰ جي ڄاڻائڻ سان پاڻ ﷺ غيب ڄاڻندڙ آهي نہ بالذات، تہ پوءِ شرڪ نہ ٿيو. شرڪ تڏهن هجي جو حضرت ﷺ کي بہ علم غيب جو بالذات چئجي. العياذ بالله تعاليٰ.

[هتي اُهو عربي مثال مناسب آهي جو ڪنهن نابين کي چيو هو:][2] "ايها الاعمىٰ ، اين السلم واين السلمي" ونعم ما قيل في الفارسية ۽ چڱو آهي جو فارسي واري فرمايو آهي *"این رہ کہ تو می روی بتر کستان ست"*.

[شايد هن شخص غريب الفهم جي سنگت ڪنهن وهابي سان ٿيل آهي جو اُهي بہ ڪافرن ۽ مشرڪن جون وصفون اهل اسلام تي پنهنجي زعم باطل ۽ فڪر فاسد سان لاڳو ڪندا آهن. العياذ بالله تعاليٰ منه (الله تعاليٰ اسان کي انهيءَ کان بچائي)][3]

قال: ۽ شامي "رد المحتار" جي ڪتاب الارتداد ۾ صاف طور سان اهڙي غيب رکڻ واري جي تڪفير ڪئي آهي.

اقول: وبه تعالىٰ استعين، شامي جي عبارت ڪتاب الارتداد واري هاڻي جو نقل ڪري آيس. جنهن مان بوجهہ تاڪيد جي معلوم آهي تہ دعويٰ علم غيب جي جيڪڏهن نسبت وحي يا الهام ڏي ڪجي ٿي تہ پوءِ ڪفر نہ آهي؛ چوتہ چيائين:

فيكفر بها، إلا إذا أسند ذلك صريحاً أو دلالة إلى سبب من الله تعالى كوحي أو إلهام...الخ[4]

---

[1] ڏنگين جي وچ واري عبارت نسخي "الف" ۾ لکيل نہ آهي.

[2] ڏنگين جي وچ واري عبارت نسخي "الف" ۾ لکيل نہ آهي.

[3] ڏنگين جي وچ واري عبارت نسخي "الف" ۾ لکيل نہ آهي.

[4] رد المحتار عليٰ الدر المختار، كتاب النكاح، 27/3.

۽ ترجمو تنهن جو بہ لکي آيس. پوءِ اُن ڪفر جي حڪم مان جڏهن استثناء ڪيائين ۽ چيائين تہ مگر جڏهن نسبت ڪجي ان دعويٰ کي وحي يا الهام جي طرف. تڏهن معلوم ٿيو تہ ان وقت ڪفر نہ آهي. ڇوتہ خود "هدايه" ۾ چيو اٿس تہ:

ان الاستثناء من الاثبات نفي على وجه التاكيد.[1] اه

شايد معترض انهيءَ پوئين عبارت تي خيال نہ آندو آهي مثل شيطان ملعون جي، جو ڪنهن شخص کي چيائين تہ [الله تعالىٰ قرآن ڪريم ۾ نماز پڙهڻ کان منع فرمائي آهي. جو][2] الله تعالىٰ قرآن ڪريم ۾ فرمايو آهي: "لَا تَقْرَبُوا الصَّلٰوةَ" [النساء: 43] جنهن جي معني آهي تہ "ويجها نہ وڃو نماز کي". پوءِ توهان نماز ڇو ٿا پڙهو؟ تڏهن ان ايماندار شخص شيطان کي ورندي ڏيندي چيس تہ پوءِ ٿان (پويان) انهن لفظ جي آهي: تہ "وَ اَنْتُمْ سُكٰرٰى"[النساء: 43]. جنهن جي معني آهي تہ "جنهن وقت نشو هُجيوَ" يعني اُن وقت نماز نہ پڙهو. تڏهن شيطان چيو تہ اسان پهرين لفظن تي ڪفايت ۽ قناعت ڪئي آهي.

يا اِن قاعدي جي خبر نہ اٿس مثل اُن شخص جي جيڪو اڌ الحمد سڳوري جو پڙهيو پوءِ دعويٰ تي ڪيائين تہ مون سڄو الحمد پڙهيو آهي.

[ونعم ما قيل (۽ ڪنهن سُٺو چيو آهي):

نيم ملان خطره ايمان   نيم طبيب خطره جان

(ترجمو: اڌ ملان ايمان جو خطرو آهي ۽ اڌ طبيب جان جو خطرو آهي.)

آنكس كہ نداند وبداند كہ بداند   در جهل مركب ابد الآباد بماند

(ترجمو: جيڪو شخص ڪنهن ڳالهہ کي نہ ڄاڻڻ جي باوجود بہ گمان ڪندو آهي تہ اهو ان ڳالهہ کي ڄاڻي ٿو، تہ اهو شخص هميشہ هميشہ جي لاءِ جهل

---

[1] الهداية في شرح بداية المبتدي، كتاب العتاق، شروط العتاق، 299/2. "هدايه" ۾ عبارت هن طرح آهي: الاستثناء من النفي إثبات على وجه التأكيد.

[2] ڏنگين جي وچ واري عبارت نسخي "الف" ۾ لکيل نہ آهي.

مرڪب ۾ رهندو آهي.)][1]

يا تہ ٻنڌهہ سنڌهہ (ٻُڌ سُڌ) تي آهي پنهنجي خبر ذرو بہ ڪا نہ اٿس. سندس پيچري ۾ ڪو ٻيو ڇَتون ويٺو آهي، جو ذرو ذرو ويٺو ٿو هن جي وجود مان پيدا ڪري. والله اعلم بالحق والصواب.

قال: ۽ اسان جي گفتگو بہ جميع اشياء سان آهي. ڇو جو مولوي عبد الكريم ...... [درس جاهلن کي اهڙي طرح چوندو آهي تہ هن عالم ۾ جيڪي ڪليات ۽ جزئيات ما كان وما يكون حتيٰ عدد الحصيٰ وقطر الامطار وورق الاشجار وماء البحار ومثاقيل الجبال وجميع الحركات والسكنات جميع مخلوقات حتيٰ ڪہ ماڪوڙي جي چُرڻ جي بہ حرڪت ۽ جميع مفاتيح الغيب تفصيلاً حضور ڪائنات صليٰ الله عليہ وسلم کي معلوم آهن][2]

اقول: وبه تعاليٰ استعين. مولوي عبد الكريم درس دام فيضه وشرفه اهو مٿيون بيان جيڪو چوندو ٿو وتي، سو حق آهي. موافق حديثن شريفن ۽ ڪتاب اهل سنت وارن جي آهي. نہ تو ڏِسين تہ شيخ عبد الحق دهلوي رحمه ربه "مشكوات شريف" جي شرح ۾ چيو آهي. جيڪا حديث شريف "مشكوات شريف" جي باب المساجد و مواضع الصلاة جي فصل ٻئي ۾ آهي.

فعلمت ما في السمٰوات والارض[3]

(ترجمو:) پوءِ ڄاتم تن شين کي جيڪي آسمانن ۽ زمينن ۾ آهن.

۽ شيخ عبد الحق دهلوي انهيءَ حديث شريف جي بيان ۾ فرمايو آهي:

عبارت است از تمام علوم کلی و جزئی واحاطہ آں۔[4] اھ

---

[1] ڏنگين جي وچ واري عبارت نسخي "الف" ۾ لکيل نہ آهي.

[2] ڏنگين جي وچ واري عبارت نسخي "الف" ۾ لکيل نہ آهي.

[3] مشكواة المصابيح، كتاب الصلاة، باب المساجد ومواضع الصلاة، المصل الثاني، الحديث:725، 1/225.

[4] اشعة اللمعات، كتاب الصلاة، باب المساجد ومواضع الصلاة، الفصل الثاني، 1/357.

۾ فصل ٽين ۾ حديث شريف آهي:

فتجلّیٰ لي كل شيء وعرفت.[1]

انهيءَ حديث شريف جي ترجمي ۾ هن طرح فرمايو آهي:

ظاہر شد وروشن شد مرا ہر چیز از علوم، وشناختم ہم را۔[2] اھ

عيني شرح ”صحيح بخاري“ ۾ فرمايو آهي تہ:

”كل“ جو لفظ جڏهن نكري جي طرف مضاف ڪبو تہ، خواهش ڪندو فردن جي عام هجڻ ڪي.[3] اهـ

۽ پڻ تنهن ۾ آهي تہ:

”كل“ جو لفظ اسم آهي نكري جي فردن کي ميڙي ونڻ جي واسطي جوڙيل آهي. اھ

۽ ”صحيح بخاري“ جي باب التعوذ عن الفتن ۾ آهي تہ حضور ﷺ جن فرمايو: لاتسئلوني عن شيء الا بينت لكم[4]

ترجمو: نہ پڇو توهان مون کان ڪا شيء، مگر بيان ڪندس توهان لاءِ. اھ

۽ مخفي (ڳجهو) نہ آهي تہ لفظ شيء جو نكرو آهي، حرف نفي جو مٿس داخل آهي. ۽ قائدو نحو ۽ اصول فقہ جو آهي تہ ”نكرو هيٺيان نفي جي فائدو عموميت جو بخشيندو آهي.

۽ ”صحيح مسلم“ ۾ حديث شريف آهي:

ان النبي صلى الله عليه وآله وسلم قال: زوى لي الأرض. حتى رأيت مشارقها

---

[1] مشكواة المصابيح، كتاب الصلاة، باب المساجد ومواضع الصلاة، الفصل الثالث، الحديث:748، 232/1.

[2] اشعة اللمعات، كتاب الصلاة، باب المساجد ومواضع الصلاة، الفصل الثالث، 367/1.

[3] عمدة القاري، كتاب التوحيد، باب قول الله تعالیٰ الذي جعل لكم الارض فراشا...الخ، 177/25.

[4] صحيح بخاري، كتاب الفتن، باب التعوذ من الفتن، الحديث:7089، 53/9.

ومغاربها.[1] اھ

يعني فرمايو رسول الله ﷺ: تحقيق ويڙهي ٿي (ويڙهي وئي) مون لاءِ زمين، تان جو ڏٺم اولھہ ۽ اوڀر تنهن جا.

۽ "مواهب اللدنيه"[2] احمد[3] ۽ طبراني[4] ۾ بين ڪان حديث شريف نقل ڪئي آهي تہ: حضرت ابو ذر غفاري فرمائي ٿو:

لقد تركنا رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم وانه ما يحرك طائر جناحيه في السماء الا ذكرنا منه علما.

ترجمون: البتہ تحقيق اسان کي رسول ﷺ ڇڏيو يعني وفات فرمائي، حالانڪہ تحقيق شان هي آهي جو ڪوئي پکي نہ ٿو چوري پنهنجون کنيڙاٽيون آسمان منجھہ، مگر ذڪر ڪيائون اسانجي واسطي انهيءَ علم کي. الخ

۽ "تفسير حسيني" واري آيت شريف "وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ" [النساء: 113] جي بيان ۾ آندو آهي:

ودر "بحر الحقائق" گفته کہ آں علم ماکان ومایکون ست کہ حق سبحانہ وتعالیٰ در شب اسراء بآں حضرت صلی اللہ علیہ وسلم عطا فرمودہ، چنانچہ در حدیث معراج آمدہ است کہ در زیر عرش بودم قطر در حلق من ریختند، فعلمت بہا ماکان ومایکون، پس دانستم آنچہ بود وآنچہ خواہد بود۔[5] اھ

(ترجمو: "بحر الحقائق" ۾ چيو ويو آهي تہ اُهو ما كان وما يكون جو علم آهي جيڪو الله تعاليٰ معراج جي رات حضرت ﷺ کي عطا فرمايو هو. جيئن تہ

---

[1] صحيح مسلم، كتاب الفتن واشراط الساعة، باب اهلاک هذه الامة بعضهم ببعض، الحديث: 19، 2215/4.

[2] مواهب اللدنية، المقصد الثامن، الفصل الثالث في انبائہ بالمغيبات، 130/3.

[3] مسند الامام احمد، حديث ابي ذر الغفاري، الحديث: 21439، 346/35.

[4] المعجم الكبير، الحديث: 1647، 155/2.

[5] تفسير حسيني(فارسي)، سورة النساء، تحت الآية: 113، صـ 157.

معراج واري حديث ۾ آهي تہ "مان عرش جي هيٺان هيس، مٺهنجي نڙي ۾ قطرو داخل ٿيو ۽ پوءِ ما كان وما يكون جو علم ڄاتم، پوءِ جيڪو ڪجهہ ٿيو آهي ۽ جيڪو ڪجهہ ٿيندو انهيءَ جو علم ڄاتم.)

۽ شيخ عبد الحق دهلوي "مدارج النبوة" جي باب المعراج ۾ آندو آهي تہ حضرت ﷺ جن فرمايو آهي:

مون کي اڳين ۽ پوين جو علم ڏنو ويو آهي ۽ مون کي هڪڙو اهڙي قسم جو علم ڏنو ويو آهي جو الله تعاليٰ مون سان وعدو ڪيو آهي انهيءَ علم جي مخفي رکڻ جو. ۽ ٻيو علم مون کي الله تعاليٰ ڏنو آهي ۽ الله تعالي مون کي اختيار وارو ڪيو آهي تہ اُهو تنهن کي ڄاڻايان، جيڪي اُن جي حق وارا آهن ۽ ٽيون قسم علم جو اهڙو مونکي ڏنو اٿس جو عام ماڻهن کي سيکاريان ۽ معلوم ڪرايان.[1] اهـ

۽ پڻ "مدارج النبوة" ۾ منجهہ بيان عقل ڪامل ۽ علم شامل آنحضرت ﷺ جي چوي ٿو:

وہر کہ مطالع کند احوال شریف اوراازابتداء تا انتہاءوبیند کہ چہ تعلیم کردہ است اورا پروردگار۔ وافاضہ کردہ است بروی علوم واسرار ماکان ومایکون حاصل شودواورا علم بہ نبوت اوبی تلوث وشکوک۔[2] اھ

(ترجمو: جيڪو بہ ابتدا کان وٺي انتها تائين پاڻ سڳورن ﷺ جي احوالن شريفن جو مطالعو ڪندو تہ الله تعاليٰ سندن ڇا تعليم فرمائي آهي. ۽ ما كان وما يكون جا اسرار ۽ علم حضرت صلي الله عليہ وسلم جي حوالي ڪيل آهن بغير ڪنهن وهم، گمان ۽ شڪ جي. سندن نبوت جو شان ڄاڻي وٺندو.)

قال: جميع مفاتيح الغيب تفصيلاً حضور سرور ڪائنات ﷺ کي معلوم آهن.

---

[1] مدارج النبوة، باب پنجم در فضائل آنحضرت ﷺ ، وصل در معراج، وصل ، 168/1.

[2] مدارج النبوة، باب دوم در بيان اخلاق عظيم وصفات كريم آنحضرت ﷺ ، وصل در بيان علم كامل وعلم شامل آنحضرت ﷺ ، 35/1.

اقـول: اهو چوڻ مولوي عبد الڪريم جو جيڪڏهن برابر آهي، تہ بہ مراد سندس هي آهي تہ اڪثر احوال غيب جا جڏهن حضرت ﷺ جن کي تفصيلاً معلوم ڪرايل آهن. تڏهن گويا ڪہ سڀ احوال تفصيلاً معلوم ڪرايل چئبا. ڇو تہ قائدو آهي تہ ”للاڪثر حڪم الڪل“ يعني گهڻن کي سڀ جو حڪم آهي. ۽ دليل هن سخن تي تہ مولوي عبد الڪريم جي اها مراد آهي، هي آهي جو پاڻ مولوي عبد الڪريم ”ايضاح الحق“[1] ۾ مسئلي مبحوث کي ”تقديس الوڪيل“ ڏي حوالي ڪيو اٿس. ۽ جنهن ”تقديس الوڪيل“ کي مطالعو ڪري ڏٺو هوندو تنهن تي مخفي نہ هوندو تہ ان ۾ هن طرح چيو اٿس:

انكار اعتقاد علم صلى الله عليه وسلم بما كان ومايكون، لايقول به احد من المسلمين سوى الوهابين.[2] اهـ

(ترجمو: نبي ﷺ جي علم ما كان وما يكون جي اعتقاد جو انڪار وهابين کان سواءِ ڪو بہ مسلمان نہ ٿو ڪري)

۽ اهي مٿيون عبارتون ”تفسير حسيني“ ۽ ”مدارج النبوة“ ۽ ”اشعة اللمعات“ کان جيڪي بہ نقل ڪيم، سي سڀ تنهن ۾ آهن. گهڻي تحقيق کان پوءِ چيو اٿس:

وان سلمنا ان علم الساعة مما استاثره الله تعالىٰ لم يؤت احدا كما هو ظاهر من كلام جميع المفسرين، لا يضرنا؛ لان خروج البعض من الكل لا ينافي الكلية، والاكثر له حكم الكل.[3] اهـ

(جيڪڏهن مڃينداسون تہ تحقيق قيامت جو علم اُنهن علمن مان آهي جن کي الله تعاليٰ اختيار ڪيو آهي پنهنجي پاڪ ذات واسطي ۽ ڪنهن هڪڙي کي نہ

---

[1] نسخي ”ب“ ۽ ”ج“ ۾ ”ايضاح افق“ لکيل آهي ۽ نسخي ”الف“ ۾ ”ايضاح الحق“ لکيل آهي. جڏهن تہ صحيح بہ نسخي ”الف“ وارو لفظ آهي.

[2] تقديس الوڪيل، الاعتراض الرابع، صـ 236.

[3] تقديس الوڪيل، الاعتراض الرابع، صـ 230.

ڏنو اٿس، جيئن تہ اُهو ظاهر آهي مفسرن جي هڪ جماعت جي ڪلام کان، پوءِ نقصان نٿو ڪري اسان کي؛ ڇو تہ بعض جو ڪُل کان نڪرڻ نٿو منافي ٿئي ڪُل جي هجڻ کي ۽ اڪثر کي ڪُل جو حڪم آهي.)

۽ پڻ تنهن ۾ "قسطلاني شرح صحيح بخاري" جي کان نقل ٿيل آهي تہ:

وكثير من التفاصيل معلوم اليه. فالخفي بعض التفاصيل.[1] اه

يعني گھڻا غيب تفصيل وار حضرت ﷺ جن کي ڄاتل آهن ۽ بعض تفصيل سندن کان مَخفي آهن.

۽ اِهو ڪتاب "تقديس الوڪيل" اُهو (ڪتاب) آهي جو مولوي رشيد احمد گنگوهي ۽ مولوي خليل احمد جي رد منجهہ سنہ 1307ھ ۾ جوڙيل آهي. ۽ مصنف مٿس حرمين شريفين زادهم الله شرفاً وتعظيماً جي علماء ڪرامن کان تصحيحون ورتيون آهن. ۽ علماء هندستان وارن جون بہ. پوءِ اهو عقيدو اهل سنت جماعت سان مخالف نہ ٿيو بلڪ موافق (ٿيو).

قال: خصوصاً مذهب حنفي جي خلاف آهي.

اقول: جيڪڏهن اِهو سخن مذهبِ حنفي وارن جي مخالف آهي تہ پوءِ حنفي مذهب جا مُقلد پنهنجي ڪتابن ۾ اهڙو ڪلام ڇو آڻن؟ جنهن مان اهڙو سُخن ظاهر باهر آهي. جهڙوڪ: شيخ عبد الحق جي تصنيفات "اشعة اللمعات" ۽ "مدارج". ۽ "تفسير حسيني"، جنهن جون عبارتون مٿي لکي آيس ۽ جهڙوڪ شيخ عبد الحق دهلوي ۽ سندس پٽ شيخ نور الحق ۽ شيخ الاسلام ٻئي شارح "صحيح بخاري" جا. جن شرح "صحيح بخاري" ۾ لکيو آهي منجهہ بيان علم پنجن غيبن مشهورن جي. هن طرح "لمعات" ۾ آهي منجهہ بيان جواب سوالن حضرت جبرئيل علي نبينا و عليه الصلاة و السلام جي:

المراد لا يعلم بدون تعليم الله.[1] اه

---

[1] ارشاد الساري، كتاب الجنائز، باب الدخول علي الميت بعد الموت اذا ادرج في كفنہ، تحت الحديث: 1243، 2/377.

يعني جيڪا آيت شريف پنجن غيبن بابت آهي (تنهن مان) مراد هيءَ آهي تہ انهن شين کي الله تعاليٰ جي سيکارڻ کان سواءِ ڪير بہ نہ ٿو ڄاڻي.

۽ "اشعة اللمعات" فارسي ۾ آهي:

مراد آنست کہ بے تعلیم الہیٰ بحساب عقل ہیچکس اینہارا نہ داند، مگر آنکہ وی تعالیٰ از نزد خود کسی را بداند بوحی والہام۔[2] اھ

(ترجمو: مراد هي آهي تہ الله تعاليٰ جي تعليم کان سواءِ عقل جي حساب سان ڪو بہ شخص انهن کي نہ ٿو ڄاڻي. مگر هي تہ الله تعاليٰ پاڻ وٽان ڪنهن کي وحي يا الهام سان ڄاڻائي.)

۽ شيخ نور الحق "تيسير القاري شرح صحيح بخاري" جي ۾ چيو آهي:

اگر کوئی از آثار صحیحہ بوضوح پیوستہ کہ بسیارے از انبیاء واولیاء از امور مذکورہ ودیگر مغیبات دانستہ خبر دادہ اند۔ گویم ایں علم ایشیاں بتعلیم الاہی است. پس منافاۃ ندارد بآنچہ گفتہ شد۔[3] اھ

(ترجمو: جيڪڏهن ڪو شخص صحيح دليل پيش ڪري تہ انبياء ۽ اولياء بہ مٿيان غيب ڄاڻن ٿا ۽ خبر بہ ڏني اٿن (تہ پوءِ آيت شريف ۾ الله تعاليٰ کان سواءِ ٻين لاءِ ڪهڙي طرح منع آيل آهي؟) جواب ڏيندس تہ نبين ۽ ولين جا علم الله تعاليٰ جي ڄاڻائڻ سان آهن. پوءِ جيڪو چيو ويو آهي ان ۾ منافات نہ آهي.)

۽ شيخ الاسلام "صحيح بخاري" جي شرح ۾ چيو آهي:

وچوں اینہا از امور غیب اند جزوی کسی آنرا نداند، مگر آنکہ وی خدا تعالیٰ از خود بداند کسی را بوحی والہام۔[4] اھ

---

[1] لمعاة التنقيح، ڪتاب الايمان، الفصل الاول، تحت الحديث:3، 217/1.

[2] اشعة اللمعات، ڪتاب الايمان، الفصل الاول، 48/1.

[3] تيسير القاري، ڪتاب الصلاة، ابواب الاستسقاء، 347/1.

[4] شرح البخاري لشيخ الاسلام، ڪتاب الايمان، باب سؤال جبريل عن الايمان والاسلام،

(ترجمو: ۽ جڏهن تہ اهي غيبي امور آهن ڪوبہ پنهنجو پاڻ نہ ٿو ڄاڻي، مگر هي تہ الله تعاليٰ پنهنجي طرف کان وحي يا الهام سان ڪنهن کي ڄاڻائي.)

۽ جهڙوڪ (اهڙي طرح) عبد الحق دهلوي "مشڪواة" جي باب الايمان بالقدر ۾ آندو آهي:

علوم اولین و آخرین اورا دادہ است وحقائق اشیاء کماہی نمودہ اند۔[1] *اھ*

۽ جهڙوڪ (اهڙي طرح) "روح البيان" سورة ابراهيم جي آيت "لَا يَعْلَمُهُمْ اِلَّا اللّٰهُ" [ابراهيم: 9] جي بيان ۾ چيو اٿس:

يقول الفقير ان الله تعالىٰ اعلم حبيبه عليه السلام ليلة المعراج جميع ما كان وما سيكون وهو لا ينافى الحصر فى الآية لقول تعالىٰ فى آية اخرى فَلَا يُظْهِرُ عَلٰى غَيْبِهٖٓ اَحَدًا...الآية. يعنى به جنابه عليه السلام.[2]

۽ جهڙوڪ (اهڙي طرح) "روح البيان" جي ٻين آيتن شريف جي بيان ۾ جو تن مان ڪنهن قدر "جلاء العينين" ۾ لکيل آهي.

جهڙوڪ (اهڙي طرح) شيخ علي قاري قصيدي بردي شريف جي شرح ۾ فرمايو آهي:

علمه صلى الله عليه وآله وسلم حاوٍ لفنون العلم... الى ان قال: منها علمه بالامور الغيبة.[3] اھ

والظاهر ان اللام في قوله ''الامور'' للاستغراق لعدم العهد هناک كما لا يخفىٰ.

۽ جهڙوڪ (اهڙي طرح) ڪتاب فقہ جا (جيڪي) حنفي مذهب ۾ آهن.

110/1.

[1] اشعة اللمعات، كتاب الايمان، باب ايمان بالقدر، 94/1.

[2] تفسير روح البيان، سورة ابراهيم، تحت الآية: 9، 402/4.

[3] الزبدة العمدة شرح البردة، رقم الشعر: 41، صـ 57.

جنهن مان ڪجهه عبارتون مٿي لکي آيون.

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري تہ مٿي عبارت جيڪا تون "رد المحتار" کان نقل ڪئي آهي تنهن ۾ هن طرح لکيل آهي:

وأن الرسل يعرفون بعض الغيب.[1] اهـ

يعني بيشڪ رسول سڀ غيب نہ ٿا ڄاڻن بلڪ بعض (ڪجهه) غيب ڄاڻن ٿا.

(**جواب:**) پوءِ مان چوندس تہ بعض غيب جو چوڻ باعتبار علم الاهي آهي. چوتہ اول ۾ عبارت هن طرح چئي اٿس:

الأشياء تعرض على روح النبي صلى الله عليه وسلم.[2] اهـ

پوءِ ظاهر هي آهي تہ اشياء ۾ الف لام استغراق جو آهي ۽ قائدي موجب جيڪو قائدو هن طرح آهي تہ: الف لام جمع تي استغراق جو هوندو آهي جيڪڏهن اُتي ڪي معهود معلوم نہ هجن، جن ڏي الف لام مان اشارو ٿئي.

ففي "التوضيح":

منها اي في الفاظ العام الجمع المعروف باللام اذا لم يكن معهودا.[3]

۽ اهو قاعدو جو چيو اٿن تہ الف لام جمع تي جمعيت جي معني باطل ٿو ڪري ۽ مجاز جنس کان آهي. سو تڏهن آهي جڏهن عهد نہ هجي ۽ استغراقي بہ نہ هجي كما في "التوضيح و التلويح" ۽ هتي استغراق جو هجڻ لابد (ضروري) آهي. نہ تہ منطق جي قائدي موجب دليل مان نتيجو پيدا نہ ٿيندو چوتہ ڪليہ ڪبري جي نتيجي وٺڻ ۾ شرط آهي كما لا يخفي (جهڙي طرح ڳجهو نہ آهي).

هائو! جيڪڏهن عبارت "وان الرسل يعرفون بعض الغيب" جي اڳ ۾ چئي ها "الاشياء تعرض" کان تہ البتہ چئي سگهجي جا تہ انهيءَ الف لام کان اشارو

---

[1] رد المحتار علیٰ الدر المختار، كتاب النكاح، 27/3.

[2] رد المحتار علیٰ الدر المختار، كتاب النكاح، 27/3.

[3] شرح التلويح علیٰ التوضيح، القسم الاول، الباب الاول، فصل في الفاظ العام، منها الجمع المعرف باللام، 52/1.

تنهن ڏي آهي. فتدبر.

۽ ڪهڙي طرح اهو سخن مذهب حنفي جي مخالف هوندو؟ حالانڪ حضرت امام اعظم رحمة الله تعاليٰ عليه کان نقل مشهور آهي ته پاڻ فرمايو اٿس:

اذا صح الحديث فهو مذهبي.[1]

۽ علم حديثن شريفن جي واقف تي مخفي (ڳجهو) نه آهي ته حديثون شريف صحيح صراحت دلالت ڪندڙ عموميه ۾ شامل هجڻ تي آيون آهن. جهڙي طرح حديث شريف:

فعلمت ما في السمٰوات والارض[2]

(ترجمو: پوءِ ڄاتم تن شين کي جيڪي آسمانن ۾ زمينن ۾ آهن.)

جنهن جي ترجمي ۾ شيخ عبد الحق دهلوي لکيو آهي:

عبارت است از تمام علوم کلی و جزی واحاطہ آں۔[3] اھ

۽ جهڙي طرح حديث شريف آهي:

فتجلّیٰ لي كل شيء وعرفت[4]

جنهن جي ترجمي ۾ شيخ عبد الحق آندو آهي:

ظاہر شد وروشن شد مرا ہر چیز از علوم، وشناختم ہم را۔[5] اھ

جهڙي طرح حديث شريف:

لاتسئلوني عن شيء الا بينت لكم[1]

---

[1] رد المحتار عليٰ الدر المختار، المقدمة، 68/1.

[2] مشكواة المصابيح، كتاب الصلاة، باب المساجد ومواضع الصلاة، الفصل الثاني، الحديث:725، 225/1.

[3] اشعة اللمعات، كتاب الصلاة، باب المساجد ومواضع الصلاة، الفصل الثاني، 357/1.

[4] مشكواة المصابيح، كتاب الصلاة، باب المساجد ومواضع الصلاة، الفصل الثالث، الحديث:748، 232/1.

[5] اشعة اللمعات، كتاب الصلاة، باب المساجد ومواضع الصلاة، الفصل الثالث، 367/1.

پڻ مٿين فائدي جي بيان سان اِهي حديثون شريف نقل ڪري آيو آهيان ۽ ٻيا جيڪي سوال جواب اِتي آهن، سي "جلاء العينين" ۾ مذڪور آهن.

قال: ڇو جو انجي خلاف تصريح ڪُتُبِ مُعتبره اَحناف رحمهم الله تعاليٰ مثل مسائره .... اليٰ قوله .... درج آهن.

اقول: وبه تعالٰی استعين. اِهي حنفي ڪتابن جا نالا ٻين کان ٻُڌي هتي لکيا اٿس ۽ دعويٰ ڪئي اٿس ته ان ۾ مٿين سُخن جي خلاف تصريح موجود آهي. هاڻي مان جيڪي اِنهن ڪتابن ۾ عبارتون موجود آهن اُهي سڀ لکان ٿو ته جيئن ڏسندڙ اِنصاف جي صاحب کي معلوم ٿئي ته هن شخص جي موافق ڪهڙي تصريح موجود آهي ۽ مٿين سُخن جي مخالف ڪهڙي تصريح موجود آهي.

ابن همام جي "مسائره" ۾ هن طرح آهي:

لا يعلم النبي منها الا ما اعلمه الله احيانا.[2]

۽ "فقہ اڪبر" جي شرح ۾ ملا علي قاري هن طرح (لکيو) آهي:

ثم اعلم ان الانبياء لم يعلموا المغيبات الا ما اعلمهم الله احيانا.[3] اھ

پوءِ انهن ٻنهي عبارتن جو مطلب هي آهي ته نبي سڄورا غيب نه ٿا ڄاڻن مگر جيڪي الله تعالي کين ڪن وقتن ۾ ڄاڻايو.

هاڻي پاڻ ته عقيدي ۾ منڪر علم غيب جا ٻه حصا(ٿولا، ٿورڪا) آهن. هڪ حصو (ٿولو ٿورڪو) چوي ٿو ته علم غيب جو اصلاً حضرت سردار ڪريم ﷺ کي ڪو نه هيو. جيئن ته هڪ معتبر ماڻهوءَ کان مون اِهو سُخن ٻُڌو آهي ته وعظ ۾ چوندا آهن ته "حضرت ﷺ کون ايک ڪوڏي به علم غيب کان حاصل نٿاء". ۽ ٻي هڪ معتبر کان ٻڌو اٿم ته هن طرح دليل ڏين ٿا ته وحي ۽ الهام سان جيڪو معلوم ٿو ٿئي،

---

[1] صحيح بخاري، ڪتاب الفتن، باب التعوذ من الفتن، الحديث:7089، 53/9.

[2] المسامرة في شرح المسايرة، الاصل التاسع لا يستحيل بعثة الانبياء، 88/2.

[3] منح الروض الازهر شرح الفقہ الاکبر، حکم تصديق الکاهن بما يخبر بہ من الغيب، صہ 422.

سو تنهن کي غيب نہ چئبو[1]

انهيءَ دليل جو جواب هي آهي تہ الله تعاليٰ جل شانه کي عالم الغيب ٿو چئجي هن سبب تہ اِهي شيون ٻين جي حس کان غائب آهن. اهڙي طرح جا شيء وحي يا الهام سان معلوم ٿي سا اگرچہ وحي ۽ الهام واري کي مشاهدو ٿيو، پر ٻين جي حس کان تہ غائب آهي. يا چئبو تہ اڳ وحي يا الهام کان غيب هيو ۽ هاڻي باعتبار وما کان جي غيب ٿو چئجي.

ٻيون حصو (ٽولو فرقو) منڪرن جو اُهو آهي، جو چئي ٿو تہ فقط اُهي غيب معلوم هيا، جي متعلق بالرسالت آهن نہ ٻيا غيب. ۽ پنجن اُمورن کان پڻ اطلاع نہ اٿن. اِهي دليل ٽا ونن تہ "روح البيان"، "تفسير ابو سعود" ۽ "سل الحسام" ۾ صاحب "رد المحتار" انهيءَ طرح چيو آهي. سَند ٿن جي هي آهي تہ الله تعاليٰ فرمايو آهي:

عٰلِمُ الْغَيْبِ فَلَا يُظْهِرُ عَلٰى غَيْبِهٖٓ اَحَدًا ۝ اِلَّا مَنِ ارْتَضٰى مِنْ رَّسُوْلٍ (2)

يعني پوءِ الله تعاليٰ غيب جي مٿان ڪنهن کي بہ نہ ٿو مطلع ڪري مگر جنهن کي پنهنجي رسولن مان پسند ڪري.

پوءِ چئون ٿا تہ لفظ رسول جي ۾ اشارو آهي تہ جيڪي غيب متعلق بالرسالت آهن، تن تي رسولن کي اطلاع ٿيندو.

ٻيو جواب انهي دليل جو هي آهي تہ "تفسير روح المعاني" انهي سُخن تي بحث ڪيو آهي ۽ چيو اٿس تہ ڪيترائي غيب رسولن کي معلوم آهن حالانڪ اُهي (غيب) متعلق بالرسالت نہ آهن. نہ ٿو ڏسين جو خود "روح البيان" ۽ ابو سعود اهڙيون عبارتون لکيون آهن، جنهن مان اِهو سخن معلوم ٿئي ٿو تہ ڪيترائي غيب حضرت رسول ڪريم ﷺ جن کي معلوم آهن، حالانڪ اُهي متعلق بالرسالت نہ آهن. ۽ پنجن امورن مان چئن امورن تي تہ حضرت ﷺ جن کي اطلاع حاصل آهي. باقي پنجين امر (قيامت جي علم) ۾ (عالمن جو) اختلاف آهي. جيئن تہ اِهي عبارتون

---

[1] هيستائين نسخا "ب" ۽ "ج" جيڪي ناقص هئا، پورا ٿيا.

[2] القرآن، سورة الجن، الآية: 26، 27.

”جلاء العينين“ ۾ آنديون اٿم.

هاڻي مطلب تہ عبارتون ”المسائرة“ ۽ ”شرح فقه اڪبر“ جون، تن مان پڻ انهن ٻنهي ڌُرين تي رد آهي. جنهن چيو آهي تہ علم غيب مان اصلاً واقف ڪين هيا. يا اُهي غيب معلوم هين، جيڪي متعلق بالرسالت آهن نہ ڪہ ٻيا. ۽ پنجن امورن تي بہ اطلاع ڪونہ هُين.

دليل اسان جو انهيءَ سخن تي هي آهي تہ ”مسايرة“ ۾ لفظ ”نبي“ لکيل آهي ۽ ”شرح فقه اڪبر“ ۾ لفظ ”انبياء“ لکيل آهي، سو بہ نبي جو جمع آهي. ۽ نبي رسول کان عام آهي. يعني رسول کي بہ پڻ نبي چئبو. هڪڙا نبي آهن جيڪي رسول نہ آهن. يعني تن ڏانهن وحي ايندڙ هوندو مگر متن رسالت جو ڪم رکيل نہ آهي ۽ انهن عبارتن ۾ لفظ ”الا“ جو استثناء متصل آهي چوتہ اصل استثنائن ۾ اهو قسم آهي. ۽ استثناء متصل ۾ مستثنيٰ مستثنيٰ منه جي جنس مان هوندي آهي. ۽ لفظ ”ما“ جيڪو عام الفاظن مان آهي. پوءِ عبارتن جو حاصل مطلب هي ٿيو تہ نبي توڙي رسول، تن غيب کي نہ ٿي ڄاتو مگر اهو جيڪو غيب الله تعاليٰ کين معلوم ڪرايو. ۽ ان عبارت مان هن (مقصد) کي پڻ رد آهي تہ جيڪي چوندا آهن تہ علم غيب بالذات جو حضرت ﷺ کي آهي يا جيترو علم غيب الله تعاليٰ کي حاصل آهي، اُهو سڀ حضرت ﷺ جن کي حاصل آهي. يعني ٻنهين جا علم مساوي (برابر) آهن.

۽ هي فقير يا مولوي عبد الڪريم درس يا جيڪي اسان سان متفق آهن، اُهي اِهو سخن نہ ٿا چون. بلڪ چون ٿا تہ حضرت سرور ڪائنات ﷺ جن کي علم غيب بالعطاء آهي يعني عطائي آهي نہ (ڪہ) ذاتي. ۽ حضرت سرور ڪائنات ﷺ جن جو علم خدا تعاليٰ جي علم سان مساوي (برابر) نہ آهي بلڪ انهيءَ کان گهٽ آهي. انهيءَ مثال (وانگر) جهڙي طرح درياء مان هڪ ڦڙو وٺجي. اسان جي اِها تقرير ”جلاء العينين“ ۽ ”ڪحل البصر“ ۾ لکيل آهي. ۽ مولوي عبد الڪريم جي ڪلام مان بہ اهو سُخن ظاهر آهي. چوتہ ”ايضاح الحق“ ۾ چيو اٿس تہ:

”منهنجو عقيدو اِن باري ۾ اهو آهي تہ ٻنهي جهانن جو سردار ﷺ عالم

الغيب باعلام الله آهن.“ اهـ

هتان صاف معلوم ٿيو ته پاڻ ڪريم ﷺ عالم الغيب بالذات نه آهن. ۽ ”ايضاح الحق“ ۾ جڏهن بحث لاءِ حوالو ”تقديس الوڪيل“ جو ڏنو اٿس. پوءِ ڄاڻبو ته تنهن مان عقيدو سندس موافق آهي ۽ ”تقديس“ ۾ ته هن طرح لکيل آهي:

تعبير العلماء اطلاع الانبياء والاولياء ببعض الغيب انما هو بنسبة علمه تعالىٰ.[1]

۽ پڻ تنهن ۾ آهي:

و الرسل انما يعرفون الغيب بتعليمه سبحانه لا من ذواتهم و انفسهم فلا تعارض في الحقيقة.[2] اهـ

(ترجمو: ۽ رسولَ جيڪو غيب ڄاڻن ٿا، اُهو الله تعاليٰ جي ڄاڻائڻ سان آهي. پنهنجي نفسن ۽ ذات سان نه ٿا ڄاڻن. پوءِ حقيقت ۾ ڪو به تعارض نه آهي)

۽ ”سل الحسام الهندي“ ۾، جيڪا تصنيف صاحب ”رد المحتار“ واري جي آهي. شايد اها عبارت مراد ورتي اٿس جا ”رد المحتار“ کان مٿي لکي آيا آهيون. يعني قول تنهن جو:

وأن الرسل يعرفون بعض الغيب.[3]

يا اها مراد ورتي اٿس جيڪا مباحثه تحرير ما بين عبد الله ۽ مولوي اسرار الحق طوطيءِ هند جي ۾ لکيل آهي. يعني قول تنهن جو:

ان الله سبحانه تعالىٰ متفرد بعلم الغيب المطلق بجميع المعلومات. وانما يطلع رسله على بعض غيوب المتعلقة بالرسالة...الخ.

جيڪڏهن مراد سندس پهرين آهي ته تنهن جو جواب مٿي لکجي آيو آهي

---

[1] تقديس الوڪيل، الاعتراض الرابع، صـ 205.

[2] تقديس الوڪيل، الاعتراض الرابع، صـ 206.

[3] رد المحتار عليٰ الدر المختار، ڪتاب النڪاح، 3/27.

تہ نبين جي معلومات کي بعض الغيب چوڻ بنسبت علم الاهي جي آهي. ۽ جيڪڏهن مراد سندس پوئين آهي تہ پوءِ جواب تنهن جو هي آهي تہ اگرچہ انهيءَ ۾ تصريح آهي باعتبار تقرير مولوي عبد الله جي، جيڪا مباحثہ تحرير ۾ آندي اٿس اردو زبان منجهہ، سا هن طرح آهي:

اس میں تصریح کردی کہ بعض غیوب متعلق بالرسالۃ کی اطلاع رُسل کو اللہ تعالیٰ کی طرف سے ہوتی ہے، نہ علم ماکاومایکون اور علم جمیع اشیاء کا.... الخ۔

مگر انهيءَ متعلق بالرسالت جي قيد وجهڻ تي صاحب ”تفسير روح المعاني“ جيڪو پڻ حنفي مذهب رکندڙ آهي، تنهن اعتراض آندو آهي. جنهن جو بيان ”جلاء العينين“ ۾ لکيو آهي. ۽ هتي پڻ ڪنهن قدر مٿي لکي آيو آهيان. شايد انهيءَ اعتراض جي سببان صاحب ”فتح الباري“ انهيءَ آيت ”اِلَّا مَنِ ارۡتَضٰی مِنۡ رَّسُوۡلٍ“ [الجن: 27] جي بيان ۾ آندو آهي تہ:

مراد آيت شريف جي غيب مان ٽي قول آهن. هڪ مطلق غيب. ٻيو غيب متعلق بالوحي ۽ ٽيون غيب قيامت وارو.[1]

۽ مخفي (ڳجهو) نہ آهي تہ غيب متعلق بالوحي عام آهي متعلق بالرسالت جي کان. جيڪڏهن متعلق بالرسالت جو قيد معتبر هجي تہ پوءِ جيڪي خالص نبي آهن جيڪي رسالت جي درجي کي نہ پهتل آهن، تنهن کي وحي ٿي ٿئي سا خارج ٿي ويندي، حالانڪ اُهي بہ پڻ انهيءَ ۾ داخل آهن. پوءِ جڏهن تہ مراد تن جي متعلق بالرسالت کان متعلق بالنبوة هجي تہ جيئن ”فتح الباري“ جي تقسيم پوري ٿئي.

پوءِ اول تہ چئون ٿا تہ تصريح هن جي...... نہ آهي، جي آهي تہ تنهن تي اعتراض آهي. پوءِ مخدوش سان دليل وٺڻ نہ گهرجي. نہ تو ڏِسين جو خود ”روح البيان“ ۽ ابو سعود جن پڻ پنهنجي ڪتابن ۾ اهو قيد وڌو آهي. مٿين مختلف جاين

---

[1] فتح الباري، ڪتاب التوحيد، باب قول الله: عالم الغيب فلا يظهر....الخ، تحت الحديث: 7380 13/346.

تي اهڙيون عبارتون آنديون آهن، جيڪي صاف صاف دلالت ڪن ٿيون تہ حضرت سرور ڪائنات ﷺ کي اهڙا حاصل ڪرايل هئا، جيڪي متعلق بالرسالت نہ آهن.

ڏِس عبارت "سل الحسام الهندي" جي جيڪا هن طرح آهي:

الخواص يجوز ان يعلموا الغيب في قضية او قضايا كما وقع لكثير منهم واشتهر.[1] اھ

پوءِ اتي تہ متعلق بالرسالت جو قيد آهي ئي ڪونہ. وري ڏس "سل الحسام الهندي" جي عبارت، جنهن ۾ چيو اٿس:

حضرت امير المؤمنين حضرت ابوبڪر صديق رضي الله عنه هڪ وقت ۾ خبر ڪئي تہ هن زال جي پيٽ ۾ نر آهي.[2] اھ

پوءِ مخفي (ڳجهو) نہ آهي تہ هنن منڪرن جي اعتقاد ۾ هي آهي تہ اِهي پنج امور متعلق بالرسالت ۾ نہ آهن. جهڙي طرح مباحثہ تحرير جي آخر ۾ لکيل آهي تہ:

غیوبِ خمسہ جز باری تعالیٰ کے کسی کو معلوم نہیں۔ اھ

حالانڪ جڏهن "سل الحسام" کان مٿيون نقل حضرت ابوبڪر صديق رضي الله عنہ کان ثابت ٿيو آهي. ۽ منطق جي قائدي موجب سلب ڪُلي ايجاب جزئي سان دفع ٿئي ٿو. تڏهن معلوم ٿيو تہ جيڪي امور متعلق بالرسالت نہ آهن تنهن جي پڻ خبر الله تعاليٰ پنهنجي ٻانهن مان ڪِن ڪِن کي ڏيڻ فرمائي ٿو. پوءِ "سل الحسام" ۾ تصريح ڪهڙي طرح ٿي؟ فتدبر.

۽ "رد المحتار" ۽ "بحر الرائق" جي عبارت جو جواب مٿي لکجي آيو آهي. اهو ئي جواب ڄاڻ "فتاويٰ قاضي خان" جي عبارت جو. پر سچ چيو اٿن: اک ليپي

---

[1] رسائل ابن عابدين، رسالة: سل الحسام الهندي لنصرة مولانا خالد النقشبندي، الفصل الرابع: في دعويٰ علم الغيب، 2/ 311.

[2] رسائل ابن عابدين، رسالة: سل الحسام الهندي لنصرة مولانا خالد النقشبندي، 2/ 312.

ڪاڻ ڪبڙ خان چندڊ ڏنو[1]. سبحان الله.

شايد هن ويچاري احمد صديق مباحثہ تحرير مابين مولوي عبد الله ۽ طوطيءِ هند جي ڪانِ مطالعو ڪيو ڪري. پوءِ جيڪا ٻولي تنهن (مولوي عبد الله) جي آهي سا هي بہ پيو ٻولي. ڪرڙي وانگي، جو پنهنجي مڙسي ليي ڪاڻ پوءِ پي پاء جو نالو وٺي ٻين کي گاريون پئي ڏنائين. والله تعاليٰ اعلم.

قال: پلاڪو عالم ايئن (چئي) سگهي ٿو تہ رسول الله ﷺ کي خدا جي ڄاڻائڻ سان پڻ بعض شين جي خبر نہ هُجي. هرگز نہ.

اقول: انهيءَ طرح ڪوئي عالم نہ چوندو. مگر تُنهنجي انهيءَ عبارت ۾ نفاق رکيل آهي. چو تہ حضرت سرور ڪائنات ﷺ جي علم غيب جا منڪر، جن مان هڪ اهڙو قسم آهي، جو چوي ٿو تہ حضرت سرور ڪائنات ﷺ جن کي جيڪو وحي سان غيب معلوم ٿيو تنهن کي علم غيب نہ چئبو. ۽ تُنهنجي عبارت مان پڻ اها بوءِ ٿي اچي. نہ تہ هن طرح عبارت چئين هان تہ "رسول الله ﷺ کي خدا تعاليٰ جي ڄاڻائڻ سان بہ بعض غيبن جي خبر نہ هجي". فتدبر (پوءِ غور ۽ فڪر ڪر).

قال: بلڪ پاڻ سڳورا تہ عام انبياء عليهم السلام کان زياده عالم هئا.

اقول: تنهنجي هن عبارت ۾ پڻ نفاق رکيل آهي؛ چوتہ تُنهنجا متبوع (تابعدار) چوندڙ آهن تہ حضرت سرور ڪائنات ﷺ جن کي فقط متعلق بالرسالت جو علم هيو ۽ پاڻ سڳورا مشهور پنج غيب بہ نہ ڄاڻندا هئا. جيئن مباحثہ تحرير جي عبارت ۽ مولوي محمد صادق ڪذائي جو ڪلام تنهن تي پڻ شاهد آهي. جو هن مسڪين ڏي اُهو ڪلام لکي موڪليو هيائين تہ غائبانہ روضہ مبارڪ جي يا رسول الله سواءِ ٻن صلاتن پڙهين ۽ پوئين جي چوڻ درست نہ آهي. جنهن جو رد اسان "جلاء العينين" ۾

---

[1] نسخي "الف" هن طرح لکيل آهي "اک ڪاڻ ليي ڪبز ماء چندڊ ڏنو" جڏهن تہ اصل پهاڪو هن طرح آهي"اک ڪاڻ ليي ڪبڙ خان چندڊ ڏنو". جهڙي طرح پيرومل مهر چند آڏواڻيءَ پنهنجي ڪتاب "پهاڪن جي پيڙهہ" ۾ لکيو آهي تنهن ڪري متن ۾ تصحيح ڪئي وئي آهي.

بحث لکيل ڪيو آهي. جيڪڏهن تنهن جي عبارت ۾ نفاق رکيل نہ هُجي هان تہ پوءِ تون هن طرح عبارت چئين هان "بلڪ پاڻ سڳورا تہ تمام انبياء کان زياده غيب جا عالم هئا، سواءِ امورن متعلق بالرسالت جي ٻيا بہ ڪيترائي غيب پڻ ڄاڻندڙ هئا". ۽ اهو عقيدو اسان جو آهي. ۽ وما کان و ما يکون پڻ عبارت تنهن کان آهي. جهڙي طرح "جلاء العينين" ۾ "تقديس الوڪيل" کان اهو گفتو (ڪلام) نقل ڪيو اٿم.

قال: مگر مولوي عبد الڪريم درس هر هنڌ چوندو ڦري ٿو تہ حضور ﷺ کي جميع اشياء جو علم ڏنو ويو، حالانڪ اهڙو عقيدو صريح شرڪ آهي.

اقول: و به استعين، مولوي عبد الڪريم جي انهيءَ ڪلام مان اهو ارادو نہ آهي تہ الله تعاليٰ جو علم ۽ نبي ڪريم ﷺ جو علم هڪ جيترو آهي. جهڙي طرح پاڻ مٿي دليل ڏنو اٿن. بلڪ سندس مراد انهيءَ ڪلام مان هي آهي تہ گهڻين شين جو علم ڏنو ويو. پوءِ گهڻين کي جميع چوڻ ٻن واٽن سان آهي: هڪ تہ قاعدو آهي تہ "للاڪثر حڪم الڪل" (اڪثر تي ڪُل جو حڪم آهي). ٻيو تہ جميع چوڻ جو مطلب هن طرح آهي تہ اِهي سڀ شيون متعلق بالرسالت هجن يا نہ، تنهن جو علم حضور ﷺ جن کي ڏنو ويو آهي. ٻيو تہ جيڪي اولياءِ انبياء کي جيڪي علم غيب جو ڏنل آهي سو بہ ۽ ٻيو گهڻو ئي ڪجهہ انهيءَ سڀ ۾ شامل آهي. جيئن تہ "روح البيان" کان پنهنجي ڪتاب "جلاء العينين" ۾ نقل ڪيو اٿم تہ علم نبين جو بنسبت علم نبي ڪريم ﷺ جن جي بمثل قطره جي آهي. پوءِ حضرت ﷺ جن جو علم بنسبت ٻين جي علم جي ڪُلي آهي. اگرچہ بنسبت علم الاهي جي جزوي آهي. ۽ احمد صديق جو چوڻ تہ اهڙو عقيدو صريح شرڪ آهي، تنهن تي وڏو عجب ٿو اچي. هڪ تہ هن سبب جو اهو ڪلام موافق حديث شريف جي (آهي)، جو حديث شريف ۾ آهي:

فتجلّٰى لي كل شيء وعرفت.[1]

---

[1] مشكواة المصابيح، كتاب الصلاة، باب المساجد ومواضع الصلاة، الفصل الثالث، الحديث:748، 232/1.

ٻيو هن سبب ته شرڪ تڏهن ٿئي جو مراد سندس علم ذاتي هجي. حالانڪ ڪتابن مان نقل ڪري آيو آهيان ته پاڻ ڪريم ﷺ عالم الغيب باعلام الله آهن. هتان ته معلوم ٿيو ته علم ذاتي جي دعويٰ نه ٿو ڪري پر خود سندس ڪلام جيڪو هتي احمد صديق نقل ٿو ڪري، سو به صاف صاف دلالت ٿو ڪري ته علم بالوحي سندن مِليل آهي نه علم ذاتي. ڇو ته سندس نقل ڪيو اٿس ته ”مولوي عبد الڪريم چوندو ڦري ٿو ته حضور ﷺ کي جميع اشياء جو علم ڏنو ويو.“ هتان ته صاف معلوم ٿيو ته سندن علم عطائي آهي نه ذاتي. ۽ سندس اُها دعويٰ نه آهي جو علم نبوي علم الاهي سان مساوي (برابر) آهي. جيئن ته مٿان توکي دليلن سان ڄاڻ ڪيوسين (ڏِنيءِ سين) پر جي هوند (جيڪڏهن) ڪٿي انهيءَ طرح چوي يا سندس مراد هجي ته به شرڪ نه چئبو. جڏهن ته (مولوي عبد الڪريم درس) علم عطائي جو قائل آهي. شرڪ تڏهن هجي جو (اهو) علم ذاتي چوي. باقي مساوات (برابري) چوڻ اڪثر اهل سنت وارن جي مخالف آهي ۽ صواب راهه (سِڌي رستي) کان پري آهي. جيئن ته ”جلاء العينين“ ۾ لکيو ويو آهي.

قال: ۽ تمام فقهاء متفق اللفظ اهڙي شخص جي تڪفير ٿا ڪن.

اقول: انهيءَ سُخن جو جواب مٿي لکجي آيو آهي ته فقهائن جي مراد هي آهي ته جيڪڏهن علم ذاتي جي دعويٰ ٿو ڪري تڏهن ڪافر آهي.

قال: ۽ جميع اشياء جو ڪتابن ۾ ڪو ثبوت نه آهي.

اقول: جڏهن حديث شريف ”فتجلّٰى لي كل شيء“[1] ۽ ”لاتسئلوني عن شيء الا بينت لكم“[2] سان اهو سُخن ثابت آهي ته بس عاقل را يک حرف كافي است (عقلمند کي هڪ حرف ئي ڪافي آهي). ۽ ڪتابن ۾ به چوڻ آهي. جيئن ته شيخ

---

[1] مشكواة المصابيح، كتاب الصلاة، باب المساجد ومواضع الصلاة، الفصل الثالث، الحديث:748، 232/1.

[2] صحيح بخاري، كتاب الفتن، باب التعوذ من الفتن، الحديث:7089، 53/9.

عبد الحق دهلوي حديث شريف "فعلمت ما في السمٰوات والارض"[1] جي بيان منجهه "اشعة" ۾ چيو آهي:

عبارت است از تمام علوم کلی وجزی واحاطہ آں۔[2] اھ

۽ بيون عبارتون شيخ صاحب جون هتي پڻ لکي آيس ۽ "کحل البصر" ۾ بہ ۽ بيا ڪيترائي معتبر ڪتاب، تن کان "ما کان وما يکون" جي عبارت نقل ڪري آيس. پر خود حديث شريف ۾ بہ اِهي لفظ آهن، جيڪي "تفسير نيشاپوري" کان "جلاء العينين" ۾ نقل ڪيا اٿم. اڃان بہ چئبو تہ ثبوت تن کي ڪو نہ آهي. پر سچ چيو اٿن تہ "انڌي آڏو چيٽو تنگيل آهري آهي"

قال: پوءِ تعجب آهي اهڙي.... الخ.

اقول: گر نہ بیند بروز شب پرۂ چشم، چشمہ آفتاب را چہ گناہ (ترجمو: جيڪڏهن چمڙي جون اکيون ڏينهن جو نہ ڏسن تہ سج جي چشمي کي ڪهڙو گناهہ آهي.)

قال: حالانڪ هي تمام حديث جي مخالف آهي.

اقول: نہ نہ بلڪ حديث شريف سان موافق آهي. جيئن مٿي ڏنئي.

قال: ۽ اوهان پنهنجي "کحل البصر".... الیٰ قوله: پر مولوي صاحب! ان عبارت مان جميع اشياء ثابت نہ آهي.

اقول: جڏهن هن فقير "کحل البصر" جي اول ۾ هن طرح چيو تہ اول هي سُخن جاڻڻ گهرجي تہ الله تعاليٰ جو علم وسيع ۽ ڪشادو آهي ۽ ڪنهن مخلوق جو علم سندس علم جيترو نہ آهي. تڏهن چئبو تہ شيخ صاحب جي عبارت نقل ڪرڻ مان اسان جي مراد هي آهي تہ جيترو دنيا ۾ حضرت آدم (عليه السلام) جي زماني کان وٺي نفخه اوليٰ جي وقت تائين آهي، سو سندن معلوم هو. ايتري قدر لاءِ اها عبارت

---

[1] مشکواة المصابيح، کتاب الصلاة، باب المساجد ومواضع الصلاة، الفصل الثاني، الحديث:725، 225/1.

[2] اشعة اللمعات، کتاب الصلاة، باب المساجد ومواضع الصلاة، الفصل الثاني، 357/1

صاف صريح آهي. پر ڇا آهي تہ قد تنڪر العين ضوء الشمس من رمد....الخ. باقي تہ نفخه اوليٰ کان پوءِ جيڪي احوال ٿيڻا آهن يا حضرت آدم (عليه السلام) کان اڳ جيڪي احوال هئا، تن بابت ٻيا دليل آهن، جيڪي "جلاء العينين" ۾ ۽ هتي بہ لکجي آيا. اک پٽِ تہ خبر پوي.

قال: پر مولوي صاحب! خدا جي واسطي ذيل جي عبارت .... الخ.

اقول: ذيل عبارت کان قطع نہ ڪئي اٿم. تنهن سببان "ڪحل البصر" جي اول ۾ چيو اٿم تہ خدا جو علم ڪشادو آهي ۽ ڪنهن مخلوق جو علم سائس مساوي (برابر) نہ آهي. ذيل عبارت توکي تُنهنجي مطلب ۾ ڪوبہ فائدو نہ ٿي ڏئي. فتدبر (پوءِ غور ۽ فڪر ڪر).

قال: ۽ "صحيح بخاري" ۾ آهي....الخ.

اقول: وبه استعين، اول هي سُخن ڄاڻ تہ "صحيح بخاري" ۾ جيڪي بہ حديثون آهن تن کي بلا شڪ مڃيم ۽ ڄاڻم تہ تن ۾ ڪنهن جو بہ اختلاف نہ آهي. اصح الڪُتب بعد ڪتاب الله "الصحيح البخاري" (ڪتاب الله کان پوءِ صحيح ڪتاب "بخاري" آهي). باقي تہ ڪي ڪي حديثون منجهائنس منسوخ يا متروڪ العمل بہ نہ هجن، سو تہ لازم نہ آهي. جهڙي طرح هي بہ لازم نہ آهي تہ "صحيح بخاري" يا صحاح سته کان سواءِ ٻين ڪتابن ۾ جيڪي حديثون هجن، سي صحيح نہ چئبون. ڪلا وحاشا.

هاڻي ڄاڻ تہ اِها حديث شريف موافق آهي مفهوم آيت شريف "وَمَآ اَدۡرِیۡ مَا يُفۡعَلُ بِیۡ وَلَا بِكُمۡ" [الاحقاف: 9] سان. ۽ مَخفي (ڳجهو) نہ آهي تہ اِها آيت شريف منسوخ آهي آيت شريف "لِيَغۡفِرَ لَكَ اللّٰهُ مَا تَقَدَّمَ مِنۡ ذَنۡۢبِكَ وَ مَا تَاَخَّرَ" [الفتح: 2] ۽ ٻين آيتن سان. جيئن تہ "تفسير ڪبير"[1] ۽ "معالم التنزيل"[2] ۽ ابو السعود[1] ۽

---

[1] تفسير الكبير، سورة الاحقاف، تحت الآية: 9، 9/28.

[2] معالم التنزيل، سورة الاحقاف، تحت الآية: 9، 252/7.

ٻين تفسيرن آندو آهي.

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري ته هي آيت شريف خبر بالنفي آهي. ۽ اخبارن ۾ نسخ جاري نه آهي بلڪ اوامرن ۽ نواهن (امر ۽ نهي) ۾ (جاري آهي).

جواب: چوندس ته انهيءَ ۾ اختلاف آهي. گهڻن جي راءِ آهي ته اخبارن ۾ به نسخ هلندڙ آهي صحيح حديثن جي دليلن سان. "صحيح مسلم" جي روايت آهي، حضرت ابو هريره رضي الله عنه (فرمائن ٿا) ته:

"جڏهن آيت شريف "وَاِنْ تُبْدُوْا مَافِيْٓ اَنْفُسِكُمْ اَوْ تُخْفُوْهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللّٰهُ" [البقرة: 284] نازل ٿي. تڏهن اصحابن ڪرامن تي اها ڳالهه سخت ٿي. تڏهن آيت شريف "لَا يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْسًا اِلَّا وُسْعَهَا" [البقرة: 286] نازل ٿي."[2] اهـ

۽ پڻ "صحيح بخاري" ۾ آهي ته:

"آيت شريف "وَاِنْ تُبْدُوْا مَافِيْٓ اَنْفُسِكُمْ" کي نسخ ڪيو تنهن آيت جيڪا ان کان پوءِ آهي."[3]

۽ اهڙي طرح "جلالين" ۽ ٻين ڪتابن ۾ آهي. ۽ "تفسير ڪبير"[4] واري تصريح ڪئي آهي ته اخبارن ۾ نسخ حضرت ابن عباس جو مذهب آهي.

۽ ٻين تفسيرن مان به ثابت آهي ته اهو ئي مذهب حضرت انس، حضرت قتاده، حضرت عڪرمه، حضرت حسن ۽ حضرت ضحاڪ (عليهم الرضوان) جو آهي. ٻيون ڪيتريون عبارتون نقل ڪيان. وڃي "تقديس الوڪيل" کي مطالعو ڪر ته حق کي رَسين (پهچين). پر جي ڪٿي چونداسون ته نسخ نه آهي ته به چونداسون ته

---

[1] تفسير ابي السعود، سورة الاحقاف، تحت الآية: 9، 79/8.

[2] صحيح مسلم، كتاب الايمان، باب بيان قولِ الله تعاليٰ: وان تبدوا ما في....الخ، الحديث:199، 115/1.

[3] صحيح البخاري، كتاب تفسير القرآن، باب بيان قول الله تعاليٰ: وان تبدوا ما في....الخ، الحديث:4546، 33/6.

[4] تفسير الكبير، سورة الاحقاف، تحت الآية: 9، 9/28.

مراد اُتي نفي دراية ذاتي جي آهي نه عطائي جي. جيئن ته ”جلاء العينين“ ۾ ”تفسير غرائب القرآن“ کان نقل ڪيو اٿم ۽ شيخ علي قاري هن هنڌ چيو آهي ته:

”درايت تفصيلي نفي ٿيل آهي نه درايت مجملي.“[1]

انهيءَ سُخن تي ”تقديس الوڪيل“ ۾ اعتراض ڪيو اٿس ته ”قسطلاني شرح صحيح بخاري“ هيٺيان انهيءَ حديث شريف جي برماوي کان نقل ڪيو آهي ته:

”گهڻا تفصيل پڻ حضرت رسول الله ﷺ کي معلوم هُين. انهيءَ ڪري چئبو ته درايت ذاتي نفي آهي.“[2]

قال: ۽ هن حديث شريف جي شرح ۾ حضرت شيخ عبد الحق محدث ....الخ.

اقول: وبه استعين، شيخ عبد الحق جي ڪلام سان دليل وٺڻ پورو نه آهي. هڪ سبب ته سندس ڪلام جي معنيٰ هن طرح آهي ته مون کي علم غيب جو ذاتي نه آهي. تنهن ۾ ته ڪنهن جو به اختلاف ڪونه آهي. ٻيو ته شيخ عبد الحق رڳو حديث شريف جو حاصل بيان ڪيو آهي. نسخ جو گفتو علاحده آهي. پوءِ اهو ترجمو ۽ حاصل بيان ڪرڻ حديث شريف جو لازم نه ٿو ڪري وٺي ته منسوخ نه هجي. فان صحة الحديث لا يستلزم عدم نسخه فضلاً ان يكون ترجمته وبيان حاصله مستلزما لعدم النسخ. فتدبر وانصف.

قال: ڏسو هي استاذ المحدثين صاف صاف.... الخ.

اقول: سبحان الله! هي ته ظاهر ظهور ڪوڙ هنيو اٿس. شيخ عبد الحق دهلوي رحمه ربه ڪٿي اهڙي طرح چيو آهي؟ جيڪڏهن ڪنهن حديث شريف جي شرح منجهه چيو اٿس ته انهيءَ ڳالهه جو اشارو به نه ٿو ڪري خصوصاً صاف صاف چئجي. باقي جيڪي چيو اٿس تنهن جو جواب معلوم ڪري آئين.

---

[1] مرقاة المفاتيح، كتاب الآداب، باب البكاء والخوف، الفصل الاول، تحت الحديث:5340، 198/9.

[2] ارشاد الساري، كتاب الجنائز، باب الدخول علىٰ الميت...الخ، تحت الحديث:1241، 377/2.

قال: هاڻي اوهين پنهي عبارتن ....الخ.

اقول: انصاف ڪري ڏٺوسون سمجهيوسون ته شيخ جي پهرين عبارت ۾ مساوات (برابري) جي نفي آهي. ۽ اسان مساوات (برابري) ڪا نه ٿا چئون. ۽ شيخ جي ٻي عبارت ۾ علم ذاتي جي نفي ٿيل آهي. ۽ اسين ذاتي ڪو نه ٿا چئون. ٻيو ته جڏهن حديث شريف منسوخ ٿي تڏهن سندس بيان به منسوخ چئبو. پوءِ وڪي انهن عبارتن مان ڪهڙو فائدو ٿيو؟.

قال: علمائن ڪي گهرجي ته اهڙي عقيدي کان ....الخ.

اقول: جڏهن توکي ”ڪحل البصر“ مان صاف معلوم ٿيو ته علم غيب جي مثبتن جو اعتقاد هي آهي ته علمِ محمدي علمِ الاهي کان گهٽ آهي، مساوات (برابري) ڪا نه آهي. ۽ حضرت ﷺ جن کي علم غيب عطائي آهي ذاتي نه آهي. ۽ ٺنهنجو ڪلام به انهيءَ طرح آهي. تڏهن عقيدي ۾ علم غيب جا مثبت (ثابت ڪندڙ) مستقيم چئبا. اهڙي عقيدي کان به روڪجين ٿا؟ باقي جيڪو ٺنهنجو ۽ ٺنهنجي متبوع (تابعدارن) جو عقيدو آهي ته علم غيب هرگز ڪو نه هُون، يا جي هُون ته به ٿورو رڳو انهيء امورن جو جيڪي متعلق بالرسالت هيا ۽ نه ٻيا. ۽ پنجن امورن جو علم به هرگز ڪو نه هُون. اهڙي عقيدي کان مسلمانن کي منع ڪرڻ حق آهي. ڇو ته (هي عقيدو) قرآن شريف، حديثن شريفن ۽ اهل سنت جماعت وارن جي ڪتابن سان مخالف آهي. ڪما لايخفي (جهڙي طرح ڳجهو نه آهي).

قال: هائو! مطلق انڪار يا اثبات دليل جهالت جو آهي.

اقول: مطلق اثبات يعني علم بالذات ۽ علم بالعرض ڪوئي ڪونه ٿو ڪري. باقي اسين علم بالعرض ثابت ٿا ڪيون ۽ ٺنهنجي مٿين ڪلام کان لازم ٿو اچي جو علم بالعرض وارن کي به مشرڪ ٿو چوين. مطلق انڪار پوءِ پاڻ پنهنجي جهل جو اقرار ٿو ڪري.

قال: بعد خدا تعاليٰ جي جيتري قدر ....الخ.

اقول: شايد هتي پنهنجي متبوعن ديوبندين کان، جن جي حق ۾ چوندڙ آهي ته قدم

بقدم شريعت تي محڪم آهن. رجوع ڪيو اٿس. ڇو تہ ٽن جو اعتقاد اهو آهي تہ "علم الشيطان ازيد من علم النبي" جنهن تي خوب طرح "تقديس الوڪيل" ۾ رد لڪيل آهي.

قال: وري مولوي درس ڪي هن عقائد شرڪيہ سان حنفيت جي دعويٰ پڻ آهي.

اقول: مٿان توکي معلوم ٿيو تہ شرڪ تڏهن ٿئي جڏهن سرور ڪائنات ﷺ لاءِ دعويٰ علم غيب جي بالذات هجي. ڇو تہ (بالذات) علم غيب جي صفت خداوند تعاليٰ سان خاص آهي، سا بہ انهيءَ طرح ذاتي هجي. باقي علم غيب بالعرض تہ صفتِ خداوند تعاليٰ جي اصلاً نہ آهي. اِها صفت مخلوقات جي آهِي. ۽ دعويٰ مساوات (برابري) علم جي فيما بين الله تعاليٰ ورسوله ﷺ اگرچہ خلاف واقع جي آهي ۽ دور از صواب (سڌي رستي ڪان پري) آهي. تہ بہ فرق ذت ۽ عطاء جي اِها دعويٰ بہ شرڪ نہ چئبي. ڪما لا يخفيٰ (جهڙي طرح ڳجهو نہ آهي). پوءِ مسلمانن ڪي شرڪ چوڻ يا ڪافر چوڻ اِها تہ وهابين جي عادت آهي. خذلهم الله تعاليٰ (الله تعاليٰ انهن ڪي خوار ڪري). شايد هن شخص احمد صديق ڪي وهابين سان صحبت آهي يا پاڻ وهابي آهي.

قال: مگر قرآن مجيد ۽ صحيح حديثن ۾ بصراحت مذڪور آهي.

اقول: سچ، پر مراد انهن سڀنين ۾ اها آهي تہ بالذات اِها صفت خاص خدا تعاليٰ جي آهي. پاڻ پنهنجي ڪلام ڪي بہ وساري ٿو. جو مٿي چيائين تہ جن حديثن سان غير جو علم غيب ثابت ٿئي ٿو اهو باطلاع الله تعاليٰ بالعرض مراد آهي. فثبت التوفيق بين القولين. اه

قال: ٿوريون آيتون ۽ حديثون نقل ڪريان ٿو. جنهن مان صاف صاف....الخ.

اقول: انهن سڀين آيتن ۽ حديثن مان جيڪي بيان ڪيون اٿئي يا تہ مراد اها آهي، جيڪا تون پاڻ لکي آئين، پر فراموش ڪري (ويساري) ڇڏيئي. يعني تہ جيڪي خدا لاءِ علم غيب جونِ مثبت آهن ۽ غير لاءِ نفي ڪندڙ آيتون ۽ حديثون آهن، اُنهن مان مراد هي آهي تہ بالذات عالم الغيب خدا تعاليٰ آهي نہ ڪو بيو. ۽ جيڪي

حديثون علم غيب جو غير لاءِ ثابت ڪن ٿيون. تنهن مان مراد هي بالعرض آهي. نه تو ڏِسين جو امام ابن حجر مڪي "فتاويٰ حديثيه" ۾ آندو آهي:

"وما ذكرناه في الآية صرح به النووي رحمه الله في فتاويه فقال معناها لا يعلم ذلك استقلالاً وعلم إحاطة بكل المعلومات إلا الله."[1] اهـ

قال: قُلۡ مَا كُنۡتُ بِدۡعًا مِّنَ الرُّسُلِ[2]

اقول: وبه تعالىٰ استعين، محرر (تحرير لکندڙ) جو مطلب هن آيت مان دليل وٺڻ آهي. پوءِ هي آيت شريف الله تعاليٰ جي قول "وَمَآ اَدۡرِیۡ مَا يُفۡعَلُ بِیۡ وَلَا بِكُمۡ" [الاحقاف: 9] کي اهل تفسير جي هڪڙن (عالمن) مٿي حل ڪيو آهي. ته هن آيت مان مراد هي آهي ته آخرت ۾ مون ۽ توهان سان جيڪي ٿيندو سو آءُ نه ٿو ڄاڻان ۽ ٻين (عالمن) چيو آهي ته مراد هي آهي ته هتي دنيا ۾ مون ۽ توهان سان جيڪي ٿيندو، سو نه ٿو ڄاڻان.

بهر وجه اها آيت منسوخ آهي ٻين آيتن سان هن طرح جو ٻين آيتن سان الله تعاليٰ تنهن کي پاڻ (منسوخ) ڪيو. تنهن جو تفصيل هي آهي ته اها آيت شريف جيڪڏهن قيامت منجهه آهي. يعني ته قيامت ۾ مون ۽ توهان سان جيڪي ڪجهه ٿيندو ، سو نه ٿو ڄاڻان ته پوءِ هن آيت "لِيَغۡفِرَ لَكَ اللّٰهُ مَا تَقَدَّمَ مِنۡ ذَنۡۢبِكَ وَمَا تَاَخَّرَ" [الفتح: 2] ۽ ٻي هن آيت "لِّيُدۡخِلَ الۡمُؤۡمِنِيۡنَ وَالۡمُؤۡمِنٰتِ جَنّٰتٍ تَجۡرِیۡ مِنۡ تَحۡتِهَا الۡاَنۡهٰرُ" [الفتح: 5] سان منسوخ چئبي. قاله انس وابن عباس وقتادة والحسن وعكرمة والضحاک. كذا في "الجلالين"[3] (اهڙي طرح حضرت انس، ابن عباس، قتاده، حسن، عڪرمه ۽ ضحاڪ عليهم الرضوان فرمايو آهي. جيئن "تفسير

---

[1] الفتاويٰ الحديثية، ص223.

[2] القرآن، سورة الاحقاف، الآية: 9.

[3] "تفسير جلالين" ۾ مون کي اها عبارت نه ملي. البته تفسير "معالم التنزيل" ۾ اها عبارت موجود آهي. (معالم التنزيل، سورة الاحقاف، تحت الآية: 9، 252/7).

جلالين“ ۾ آهي).

۽ جيڪڏهن دنيا مراد آهي. يعني اي مڃيندڙؤ ۽ نہ مڃيندڙؤ نہ تہ تو ڄاڻان تہ هتي دنيا ۾ مون ۽ توهان سان ڇا ڪيو ويندو؟ پوءِ منسوخ ٿي ٻين آيتن سان. جيئن تہ سندن شان مبارڪ ۾ آيت شريف آئي (نازل ٿي):

هُوَ الَّذِيْٓ اَرْسَلَ رَسُوْلَهٗ بِالْهُدٰى وَدِيْنِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهٗ عَلَى الدِّيْنِ كُلِّهٖ[1]

(ترجمو: اهو ئي آهي جنهن پنهنجي رسول کي هدايت ۽ سچي دين سان موڪليو جو ان کي سمورن دينن تي غالب ڪري.)

جنهن مان معلوم ٿيو تہ پاڻ غالب ٿيندا ۽ نہ مڃيندڙ مغلوب ٿيندا. ۽ سندن مڃيندڙ امت جي حق ۾ هي آيت آئي (نازل ٿي):

وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَاَنْتَ فِيْهِمْ ؕ وَمَا كَانَ اللّٰهُ مُعَذِّبَهُمْ وَهُمْ يَسْتَغْفِرُوْنَ ۝۳۳[2]

(ترجمو: ۽ الله جو ڪم نہ آهي جو انهن کي عذاب ڏيڻ جيستائين جو تون انهن ۾ تشريف فرما هجين، نہ ئي الله انهن کي عذاب ڏيڻ وارو آهي. جيستائين اهي بخشش گهرندا هجن.)

جنهن مان معلوم ٿيو تہ عذاب سندن امت تي ايندو جيئن اڳين (امتن) تي ايندڙ هو. كذا في ”الخازن“[3] (اهڙي طرح ”تفسير خازن“ ۾ آهي).

مطلب تہ اگرچہ اول پاڻ ڄاتائون پوءِ ٻين آيتن جي نزول سان آخر ۾ (ٻہ) ڄاتائون. انهيءَ درجي وار ڄاڻڻ سان حضرت ﷺ جي علم غيب واري مدعين جي دعويٰ باطل نہ آهي؛ ڇو تہ ٿن جو مطلب هي آهي تہ سڀ اشياء جو علم غيب الله تعاليٰ حضرت ﷺ کي حاصل ڪرايو آهي پر درجي وار.

۽ جنهن جو مطلب هي آهي تہ سندن يڪدفعہ (علم غيب) حاصل هو.

---

[1] القرآن، سورة الفتح، الآية: 28.

[2] القرآن، سورة الانفال، الآية: 33.

[3] تفسير الخازن، سورة الاحقاف، تحت الآية: 9، 128/4.

جيئن تہ حديث شريف "فتجلّیٰ لي كل شيء"[1] تنهن تي دلالت ڪندڙ آهي. سي جواب ڏيندا تہ هتي هن آيت شريف ۾ علم ذاتي جي نفي مراد آهي. يا چوندا تہ علم تفصيلي جي نفي مراد آهي. يعني سڀ شيء جيڪا مون ۾ توهان سان ٿيڻي آهي، تفصيل وار نہ ٿو ڄاڻان، اگرچہ اجمالاً ڄاتو اٿم. ڪما في "التقديس" (اهڙي طرح "تقديس" ۾ آهي). يا چوندا تہ تواضع ۽ ادب جي هڪ واٽ آهي، جو ڄاتل کي اڻ ڄاتل ڄاڻجي. جيئن تہ "تقديس" ۾ صفحي 199 ۾ "جمل" کان آڻي ٿو. فأن قلت: قد اخبر صلی الله عليه وسلم عن المغيبات... الخ.[2]

قال: حضرت عائشہ رضي الله عنها فرمائي ٿي تہ "جيڪو شخص چوندو تہ حضرت ﷺ ڄاڻيندا هئا علم قيامت جو..... الخ".

اقول: انهي حديث شريف جو جواب بہ اهو آهي تہ مراد جناب حضرت ام المؤمنين عائشہ رضي الله عنها جي هي آهي تہ "جيڪو شخص چوندو تہ بالذات حضرت ﷺ اهي حال ڄاڻندو هو تہ اُهو ڪوڙو آهي." نہ مراد حضرت بيبي صاحبہ رضي الله عنها جي علي الاطلاق آهي. يعني تہ اصلاً ئي نہ ڄاڻندا هئا، توڙي بالعرض. ڇوتہ جيڪڏهن اِها مراد هجي ها تہ ڇا جواب ڏبو انهن حديثن شريفن صحيحن جو، جن مان صاف صاف معلوم آهي تہ فلاڻو فلاڻو احوال ڄاتو هئائون. جهڙوڪ: جنگ بدر ۾ خبر ڏنائون تہ هتي فلاڻو ڪافر مرندو هتي فلاڻو ڪافر مرندو ۽ جهڙوڪ: جناب حضرت عباس رضي الله عنه جي بيبي صاحبہ کي خبر ڪيائون تہ تُنهنجي پيٽ ۾ نر آهي، جيڪو بادشاهن جو پيءُ ٿيندو. وغير ذالک (۽ انهن کان علاوه ٻيون غيبي خبرون). نہ ٿو ڏِسين "روح البيان" جي عبارت طرف، جيڪا آيت شريف "وَلَآ اَعْلَمُ الْغَيْبَ" [الانعام: 50] منجهہ آندي اٿس:

---

[1] مشكواة المصابيح، كتاب الصلاة، باب المساجد ومواضع الصلاة، الفصل الثالث، الحديث:748، 232/1.

[2] تقديس الوكيل، الاعتراض الرابع، صد 199.

فانه صلى الله عليه وسلم كان يخبر عما مضى وعما سيكون باعلام الحق وقد قال عليه السلام ليلة المعراج: قطرت فى حلقى قطرة علمت ما كان وما سيكون. فمن قال: ان نبى الله لا يعلم الغيب فقد اخطأ فيما أصاب.[1]

چو تہ ترجمو ۽ مطلب انهيءَ عبارت جو هي آهي تہ جڏهن حضرت ﷺ جن الله تعاليٰ جي ڄاڻائڻ سان ما كان و ما سيكون جون خبرون ڪندڙ هو. ۽ فرمايو اٿن تہ معراج جي رات منهنجي نڙي ۾ هڪ ڦڙو فيضِ الاهي مان وڌو ويو. پوءِ ما كان وما سيكون (جي علم) کي ڄاتم. ۽ جيڪو چوندو تہ حضرت نبي ڪريم ﷺ نہ ٿو ڄاڻي غيب کي، پوءِ تحقيق تنهن ۾ خطا ڪيائين. اه

يعني صواب ۽ سڌو رستو اهو آهي تہ علم غيب جو ذاتي ۽ استقلالي ڪو نہ هُين ۽ اعلام الاهي سان علم غيب جو بالعرض حاصل هو. پوءِ اِن سڌي رستي ۾ خطا ڪري وينو. جو نفي علم غيب جي عليٰ الاطلاق ٿو ڪري ۽ چوي ٿو تہ نہ ٿو ڄاڻي غيب کي.

"تقديس الوكيل" جيڪو عرب جي عالمن جي نظرن مان گذريل آهي ۽ تنهن کي پسند ڪري تنهن تي صحيح ڏني اٿن. ۽ علامة الوقت مولوي رحمت الله مهاجر ۽ مولوي امداد الله مهاجر عليهما الرحمة بہ تنهن کي مقبول رکيو آهي. تنهن ۾ "روح البيان" جي انهيءَ عبارت جي هيٺيان فرمايل آهي:

فثبت منه انه صلى الله عليه وسلم يعلم الغيب باعلامه تعالىٰ. و النفي على الاطلاق للتواضع ولرفع اعتقاد الالوهية من نفسه عليه السلام فلا تناقض بين الآيات النافية لعلم الغيب وبين الاحاديث الصحيحة المثبت له.[2]

(ترجمو: پوءِ ثابت ٿيو تہ نبي ڪريم ﷺ الله تعاليٰ جي ڄاڻائڻ سان علم غيب ڄاڻن ٿا. ۽ نفي سندن تواضع ۽ خدائي اعتقاد واري دعويٰ کي رفع ڪرڻ لاءِ

---

[1] تفسير روح البيان، سورة الانعام، تحت الآية: 50 ، 35/3.

[2] تقديس الوكيل، الاعتراض الرابع، صـ 200.

آهي. پوءِ علم غيب جي نفي وارين آيتن ۽ علم غيب جي مثبت حديثن ۾ ڪوبہ تناقض نہ آهي.)

قال: هن حديث بابت مون مولوي عبد الڪريم درس .....الخ.

اقول: مولوي عبد الڪريم درس جي سُخنن تي افسوس نہ آهي بلڪ هن شخص معترض جي سمجهہ تي افسوس آهي. ڇو تہ ”صحيح بخاري“ جي حديث ڪي ضعيف ڪهڙو (ڪير) چوندو؟ ڪوئي ڪونہ چوندو. ڇو تہ اصح الڪتب بعد ڪتاب الله آهي. مگر هي تہ مقرر (ثابت) آهي تہ ”صحيح بخاري“ جي حديثن جو صحيح هجڻ لازم نہ ٿو ڪري وٺي تہ ٻيون حديثون جيڪي ”صحيح بخاري“ جي حديثن سان معارض هجن سي سڀ ضعيف هجن يا ”صحيح بخاري“ جي حديثن ۾ نسخ يا تاويل جاري نہ هجي. ڪما لا يخفیٰ علی الواقف من العلم (جهڙي طرح علم وارن تي ڳجهو نہ آهي).

هاڻي ڄاڻ تہ مراد مولوي عبد الڪريم درس جيڪڏهن اهو سخن چيو هوندائين تہ ”اها حديث ضعيف آهي“ تہ لفظ حديث مان معنيٰ لغوي آهي. يعني تُنهنجي اِها ڳالهہ ۽ تُنهنجو دليل وٺڻ ”صحيح بخاري“ جي حديث سان ضعيف آهي. پوءِ مولوي عبد الڪريم درس جو ڪلام آيت شريف ”تَعْلَمُ مَا فِیْ نَفْسِیْ وَ لَآ اَعْلَمُ مَا فِیْ نَفْسِكَ“ [المائدة: 116] جي مثل آهي.

قال: ۽ علاوه ان جي هزار واقعات حضور سرور ڪائنات ﷺ .....الخ.

اقول: سبحان الله ! هن مسڪين کي اهو علم ڪٿان حاصل ٿيو؟ جو جزئي مان ڪُلي جو استدلال ٿو ڪري. يعني جيڪي جزئيون هن کي هٿ آيون آهن، جو ٿن ۾ علم غيب جي نفي ظاهر آهي. تنهن مان علم غيب جي مطلق نفي تي دليل ٿو وٺي. هي استقراء تام چئبو يا ناقص؟ جيڪڏهن تام آهي، ڇا ورندي ڏيندين؟ ٿن جزئين جي، جَن ۾ علم غيب جو (ثبوت) ظاهر ۽ روشن آهي. ۽ جيڪڏهن استقراء ناقص آهي تہ اهو ڪهڙو فائدو بخشيندو؟ ڪلا و حِاشا !!

قال: ۽ نہ ڪہ الله تعاليٰ ڪُل علم غيب جو عطا ڪيو هو.

اقول: جيڪڏهن مراد هن شخص جي ڪُل مان ڪُل حقيقي آهي تہ غلط آهي ; ڇو

تہ غيب جون خبرون لا تعد ولا تحصيٰ (بيشمار) ڪيون اٿن. پوءِ ڇا سواءِ علم جي ڪيو اٿن؟ ۽ جيڪڏهن مراد سندس ڪُل مطلق آهي تہ بہ غلط چئبو، ڇو تہ ڪُل علم غيب جو ڪُل اضافي سان حضرت ﷺ کي عطا ڪيل آهي. يعني حضرت ﷺ کان مخلوقن کي جيڪو بہ علم غيب حاصل آهي، سو سندن جي علم غيب مان هڪ جزئي آهي. جهڙي طرح قصيدي بردي جو اشارو تنهن ڏي ٿو ڪري:

ومن عُلومك علمَ اللوحِ والقلمِ[1]

(ترجمو:) علم لوح قلم جو جيڪو تنهن ۾ لکيل آهي، سو بہ تُنهنجي علم مان بعض آهي.

پوءِ بنسبت علم الاهي جي حضرت ﷺ جو علم جزئي آهي ۽ بنسبت ٻين مخلوقن جي سندن علم ڪُلي آهي. فتدبر (پوءِ غور ۽ فڪر ڪر).

قال: اول واقعہ افڪ جو....الخ.

اقول: خدا تعاليٰ جي طرفان حضرت ﷺ کي علم غيب جو حاصل هجڻ ٻين مخلوقن کان وڌيڪ آهي. تنهن ۾ تہ ڪوئي شڪ ۽ اختلاف ڪو نہ آهي. خود هن صاحب تحرير دراز ناٺي احمد صديق پاڻ چيو اٿس "خدا تعاليٰ کان بعد جيتري قدر پاڻ سڳورن کي علم آهي سو بيشڪ تمام مخلوقات کان وڌيڪ آهي. بعد از خدا بزرگ توئي قصہ مختصر." اھ

باقي تہ يڪدفعہ هجڻ يا درجي وار هجڻ، تنهن ۾ اختلاف نظر ٿو اچي. اهل سنت جي هڪڙن (عالمن) جي مرضي آهي تہ يڪدفعہ بہ حاصل آهي. جيئن تہ شيخ عبد الحق دهلوي جي عبارت تنهن تي دلالت ٿي ڪري، ڇو تہ حديث شريف "فتجلّٰى لي كل شيء"[2] جي بيان منجهہ چيو اٿس:

---

[1] قصيدة بردة، رقم الشعر: 155، صہ 27.

[2] مشكواة المصابيح، كتاب الصلاة، باب المساجد ومواضع الصلاة، الفصل الثالث، الحديث:748، 232/1.

پس ظاہر شد وروشن شد مرا ہر چیز از علوم، وشناختم ہم را۔[1] اھ

۽ حديث شريف ”فعلمت ما في السمٰوات والارض“[2] جي بيان منجهہ آندو اٿس:

عبارت است از تمام علوم کلی وجزی واحاطہ آں۔[3] اھ

۽ خود اهي حديثون شريف بہ انهيءَ سُخن (يڪدفعہ علم حاصل هجڻ) ڏي اشارو ڪندڙ آهن.

۽ (اهل سنت جي) ٻين (عالمن) جي مرضي آهي تہ (سندن) علم درجي وار حاصل هو. جيئن تہ ”تقديس“ ۾ چيو اٿس..............[4]

قـال: *آنہارا علم دادہ است.... الخ.*

اقـول: هي ڪلام اسان جي مدعيٰ سان مخالف نہ آهي بلڪ ”ڪحل البصر“ جي اول ۾ جيڪو آهي، ان جي موافق آهي. جيڪو ان ۾ نظر وجهندو ، تنهن جي بصيرت روشن ٿي ويندي تہ اهو سخن اسان جو سچو آهي.

قـال: وري اڳيان لکن ٿا ..... الخ.

اقـول: مٿان معلوم ڪري آئين تہ شرڪ تڏهن هجي، جو علم غيب بالذات جي دعويٰ ڪجي نہ مطلق. پوءِ انهيءَ عبارت مان استدلال بي فائدو آهي.

قـال: ۽ مولانا شاه عبد العزيز....الخ.

اقـول: سچ، پر اُتي حديث شريف، جيڪا شاه عبد العزيز آندي آهي، تنهن مان مراد هي آهي تہ بالذات غيب دان نہ آهيان. نہ مراد مطلق آهي ; ڇو تہ آيت شريف عالم الغيب وغيره واريون صاف دلالت ڪن ٿيون تہ اعلام خدائي سان ٻيو بہ عالم الغيب

---

[1] اشعة اللمعات، كتاب الصلاة، باب المساجد ومواضع الصلاة، الفصل الثالث، 367/1.

[2] مشكواة المصابيح، كتاب الصلاة، باب المساجد ومواضع الصلاة، الفصل الثاني، الحديث:725، 225/1.

[3] اشعة اللمعات، كتاب الصلاة، باب المساجد ومواضع الصلاة، الفصل الثاني، 357/1.

[4] نسخي ”الف“ ۾ صفحو نمبر 52 نہ آهي.

آهي. ڪما لا يخفيٰ (جهڙي طرح ڳجهو نہ آهي).

قال: هاڻي جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري......الخ.

اقول: هن ڪلام مان معلوم ٿو ٿئي تہ وحي يا الهام سان جيڪي شيون غيب جون ڄاتائون، تنهن کي علم غيب جو نہ چئبو. سبحان الله! هي بہ سمجهہ آهي. جي علم غيب جو نہ چئبو تہ مٿس ڪهڙو نالو رکبو؟ ۽ جيڪڏهن منڪر جواب ڏيندو تہ انهيءَ تي نالو "اطلاع عليٰ الغيب" آهي. تہ جواب ڏيندس تہ "اطلاع عليٰ الغيب" ۽ "علم الغيب" مرادف (هڪجهڙا لفظ) آهن. نہ تو ڏِسين جو "مواهب لدنيه" جي شارح حضور ﷺ جي اسم شريف "مطلع" لفظ منجهہ فرمايو اٿس:

المطلع المشرف على المغيبات والعالم بها[1] اه

(ترجمو: مطلع تنهن کي چئبو آهي جيڪو غيبن تي واقف هجي ۽ تنهن جو ڄاڻندڙ هجي.)

۽ اهڙي طرح مخدوم محمد هاشم سنڌي رحمة الله عليه "وسيلة الفقير في شرح اسماء الرسول البشير"[2] ۾ فرمايو آهي.

۽ جي مرادف نہ آهن تہ منجهن لزوم تہ آهي. يعني اطلاع کي علم لازم آهي.

۽ منطق جي قاعدي ۾ آهي تہ "لزوم لازم کان جدا نہ ٿيندو آهي" جهڙوڪ: انسان، تنهن کي ضاحک بالقوة لازم آهي. پوءِ ڇا انسان کي چئبو تہ ضاحک بالقوة نہ آهي. ڪلا وحاشا!

(**سوال:**) ۽ جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري تہ وحي يا الهام کان پوءِ تہ مشاهدو ٿيو نہ ڪہ غيب.

جواب: چوندس، تڏهن بہ غيب آهي بنسبت ٻين آدمين جي، جن تي اهو (مشاهدو) نہ آيو. نہ تو ڏِسين تہ الله تعاليٰ کي عالم الغيب ٿو چئجي. حالانڪ سڀ شيءِ

---

[1] شرح الزرقاني عليٰ المواهب، 218/4.

[2] وسيلة الفقير في شرح اسماء الرسول البشير ، الصفحة 262.

مشاهدي ۾ آڏو اٿس. اهو چوڻ باعتبار ٻين جي آهي. كما في "شرح الهمزية"[1] لابن حجر المكي والزقاني "شرح المواهب"[2] (جهڙي طرح ابن حجر جي ڪتاب "شرح الهمزية" ۽ "زرقاني شرح المواهب" ۾ آهي).

يا چونداسون تہ مشاهدي کان پوءِ بہ غيب چئي سگهجي ٿو باعتبار ما كان (جيڪو گذري ويو) جي. فتدبر (پوءِ غور ۽ فڪر ڪر).

قال: وري اوهين انهيءَ رسالي جي صفحي 11 ۾.....الخ.

اقول: انهيءَ عبارت جو انڪار ڪندڙ ڪو (بہ) نہ آهي مگر انهيءَ مضمون جو انڪار ڪندڙ اوهان جا همراهي آهن. جهڙوڪ: مولوي عبد الله حنفي ميرپوري نزيل صدر ڪراچي، جنهن جي نالي مباحثو ڇاپيل آهي، جيڪو طوطيءِ هندستان ڪيو اٿس. تن ورقن جي آخر ۾ ڪلام جو خلاصو هن طرح آندو اٿس:

غیوب خمسہ جو بجز باری تعالیٰ کسی کو معلوم نہیں۔۔۔الخ

ظاهر ڪلام سندس هي آهي تہ "اصلاً معلوم نہ آهن". جي اهو ارادو هجين ها تہ بواسطہ اعلام ٻين کي معلوم ٿين ٿا تہ هن طرح چوي ها "کسی کو بغیر اطلاع معلوم نہیں" يا هن طرح چوي ها "کسی کو بالذات معلوم نہیں" كما لا يخفى (جهڙي طرح ڳجهو نہ آهي).

۽ جهڙوڪ اهل فضيلت جي، مون سان مٽيارين جي شهر ۾ هڪ وقت منهنجو انهيءَ باب ۾ گفتو ٿيو هو. پوءِ مون اُنهن حديثن سان دليل ورتو جنهن جو اهو مطلب هو تہ حضرت ﷺ جن انهن غيوب خمسہ منجهان ڪِن ڪِن جون خبرون ڪيون آهن. پوءِ انهيءَ اهل فضيلت جي فرمايو تہ "بس اهي جزئيون يا ڪي ٻيون بہ". پوءِ مون کي عجب لڳو تہ اهو بزرگ اهو نہ ٿو ڄاڻي يا خيال تي نہ ٿو آڻي تہ منطق

---

[1] المنح المكية في شرح الهمزية، اختصاصه ﷺ بعلم الغيب بتعليم الله اياه، رقم الشعر: 5، صـ96.

[2] الزرقاني شرح المواهب، القسم الثاني،الفصل الثاني فيما خصه الله تعالىٰ به من المعجزات....الخ، 7/79.

جو قاعدو آهي تہ "ايجاب جزئي سلب ڪُلي کي دفع ڪندو آهي".

۽ جهڙوڪ جناب فيض مآب حضرت مولانا صاحب پير سائين محمّد حسن جان صاحب جي تحريرن مان ۽ مباحثي مولوي عبد الله ممدوح جي مان معلوم ٿو ٿئي تہ جيڪي غيوب متعلق بالرسالت آهن، تن جي خبر سرور ڪائنات ﷺ کي هئي. حالانڪ اهڙي طرح نہ آهي، بلڪ ازيد فازيد ثم ازيد خبر هئي. جيئن تہ حديث شريف تنهن تي دلالت ڪندڙ آهي، جو پاڻ سرور ڪائنات ﷺ جن فرمايو آهي:

اورثني ربي علوما شتى .... [1] الحديث.

۽ جهڙوڪ: مولوي محمد صادق ڪڏي وارو جنهن پنهنجي تحرير ۾ سرور ڪائنات ﷺ لاءِ لفظ "عالم الغيب" نہ ڳالهائڻ، توڙي "باعلام الله" جي قيد سان، (تنهن بابت) انهن آيتن شريفن مان دليل ورتا آهن، جن کي عالمن هن سُخن تي حمل ڪيو آهي تہ انهن آيتن مان مراد هي آهي تہ بالذات آءٌ نہ ٿو ڄاڻان بلڪ خداوند تعاليٰ ڄاڻي ٿو.

جناب حضرت مولانا مرشد محمد حسين جان صاحب ٽکڙ شريف واري تنهن (مولوي محمد صادق ڪڏي واري قول) کي رد فرمايو آهي. ۽ اهو رد "هديه اسديه" جي حصي ٻئين ۾ لکيل آهي. كما لا يخفيٰ (جهڙي طرح ڳجهو نہ آهي). فتدبر (پوءِ غور ۽ فڪر ڪر).

قال: بيشڪ انهن پنجن جو علم خدا تعاليٰ کي آهي، مگر جنهن کي .....الخ.

اقول: هتان معلوم ٿو ٿئي تہ هي غريب احمد صديق پرائي سيکيت تي آهي، پنهنجو علم ڪو نہ اٿس. جي علم وارو هجي ها تہ هن طرح چوي ها "بيشڪ انهن پنجن وغيره بين غيبن جو علم خدا تعاليٰ کي آهي مگر جنهن کي الله تعاليٰ معلوم ڪرائي". تخصيص پنجن شين جي، تنهن جو وجهہ ڪهڙو آهي؟ باقي آيت شريف ۾ تخصيص پنجن شين جي، حالانڪ بين آيتن شريفن مان معلوم آهي تہ سڀ

---

[1] جواهر البحار، منهم سيدي السيد عبد الرحمن العيدروس، 715/2.

غيب کي خدا تعاليٰ ڄاڻندڙ آهي نہ ڪو ٻيو. سو هن سبب تہ حارث يا وارث بن عمرو محاربي، حضرت ﷺ جن کان اچي پڇيو تہ قيامت ڪڏهن ٿيندي؟ مون ٻج پوکيو آهي، مينهن ڪڏهن وسندو؟ ۽ منهنجي زال ڏکي آهي، ٿنهن جي پيٽ ۾ نر آهي يا مادي؟، ۽ سڀاڻي ڇا ڪندس؟ ۽ منهنجي دفن جي جاءِ ڪٿي آهي؟ پوءِ اِها آيت شريف نازل ٿي.

انهيءَ آيت شريف ۾ پنجن شين جي تخصيص جو سبب انهيءَ سببان آهي. نہ تہ ٻين غيبن ۽ هنن (غيبن) ۾ ڪو فرق نہ آهي.

قال: ان مان ڪُل غيب جميع اشياء....الخ.

اقول: و به استعين، عجب آهي هن شخص جي سمجهہ مٿان ؛ ڇو تہ بعض جزئين جي حال مان ڪُلي جي ثبوت تي دليل ٿو وٺي. انهيءَ کي تہ منطق جي قاعدي ۾ "استقراء ناقص" چئبو آهي. سو نتيجي لاءِ مفيد نہ ٿيندو آهي. انهن پنجن غيبن جي گفتي کي هتي آڻڻ ۽ عبارت سان دليل وٺڻ هن طرح آهي تہ جتي بہ علم غيب جو گفتو آهي تہ "خدا تعاليٰ کي اهو علم آهي" تہ هر هنڌ ڪتابن مراد ورتي آهي تہ انهيءَ مان مراد "بالذات" آهي ؛ ڇو تہ "باعلام الله تعاليٰ" تہ ٻيا بہ ڄاڻن ٿا. فلا اشكال.

قال: هاڻي مولوي عبد الڪريم درس نيم ملا ....الخ.

اقول: كل اناء يترشح بما فيه. يعني سڀ ڪنهن ٿانوَ مان اُهي ڇانڊارا پوندا، جيڪي منجهس هوندا. جڏهن هي شخص پاڻ نيم ملا آهي، تڏهن ٿو مولوي عبد الڪريم درس جي نالي ڇوي. نہ تہ جن مولوي عبد الڪريم درس جي لکت ڏٺي هوندي ۽ هن جي بہ ڏسندو سو بلا شڪ هن شخص کي نيم ملا چوندو، نہ درس کي.

قال: اُها عبارت تہ پيش ڪيو......الخ.

اقول: آيت شريف "وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ" [النساء: 113] ۽ "فَاَوْحٰۤى اِلٰى عَبْدِهٖ مَاۤ اَوْحٰى ؕ" [النجم: 10] ۽ حديث شريف "فتجلّىٰ لي كل شيء"[1] ۽ "لاتسئلوني عن

---

[1] مشكواة المصابيح، كتاب الصلاة، باب المساجد ومواضع الصلاة، الفصل الثالث،

شيء الا بينت لكم"[1] توکي ڏسڻ ۾ نہ آيون آهن؟ جي انصاف جو طالب آهين تہ "جلاء العينين" کي انصاف جي نظر سان وچي مطالعو ڪر ۽ ڪُلي اضافي ۽ جزئي اضافي جي تقريرن تي بہ خيال رک تہ خبط (سوداءُ) نہ ڪاٿين. والله تعاليٰ الموفق (بيشڪ الله تعاليٰ توفيق ڏيندڙ آهي).

قال: "اِلَّا مَنِ ارْتَضٰی مِنْ رَّسُوْلٍ" [الجن:27] مان بہ اها ڳالهہ ثابت آهي.....الخ.

اقول: وبه استعين، "جلاء العينين" ۾ لکيو اٿم تہ استثناء جيڪڏهن غير عددي آهي تہ انهيءَ هنڌ هر نفيءَ مان استثناء ڪرڻ اثبات جو فائدو ڏئي. ۽ اثبات مان استثناء نفي جو فائدو ڏئي موجب عرف جي. انهيءَ کي اختيار ڪيو آهي امام ابو زيد دبوسي ۽ فخر الاسلام ۽ شمس الائمة سرخسي ۽ ٻين حنفين جي (عالمن). جيئن تہ "توضيح ۽ تلويح" ۾ آهي.

۽ اهو بہ "جلاء العينين" ۾ آندو اٿم تہ هي ڪلام الاهي يا وعدو ڇئبو يا اخبار. پوءِ ٻهر وجہ آيت شريف مان ثابت ٿيو تہ الله تعاليٰ پنهنجي رسول برگزيدي کي مطلع ڪري ٿو، ڇو تہ وعدي الاهي ۾ خلاف يا انجي اخبار ۾ خلاف ٿيڻو نہ آهي. برخلاف انهن وهابين جي، جن وٽ ڪلامِ الاهي ۾ ڪذب (ڪوڙ) جو امڪان آهي. العياذ بالله (الله تعاليٰ جي پناهہ).

۽ "جلاء العينين" ۾ "تفسير حسيني"[2] کان نقل لکيو اٿم تہ مراد انهيءَ رسول مان حضرت محمّد ڪريم ﷺ آهي.

۽ مٿان آيتن شريفن ۽ حديثن صحيحن مان معلوم ٿي آيو تہ حضرت ﷺ جن کي سڀ علم غيب معلوم ڪرايل آهي. تڏهن آيت شريف مان بہ ڇو نہ انهيءَ دعويٰ تي دليل وٺي سگهبو. ڪما لا يخفيٰ (جهڙي طرح ڳجهو نہ آهي).

۽ هن شخص جي ڪلام مان معلوم ٿو ٿئي تہ الله تعاليٰ وٽ حضرت ﷺ

الحديث:748، 232/1.

[1] صحيح بخاري، ڪتاب الفتن، باب التعوذ من الفتن، الحديث:7089، 53/9.

[2] تفسير حسيني (مترجم)، سورة الجن، تحت الآية: 26، 583/2.

جي پسنديده هجڻ ۾ ۽ سندن علم غيب جو حاصل ٿيڻ. اگرچہ بعض هجي. هي شخص شڪر ڪندڙ آهي. چو تہ چوي تہ "اِلَّا مَنِ ارۡتَضٰی" الآية. اها ڳالهہ ثابت آهي تہ الله تعاليٰ جنهن کي گهري تہ معلوم ڪرائي، جنهن کي گهري تہ نہ. العياذ بالله من هذا الفهم القبيح (الله تعاليٰ هن بڇڙي سمجهہ کان پناهہ ۾ رکي).

قال: پوءِ انهيءَ آيت مان جو مولوي درس ڪُل علم غيب.....الخ.

اقول: مٿان توکي معلوم ٿي آيو تہ آيت شريف مان بہ اها دعويٰ ثابت آهي، مگر ڪُل اضافي سان. پوءِ ڪم عقلي اها آهي جو درس جي ڪلام کي نہ سمجهيو اٿئي ۽ ڪلامِ الاهي کي سمجهڻ جي دعويٰ ٿو رکين.

قال: فقط مسلمانن کي گمراهہ ڪرڻ جو....الخ.

اقول: شايد حديث شريف:

ظنوا بالمؤمنين خيرا [1]

(ترجمو: مؤمنن ۾ ڀلائي جو گمان ڪيو.)

نہ ٻڌل اٿئي. ۽ آيت شريف:

اِنَّ بَعۡضَ الظَّنِّ اِثۡمٌ [2]

(ترجمو: بيشڪ ڪو گمان گناهہ ٿي هوندو آهي.)

نہ پڙهي اٿئي.

قال: وڏي افسوس جي ڳالهہ آهي.....الخ.

اقول: اها نيت ۽ اهو خيال تہ فرقہ وهابين جي ۾ آهي. جو هيتري جماعت اهل اسلام جي کي، جنهن ۾ سندن مرشد، استاد، وليءَ، غوث، قطب ۽ عالمَ پڻ داخل آهن، مشرڪ ۽ ڦِريل ڄاڻندا آهن، جيڪي مقلد آهن. ڪما لا يخفيٰ (جهڙي طرح ڳجهو نہ آهي).

قال: وچي ڪو درس کان پُڇي تہ.....الخ.

---

[1] المعجم الكبير، الحديث: 239، 156/23.

[2] القرآن، سورة الحجرات، الآية: 22.

اقول: خبر نہ آهي تہ درس جا استاد ۽ مرشد ڪهڙا آهن؟ ۽ بر تقدير تسليم جي، تَنهن جي استادن ۽ مرشدن جو بہ اهو خيال هوندو جيڪو علم غيب جي منڪرن جو آهي. تہ پوءِ درس کي تَنهن جو تابع ٿيڻ حق نہ آهي؛ ڇو تہ مقلد کي پنهنجي امام متبوع جو تابع ٿيڻ حق آهي نہ ٻين جو. ۽ جڏهن جو توکي معلوم ٿيو هوندو يا ٿيندو تہ مذهب امام اعظم رحمة الله عليه جو، جيڪو ٻين حنفين جو آهي، پڻ اهو آهي تہ علم غيب جو بالعرض حضرت ﷺ جن کي تمام گهڻو عطا آهي، جو بنسبت ٻينِ مخلوقن جي ڪُلي چئي سگهجي ٿو. تڏهن درس کي اها متابعت بس (ڪافي) آهي. نہ ٿو ڏِسين تہ..................[1]

قال: هاڻي اِهي بزرگ، سو وهابي آهن ڇا.

اقول: العياذ بالله (الله تعاليٰ جي پناهہ) ! اِهي وهابي نہ آهن، بلڪ وهابي اُهي آهن، جيڪي شان مصطفيٰ ﷺ منجهہ علم غيب جي انڪار ۾ ظاهر عبارت سان دليل ٿا وٺن. كما لا يخفيٰ (جهڙي طرح ڳجهو نہ آهي).

قال: ۽ حاظر ناظر جو تہ اوهان ڪو بہ ثبوت نہ ڏنو.

اقول: ثبوت چونہ ڏنل آهي، پر جي اک پٽي ڏسين تہ. سچ چوندا آهن: اک ليپي ڪانہ ڪبڙ خان چنڊ ڏنو[2]. نہ ٿو ڏِسين جو "ڪحل البصر" ۾ ڇپيو اٿم هن طرح تہ جواب ٻين سوالن جو بہ مٿين تقرير بسط ٿيل مان معلوم ٿيندو. يعني درست آهي جو حضرت ﷺ جن کي حاظر ناظر ڄاڻجي، مگر اعتقاد عطاء سان...الخ. شايد "ڪحل البصر" ۾ اول جيڪا بسط ڪيل تقرير آهي، سا هن کي مطالعي کان پوءِ بہ فراموش ٿي (ويسارجي) وئي. پوءِ وڃي "ڪحل البصر" ۾ ڏس ۽ "جلاء العينين" ۾، جو اُتي تمام

---

[1] نسخي "الف" ۾ صفحي 63 کان 66 تائين صفحات نہ آهن.

[2] نسخي "الف" هن طرح لکيل آهي "اک ڪانہ ليپي ڪبز ماء چنڊ ڏنو" جڏهن تہ اصل پهاڪو هن طرح آهي"اک ڪانہ ليپي ڪبڙ خان چنڊ ڏنو". جهڙي طرح پيرومل مهر چند آڏواڻيءَ پنهنجي ڪتاب "پهاڪن جي پيڙهہ" ۾ لکيو آهي. تنهن ڪري متن ۾ تصحيح ڪئي وئي آهي.

گهڻو بسط (تفصيل) آهي. هتي آڻڻ جي حاجت نہ آهي. تنهن هوندي بہ هڪ عبارت وهابي غير مقلد جي آڻيان ٿو. هن لاءِ اها بس (ڪافي) آهي.

“مسک الختام شرح بلوغ المرام” جي صفحہ 244 ۾ صديق حسن خان ڀوپالي آندو آهي:

نیز آنحضرت ﷺ ہمیشہ نصف العین مؤمنان۔۔۔۔[1] الخ

قال: ڪنهن اولياء الله کي هميشہ حضور ٿيندي هجي......الخ.

اقول: شڪر آهي تہ ڪنهن قدر ميڻ ۾ آندائين؛ چو تہ منڪرن جو انڪار ڪُلي آهي تہ ڪنهن جي آڏو حاضر نہ آهي. هاڻي ڄاڻ تہ جن کي حضوري نہ هوندي هئي، تن کي بہ جيڪڏهن حاضر ناظر ڄاڻندا تہ ڪوئي خوف نہ آهي. نہ ٿو ڏِسين جو خود مولوي عبد الڪريم درس “ايضاح الحق” ۾ “مدارج النبوة” کان آندو آهي:

ذکر کن اورا و درود بفرست بروے ﷺ و باش در حال ذکر گویا حاضر است پیش تو در حالتِ حیات، و می بینی تو اورا متادب باجلال و تعظیم و ہیبت و حیاء۔ بد آنکہ وے ﷺ می بیند ترا و می شنید کلام ترا زیرا کہ وے متصف است بصفات اللہ تعالیٰ۔ و یکے از صفات الٰہی آنست کہ اَنَا جَلِیْسُ مَنْ ذَکَرَنِیْ۔۔۔[2] الخ۔

(ترجمو: تون نبي ڪريم ﷺ جو ذڪر ڪر ۽ اُن تي درود موڪل. ۽ حالتِ ذڪر ۾ هن طرح سمجهہ تہ پاڻ سڳورا ﷺ ظاهري حياتي ۾ تُنهنجي سامهون آهن. ۽ تون سندن جلالت ۽ عظمت کي ملحوظ رکندي، هيبت ۽ حياء کي سامهون رکندي يقين ڄاڻ تہ پاڻ سڳورا ﷺ تو کي ڏسي رهيا آهن. ۽ تُنهنجي ڪلام کي ٻُڌي رهيا آهن؛ چو تہ حضور ﷺ جن الله تعاليٰ جي صفات سان متصف آهن. ۽ اُنهن صفتن مان هڪ صفت هي بہ آهي تہ الله تعاليٰ فرمايو آهي تہ:"مان اُن جو هم

---

[1] مسک الختام شرح بلوغ المرام، ڪتاب الصلاة، باب صفة الصلاة، 244/1.

[2] مدارج النبوة، نوع يازدهم، وصل نوع ثاني کہ تعلق معنوي است ...الخ، 241/2.

نشين آهين جيڪو مون کي ياد ڪري ٿو".)

۽ التحيات جي مسئلي منجهه شيخ ابن حجر مڪي رحمة الله عليه کان نقل ڪيو اٿس:

وخوطب صلى الله عليه وسلم كأنه إشارة إلى أنه تعالىٰ يكشف له عن المصلين من أمته حتى يكون كالحاضر معهم، ليشهد لهم بأفضل أعمالهم وليكون تذكر حضوره سبباً لمزيد الخشوع والخضوع.[1]

۽ پڻ تنهن ۾ چيو اٿس:

"حاظر ناظر مفهوم آهي شاهد جو. قال الله تعالیٰ: إِنَّآ أَرْسَلْنٰكَ شَاهِدًا وَّ مُبَشِّرًا وَّ نَذِيْرًا ۙ [الفتح: 8] ".اهـ

۽ هي سخن مولوي درس جو "ايضاح الحق" ۾ آهي، تنهن کي تائيد ٿو ڏئي "جواهر البحار" واري جو قول، جيڪو صاحب "سيرت حلبي" واري شيخ علي نور الدين حلبي کان نقل ڪيو اٿس ته:

الله جل شانه نبي ڪريم ﷺ جو نالو شاهد رکيو اٿس. شاهد لاءِ ضروري آهي جو مشهود عليه سندس آڏو هجي. ۽ شاهدي ڪٽڻ وقت مشهود ۽ مشهود عليه کي به ڏسندڙ هجي.[2]

۽ هن فقير "جلاء العينين" ۾ هن تقرير کان پوءِ چيو آهي ته:

حضرت رسول ڪريم ﷺ جو نالو الله تعاليٰ "شهيد" به رکيو آهي، جيئن ته "خصائص الڪبريٰ"[3] ۾ شيخ جلال الدين سيوطي رحمة الله عليه قاضي عياض رحمة الله عليه کان نقل ڪيو آهي. لغت ۾ "شهيد" اُن کي چئبو آهي جنهن جي علم

---

[1] فتح الاله في شرح المشكاة، كتاب الصلاة، باب التشهد، الفصل الاول، تحت الحديث: 909، 56/4.

[2] جواهر البحار، منهم الشيخ علي الحلبي صاحب السيرة، 490/2.

[3] الخصائص الكبرىٰ، باب اختصاصه ﷺ بما سمي به من اسماء الله تعالىٰ، 133/1.

كان ڪا شيءِ ڳُجهي نہ هجي. كما في ”غياث اللغات“[1] (جهڙي طرح ”غياث اللغات“ ۾ آهي). پوءِ جڏهن الله تعاليٰ حضرت نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم کي شاهد ۽ شهيد سڏيو آهي. تڏهن تنهن کي حاضر ناظر بيشڪ ڄاڻبو مگر فرق ذات ۽ عطا جو آهي، جيئن مٿي گذري آيو. والله تعاليٰ اعلم بالحق والصواب.

نہ تو ڏِسين حديث شريف ”صحيح ترمذي“[2] ۽ ”نسائي“[3] ۽ ”بيهقي“[4] ۽ ”طبراني“[5] ۽ ”تاريخ بخاري“[6] ۽ ”ابن ماجه“[7] ۽ ”مستدرڪ حاڪم“[8] جي صحيح سند سان تہ: ”حضرت ﷺ جن حضرت عثمان بن حنيف کي هن طرح دعا سيکاري:

يا محمد اني اتوجه بك الى ربي....الخ

۽ مخفي (ڳجهو) نہ آهي تہ ”يا“ سان ٿنهن کي سڏ ڪبو آهي، جيڪو حاضر هجي. فعليک بالتدبر والانصاف (پوءِ تنهنجي مٿان غور فڪر ڪرڻ ۽ انصاف ڪرڻ لازم آهي).

قال: جيڪڏهن ڪنهن هر هنڌ هر هڪ لاءِ.....الخ.

اقول: ثبوت اُن جو مٿان معلوم ٿي آيو.

گر نہ بيند بروز شب پرۂ چشم　　چشمہ آفتاب را چہ گناه

---

[1] غياث اللغات، باب الشين، فصل شين معجمہ مع هاء، صہ 422.

[2] سنن الترمذي، ابواب الدعوات، باب في دعاء الضيف، الحديث: 3578، 569/5.

[3] سنن الكبرىٰ للنسائي، كتاب عمل اليوم والليلة، ذكر حديث عثمان بن حنيف، الحديث: 10419، 244/9.

[4] دلائل النبوة للبيهقي، جماع ابواب دعوات نبينا ﷺ المستجابة...الخ، باب ما في تعليم الضرير ما كان فيہ شفاؤه...الخ، 166/6.

[5] المعجم الصغير، من اسمہ طاهر، الحديث: 508، 306/1.

[6] التاريخ الكبير، 2192 عثمان بن حنيف الانصاري، 209/6.

[7] سنن ابن ماجة، ابواب اقامة الصلاة والسنة فيها، باب ما جاء في صلاة الحاجة، الحديث: 1385، 395/2.

[8] المستدرك علىٰ الصحيحين، من كتاب صلاة التطوع، الحديث: 1180، 458/1.

(ترجمو: جيڪڏهن چمڙي جون اکيون ڏينهن جو نہ ڏسن تہ سج جي چشمي کي ڪهڙو گناهہ آهي.)

هائو بلاشڪ جهڙي طرح الله تعاليٰ حاظر ناظر آهي اهڙي طرح حضرت نبي ڪريم ﷺ نہ آهن ; چو تہ الله تعاليٰ حاظر ناظر بالذات آهي ۽ حضرت ﷺ جن حاظر ناظر بالعطاء آهن.

قال: جيئن تہ "فتاويٰ بزازيہ"[1] وغيره ۾ آهي: من قال ارواح المشائخ حاضرة.....الخ.

اقول: "فتاويٰ بزازيہ" وغيره جون عبارتون مشائخن جي ارواحن ۾ آهن ۽ اسان جو گفتو (ڪلام) سيد المرسلين والمشائخ رحمة للعالمين ﷺ جي فضيلت ۽ پلاٿي ۾ آهي. فاين هذا من ذاک. نہ تہ ڏسين جو شيخ علي قاري "شفا" جي شرح ۾ آندو آهي:

ان روح النبي صلی الله عليه وآله وسلم حاضر في بيوت الاسلام.[2] اهـ

۽ "تفسير نيشاپوري" منجهہ آيت شريف "وَجِئْنَا بِكَ عَلَىٰ هَٰؤُلَاءِ شَهِيدًا" [النساء: 41] جي بيان ۾ آندو آهي:

لان روحه صلی الله عليه وآله وسلم شاهد علی جميع الارواح والقلوب النفوس. لقوله عليه السلام: اول ما خلق الله نوري.[3] اهـ

۽ شيخ نورالحق شرح "صحيح بخاري" ۾ التحيات جي مسئلي منجهہ ۽ "السلام عليک ايها النبي" جي خطاب ڪرڻ وقت پنهنجي والد کان نقل ڪيو آهي:

کہ دریں وقت ایں خطاب نزد عارفاں حقیقہ شاس بحقیقۃ محمدیہ است علیہ الصلوٰۃ والسلام کہ

---

[1] فتاويٰ البزازية عليٰ هامش الفتاويٰ الهندية، 6/ 326.

[2] شرح الشفا، القسم الثاني، الباب الرابع، فصل في مواطن التي تستحب فيها...الخ، 2/118.

[3] غرائب القرآن ورغائب الفرقان، سورة الاعراف، تحت الآية: 188، 5/127.

ساری است در جمیع حقائق موجودات، سیما در حقیقۃ ایں داعی ۔[1] اھ

۽ جي تسليم ڪنداسون تہ اهو (يعني "فتاويٰ بزازيه" جو) قول عام آهي سيد المشائخ (ﷺ) کي بہ شامل آهي. تہ بہ چونداسون تہ مراد هن جي هي آهي تہ جيڪو اعتقاد رکندو تہ "مشائخن جا ارواح حاضر بالذات آهن، علم غيب جو ذاتي اٿن" تہ پوءِ ڪافر آهي. ۽ اهل اسلام مان سڀ ڪنهن وٽ هي سُخن مسلّم (تسليم ٿيل) آهي، ان کان ڪنهن کي بہ انڪار نہ آهي. جيئن تہ مٿي گذريو آهي.

قال: ۽ جيڪو عالم الغيب هوندو، حاظر ناظر بہ هوندو......الخ.

اقول: اهو سُخن سچ آهي، مگر الله تعاليٰ عالم الغيب ۽ حاظر ناظر بالذات آهي ۽ حضرت رسول ڪريم ﷺ عالم الغيب ۽ حاظر ناظر بالعطاء آهي. فلا اشکال.

قال: ۽ جڏهن حديث ۾ آهي تہ "ماڻهن سان اُنهن جي عَقل موجب ڳالهايو"......الخ.

اقول: اِها حديث شريف سچي آهي. اسان جو علم غيب بابت گفتو انهيءَ (حديث) جي تابع آهي. ڇو تہ هر هڪ کي معلوم آهي تہ جيڪا شي ڪنهن کي بالاصالة هوندي ۽ ٻي کي ٿنهن جي ڏيارڻ سان هوندي تہ اهي ٻئي هڪ جهڙا نہ چئبا. پهريون اصل چئبو ۽ ٻيو تنهن جو تابع (چئبو). بخلاف قول وهابين جي، جو حضرت ﷺ جي حق ۾ چوندڙ آهن تہ علم غيب جو ڪو نہ اٿن. بلڪ واعظن جي هنڌ، هن ۾ بعضن چيو آهي تہ حضرت کي علم غيب جو هڪ ڪوڏي جيترو بہ نہ آهي. بلڪ هڪڙا وهابي چون (ٿا) تہ علم شيطان جو علم محمدي کان گهڻو آهي. العياذ بالله منه (انهيءَ کان الله تعاليٰ جي پناهہ). ۽ چون (ٿا) تہ حضرت نبي ڪريم ﷺ اسان جهڙو ماڻهو آهي. وڏي ڀاء جيترو سندس ادب رکڻ حق آهي. ۽ توحيد جو ڪلمو جيڪو مشهور آهي "لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰهِ" سو گڏي نہ پڙهو؛ ڇو تہ بدعت آهي. "لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ" کان پنج منٽ دير ڪري "مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰهِ" چئبو. ۽ حضرت ﷺ کان وڏيڪ هلي بنسبت خدا تعاليٰ جي ٿا چون تہ الله تعاليٰ جي ڪلام ۾ ڪذب (ڪوڙ)

---

[1] تيسير القاري، كتاب الاذان، باب التشهد في الآخر، 281/1.

جو امڪان آهي. فوالله ثم بالله ثم تالله. هي سڀ سُخن وهابين جا آهن، جيڪي آدمين جي عقل موجب نہ آهن، بلڪ گمراهہ ڪندڙ آهن. كما لا يخفيٰ (جهڙي طرح ڳجهو نہ آهي).

تنبيهہ: ڪلمہ توحيد جا ٻئي جزا گڏي چوڻ بدعت نہ آهن. هن فقير هڪ تحرير لکي آهي، جيڪا اُها بہ ان شاء الله وهابين جي منهن ڪاري ڪرڻ واسطي مولوي عبد الڪريم چاپ ڪرائيندو (ڇپائيندو). ان شاء الله تعاليٰ.

قال: اوهان کي اهڙو رسالو ناهڻ کپي.......الخ.

اقول: اسان جو رسالو اهل سنت وارن گهڻن سان متفق آهي. جيڪڏهن وهابي ۽ بعض اهل سنت وارن مان تن جي راءِ موافق نہ آيو تہ ڇا ٿيو. وهابين جي گفتار کي تہ اصلاً اعتبار ئي نہ آهي. باقي بعضِ اهل سنت جا، جيڪي هن مسئلي ۾ وهابين سان متفق آهن، تن جي قول کي بہ اعتبار نہ چئبو. جيئن تہ مقرر (ثابت) آهي:

ما اتفق عليه الجمهور ولا يعتبر فيه خلاف البعض

(ترجمو: جنهن تي جمهور متفق هجي، اهو اعتبار وارو آهي. ۽ جمهور جي خلاف بعض جي قول کي ڪوبہ اعتبار نہ آهي.)

قال: ۽ اهڙو رسالو نہ هجي جو وري چار مسلمان هِن پاسي ۽ چار مسلمان هُن پاسي.

اقول: اهو ڪهڙو رسالو آهي؟ هڪ تہ ڏيکار ! جو سڀ مسلمان انهيءَ تي متفق هجن. سبحان الله !

قال: نہ اهڙو رسالو هجي جو هن باطل عقيدي جي بيخ و بنياد نڪري وڃي. اهـ

اقول: نہ ٿي خبر پوي تہ هن ڪلام مان ڇا مراد ورتي اٿس. ظاهر سندس اکرن لکڻين مان هي مراد ٿي پڌري ٿئي تہ اهڙو رسالو هجي جو هن باطل عقيدي جي بيخ ۽ بنياد محڪم هجي. العياذ بالله تعاليٰ من مثل هذا الكلام (هن وانگر ٻين ڪلامن کان الله تعاليٰ جي پناهہ).

قال: ۽ اوهين خيال ڪريو.....الخ.

اقول: اسان خيال پورو رکيو آهي بحمد لله وحسن توفيقه. اوهان کي خيال رکڻ

گهرجي هن ڳالهہ تي تہ جيڪڏهن ڪو شخص چوي "ما جآء ني الا زيد" (يعني مون وٽ نہ آيو مگر زيد). جنهن مان موجب عرف جي اها معنيٰ پيدا ٿي تہ زيد ايندڙ آهي. اهڙي طرح آيت شريف "عٰلِمُ الْغَيْبِ فَلَا يُظْهِرُ عَلٰى غَيْبِهٖٓ" [الجن: 26] الآية. مان بہ موجب عرف جي سمجهڻو ٿو پوي تہ "رسول مرتضيٰ" مان هتي مراد آيت شريف مان حضرت محمد ڪريم ﷺ آهي (۽) غيب تي مطلع آهي. ۽ "جلاء العينين" ۾ تحقيق سان لکيو اٿم (تہ) مطلع ۽ عالم هم معنيٰ آهن، نہ تہ بہ لازم ملزوم ضرور آهن. پوءِ جڏهن عرف جي موجب آيت شريف مان معلوم ٿيو تہ پاڻ ڪريم ﷺ جن غيب تي مطلع آهن. تڏهن معلوم ٿيو تہ عالم الغيب بہ آهن. ۽ توکي معلوم آهي تہ قرآن شريف جو نزول عرب جي عرف تي آهي. تڏهن قرآن شريف مان عالم الغيب چوڻ ثابت ٿيو.

۽ نہ اهڙي طرح ٻيا ڇئبا. تڏهن ڇو اسين عالم الغيب جو لفظ ٻين تي ڳالهائيندا سون ۽ ڇو اهو عقيدو رکندا سون. حالانڪ وجہ تسميہ ۾ اطراد ۽ انعڪاس شرط نہ آهي. پوءِ ڏِس تہ شيشي کي "قاروره" ٿو چئجي انهيءَ سبب تہ پاڻي جي قرار ڪان آهي. پوءِ ڇا دِلي ۽ مَٽ کي بہ "قاروره" چئجي ٿو. ڪلا وحاشا. پوءِ تنهنجو چوڻ تہ شايد انهن مدعين جو....الخ سوء ظن آهي. اعاذنا الله تعالیٰ وايا ک منه.

قال: ناقلاً من القرآن الكريم (قرآن ڪريم مان نقل ٿو ڪري): "وَمَا هُوَ عَلَى الْغَيْبِ بِضَنِيْنٍ" [التكوير: 24] ......الخ.

اقول: هر هنڌ هن شخص جو قصد (ارادو) هي آهي جو سندس ڪلام مان ظاهر آهي تہ حضرت ﷺ جن کي جڏهن "ما انزل اليه" (يعني جيڪو سندن مٿان نازل ڪيو ويو آهي) جي پهچائڻ جو حڪم آهي. ۽ (پاڻ) تنهن ۾ بخيل نہ آهن. تڏهن ضرور پاڻ پهچايائون. پوءِ سڄي امت کي جو بالوسائط پهچائي چڪا، تن کي عالم الغيب چئجي ڇا؟

۽ جواب هن خدشي جو هاڻي توکي ٻڌايم. مگر علم غيب جي منڪرن جو اصل غرض هي آهي تہ اُهي غيب، جيڪي متعلق بالرسالت سان لاڳو آهن، تن تي

الله تعاليٰ سندن خبر ڪئي آهي، نہ ٻين تي. ۽ انهن ٻنهي آيتن شريفن مان بہ انهيءَ دعويٰ تي دليل وٺندڙ آهن. هن طرح تہ الله تعاليٰ جڏهن فرمائي ٿو تہ حضرت ﷺ جن غيب جي رَسائڻ (پهچائڻ) تي بخيل نہ آهي. يعني مخلوق کي پهچايائون. ۽ پڻ الله تعاليٰ ٿو فرمائي تہ”اي رسول ! توهان ڏي جيڪو بہ ڪجهہ لاهجي (نازل ڪجي) ٿو، سو سڀ پهچاءِ. ۽ جيڪڏهن سڀ نہ پهچائيندين، بلڪ بعض کي لڪائيندين تہ پاڻ تہ تون خدا تعاليٰ جا پيغام نہ پهچايا“ تڏهن معلوم ٿيو تہ انهن غيبن تي مطلع (خبردار) آهن، جيڪي پهچايائون، ٻين تي نہ (مطلع آهن).

اِتاهون ثابت ڪندا آهن تہ جيڪڏهن الله تعاليٰ نبي کي ﷺ قيامت جي بہ خبر ڏنائي ها تہ پاڻ ضرور پهچائن ها.

جواب انهيءَ تقرير جو هي آهي تہ آيت شريف ”يٰٓاَيُّهَا الرَّسُوْلُ بَلِّغْ مَآ اُنْزِلَ اِلَيْكَ“ [المائدة: 67] الآية، جي بيان ۾ ”تفسير بيضاوي“ آندو آهي:

وظاهر الآية يوجب تبليغ كل ما أُنزل ولعل المراد به تبليغ ما يتعلق به مصالح العباد وقصد بإنزاله إطلاعهم عليه فإن من الأسرار الإلهية ما يحرم افشاؤه.[1] اھ

۽ ”تفسير روح البيان“ بہ ان طرح چيو آهي:

مما يتعلق بمصالح العباد فلا يرد ان بعض الاسرار الإلهية يحرم افشاؤه. قال ابو هريرة حفظت من رسول الله صلى الله عليه وسلم وعائين من العلم فاما أحدهما فقد بثثته واما الآخر لو بثثته لقطع هذا الحلقوم والتحقيق ان ما يتعلق بالشريعة عام تبليغه وما يتعلق بالمعرفة والحقيقة خاص ولكل منهما اهل فهو كالامانة عند المبلغ يلزم دفعها الى أربابها.[2]

ٻنهي تفسيرن جي عبارتن جو مطلب هي ٿيو تہ آيت شريف مان مراد هي

---

[1] تفسير البيضاوي، سورة المائدة، تحت الآية: 67، 2/136.

[2] تفسير روح البيان، سورة المائدة، تحت الآية: 67، 2/417.

آهي ته ”توهان ڏي جيڪي شريعت جا حڪم نازل ٿا ڪجن، مخلوق جي طرف پهچائڻ لاءِ، جن ۾ خلق جون مصلحتون آهن، اُهي پهچاءِ“. ۽ نه عام مراد آهي ته جيڪي به توهان ڏي نازل ڪجي، سو سڀ پهچاءِ. ڇو ته هڪڙا اسرار الاهي آهن، جن جو ظاهر ڪرڻ حرام آهي. پوءِ اهي نه پهچائبا. جيئن ته حضرت ابو هريره رضي الله عنه فرمايو ته: حضرت رسول الله ﷺ کان علم جا ٻه ٿانوَ ياد ڪيا اٿم. پر تنهن مان هڪڙي کي پکيڙيو اٿم ۽ ٻئي کي جيڪڏهن پکيڙيان ته هن نِڙي کي ڪپيو وڃي. اه

۽ تحقيق ڪيل هي سُخن آهي ته جيڪي امور شريعت سان متعلق آهن، ثن جو پهچائڻ عام جي متعلق آهي. معرفت ۽ حقيقت تن جون خاص لاءِ متعلق آهن. يعني ڪنهن کي پهچائبو ۽ ڪنهن کي نه. اه

۽ مخفي (ڳجهو) نه آهي ته قيامت جي خبر به متعلق امورن شرعن سان نه آهي ، (جو) سڀ ڪنهن کي رَسائڻ (پهچائڻ). كما لا يخفي (جهڙي طرح ڳجهو نه آهي).

هي فقير ٿو چوي ته آيت شريف ”وَمَا هُوَ عَلَى الْغَيْبِ بِضَنِيْنٍ“ [التكوير: 24] جي، جيڪا هن شخص پنهنجي مطلب لاءِ آندي آهي، سا به اسان جي مطلب کي فائدو ڏئي ٿي. يعني ته وحي ڪيل ٿول (قِسم) کي به غيب چئبو. برعڪس خيال فاسد فرقه وهابين جي، جو چون ٿا ته اهو غيب نه چئبو. فتدبر (پوءِ غور ۽ فڪر ڪر).

قال: جيڪڏهن حضور جن کي عالم الغيب چوڻ سان هي ......الخ.

اقول: حضرت ﷺ جن کي عالم الغيب هن معنيٰ سان چوڻ آهي ته گهڻا تمام گهڻا ساري مخلوقات جي علم ۽ لوح محفوظ جي علم کان وڌيڪ خدا تعاليٰ سندن عطا ڪيا آهن يڪدفعه يا درجي وار ۽ جيڪو ”جلاء العينين“ کي مطالعو ڪندو تنهن کي معلوم ٿيندو ته انهيءَ سُخن کي ترديد ڪانه آهي. نه قرآن شريف کان، نه حديثن صحيحن کان، نه علمائن محققن مجتهدن جي اقوال کان. بلڪ تن سڀن سان موافق آهي.

قال: هاڻي هر ڪنهن کي معلوم ٿي ويو......الخ.

اقول: هائو! بلاشڪ معبود مسجود علام الغيوب کان سواءِ ڪنهن کي بہ علم غيب جو بالذات نہ آهي. آيتن شريفن ۽ حديثن شريفن جي مراد پڻ اِها آهي. علم غيب جو بالعرض، تنهن جي نفي ڪنهن آيت شريف ۽ حديث شريف ۾ نہ آهي، بلڪ اثبات (آهي). جيئن تہ مٿان توکي معلوم ٿي آيو. ۽ "جلاء العينين" جي مطالعي ڪندڙ کي چڱي طرح معلوم ٿيندو.

قال: عبد الڪريم درس ....الخ.

اقول: جيڪي آيتون يا حديثون، جن مان منڪر پنهنجي دليل لاءِ وٺن ٿا، تنهن جي مقابلي ۾ ڪا حديث ۽ آيت شريف نہ آهي. بلڪ مرادِ انهن آيتن ۽ حديثن جي کي بيان ڪندڙ آهن. جيئن تہ توکي معلوم ٿيو.

قال: ورنہ خدا کان ڊڄن ۽ عقائد شرڪيہ کان توبهہ ڪن.

اقول: العياذ بالله من الشرک والکفر و کل ذنب (شرڪ، ڪفر ۽ هر گناهہ کان الله تعاليٰ جي پناهہ) اهو عقيدو وهابين ۽ غير مقلدن جو آهي، جو اهل سنت ۽ مقلدن کي مشرڪ چوندا آهن. ہر کسے آں کند لائق او است۔

قال: ۽ جيڪڏهن اوهان جو عقيدو بہ اهو هجي ......الخ.

اقول: اسان جو عقيدو الحمد لله موافق اهل سنت جي ڪتابن سان آهي. جيڪو توکي معلوم ٿي چڪو. بيو احوال تون ڪهڙو ڏيندين؟ اسان کي ايتري فراغت نہ آهي، جو وري تنهنجي بي فائدي ڪلام جو رد ويٺا ڪندا سون.

قال: ۽ صاحبزادي پير حسن جان ....الخ.

اقول: اها فتويٰ مون وٽ رَسيل (پهتل) آهي. جواب تنهنجي اقوالن مبرورن جو ڏيڻ وقت جي مصلحت ڏسي ضرور ٿو پانيان. نہ تہ خاندان عالي شان حضرات ڪرام سرهندين دامت فيوضهم جي، جو خادم بلڪ ڪمترين خادمن جو آهيان. افاض الله علينا من فيوضاتهم وبرڪاتهم آمين (الله تعاليٰ انهن جي فيضَ ۽ برڪتن کي اسان جي مٿان پلٽي، آمين).

هاڻي اول هي سُخن ڄاڻ تہ حضرت صاحبزادي ممدوح اها تحرير سفر جي

حالت ۾ تصنيف فرمائي اٿن، جيڪا (سفر جي) حالت تشتت بال (پريشان حال) ۽ اضطراب الحال جي آهي. جيئن تہ سندن قول مبرور تنهن تي دلالت ٿو ڪري. ڇو جو فرمايو اٿن:

"خواستم کہ دریں باب رسالہ نویسم اما چونکہ دریں حدود فقیر بطریق تحریر افتادہ وکتابہاۓ ہمراہ نیست۔۔۔ الخ"

(ترجمو: چاهيان ٿو تہ هن موضوع تي هڪ رسالو لکان. پر جڏهن تہ فقير سفر ۾ تحرير ۾ مشغول ٿيو ۽ ڪتاب بہ ساڻ نہ آهن.....الخ.)

اميد آهي تہ جڏهن حضرت صاحب باجميعة قلبي (دل جي لڳاء سان) ڪتابن مان مطالعو ڪري ڏسندا ۽ رسالو تصنيف ڪرڻ فرمائيندا. ان شاء الله تعاليٰ حق ۽ ناحق معلوم ٿي پوندو.

قال: المولانا الممدوح *عقیدہ فقیر موافق عقائد جمہور اہل سنت وجماعت است وموافق کتاب وسنت وموافق فرمودہ اہل کشف وکرامت است۔ الحمد للہ کہ ایں بر چہار وصول کہ ارکان دین متین است، دریں مسئلہ موافق ومتحد الکلمۃ اند۔*

اقول: وبه تعالیٰ استعين، *عقیدہ ایں نیاز مند نیز موافق ایں چہار وصول است۔ باید کہ دریں باب قدرے عبارت دریں جا نقل نمایم تا ذہن نشین ہر کہ گردد۔*

قال العلامة القصوري في كتابه "تقديس الوكيل" الذي مزين بمواهير العلماء الابرار رحمهم ربهم، في صفحة 232:

اعتقاد علمه صلى الله عليه وسلم بما كان ومايكون قد استنبط اهل العرفان من القرآن.[1]

وقال ايضاً في صفحة 236:

ان انكار اعتقاد علمه صلى الله عليه وآله وسلم بماكان ومايكون لايقول به

---

[1] تقديس الوكيل، الاعتراض الرابع، صـ 232.

احد من المسلمين سوى الوهابيين.[1] اه

وقال ايضاً في صفحة 184:

المراد من علم ما كان وما يكون انه صلى الله عليه وسلم اعطي علماً زائداً من جميع المخلوقات.[2] اه

هنن ٿنهي عبارتن جو سنڌي زبان ۾ حاصل هي آهي تہ اهو جو چئجي ٿو تہ حضرت ﷺ جن کي ما كان وما يكون جو علم هيو، تنهن مان مراد هي آهي تہ مخلوقن کان وڌيڪ سندن ﷺ کي علم ڏنو ويو آهي. ۽ انهيءَ علم جو عقيدو رکڻ، تنهن کي قرآن شريف کان اهل معرفت مستنبط (ورتو) ۽ چونديو آهي. ۽ انهيءَ عقيدي جو انڪار ڪرڻ مسلمانن کان نہ ٿو ٿئي سواءِ وهابين جي. اه

۽ اهو سُخن سچ آهي؛ ڇو تہ وهابي اعتقاد رکندڙ آهن تہ شيطان جو علم ازيد يعني وڌيڪ زور آهي نبي ڪريم ﷺ جي علم کان. جيئن تہ "تقديس الوڪيل" ۾ اهو سُخن آڻي، تنهن تي رد ڪيو اٿس. هاڻي هتان معلوم ٿيو تہ عقيدو جمهور اهل سنت جو هي آهي تہ حضرت ﷺ جن کي مخلوقن کان علم زائد ۽ گهڻو آهي. ۽ اهو عبارت (مراد) آهي علم ما كان وما يكون جي. ۽ انهيءَ جو انڪار وهابين کان سواءِ ٻيو ڪو بہ نہ ٿو ڪري. ۽ بعض (ڪجهہ) اهل سنت وارا اگرچہ چوَن ٿا تہ حضرت ﷺ جن کي تمام علم غيب حاصل هيو يعني علم الاهي سان مساوي (برابر) آهي. پر ٿنهن کي اعتبار نہ آهي. شيخ عبد الحق دهلوي "مدارج النبوة" ۾ تنهن کي رد ڪيو آهي. جيئن تہ "ڪحل البصر" ۾ اُها عبارت آندي اٿم. ۽ اصول ۾ آهي تہ:

ما اتفق عليه الجمهور ولا يعتبر فيه خلاف البعض

(ترجمو: جنهن تي جمهور متفق هجي، اهو اعتبار وارو آهي. ۽ جمهور جي خلاف

---

[1] تقديس الوكيل، الاعتراض الرابع، صہ 236.

[2] تقديس الوكيل، الاعتراض الرابع، صہ 184.

بعض جي قول کي ڪوبہ اعتبار نہ آهي.)

اگرچہ انهيءَ قول ڪري بہ شرڪ نہ آهي. ڇو تہ جيڪي اهل سنت وارا انهيءَ طرح چون ٿا، تنهن جو مطلب هي آهي تہ اهو علم عطائي آهي نہ ذاتي. پوءِ شرڪ نہ ٿيو. علم اگرچہ صفت خدائي آهي، جيڪو سندن صفت آهي. پر اهو علم ذاتي آهي نہ عطائي ؛ ڇو تہ عطائي علم مخلوقن جي صفت آهي، خالق تنهن کان پاڪ آهي.

هاڻي ڄاڻ تہ قرآن شريف ۾ الله تعاليٰ فرمايو آهي: "وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ" [النساء: 113] خبر موجب شيخ عبد الحق دهلوي "مدارج النبوة" ۾ فرمايو آهي:

واز اسماء وی تعالیٰ العلیم وعلام وعالم الغیب والشهادة است۔ ووصف کرده است نبی خود را بعلم ومخصوص گردانیده است اورا بمزیة وفضیلة در آں۔[1] اھ

(ترجمو: ۽ الله تعاليٰ جي نالن مبارڪن مان عليم، علام، عالم الغيب و الشهادة بہ آهن. ۽ الله تعاليٰ پنهنجي نبيءَ جي وصف علم سان خاص فرمائي آهي. ۽ سندن فضيلت ۽ خيريت سان مخصوص فرمايو آهي.)

۽ پڻ فرمايو اٿس: "فَاَوْحٰۤى اِلٰى عَبْدِهٖ مَاۤ اَوْحٰى ۝١٠" [النجم: 10] ۽ فرمايو اٿس: "وَمَاۤ اَنْتَ بِنِعْمَةِ رَبِّكَ بِمَجْنُوْنٍ ۝٢" [القلم: 2] ۽ فرمايو اٿس: "فَلَا يُظْهِرُ عَلٰى غَيْبِهٖۤ اَحَدًا ۝٢٦ اِلَّا مَنِ ارْتَضٰى مِنْ رَّسُوْلٍ" [الجن: 26-27] ۽ فرمايو اٿس: "وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُطْلِعَكُمْ عَلَى الْغَيْبِ" [آل عمران:179] الآية، جيئن تہ "جلاء العينين" ۾ انهن آيتن شريفن جون تقريرون تفسيرن کان نقل ڪيون اٿم، جن مان ثابت ٿو ٿئي تہ حضرت ﷺ جن کي علم غيب تمام گهڻو حاصل هيو. ڪنهن نبي، بشر توڙي ملڪن جو علم سندن علم کان وڌيڪ نہ هو. پوءِ عجب جو ، شيطان جو علم سندن علم کان

---

[1] مدارج النبوة، باب هفتم در اسماء آنحضرت، وصل در مشرف گردانيدن پروردگار تعاليٰ حبيب خود را بتسميہ کردن....الخ، 261/1.

وڏيڪ هجي. العياذ بالله تعاليٰ (الله تعاليٰ جي پناھ).

۽ معراج واري حديث شريف ۾ آهي: "فتجلّىٰ لي كل شيء"[1] ۽ ٻي حديث شريف: "فعلمت ما كان وما يكون"[2] ۽ ۽ ٻي حديث شريف آهي: "فعلمت ما في السمٰوٰت والارض"[3] ۽ ٻي حديث شريف: "زوى لي الأُرض"[4] ۽ ٻي حديث شريف آهي: "اورثني ربي علوما شتى"[5] ۽ ٻي حديث شريف آهي: "لقد تركنا رسول الله صلى الله عليه وسلم وانه ما يحرك طائر جناحيه ....الحديث"[6]

انهن سڀني حديثن مان ظاهر آهي تہ تمام گهڻو علم غيب جو الله تعاليٰ كان سندن حاصل هو. ۽ سڀ علم غيب جو حضرت ﷺ جن كي حاصل هجڻ باعتبار هن جي ٿو چئجي تہ جيڪي ٻين مخلوقن كي مليل آهي، سو حضرت ﷺ جي علم كان جزو آهي. ۽ اهل ڪشف وڪرامت جا ٻہ انهيءَ طرح چوندا آهن تہ جيڪي غيب جي مخصوص باري تعاليٰ سان آهن، ٿن تي ٻہ ڪن ٻانهن پنهنجن كان اطلاع ڏئي ٿو. جهڙي طرح حضرت امام رباني رحمة الله عليہ افاض علينا من فيوضاته، (ان جي مٿان الله تعاليٰ جون رحمتون هجن ۽ اسان جي مٿان سندس فيض جي پالوٺ هجي) آمين، "مكتوبات شريف" ۾ فرمايو آهي. اها عبارت، جنهن جو عربي ترجمو "در مكنونات" ۾ هن طرح آهي:

ان سبحانه تعالىٰ يطلع خواص رسله على علم الغيب الذي هو مخصوص به

---

[1] مشكواة المصابيح، كتاب الصلاة، باب المساجد ومواضع الصلاة، الفصل الثالث، الحديث:748، 232/1.

[2] تفسير روح البيان، سورة والقلم، تحت الآية: 2، 104/10.

[3] مشكواة المصابيح، كتاب الصلاة، باب المساجد ومواضع الصلاة، الفصل الثاني، الحديث:725، 225/1.

[4] صحيح مسلم، كتاب الفتن واشراط الساعة، باب اهلاك هذه الامة بعضهم ببعض، الحديث: 19، 2215/4.

[5] جواهر البحار، منهم سيدي السيد عبد الرحمن العيدروس، 715/2.

[6] مسند الامام احمد، حديث ابي ذر الغفاري، الحديث: 21439، 346/35.

تعالىٰ.[1] اھ

(ترجمو: تحقيق الله تعاليٰ خبردار ٿو ڪري خاص رسولن پنهنجن کي علم غيب تي، جيڪو سندس ذات پاڪ سان مخصوص آهي.)

۽ "جواهر البحار" شيخ يوسف نبهاني جي تصنيف، تنهن جي صفحي 661 تي احمد بن مبارڪ کان نقل آهي تہ:

مون پنهنجي شيخ کي چيو تہ توهان جي مٿئين سُخن (ڳالهہ جي) ڪري لازم ٿو اچي تہ ڪشف جا صاحب قيامت کي ڄاڻن ٿا تہ ڪڏهن ايندي، حالانڪ الله تعاليٰ قرآن شريف ۾ فرمايو "اِنَّ اللّٰهَ عِنْدَهٗ عِلْمُ السَّاعَةِ" [القمان: 34] الآية، ۽ حضرت نبي ڪريم ﷺ فرمايو آهي "في خمس لا يعلمهن الا الله"[2] پوءِ شيخ ورندي ڏني تحقيق حضرت نبي ڪريم ﷺ اِها حديث ڪنهن مصلحت جي واسطي، جيڪا ظاهر هوندي سندن لاءِ، تنهن وقت منجهہ فرمائي آهي. جيڪڏهن نہ تہ، نبي ڪريم ﷺ تي اِنهن شين مان ڪائي مخفي (ڳجهي) نہ آهي. ڪهڙي طرح مخفي رهندي؟ مٿن ڪا شيءِ تن مان؟ حالانڪ امت شريف کان ست قطب تنهن کي ڄاڻن ٿا ۽ اِهي ست قطب غوث جي درجي کان گهٽ آهن. پوءِ ڪهڙي طرح غوث تي اِهي پنج شيون مخفي رهنديون ؟ ۽ ڪهڙي طرح سيد الاولين والاخرين ﷺ تي مخفي رهنديون؟ جيڪو سڀ شيءِ جي پيدا ٿيڻ جو سبب آهي.[3]

۽ پڻ "جواهر البحار" ۾ "ابريز شريف" کان نقل ٿو ڪري تہ "ابريز" جو صاحب چوي ٿو:

قلت الشيخ رضي الله تعالىٰ عنه ان علماء الظاهر من المحدثين وغيرهم

---

[1] الدر المكنونات، مكتوب 310، صہ 373.

[2] صحيح البخاري، كتاب الايمان، باب سوال جبريل النبي ﷺ عن الايمان و الاسلام، الحديث: 50، 19/1.

[3] جواهر البحار، منهم الغوث الكبير سيدي عبد العزيز الدباغ، كلام علىٰ البرزخ وان روح سيد الوجود ...الخ، 669/2.

اختلفوا في النبي صلى الله عليه وآله وسلم هل كان يعلم الخمس؟ فقال رضي الله تعالىٰ عنه: كيف يخفى امر الخمس عليه صلى الله عليه وآله وسلم والواحد من اهل التصرف من امته الشريفة، لايمكنه التصرف الا بمعرفة هذه الخمس.[1] اه

(ترجمو: مون شيخ رضي الله تعاليٰ عنه کي چيو، تحقيق اهل حديث جي ظاهر عالمن ۾ ٻين اختلاف ڪيو اٿن حضرت ﷺ بابت تہ ڇا حضرت ﷺ جن پنجن جو علم ڄاڻتو هوائين؟. پوءِ شيخ رضي الله عنه فرمايو تہ: ڪهڙي طرح پنجن غيبن جو امر حضرت نبي ڪريم ﷺ تي ڳجهو رهندو؟ حالانڪ امت سڳوري مان ڪو هڪڙو اهل تصرف جو آهي، جو انهن پنجن جي سڃاڻڻ کان سواءِ تصرف ڪري سگهي ۽ پنهنجو حڪم هلائي سگهي.)

هي سڀ عبارتون ۽ ٻيون عبارتون "جلاء العينين" ۾ نقل ڪيون اٿم. ۽ جناب شاه صاحب حافظ القرآن، حاج الحرمين الشريفين، مولانا سيد اسد الله شاه حسيني دام شرفه وفيوضه "هديه اسديه" ۾ چڱيون عبارتون اهل ڪشف وارن جون ذڪر ڪيون آهن. فعليک بمطالعته حتى يظهر الحق من الباطل (پوءِ تنهنجي مٿان اُهو ڪتاب مطالعو ڪرڻ ضروري آهي تہ جيئن باطل کان حق ظاهر ٿي پوي).

الحمد لله هاڻي معلوم ٿيو تہ اهي سڀ...... جيڪي حضرت خواجه صاحب فرمايون، تن جي حق ۾ (مولوي عبد الڪريم) درس مسئلہ موافق ۽ متحد الڪلمة آمده اند برابر موافق ۽ متحد الڪلمة انهيءَ سُخن تي آهن، جيڪو اهل سنت وارا چون ٿا. بر خلاف وهابين خذلهم الله تعالىٰ (الله تعاليٰ انهن کي خوار ڪري) جي، جيڪي چوندڙ آهن تہ شيطان جو علم نبي ڪريم جي علم کان وڌيڪ هو. العياذ بالله تعالىٰ منه (انهيءَ قول کان الله تعاليٰ جي پناهہ).

قال: مولانا الممدوح چہ مانع آنکہ بماکان ومایکون دارد چرا قدرت ماکان ویکون ازو مسلوب شود.

اقول: ظاهر هن عبارت جو هن طرح آهي تہ علم ما كان وما يكون ڪو نہ هون. سچ،

---

[1] الابريز، الباب الثاني في بعض الآيات القرآنية التي سئلناه عنها...الخ، صـ 241.

علم ما كان وما يكون جو ذاتي ڪونہ هُون. ۽ سڀ علم جنهن ڪري علم الاهي سان مساوي (برابر) ٿئي، ڪو نہ هُون. خواجه صاحب جي مراد بہ اها آهي. نہ مراد اِٿس تہ علم ما كان ويكون جو عطاء يعني بالعرض بہ نہ هُون ؛ ڇو تہ مٿان فرمايو اٿن:"*علمے کہ مخصوص باو تعالیٰ است جل مجدہ یک صفت است از صفات او تعالیٰ وتقدس ـــــ الخ*" (يعني جيڪو علم الله تعاليٰ سان مخصوص آهي، اهو الله تعاليٰ جي صفتن کان هڪ صفت آهي).

۽ مخفي (ڳجهو) نہ آهي تہ اهو علم ذاتي آهي ۽ علم عطائي حضرت باري تعاليٰ جي صفت نہ آهي بلڪ مخلوقن جي صفت آهي. ۽ مخلوقن جي صفت کان باري تعاليٰ جل شانہ پاڪ آهي.

۽ حضرت خواجه صاحب جي نہ ڪا مراد هي آهي تہ تورڙو علم غيب جو حاصل هُون، شيطان کي گهٽو حاصل هو. جيئن وهابي چوندا آهن. ڇو تہ حضرت خواجه صاحب پاڻ مٿان فرمايو آهي تہ:"*مرکز دائرہ وجود ذات شریف او است ومنبع فیض حضرت باری تقدس وتعالیٰ صفات منیف او اصل الاصول وعین العیون وسر مکنون وکنز مخزون وجود مبارک حضرت مصطفیٰ است ـــــ الخ*"

پوءِ اهو وجود مسعود، جنهن جي تعريف ۾ ساراهہ ۾ حضرت خواجہ صاحب مٿيون ڪلام فرمايو آهي. تنهن جو علم شيطان جي علم کان گهٽ هوندو ڇا؟ ۽ حضرت جي مراد اها هوندي ڇا؟ يا اها هوندي ڇا تہ رڳو اُهي غيب، جيڪي متعلق بالرسالت آهن، سي سندن (ﷺ) کي معلوم ڪرايل آهن بس ٻيا نہ؟ العياذ بالله تعاليٰ (الله تعاليٰ جي پناهہ).

قال: *اما آں قدر افراط کہ روی علیہ الصلاۃ والسلام ـــــ الخ*

اقول: الوهيت جي درجي کي تڏهن رَسڻ (پهچڻ) ٿئي، جڏهن خدا تعاليٰ جي ذات ۾ شريڪ ڇئجي. يا خدا تعاليٰ جون صفاتون، ٿن ۾ شريڪ ڪجن. ۽ افراط بہ تڏهن آهي. ۽ هي جو اسان چوندڙ آهيون تہ خدا تعاليٰ سان ذات پاڪ ۾ شريڪ نہ آهي. الله

تعاليٰ واجب الوجود آهي. ۽ پاڻ (ﷺ) ممڪن الوجود آهن. الله تعاليٰ مالڪ آهي، پاڻ مملوڪ آهن. عبده ورسوله سندن صفت آهي. ۽ علم ذاتي خاص خدا تعاليٰ جي صفت آهي. ۽ علم عطائي خدا تعاليٰ جي صفت نہ آهي. ۽ جيڪڏهن (عطائي صفت) ٻين جي صفت هوندي تہ شرڪ نہ ٿيندو. باقي اهو عقيدو رکڻ تہ ما كان وما يكون سڀ علم الاهي ما كان وما يكون جو علم محمدي سان مساوي (برابر) آهي، سو اگرچہ خلاف واقع آهي. مگر تنهن هوندي بہ انهيءَ ۾ افراط ۽ شرڪ نہ آهي ؛ ڇو تہ ذاتي عطائي جي وچ ۾ فرق آهي. كما مرّ (جهڙي طرح گذريو آهي). بعض اهل سنت جيڪي انهيءَ طرح چئي چڪا آهن، ٿن تي شرڪ جو حڪم ڪونہ ڪيو اٿن. جيئن تہ شيخ عبد الحق جي عبارت ۽ شيخ پير صاحب (مهر) علي گولڙي وارن جون (عبارتون) تنهن تي دلالت ٿيون ڪن. شيخ عبد الحق جي عبارت اُها آهي، جيڪا "مدارج النبوة" كان "كحل البصر" ۾ نقل ڪئي اٿم. يعني هي عبارت:

واز بعضے صلحاء از اہل فضل شنیده شده است که بعضی عرفا کتابی نوشته واثبات کرده که آنحضرت ﷺ را تمام علوم الٰہی معلوم ساختہ بودند۔ وایں سخن بظاہر مخالف بسیار از ادلہ است، تا قائل آں چہ قصد کرده باشد، واللّٰہ تعالیٰ اعلم۔[1] اھ

(ترجمو: ۽ ڪجهہ اهل فضل صالحن كان معلوم ٿيو آهي تہ بعض عارفن هڪ ڪتاب لکيو آهي جنهن ۾ ثابت ڪيو آهي تہ نبي ﷺ کي تمامي علوم الاهي ڏنا ويا آهن ، هي ڳالهہ بظاهر گهڻن دليلن جي مخالف آهي. مگر قائل ان مان ڇا مقصد ورتو آهي الله تعاليٰ ئي ڄاڻي ٿو.)

۽ پير گولڙي واري عبارت هي آهي:

آرے علم رسول بشری یاملکی را مساوی علم الٰہی دانستن وفقط در بالذات وبالواسطہ متمیز

---

[1] مدارج النبوة، باب پنجم در ذكر فضائل وي ﷺ ، وصل خصائص آنحضرت ﷺ ، 144/1.

نگاشتن بعید است از صواب، قال اللہ تعالیٰ: وَلَا يُحِيْطُوْنَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهٖ اِلَّا بِمَا شَاءَ۔ [1] اھ

(ترجمو: البت رسول توڙي انسان هجي يا فرشتو، پنهين جو علم الله تعاليٰ جي برابر ڄاڻڻ ۾ انهيءَ برابري ۾ فقط علم بالذات ۽ بالواسطه جو فرق رکڻ ۾ اهو عقيدو رکڻ سڌي راهه کان پري آهي. الله تعاليٰ فرمائي ٿو ته: ۽ اهي ڪنهن به شيءِ سان ان جي علم کي احاطو نه ٿا ڪري سگهن.)

قال: زیر آنکہ علم ماکان ومایکون حاصل حضرت رسالت خاتمیہ صلی اللہ علیہ وسلم۔۔۔۔ الخ۔

اقول: هن خدشي جو جواب "جلاء العينين" ۾ خوب طرح بيان ڪيو اٿم ۽ ست جواب ڏنا اٿم. نه تو ڏِسين جو وري وري قصا نبين جا قرآن شريف ۾ آيا آهن. پوءِ ٿن کي ڪو به تحصيل حاصل جي چوي ٿو؟ ڪلا و حاشا! پوءِ وڃي "جلاء العينين" کي مطالعو ڪر ته شُبهو وڃي.

قال: کسے کہ از معلومات خود چیزے بیان فرماید، آنرا رسول گفتن محض لغو خواہد بود۔

اقول: آرے اگر از معلومات عطائی باشد پس در رسول گفتن چہ اشتباہ است۔

قال: دریں وقت آنچہ مستحضر ذہن است چندیں سہ نصوص۔۔۔۔ الخ۔

اقول: اثبات بعد نفی تخصیص می بخشد ولے مراد از نفی در آیت نفی بالذات است۔ جيئن ته "جلاء العينين" ۾ انهيءَ باب ۾ تفسيرن ۽ ڪتابن وغيره جون عبارتون آنديون اٿم. پوءِ تخصيص مقيد بالذات آهي. يعني ڄاڻ ته غيب بالذات خاص خدا تعاليٰ آهي نه ٻيو. ۽ اهو سُخن حق آهي. حضرت ﷺ يا ڪو ٻيو نبي ڄاڻندڙ بالعرض والعطاء آهي. فتدبر (پوءِ غور ۽ فڪر ڪر).

قال: "وَلَوْ كُنْتُ اَعْلَمُ الْغَيْبَ" [الاعراف: 188] الآية.

اقول: انهيءَ جو جواب به انهيءَ طرح جيئن ته "شفا" قاضي عياض جي، ۽ انجو شرح "خفاجي"، تنهن کان "جلاء العينين" ۾ نقل ڪيو اٿم:

---

[1] اعلاء كلمة الله، صـ 118.

هذا لا ينافي الآيات الدالة على انه لايعلم الغيب الا الله، وقوله: وَلَوْ كُنْتُ اَعْلَمُ الْغَيْبَ لَاسْتَكْثَرْتُ مِنَ الْخَيْرِ. فأن المنفي علم من غير واسطة، اما اطلاعه صلى الله عليه وسلم باعلام الله تعالىٰ فامر متحقق لقوله تعالىٰ: فَلَا يُظْهِرُ عَلَى غَيْبِهِ اَحَدًا.[1]

(ترجمو: حضرت رسول مقبول ﷺ جو غيب تي مطلع ٿيڻ، نٿو مخالف ٿئي آيتن شريفن کي، جيڪي دلالت ڪندڙيون آهن هن سُخن تي "وَلَوْ كُنْتُ اَعْلَمُ الْغَيْبَ" [الاعراف: 188] الآية، ترجمہ: تہ جي هجان ها جو آءٌ غيب کي ڄاڻان ها تہ البتہ خير کي گهڻو (جمع) ڪريان ها. اهہ، ڇو تہ انڪار ڪيل علم غيب جو تنهن مان مراد آهي تہ واسطي ۽ وسيلي کانسواءِ الله تعاليٰ ٿو ڄاڻي. ۽ حضرت جن ﷺ جو غيب تہ الله تعاليٰ جي ڄاڻائڻ سان آهي، پوءِ امر ثابت آهي؛ ڇو تہ الله تعاليٰ فرمايو آهي: "فَلَا يُظْهِرُ عَلٰى غَيْبِهٖٓ اَحَدًا. اِلَّا مَنِ ارْتَضٰى مِنْ رَّسُوْلٍ".)

۽ ٻنهين جو ٻيو جواب هي بہ آهي تہ مراد علم بالاصالة آهي. يعني سڀ شيءِ جو علم جيترو علم الله تعاليٰ کي آهي اوترو ٻيو ڪو بہ نہ ٿو ڄاڻي سواءِ الله تعاليٰ جي. جيئن تہ اهو جواب بہ ڪتابن کان "جلاء العينين" ۾ آندو اٿم.

ٽيون جواب تہ اهو تواضع آهي. جيئن تہ تفسير "خازن" کان تفسير "روح المعاني" واري نقل ڪيو آهي انهيءَ آيت شريف جي بيان منجهہ. پوءِ جنهن شخص کي علم غيب جو ذاتي نہ هوندو ۽ علم تمام اشياء جو نہ هوندو جيترو الله تعاليٰ کي آهي ۽ واٽ تواضع جي بہ رکندڙ هوندو، سو جيڪڏهن انهيءَ طرح چوندو تہ تجويز ڪذب جي سندس باري ۾ هرگز نہ ٿيندي. كما لا يخفيٰ (جهڙي طرح ڳجهو نہ آهي).

اهي وهابي آهن جو الله تعاليٰ جي ڪلام ۾ تجويز امڪان ڪذب جي رکن ٿا.

قال: "وَمَآ اَدْرِيْ مَا يُفْعَلُ بِيْ وَلَا بِكُمْ" [الاحقاف: 9].

---

[1] نسيم الرياض، القسم الاول، الباب الرابع، فصل ومن ذلک ما اطلع عليہ من الغيوب، 149/4.

اقول: متان توکي معلوم ٿي آيو تہ اِها آيت شريف منسوخ آهي. اهو تڏهن فرمايو اٿس، جو اڃان آيت شريف "لِيَغْفِرَ لَكَ اللّٰهُ" [الفتح: 2] نازل نہ ٿيئي. ۽ ٻيو ۽ ٽيون جواب مٿيان ساڳيا آهن. يعني نفي بالذات آهي. ٻيو تہ تواضع جي واٽ آهي.

قال: وآنچہ در صحيحين .....الخ.

اقول: قال في "التقديس الوكيل" ("تقديس الوكيل" ۾ چيائين تہ):

واما الاستدلال بقصة الافک وغيره فهي ايضا لا ينافي مدعائنا لانا لانقول انه صلى الله عليه وسلم عالم الغيب بنفسه كما مرّ ولا نقول ايضا انه عليه الصلاة والسلام من ابتداء النبوة اعطي له جميع العلوم بل اعطي ما لابد منه حسب الحاجة كما انزل عليه القرآن تدريجا بطريق النجوم.[1]

(ترجمو: افک واري قصي کان دليل وٺڻ بہ اسان جي مدعيٰ لاءِ منافي نہ آهي؛ ڇو تہ اسان ائين نہ ٿا چئون تہ نبي ﷺ پنهنجو پاڻ غيب دان آهن. جيئن تہ مٿي گذريو آهي. ۽ نہ ئي اسان هن طرح چئون ٿا تہ سندن ابتداءِ نبوت کان ئي سمورو علم حاصل ٿيو اٿن. بلڪ جنهن جنهن شيء جي سندن حاجت هئي، ان جو علم سندن عطا ڪيو ويو. جهڙي طرح قرآن شريف آيت آيت ٿي ڪري نازل ٿيو آهي.)

هي فقير حسن الله عفي عنه چوي ٿو تہ "تقديس الوكيل" واري جي راءِ اگرچہ اها ئي آهي. مگر مخفي نہ آهي تہ حديث شريف "فتجلّىٰ لي كل شيء"[2] ۽ حديث شريف "فعلمت ما في السمٰوات والارض"[3] اهي خواهش ٿيو ڪن تہ يڪدفعہ سندن علم حاصل ٿيو آهي.

تڏهن جواب هنن دليلن جو هي چئي سگهون ٿا تہ استغراق جي سببان

---

[1] تقديس الوكيل، الاعتراض الرابع، صہ 168.

[2] مشكواة المصابيح، كتاب الصلاة، باب المساجد ومواضع الصلاة، الفصل الثالث، الحديث:748، 232/1.

[3] مشكواة المصابيح، كتاب الصلاة، باب المساجد ومواضع الصلاة، الفصل الثاني، الحديث:725، 225/1.

حضرت ﷺ جن کان جيڪڏهن ڪي سُخن وسري ويندا هجن جنهن ڪري وري حاجت نازل ڪرڻ جي ٿئي ته اهو ڪو بعيد نه آهي. ”نسي آدم فنست ذريته“[1] موجب انسان سان ويسر پڻ لاڳو آهي. جيئن ته اهو بحث به ”جلاء العينين“ ۾ آندو ويو آهي.

يا تواضع جي سببان ڄاتل کي اڻ ڄاتل ڪري وحي جي منتظر ٿيڻ. سو به نه ٿو چئي سگھجي ڇا؟ والله تعالىٰ اعلم بالحق والصواب

تمت بالخير والعافية، والحمد لله على ذالك

---

[1] الدر المنثور بالتفسير بالماثور، سورة الاعراف، تحت الآية: 173، 603/3.

جلاء العينين

في

اظهار ثبوت علم الغيب لسيد الثقلين ﷺ

مصنف

فقيهِ سنڌ علام مفتي قاضي

مخدوم حسن الله پاٽائي نوّر الله مرقده

(ولادت: 1850ع / وفات: 1920ع)

تحقيق تخريج

مفتي محمّد عبد الله فهيمي

اعوذ الله من الشيطان الرجيم بسم الله الرحمٰن الرحيم

سبحانك لاعلمنا الا ما علمتنا انك انت العليم الحكيم ونصلي ونسلم ولا حول ولا قوة الا بالله العلي العظيم.

حمد ۽ صلواة جي بعد، چوي ٿو هي ٻانهو ضعيف حسن الله وينل شهر پاٽ ۾، اصل نالو تنهن شهر جو "پاتر" آهي. هاڻي عرف ۾ "پاٽ" ٿو چئجي. منه عفي عنه، پٽ مخدوم مرحوم وهب الله، پٽ مخدوم مرحوم عبد الواسع صديقي قادري سيوستاني جو اولاد حضرت مسيح الاولياء العارف بالله تعاليٰ شيخ عيسيٰ جند الله پاٽائي برهانپوري قدس سره جي، اُهو حضرت مسيح الاولياء اولاد حضرت آخر الشيوخ شيخ شهاب الدين سهروردي عليه الرحمة والغفران جي هئو.

علم غيب جي مسئلي جي بابت ته حضرت رسول ڪريم سيد المرسلين محبوب رب العالمين خاتم النبيين صليٰ الله عليه وآله وسلم کي حاصل هيو ۽ آهي يا نه؟ اگرچه قديم زماني ۾ اهل علم جي وچ ۾ گفتگو هلندڙ هيو. هن سبب هڪ عالم نالي "ابن تيميه" فزوعات ۾ حنبلي مذهب رکندڙ 703ھ ۾ وفات ڪندڙ مسلمانن اهل سنت و جماعت جي رواج برخلاف هڪ بدعت بڇڙي پيدا ڪئي هئي، جيڪا اڄ تائين فرقي وهابي ۾ جاري ۽ هلندڙ آهي. ۽ عبدالوهاب جو پٽ محمد نجدي جيڪو رئيس وهابي آهي، وفات ڪندڙ 1207ھ ۾، سو به سندس عقيدن باطلن مخالفن اهل سنت و جماعت جو تابع ٿيو. اِها بدعت بڇڙي هي آهي ته حضرت سيد المرسلين وشفيع المذنبين رحمت العالمين ﷺ جي زيارت لاءِ سفر نه ڪيو ۽ سندس ﷺ کان فرياد رسي جي طلب نه ڪجي. تنهن تي اهل سنت و جماعت جي عالمن سڀني رد ڪيا ۽ ڪتاب جوڙيا. شڪر الله تعاليٰ سعيهم آمين، تِن عالمن سڀني اهل سنت وارن مان هڪ امام سبڪي شافعي مذهب رکندڙ هو. جنهن ابن تيميه جي رد ۾ ڪتاب نالي "شفاءُ السقام في زيارت خير الانام عليه الصلوٰة والسلام" جوڙيو. پوءِ ابن تيميه جي شاگرد شمس الدين پٽ عبدالهادي جيڪو حنبلي مذهب

رکندڙ ”شفاءُ السقام“ تي پنهنجي استاد جي همراهيءَ لاءِ رد ۾ (ڪتاب) جوڙيو. نالو پنهنجي ڪتاب جو ”الصارم المبکي في الرد علی الامام السبکي“ رکيائين.

۽ اسان جي هن زماني ۾ ملڪ سنڌ منجهه وهابين جي ٽولي جي پيدا ٿيڻ، جن جو پيشوا حاجي عثمان ويٺل ڪاهي تعلقہ نوشهرو فيروز جو هو. پڻ اُهو گفتو جيڪو علم غيب بابت حضرت سيد المرسلين خاتم النبيين صليٰ الله تعاليٰ عليہ وآلہ واصحابه وسلم جي هلندڙ هو پر ظهور ۽ شيوع (ڦهلاء) نہ هُوَس، جيترو هن سال (سنہ) 1330ھ ۾ شهر ڪراچي ۾ ظهور ٿيو اٿس.

ٻُڌڻ ۾ آيو آهي تہ طرفين جا مسلمان عالم سگورا جنگيون ڪري وڃي حاڪمن ۾ پيا ۽ هڪ ٻئي تي ڪفر جو حڪم ڏيڻ لڳا. حالانڪ اهل قبلي جي تي بغير ڪنهن ڪفر جي قوي سبب، ڪفر جو حڪم ڏيڻ شريعت نبوي عليٰ صاحبها التحية والتسليم ۾ منع آهي، جيئن تہ اهل علم تي مخفي (ڳجهو) نہ آهي. اِنَّا لِلّٰهِ وَ اِنَّآ اِلَيْهِ رٰجِعُوْنَ.

۽ هن مسڪين قليل العلم ڏي رائيي پُڇڻ ۽ تصحيح ڏيڻ بابت هڪ طرف تِن مان لکڻ شروع ڪيو پر عدم فراغت جي سببان، ڪِن تعلقاتن دنيوين (جي ڪري) گهڻي تڪليف مون کان نہ ٿي سگهي، باقي بہ ٽي سِٽون لکي روانيون ڪَيم، جِن جو حاصل مطلب هي آهي تہ ”علم غيب جو حضرت صليٰ الله تعاليٰ عليہ وآلہ واصحابه وسلم جن کي الله تعاليٰ حاصل ڪرايو آهي ۽ سڀ غيب ”ماڪان وما يڪون“ حتيٰ (ڪہ) پنجن اُمورن وارو پاڻ ڪريمن صليٰ الله تعاليٰ عليہ وآلہ واصحابه وسلم ڄاتو هوائون. پر هميشہ نہ. بلڪ ڪِن وقتن ۾، سو بہ الله تعاليٰ جي ڄاڻائڻ سان، نہ بالذات والاستقلال، يعني علم غيب عطائي هوَن، نہ ذاتي؛ ڇو تہ علم ذاتي خاص خدا تعاليٰ جل شانه جي صفت پاڪ آهي.“

تنبيهہ: سڀ غيب هن سبب (جي ڪري) ٿو چئجي، جو منڪرن علم غيب جي مان

(1) هڪڙو اهڙو قسم آهي، جو چون ٿا تہ حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن کي

هڪ زرو بہ علم غيب جي مان حاصل نہ هيو. ڇو تہ وحي سان جيڪي معلوم هُوَن، سو غيب نہ چئبو.

(2) ۽ هڪڙو اهڙو بہ قسم آهي، جو چون ٿا تہ رڳو اُهو علم غيب جو حاصل هُوَن، جيڪو رسالت سان لاڳاپو رکندڙ هيو. يعني جيڪي حڪم شرعي خلق کي پهچائڻا هُوَن يا مقدمات و متعلقات ٿن جا، سي ڄاتائون ۽ بس. ۽ پنج غيب جي آيت شريف اِنَّ اللّٰهَ عِنْدَهٗ عِلْمُ السَّاعَةِ[لقمان: 34] الآية، ۾ آهن سي بہ نہ ٿي ڄاتائون.

هاڻي مطلب غيب جو متعلق بہ رسالت هجي يا نہ، سو سڀ سندن معلوم ڪرايل هيو. ۽ پنج غيب آيت شريف بہ سندن ڄاڻايل هو.

۽ منڪرن جو چوڻ تہ وحي سان جيڪي معلوم هُوَن سو غيب نہ چئبو يا قيد متعلق بہ رسالت جو قرآن شريف مان معلوم ٿو ٿئي ۽ ذڪر پنجن غيبن جو آيت شريف ۾ ۽ تفسير تِن جو حصر سان، حديثن شريفن ۾ تہ"لايعلمها الا الله" سو دلالت ٿو ڪري تہ خدا تعاليٰ کانسواءِ ٻيو انهن پنجن کي ڪو نہ ٿو ڄاڻي.

جواب اِنهن ٽن سُخنن جو ان شاءَ الله تعاليٰ اڳتي تفصيل وار ڪتابن جي حوالي سان بيان ڪبو. ۽ هن لاءِ سڀ غيب نہ ٿو چئجي تہ علم الاهي ۽ علم نبوي محمدي عليہ الصلواة والسلام برابر ۽ هڪ جيترو آهي. ڇو تہ اِهو عقيدو نصوصن صريحن ۽ اعتقاد اهل سنت ۽ جماعت جي سان مخالف آهي. كما لا يخفيٰ (جهڙي طرح ڳجهو نہ آهي). انتهيٰ يعني پوري ٿي تنبيهہ.

۽ بہ حديثون شريف مٿين دعويٰ جي ثابتيءَ لاءِ "صحيح بخاري شريف" کان نقل ڪري مُڪيم (موڪليم) ۽ هڪ عبارت "تفسير روح البنيان" جي بہ. هڪ حديث شريف تِن مان باب التعوذ من الفتن ۾ آهي، جنهن جو حاصل مورد سميت هي آهي تہ:

هڪ ڏينهن اصحاب سڳورا رضي الله عنهم حضرت صلي الله تعاليٰ وآلہ وصحبہ وسلم جن کان مسئلا پڇڻ لڳا، جن ما ڪِن مسئلن پڇڻ جي حاجت هئي ۽

ڪِن جي پڇڻ جي حاجت ڪا نہ هئي. پوءِ حضرت صلي الله تعاليٰ وآله وصحبه وسلم جن جواب ڏيندي منبر شريف تي چڙهي فرمايائون:

لاتسئلوني عن شيء الا بينت لکم[1]

"قسطلاني شرح صحيح بخاري" هيٺان لفظ شيء جي لکيو اٿس:

من الغيب[2].

هاڻي حديث شريف جو "قسطلاني" جي عبارت سميت ترجمہ هي ٿيو تہ: نہ پڇو توهين مون کان ڪنهن شيء جي باري ۾ جيڪا غيب جي هجي، مگر بيان ڪندس تنهن کي توهان لاءِ. انتهيٰ

اِتاهون معلوم ٿيو تہ سڀ ڪنهن شيءِ غيب جي، جو علم الله کين عطا فرمايو هئو. نہ تہ هوند بيان ڪهڙي طرح ڪن ها؟ ڇو تہ لفظ "شيء" جو قاعدي علم نحو جي ڪري نڪره آهي. ۽ متانس لفظ "لا" جي معنيٰ نفي جي بخشيندڙ آيل آهي. ۽ قاعدو علم نحو جو ۽ علم اصول فقہ جو هي آهي تہ "نڪره نفيءَ جي هيٺان عموم جي معنيٰ پيدا ٿو ڪري". انتهيٰ

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري تہ عبارت باب التعوذ من الفتن جي، جنهن کي اهل حديث جي اصطلاح ۾ "ترجمو" چوندا آهن. دلالت ٿي ڪري تہ مراد اِنهن شين مان "فتنا" آهن جيڪي پوءِ ٿيڻا آهن.

جواب: تنهنجو هي آهي تہ: مراد لفظ "شيء" مان هتي عام آهي؛ ڇو تہ انهي حديث شريف ۾ هيءُ بہ آيل آهي تہ: هڪ شخص سوال ڪيو.تہ پيءُ منهنجو ڪهڙو آهي يا رسول الله صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم؟ پاڻ فرمايائون تہ: پيءُ تنهنجو فلاڻو آهي[3]. حالانڪہ اُهو واقعہ تہ فِتنن مان نہ آهي. ۽ حديث شريفن جي ترجمن ۾ لازم ناهي تہ سڀ مضمون حديث شريفن جا ترجمن ساڻ پورا هجن. هڪ جزو سڄي

---

[1] صحيح بخاري، كتاب الفتن، باب التعوذ من الفتن، الحديث:7089، 53/9.

[2] ارشاد الساري، كتاب الفتن، باب التعوذ من الفتن، تحت الحديث:7089، 187/10.

[3] صحيح بخاري، كتاب الفتن، باب التعوذ من الفتن، الحديث:7089، 53/9.

حديث شريف مان ترجمي سان پورو آيو تہ بس (ڪافي) آهي. جيئن تہ انهيءَ ڪم جي واقفن تي مخفي (ڳجهو) نہ آهي.

سوال: هيءُ بہ قاعدو اصول فقہ جو آهي تہ ”سڀ ڪنهن عام مان ڪي فرد نڪتل هوندا آهن“. پوءِ ڄاتو (معلوم) ٿيو تہ ڪي شيون حضرت صلي الله عليہ وآله وسلم جن کي ڄاتليون نہ هيون ۽ نڪي هونديون، بيان تن جو ڪن ها.

جواب: چوندس تہ: سچ، الله جو علم وسيع آهي، گهڻو ڪشادو آهي ۽ بي نهايت آهي. حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن جي علم کان پوءِ ڪيترائي معلومات خدائي جل شانه حضور ﷺ جن کي معلوم نہ هيو. وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِّنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ [البقرة: 255] تنهن تي گواه ڪافي ۽ شاهد وافي آهي. پوءِ اُهي علم جا فرد هن قاعدي موجب ”شيء“ مان نڪتل ٿيا، ڪما لايخفي (جيئن ڳجهو نہ آهي). هائو اُهو سوال ٿَن (اُنهن) تي ٿيندو جيڪي دعوي مساوات (برابري) جي ڪندڙ هجن ۽ اسان تہ دعوي مساوات جي نٿا ڪريون. جيئن تہ مٿان توکي معلوم ٿي آيو. والله تعالي اعلم بالصواب.

۽ بي حديث شريف باب الصلواة النساءِ مع الرجال في الڪسوف ۾ آهي:

مامن شيءٍ ڪنت لم اره الا قد[1] رائيت في مقامي هذا حتى الجنة والنار[2]

ترجمہ: ڪا شيءِ ناهي جيڪا نہ ڏٺي هيم اڳ ۾، مگر ڏٺم اُن کي پنهنجي بيهڻ واري جاءِ ۾، ايستائين جو ڏٺم بهشت ۽ دوزخ کي. انتهي

اُتاهون معلوم ٿيو تہ انهيءَ جاءِ بيهڻ جي ۾ سيڪا شيءِ جيڪا ڏسڻ سان تعلق ٿي رکي. ۽ اڳ حضرت صلي الله علي وسلم جن تنهن کي نہ ڏٺو هئائون، سا الله تعالي حضرت جن کي ڏيکاري ۽ جيڪي عالِم انهيءَ حديث شريف ”لم اره“ جي

---

[1] تنهي قلمي نسخن ۾ ”وقد“ لکيل آهي، جڏهن تہ صحيح بخاري ۾ ”قد“ لکيل آهي، تنهن ڪري متن ۾ صحيح بخاري مان تصحيح ڪندي ”قد“ کي برقرار رکيو ويو آهي.

[2] صحيح بخاري، ابواب الڪسوف، باب صلاة النساء مع الرجال في الكسوف، الحديث:1053، 37/2.

معنيٰ "**لم اعلمه**" ۽ "**رايته**" جي معنيٰ "**علمته**" ڪندا، سي چوندا تہ انهيءَ حديث شريف ۾ بہ متين حديث شريف وانگر معلوم ٿيو تہ سيڪا شيءِ جيڪا ڏسڻ سان لاڳو هجي يا نہ. تنهن سڀ جو علم الله تعاليٰ حضرت ﷺ جن کي انهيءَ بيهڻ واري جاءِ ۾ عطا فرمايو. والله تعالىٰ اعلم

۽ عبارت "روح البيان" جي هي آهي جيڪا قرآن شريف جي آيت "اِنَّ اللّٰہَ عَلِيۡمٌ خَبِيۡرٌ" [لقمان: 34] جي بيان ۾ آندي اٿس:

وما روي عن الانبياء والاولياء من الاخبار بالغيوب، فبتعليم الله تعالى، اما بطريق الوحي اوبطريق الالهام والكشف.[1] **انتهىٰ.**

يعني تہ نبين ۽ ولين جيڪي غيب جون خبرون ڪيون آهن، سي الله تعاليٰ جي سيکارڻ سان ڪيون اٿن، وحي يا الهام جي واٽ سان.

(**سوال:**) جيڪڏهن سوال ٿئي تہ حديث شريف "**مامن شيء كنت لم اره الا قد رائيته**" جي انهي ۾ لفظ "شيء" جو عام نہ آهي. يعني تنهن ۾ ٽي قيد پيل آهن.

هڪ قيد "**وعدتم**" ۽ "**تولجونه**" جو. ڇو تہ: "**صحيح مسلم**" ۾ جيڪا انهيءَ [سان][2] حديث شريف جو مضمون آهي، تنهن ۾ اِهي قيد پيل آهن. مطلب ٽِن قيدن جو هي آهي تہ جن شين جو توهان سان واعدو ٿيل آهي، تنهن ۾ اوهين داخل ٿيندؤ سي شيون ڏنم.

۽ ٻيو قيد هي آهي تہ اُهي شيون ڏنم جن جو ڏسڻ صحيح ۽ درست آهي. اِهو قيد عقل جي موجب آهي; ڇو تہ جيڪا شيءِ ڏسڻ ۾ نہ ايندي آهي سا ڪهڙي طرح ڏسي سگهبي؟

۽ ٽيون قيد هي آهي تہ اُهي شيون ڏنم جن جو ڏسڻ لائق آهي سڀان

---

[1] روح البيان، سورة لقمان، تحت الآية: 34، 105/7.

[2] نسخي "ج" مان واڌارو ڪيو ويو آهي، جڏهن تہ اِهو لفظ نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ نہ آهي.

حاصل هجڻ نفعي دين يا دنيا جي. ۽ اهو قيد موجب عُرف جي پيل آهي؛ ڇو ته جن سان نفعو نه هوندو سي لائق ڏسڻ جي نه آهن. شرحن جي تقريرن مان اِهي قيد معلوم ٿا ٿين.

جواب: پهرئين قيد جو چوندس ته امام شافعي رحمة الله عليه جي مذهب ۾ آهي **تخصيص الشيء بالوصف يدل على نفي الحكم عن ما عداة** يعني ڪنهن شيءِ عام جي تخصيص ڪبي ڪنهين وصف ساڻ ته تنهن مان معلوم ٿيندو ته جيڪڏهن اُها وصف نه هوندي ته پوءِ اُتي اُهو حڪم نه آهي ۽ امام اعظم رضي الله عنه جي مذهب ۾اِهو قاعدو نه آهي جيئن ته اصول فقة ۾اِن جو بحث ڪشادو ڪيل آهي. پوءِ اسين پنهنجي مذهب حنفيءَ موجب چئي سگهون ٿا ته اگرچه "صحيح مسلم" ۾ اهو قيد پيل آهي ته به دلالت نه ڪندو مٿي نفيءَ ڪرڻ حڪم جي ما سواءِ تنهن جي ڪان ۽ جيڪڏهن ڪٿي اُهو سخن به مڃڻ ۾ آڻجي ته پوءِ چوندس ته انهن حديثن شريفن ۾ اهو قيد پيل آهي جنهن مان نفيءَ حڪم جو ما سواءِ ڪان معلوم ٿيو هجي. مگر ٻين حديثن شريف ۾ جيڪي ٻئي واقعي ۽ ٻي حالت ۾ آيون آهن، تن ۾ ته اُهو قيد ڪو نه آهي ۽ نه ڪي تَن ۾ اهو قيد وجهبو؛ ڇو ته اصول فقہ ۾ مقرّر (ثابت) آهي ته جيڪڏهن واقعو مختلف هوندو ته مطلق کي مقيّد تي حمل نه ڪبو.

جواب ٻئي ۽ ٽئين قيد جو هي آهي ته سوال ڪندڙ جو مقصود هي هوندو ته جبل ۽ وڻ ۽ درياءَ، تِن جو ڏسڻ درست نه آهي يعني ڏسڻ ۾ نه اچي سگهندا ته ڪين لائق آهي ڏسڻ تن جو؟ ڇو ته ڏسڻ مان تن جي ڪهڙو فائدو آهي؟ تڏهن چوندس ته انڪار امر اول جو انڪار امر ظاهر جو آهي ڇو ته ڪهڙي شيءِ آهي جهليندڙ تن جي ڏسڻ کان؟ جنهن ڪري چئجي ته ڏسڻ تن جو درست نه آهي. شايد سوال ڪندڙ جي خيال ۾ هي ڳالهه نه آهي ته الله تعاليٰ قادر آهي ته هڪ ساعت (گهڙي) ۾ اُهي سڀ شيون ڏيکاري. اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ آهي ۽ انڪار امر ثانيءَ جو عقل سان مخالف آهي؛ ڇو ته ڏسڻ ۾ تن جي فائدو آهي. ڏسندڙ لاءِ هي فائدو آهي جو خدا تعاليٰ جي وسيع خلق ڏسي ازدياد يقين جو الله تعاليٰ جي عظمت قدر ۾ ٿيندس. جيئن ته آيت

شريف وَ كَذٰلِكَ نُرِيْٓ اِبْرٰهِيْمَ مَلَكُوْتَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وَلِيَكُوْنَ مِنَ الْمُوْقِنِيْنَ۝ [الانعام: 75] جي تنهن تي شاهد آهي. ۽ ٻڌندڙن لاءِ فائدو آهي جو تن لاءِ خبرون غيب جون ٿينديون ۽ خبرون غيب جون جيڪي صادق مصدوق ڪان صادر ٿين، معجزا آهن، جن سان اطمينان قلبي حاصل ٿيڻو آهي ته سيڪنهن عقل واري تي روشن آهي. والله تعاليٰ اعلم بالصواب.

هاڻي ڄاڻ ته هن مهيني ذوالقعد 1330هه ۾ هتي شهر مٽارين، تعلقه هالن نون جي ۾ زيارت ڪرڻ ۽ دعا پنڻ لاءِ مرشد الانام، فياض خاص وعام، مرشدنا مولانا العارف بالله تعاليٰ جناب حضرت حاجي آقا صاحب خواجه عبد الحليم سرهندي فاروقي مجددي نقشبندي معصومي اصل ڪابلي، هاڻي وينل شهر مٽارين جو عافاه الله تعاليٰ وادام الله تعاليٰ علينا من فيوضاته (آمين) جي حضور انور ۾ آيس ۽ مقصد حاصل ڪيم. پوءِ سندس فرزند ارجمند بخت بلند حضرت صاحبزاده عالي تبار فائق الاقران مجمع الفضائل منبع الفواضل حاج الحرمين الشرفين زاد هما الله تعاليٰ شرفًا وتعظيمًا حاجي ميان غلام مجدد صاحب عرف حاجي پيرزاده صاحب دام فيوضه وشرفه (آمين) هن احقر الانام تي حڪم واجب الامتثال رکيو ۽ فرمايائون ته: اگر چه ٻيا اهل علم جا هن مسئلن ۾ رسالا پيا جوڙين ٿا، پر اُهي مختصر آهن، اُجايل ڪي منجهان ڏؤنه ٿيڻو آهي. توهين هنن ٻنهي دليلن ڪانسواءِ ٻيا دليل به قرآن شريف ۽ حديث شريف ۽ اقوالن عالمن ڀلارن جي مان بيان ڪري هڪ رسالو وڏو سنڌي زبان ۾ اهڙيو جوڙيو. جو علم غيب جي منڪرن لاءِ آئيني اسڪندري جي مثل ٿئي. اميد ته انهيءَ بيماريءَ ڪان شفا لهي قول صحيح جا تابع ٿين. انهيءَ عقيدي ڪان باز اچن، جو بناءَ ٿيل انهيءَ انڪار تي ۽ سواد اعظم جي مخالف آهي. يعني سفر نه ڪرڻ زيارت خير الانام عليه الصلواة والسلام جي لاءِ ۽ طلب نه ڪرڻ صلي الله عليه وآله وسلم ڪان فرياد رسي جي لاءِ. جهڙي طرح ابن تيمئي ۽ سندس شاگرد عبدالهادي جي پٽ جي اِها مراد آهي ۽ تائب ٿين ۽ اهل سنت ۽ جماعت جو رستو وٺن. والله تعاليٰ هو الموفق المعين

تنبيهہ: اگرچہ صاحبزادو ممدوح علم ۽ فهم جي ڪماليت ۾ ممتاز آهي ۽ همعصرن کان فصاحب ۽ بلاغت جي گوءِ پيو کٽي پر سببان ازدحام (هجوم) مريدن ۽ خادمن ۽ مشعول هئڻ بين اُمورن ضرورن جي، فراغت ڪيس ايتري نہ ٿي ٿئي جو انهيءَ ڪم تصنيف جي درپئي (پويان) ٿئي ۽ پاڻ هوندي تصنيف ڪري. تڏهن مسڪين تي اُهو حڪم جاري ڪيائين ۽ پوءِ الله تعاليٰ جل شانه کان استخاره ڪري ۽ خير جي طلب گهري ۽ سوال توفيق خيرالرفيق جو پني هي بہ ٿي ورق جوڙڻ ڪيا اٿم. اِنَّهٗ قَرِيْبٌ مُجِيْبٌ. ۽ نالو هن رسالي جو "**جلاء العينين في اظهار ثبوت علم الغيب**[1] **لسيد الثقلين** ﷺ" ٿو رکان. تنهن ۾ هڪ مقدمہ ۽ هڪ مقصد شامل پنجن سوالن تي جوابن سميت ۽ هڪ خاتمون ان شاءَ الله تعاليٰ آٿيندس. والله تعاليٰ المستعان و عليہ التکلان ولا حول ولا قوة الا بالله العظيم وصلي الله تعاليٰ عليہ وآله وصحبه وسلم.

مقدمہ شامل آهي بہ ٽي سخنن تي:

سخن پهريون: مولوي عبدالحي لکنوي عليه الرحمة "زجر الناس عن شرب الدخان" ۾ فرمايو آهي: تحقيق عالمن ذو القرنين ۽ خضر ۽ تبع ۽ آسيہ ۽ مريم ۽ وغيره (انهيءَ کان علاوه) جي نبوت ۾ اختلاف ڪيو آهي ۽ سڀ ڪنهن جماعت دليل ظني ۽ حديثون شريف احاد پنهنجي دعويٰ جي مٿان بيهاريا آهن. بلڪ گهڻا اهل اسلام جا عقيدا قيامت جي احوالن ۾ ۽ سواءِ انهن جي امرن مشهورن کان ثابت نہ آهن، مگر حديثن شريفن احادن جي. پوءِ جيڪڏهن هجن ها حديثون احاد مطلق غير معتبر تہ البتہ اعتقاد مٿين امورن جو صحيح نہ ٿئي ها.[2] اهہ

---

[1] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ "العلم الغيب" لکيل آهي، جڏهن تہ نسخي "ج" ۾ "علم الغيب" لکيل آهي ۽ نسخي "الف" جي شروعاتي صفحن جي تفصيلي فهرست وارن صفحن تي پڻ "علم الغيب" لکيل آهي ۽ صحيح بہ "علم الغيب" آهي. تنهن ڪري متن ۾ نسخي "ج" ۽ نسخي "الف" مان تصحيح ڪئي وئي آهي.

[2] گهڻي ڳولا جي باوجود "زجر الناس في شرب الدخان" ۾ اها عبارت نہ ملي سگهي. والله

۽ "شرح عقائد" ۾ سوال جواب طرح ڪري ڪم آندو اٿس: **فأن قيل: خبر كل واحد لايفيد الا الظن، وضم الظن الى الظن لايوجب اليقين، قلنا: ربّما يكون مع الاجتماع مالا يكون مع الانفراد.**[1]

ترجمو: پوءِ جيڪڏهن سوال ٿئي ته هر هڪ جي خبر گمان کانسواءِ فائدو نه ٿي ڏئي. گمان کي گمان سان ڳنڍڻ يقين کي واجب نٿو ڪري، جواب ڇونداسون ته ڪڏهن اجتماع وقت اهڙو فائدو آهي جو انفراد جي وقت نه هوندو آهي. اهـ

"نبراس حاشيه شرح عقائد" ۾ اِن عبارت جي هيٺان آندو آهي: پوءِ جائز آهي ته هر هڪ جي خبر گماني هجي، پوءِ خبر سيني جي گڏ يقيني هجي.[2] اهـ

ٻيو سُخن: هي ته امام سُبڪي "شفاء السقام" ۾ فرمايو آهي ته: مسلمانن عالمن ۽ سلفن (سلف) صالحن جو حضرت رسول ڪريم عليه التحية والتسليم جي تعظيم ۽ تڪريم جي واجب هجڻ تي اجتماع ۾ اتفاق آهي ۽ اُن جي تعظيم جي مبالغي ڪرڻ ۾ (به).[3] اهـ

امام سُبڪي رحمة الله تعاليٰ عليه جو غرض انهيءَ عبارت مان هي آهي ته سفر ڪري ڪشالا ڪڍي وڃي حضرت سيد المرسلين صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جي زيارت ڪرڻ ۽ حضور نور عليٰ نور تنهنجي ۾ وڃي استغاثه (فرياد) ڪرڻ ۽ طلب فرياد رسيءَ جي ڪرڻ به تعظيم جو قِسم آهي. پوءِ ڇو نه درست ٿيندي آهي. اهـ

سوال: حضرت سردار ڪريم صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي تعظيم واجب آهي، ۽ سندس مزار مبارڪ جي زيارت مستحب آهي، جيئن ته ڪتاب لکن ٿا. پوءِ زيارت کي تعظيم تي حمل ڪرڻ ڪهري طرح درست ٿيندو؟

جواب: انهيءَ مستجب جي اداءَ سان واجب جو اداءُ پڻ ٿي وڃي ٿو. يعني ڪشالا

---

[1] شرح العقائد النسفية، الخبر المتواتر موجب للعلم الضروري بالضرورة، صد 81.

[2] النبراس، صد 77.

[3] شفاء السقام في زيارة خير الانام، الباب الخامس في تقرير كون الزيارة قربة، صد 242.

ڪيڏي زيارت ڪرڻ سان تعظيم جيڪا واجب آهي اداءَ ٿي چڪي ٿي، اِن جا مثال ڪتابن ۾ گهڻا آهن. حالانڪ زيارت فيض بشارت حضرت سرور ڪائنات مفخر موجودات رحمة العالمين صلي الله تعاليٰ عليہ وآلہ وسلم جي ڪي بعض عالمن حنفين واجب بہ چيو آهي ۽ اِن قول کي تصحيح ڏني آٿن، جيئن تہ "رد المحتار"[1] ۾ آهي.

۽ مُلا علي قاري "شرح شفا" قاضي عياض جي ۾ فرمايو آهي تہ: حديث شريف "**ومن لم يزرني فقد جفاني**" ترجمہ حديث شريف جو "۽ جيڪو منهنجي زيارت نہ ڪندو تہ پوءِ تحقيق ظلم ڪندو مون تي" مان دليل طاقت هجڻ تي زيارت واجب هجڻ ورتو ويو آهي.[2] اهہ.

ٽيون سُخن: ادا هي آهي تہ امام سُبڪيءَ جي انهيءَ ڪلام تي مٿئين شمس الدين "الصارم المبڪي" ۾ اعتراض ڪيو آهي، جنهن جو حاصل هي آهي تہ اهڙو مبالغو ڪرڻ حضرت صلي الله تعاليٰ عليہ وآلہ وسلم جن جي تعظيم ۾ جيڪو وڃي سندس قبر شريف جو حج ڪجي ۽ تنهن کي طواف ۽ سجدو ڪجي ۽ اعتقاد رکجي تہ حضرت صلي الله تعاليٰ عليہ وآلہ وسلم جن غيب کي ڄاڻن ٿا ۽ ڪِن سائلن کي جواب ڏين ٿا ۽ ڪِن کي نہ ٿا ڏين ۽ طالبن جي فرياد رسيءَ جي لاءِ مالڪ آهن، جو خدا تعاليٰ جي اذن کان سواءِ ڪنهن کي ضرر (نقصان) ڪن ۽ ڪنهن کي نفع ڏين ۽ سوال ڪندڙن جا ڪم پورا ڪن ۽ ڏکويلن جا ڏک وڃائن (ختم ڪن)، جنهن کي گُهرن تہ شفاعت ڪن ۽ جنهن کي گُهرن تہ شفاعت نہ ڪن. اِهو سڀ مبالغہ ڪرڻ شرڪ آهي دين مان نڪرڻ آهي.[3] اهہ پورو ٿيو

حاصل ڪلام هي آهي تہ زيارت ڪندڙن جا اهڙا اعتقاد آهن، جيڪي شرڪ کي ٿا رسائن (پهچائن). پوءِ زيارت تي وڃبو ۽ استغاثہ نہ ڪبو. اه

پوءِ شمس الدين جي هن ڪلام مٿان فاضل شيخ يوسف بن اسماعيل

---

[1] رد المحتار عليٰ الدر المختار، كتاب الحج، مطلب في الاستنجاء بماء زمزم، 2/626.

[2] شرح الشفا، القسم الثاني، الباب الرابع، فصل في حكم زيارة قبره...الخ، 2/150

[3] الصارم المنكي، الباب الخامس، تلبيسات واقيسة غير صحيحة من المعترض، صـ346.

نبهاني رحمة الله تعاليٰ عليه ڪتاب "شواهد الحق في الاستغاثة لسيد الخَلق" صلي الله تعاليٰ عليه وسلم ۾ رد ڪيو آهي. جو اهو ڪتاب 1333هـ ۾ جوڙيل ۽ پورو ٿيل آهي. والله دره، تنهن عالم سڳوري شڪر الله تعاليٰ سعيه، انهيءَ پنهنجي ڪتاب ۾ انهيءَ عبارت "صارم مبڪي" جي مٿان جنهن جو حاصل لکي آيس، هن طرح چيو آهي ته: عبدالهادي جي پٽ جي ڪلام ۾ هڪڙا ڪوڙ ۽ بهتان آهن اهل سنت جي مٿان ۽ هڪڙا سچ آهن. جيڪي ڪوڙ آهن، سي هي آهن جو اهل سنت وارن نالي چوي ٿو ته قبر مبارڪ حضرت نبي ڪريم صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جو حج ٿا ڪن ۽ تنهن کي طواف ۽ سجدو ٿا ڪن.[1] انتهيٰ

هي تمام بڇڙو زور ڪوڙ آهي جيڪي فاسق ۽ جاهل آهن تن وٽان به اهڙو ڪم صادر ٿيڻ بڇڙو آهي. وڏيڪ هي ته عالمن ۽ صالحن وٽان اهڙا ڪم پيدا ٿيندا. پوءِ تحقيق ڪنهن (به) اهل سنت وارن جيڪي قبر پاڪ حضرت نبي ڪريم صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي زيارت ڪرڻ جا قائل آهن، اُهي سُخن ۽ ڪم درست نه رکيا آهن، پوءِ ڪهڙي طرح درست آهي عبدالهادي جي پٽ کي اهڙو ڪوڙ هڻڻ، پنهنجي استاد ابن تيميه جي همرايءَ لاءِ؟ جنهن اِها بدعت بڇڙي پيدا ڪئي آهي. حالانڪ عامي مسلمان ٿن ۾ جيڪي جاهل آهن سي به سنڌو سيڙهو ٿا رکن درميان حج بيت الله شريف ۽ درميان زيارت ڪرڻ قبر پاڪ حضرت نبي ڪريم صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي، ڇو ته حج شريف کي فرض ٿا ڄاڻن ۽ زيارت هدايت بشارت کي سنت ۽ مستحب ٿا سمجهن ۽ ڪنهن (به) اهل سنت وارن هي عقيدو نه آهي ته حضرت سردار ڪريم صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي قبر مبارڪ کي طواف ۽ سجدو ڪرڻ درست آهي ۽ نه ڪو ڪري ٿو. پوءِ اِهي ڪوڙ ڪيڏانهن هٿ ڪيا اٿس.[2] انتهيٰ

---

[1] شواهد الحق في استغاثة بسيد الخلق، الباب الخامس، الفصل الثاني في الكلام عليٰ كتاب الصارم المبكي وفيه التكلم عليٰ بعض المغيبات...الخ، صہ 208.

[2] شواهد الحق في استغاثة بسيد الخلق، الباب الخامس، الفصل الثاني في الكلام عليٰ كتاب

هي فقير محرر (لکندڙ) رسالي جو چوڻ ٿو تہ شايد نفس اماره جي اُها وات ڏيکاريل اٿس. نہ تہ زيارت ڪندڙ اهل بيت الله شريف ۽ قبر مبارڪ حضرت جن جي، تن کي هيءُ بہ دل ۾ ويٺل آهي تہ حج بيت الله شريف جو فرض ۽ زيارت ڪرڻ ۽ طواف ڪرڻ خانۂ خدا جو آهي ۽ عرفات تي وڃي نائين تاريخ ذوالحج جي سج جي موٽڻ کان پوءِ ڪي قدر احرام سان بيهڻ آهي ۽ ٻيا متعلقات تنهن جاءِ ۽ خدا تعاليٰ کي خلقيندڙ ساري جهان جو ٿا ڄاڻن ۽ ڄاڻن ٿا تہ زيارت ڪرڻ قبر مبارڪ حضرت نبي ڪريم صلي الله تعاليٰ عليہ وآلہ وسلم جي سنت ۽ ثواب آهي ۽ حضرت نبي ڪريم صلي الله تعاليٰ عليہ وآلہ وسلم کي سمجهن ٿا تہ الله تعاليٰ جو مخلوق ۽ ٻانهو ۽ رسول سندس سيني مخلوقن مان زور ڀلو آهي. پوءِ وڏو افسوس آهي عبدالهادي جي پٽ جي سمجهہ تي ۽ ٻين وهابين جي فهم تي. العياذ بالله تعالي منہ. اھ

وري ”شواهد الحق“ واري شمس الدين جي نالي ڇپيو تہ هيءُ بہ ٻچڙو زور ڪوڙ هنيو اٿس امام سبڪي ۽ ٻين اهل سنت جي مٿان تہ، اعتقاد ٿا رکن جو حضرت صلي الله تعاليٰ عليہ وآلہ وسلم جن مالڪ آهن. فرياد رسي جي طالبن لاءِ خدا تعاليٰ جي اذن کانسواءِ نفع ۽ ضرر ڪرڻ جا.[1] اھ

چو تہ هر هڪ اهل سنت جو ڄاڻي ٿو تہ حضرت صلي الله تعاليٰ عليہ وآلہ وسلم جن يا ڪو ٻيو مالڪ نہ آهي ڪنهن کي نفع ۽ ضرر رسائڻ جو سواءِ خدا تعاليٰ جي نہ آهي. امام سبڪي جي ڪتاب ۾ نہ ڪنهن اهل سنت جي ٻين ڪتابن ۾، جيڪي محب سيد المرسمن جا ۽ دشمن عبدالهادي جي پٽ جا آهن. اِهي سخن جيڪي ڪوڙ هنيا اٿس تن تي، پوءِ جڏهن اهڙن سُخنن ظاهر وارن ۾ ڪوڙ هنيا اٿس، تڏهن ڪهڙي طرح نہ ڪوڙ هنيا هوندائين ڪتاب پنهنجي ۾ اهڙين ڳالهين جا، جن

الصارم المبكي وفيہ التكلم عليٰ بعض المغيبات...الخ، صہ 208.

[1] شواهد الحق في استغاثة بسيد الخلق، الباب الخامس، الفصل الثاني في الكلام عليٰ كتاب الصارم المبكي وفيہ التكلم عليٰ بعض المغيبات...الخ، صہ 208.

جي عالمن کانسواءِ ڪنهن کي خبر نه پوي[1] اه

هي فقير هن تحرير جو لکندڙ چوي ٿو ته جڏهن الله تعاليٰ قرآن ڪريم ۾ فرمايو آهي:

قُلْ لَّآ اَمْلِكُ لِنَفْسِيْ نَفْعًا وَّلَا ضَرًّا[2]

ترجمو: چئو اي محمد ڪريم صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم! نٿو مالڪ ٿيان پنهنجي نفس لاءِ نفعي ۽ ضرر کي.

ادا تڏهن ٻئي کي نفع ۽ ضرر ڪهڙي طرح پهچائيندا؟ نه تو ڏسين جو ٻئي هنڌ الله تعاليٰ فرمايو آهي:

قُلْ اِنِّيْ لَآ اَمْلِكُ لَكُمْ ضَرًّا وَّلَا رَشَدًا ۝٢١[3]

ترجمه: چئو اي محمد ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم! تحقيق آئون نٿو مالڪ ٿيان توهان لاءِ ضرر پهچائڻ ۽ نه ڪه نفع پهچائڻ کي. اهه

هائو خدا تعاليٰ جي اذن ۽ توفيق سان ته بلاشڪ پهچائن ٿا. جهڙي طرح پهرين آيت شريف ۾ آهي "وَلَا ضَرًّا" جي پوئتان "اِلَّا مَا شَآءَ اللّٰهُ"، جنهن جو حاصل هي آهي "مگر جيڪي گهري الله تعاليٰ". يعني دل ۾ مون کي وجهي ۽ تنهن تي توفيق ڏئي ته پوءِ مالڪ آهيان. اهه

پوءِ سواءِ اذن خدا تعاليٰ جي، ڪهڙو اهل سنت جو مسلمان اهڙو اعتقاد رکندو. العياذ بالله تعاليٰ منه.

وري چيو آهي "شواهد الحق" واري نالي شمس الدين جي ته: باقي جيڪي ذڪر ڪيو اٿس پنهنجي ڪتاب ۾ ته اهل سنت جا اعتقاد رکن ٿا ته حضرت سردار ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم غيب ٿا ڄاڻن ۽ ڪنهن کي ڏين ٿا ڪنهن کي نه نٿا

---

[1] شواهد الحق في استغاثة بسيد الخلق، الباب الخامس، الفصل الثاني في الكلام علىٰ كتاب الصارم المبكي وفيه التكلم علىٰ بعض المغيبات...الخ، صـ 208.

[2] القرآن، سورة الاعراف، الآية: 188.

[3] القرآن، سورة الجن، الآية: 21.

ڏين ۽ سائلن جو حاجتون پوريون ڪن. تا، ڏکويلن جا ڏک وڃائن (ختم ڪن) تا ۽ جنهن کي گهرن تہ شفاعت ڪن ۽ جنهن کي گهرن تہ بهشت ۾ داخل ڪن.[1] اھ

سي برابر اِهي اهلسنت جا اعتقاد آهن ۽ صحيح زور اعتقاد آهن ۽ انڪار تن جو ناپسند ڪم ۽ زور بيڙو آهي. خبردار هج آءِ اِهي بيان ٿو ڪريان

فاقول: اما علم الغيب فهو مختص بالله تعالیٰ بالاصالة، وقد يطلع سبحانه وتعالیٰ علی غيبه من شاء من عباده، کما قال تعالی: عَالِمُ الْغَيْبِ فَلَا يُظْهِرُ عَلٰی غَيْبِه اَحَدًا اِلَّا مَنِ ارْتَضٰی مِنْ رَّسُوْلٍ. الآية

حاصل هن عبارت عربي جو جيڪا "شواهد الحق" کان نقل ڪيم آيت شريف سميت هي آهي تہ: علم غيب جو خاص خدا تعاليٰ سان آهي اصل بذاتہ بغير وسيلي جي، يعني الله تعاليٰ جو ڄاڻڻ غيب کي وصف ذاتي سندس آهي، ٻين وانگي ڪنهن جو محتاج نہ آهي، جيئن ڪو ڄاڻائي تہ ڄاڻي نہ تہ نہ ۽ ڪڏهن واقف ٿو ڪري الله غيب تي پنهنجن کي پنهنجي ٻانهن کان گهري. جيئن الله تعاليٰ قرآن ڪريم ۾ فرمايو آهي تہ "الله تعاليٰ غيب جو ڄاڻندڙ آهي، پوءِ نہ ٿو واقف ڪري ڪنهن هڪڙي کي پنهنجي غيب تي، مگر ڪنهن رسول کان جنهن کي پسند ڪري. اھ

هن آيت شريف جي ترجمہ ڪانسواءِ ٻي جيڪا تقدير تنهن ۾ پنهنجي دعويٰ واسطي ثابت ڪرڻ آهي، سا ان شاءَ الله تعاليٰ پهرئين سوال جي جواب ۾ ايندي.

تنبيه: حضرت نبي ڪريم صلي الله تعاليٰ عليہ وآلہ وسلم جي تعظيم اهڙي مبالغي سان عقيدي ۾ رکڻ، جنهن مان شرڪ ۽ ڪفر نہ ٿئي درست آهي. "تفسير روح البيان" هينان آيت شريف "وَاِنَّكَ لَعَلٰی خُلُقٍ عَظِيْمٍ ۝" [القلم:4] جي،

---

[1] شواهد الحق في استغاثة بسيد الخلق، الباب الخامس، الفصل الثاني في الكلام عليٰ كتاب الصارم المبكي وفيہ التكلم عليٰ بعض المغيبات...الخ، صہ 208.

سلسلة الذهب مولوي حاجي عليه الرحمة جي تصنيف ڪيل مان نقل ڪئي اٿس رباعي: *بوديم بحر مکرمت ہم کان، گوہر ش کان خلقہ القرآن، وصف خلق کسے کہ قرآن است، خلق را نعت اوچہ امکان است*[1]

۽ پڻ تنهن ۾ تنهن رباعيءَ کانپوءِ آندو اٿس: وفي التأويلات النجمية كان خلقه القرآن بل كان هو القرآن[2]. اه

يعني تہ حضرت رسول ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم جي عادت مبارڪ قرآن شريف هئي، بلڪ پاڻ حضرت نبي ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم قرآن هيو. اهـ

پڻ تنهن ۾ آهي: قال بعض الكتاب من اراد ان يرى رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم ممن لم يدرك من امة. فلينظر في القرآن فانه لافرق بين النظرفيه وبين النظر الى رسول الله صلى الله تعالى عليه وآله وسلم[3] اه

يعني تہ بعض وڏن عالمن يا اوليائن چيو آهي تہ: جيڪو شخص ارادو ڪري تہ ڏسان حضرت رسول الله صلي الله عليہ وآلہ وسلم کي تن شخصن کان، جن سندين امت مان سندن صلي الله عليہ وآلہ وسلم کو نہ ڏٺو اٿن تہ اهو پلي قرآن ڪريم ڏسي؛ ڇو تہ تحقيق نہ آهي ڪو بہ فرق درميان نگاهہ ڪرڻ قرآن ڪريم ۾ نگاه ڪرڻ حضرت رسول ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم جي طرف.

آيت شريف "لِاُنْذِرَكُمْ بِهٖ وَمَنْۢ بَلَغَ"[الانعام:19] جي، پوءِ انهي سُخن ڏي اشاروتي ڏئي؛ ڇو تہ تنهنجو ترجمون هي آهي "تان تہ مان ڊيڄاريان توهانکي ۽ تن کي، جن کي اهو قرآن پهچندو.

پوءِ فڪر ڪري ڏس.

---

[1] تفسير روح البيان، سورة القلم، تحت الآية:3، 107/10

[2] تفسير روح البيان، سورة القلم، تحت الآية:3، 107/10

[3] تفسير روح البيان، سورة القلم، تحت الآية:3، 107/10

امام بوصيري رحمة الله عليه قصيدي بردي شريف منجهہ مدح حضرت سرور ڪائنات صلي الله عليہ وآلہ وسلم ۾ فرمايو آهي:

دَع ما ادَّعته النصاری في نَبيهم   واحكم بما شئتَ مدحًا فيه واحتكِم[1]

ترجمو: جنهن سخنن جي دعويٰ نصارن پنهنجي نبين ۾ ڪئي آهي، تنهن سُخنن کي ڇڏ ۽ ٻي صفت ڪماليہ جي، جيڪا نبي ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم جي حق ۾ ٻڌي تنهن جي صحيح هجڻ جي راءِ ڏي تون، پوءِ اها صفت ڪماليہ واري پنهنجي اعتقاد ۾ رک ۽ بيان ڪر.

يعني حضرت عيسيٰ علي نبينا وعليہ السلام کي هڪڙي نصاري خدا جو پُٽ ڪيو پين نصارن خدا چيو تون اهڙي دعويٰ کي جيڪا شرڪ کي پهچائي، ڇڏي ڏي. چؤ تہ حضرت نبي ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم الله تعاليٰ جو ٻانهو ۽ تنهن جو رسول آهي . جهڙا ٻيا سڀ رسول توڙي حضرت عيسيٰ بہ خدا جا ٻانها ۽ تنهن جا رسول هئا.

وانسب الی ذاته ماشئتَ مِن شَرف   وانسب الی قدره ماشئتَ من عِظم[2]

پوءِ حضرت نبي ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم جي ذات ۽ وجود مبارڪ جي طرف جيڪا ڀلائي گهرين ، تنهن جي نسبت ڪر. ۽ سندس صلي الله عليہ وآلہ وسلم جي مرتبي ۽ قدر جي طرف عظمتن کان جيڪي گهرين نسبت ڪر.

يعني جيتري قدر سندس ذات ۽ صفتن کي وڏو ڄاڻيندين ۽ چوندين تہ توکي موڪل (اجازت) آهي، جيسين ڪفر شرڪ کي نہ رَسين (پهچين). جهڙي طرح نصارن اعتقاد رکيو حضرت عيسيٰ علي نبينا وعليہ السلام لاءِ.

فَاَنَّ فضلَ رسولِ الله ليس له   حد فيُعرب عنه ناطق بِفم[3]

ترجمہ: پوءِ تحقيق ڀلائي حضرت رسول الله صلي الله عليہ وآلہ وسلم جي،

---

[1] القصيدة البردة، رقم الشعر: 44، صـ 11.

[2] القصيدة البردة ، رقم الشعر: 45، صـ 11.

[3] القصيدة البردة، الشعر: 46، صـ 11.

تنهن لاءِ ڪا حد نهايت نہ آهي، پوءِ ظاهر ڪري انهي حد تي ڳالهائيندڙ وات سان.

يعني روز بروز ساعة بساعة حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن کي ڀلائي ۽ فضيلتن ۾ ترقي آهي، جنهن کي ڪا حد ۽ نهايت نہ آهي. پوءِ هوندو ڪو مدح ڪندڙ بيان ڪري سگهي. ڇئو تہ بيان تنهن شيءِ جو ڪري سگهبو جا نهايت ڪندڙ هجي، سا هتي نهايت نہ آهي.

جيئن علامہ بيجوري رحمة الله عليه "شرح قصيدي شريف" جي ۾ هن بيت جي هينيان لکيو اٿس:

اي ليس له غاية و منتهىٰ؛ لانه صلى الله عليه وآله وسلم لم يزل يترقى في الكمال كل لحظة. قال سيدي علي وفي ويشير لهٰذا قوله تعالىٰ: وَلَلْآخِرَةُ خَيْرٌ لَكَ مِنَ الْأُوْلىٰ؛ لان معناه الاشاري واللحظة المتاخرة خير لك من اللحظة المتقدمة.[1] اه

يعني تہ حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن جي ڀلائيءَ کي ڪا حد نهايت نہ آهي. پوءِ هر لحظہ ۾ حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن ڪماليت ۾ وڌيڪ ٿيندڙ آهي، جيئن تہ الله تعاليٰ جو قول "وَلَلْاٰخِرَةُ خَيْرٌ لَّكَ مِنَ الْاُوْلٰى ۝" انهيءَ ڏي اشارو ٿو ڏئي تہ پوئين ساعت لحظہ پهرين ساعت لحظي کان تو لاءِ ڀلو آهي. اهہ

شال رحمت ڪري الله تعاليٰ تنهن مدح ڪندڙ کي، جنهن حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن جي مدح فرمائي آهي "*بعد از خدا بزرگ توئی قصہ مختصر*".اهہ

يعني خدا تعاليٰ جل شانه سڀ کان وڏو آهي تنهن کانپوءِ وڏو مخلوقاتن ۾ تون آهين، ڳالهہ مختصر اها آهي.

پوءِ افسوس آهي صد افسوس اوهانجن جي حال تي، جو ٻڌڻ ۾ آيو آهي چوندا آهن تہ حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن جي ڀلائي ايتري آهي جيئن وڏو ڀاءُ ننڍي ڀاءَ تي. اهہ

قصيدي بردي شريف ۾ آهي:

---

[1] حاشية الباجوري عليٰ البردة، تحت الشعر: 46، صہ 32.

قد تُنكر العينُ ضوءَ الشمس من رَمد[1]   ويُنكر الفم [طعم][2] الماءِ من سَقم[3]

يعني ڪڏهن انڪار ڪري ٿو وات، نہ ٿو بنجي لذت پاڻيءَ جي سببان مرضن جي. اھ

يعني جنهن کي اکين ۾ سورهوندو سو بہ سج کي ڏسي نہ سگهندو جنهن کي مرض هوندو سو پاڻيءَ کي ڪڪو ڄاڻندو.

وهابين جو اهڙو حال آهي جو حضور صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن جو اعليٰ درجو هجڻ هِنن لاءِ اکين ۾ سور آهي. حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن جي طرف ڏي بي ادب هجڻ ۽ اعتقاد رهڻ اهو مرض منجهن آهي. تنهنڪري سندن قدرشناسي نہ اٿن. العياذ بالله تعاليٰ منه.

هتي مقدمو هن رسالي جي پورو ٿيو الحمد الله تعاليٰ علی ذالك.

رسالي جو مقصود

هاڻي شروع ٿو ڪيان ساڻ توفيق خير الرفيق الله تعاليٰ جي، مقصد جي بيان ۾. تنهن ۾ پنج سوال جوابن سميت آهن.

سوال پهريون: هن بيان ۾ تہ حضور صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن کي سڀ علم غير "ما كان وما يكون" جي هيو حتيٰ (ڪ) پنج غيب. تِن جو علم بہ عطا ٿيل هئويا رڳو علم بعض غيب جو حاصل هيو. يعني جيڪي غير متعلق بالرسالت هيا سي ڄاتا

---

[1] نسخي "ب" ۾ "احمد" لکيل آهي، جڏهن تہ نسخي "الف" ۽ "ج" ۾ "رمد" لکيل آهي ۽ قصيدي بردي ۾ بہ "رمد" لکيل آهي. تنهن ڪري نسخي "الف" ۽ "ج" مان تصحيح ڪئي وئي آهي.

[2] نسخي "الف" ۽ "ب" اِهو لفظ "طعم" لکيل نہ آهي، جڏهن تہ نسخي "ج" ۾ اِهو لفظ لکيل آهي ۽ قصيدي بردي ۾ بہ لکيل آهي. تنهن ڪري نسخي "ج" مان زيادتي ڪئي وئي آهي.

[3] قصيدة بردة، رقم الشعر: 105، صـ 20.

هئائون نہ ٻيا؟

سوال ٻيو: سڀ غيب يا بعض غيب يڪدفعہ هڪ وقت حاصل هُوَن يا درجہ وار؟

سوال ٽيون: سڀ غيب يا بعض غيب بحد حاصل ٿيڻ جي هميشہ صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم كي حاصل هو يعني فراموش (وسارڻ) نٿي ٿيو يا ڪي غيب منجهان كانئن صليٰ الله عليہ وآلہ وصحبہ وسلم فراموش ٿي ويا ٿي؟

سوال چوٿون: اِهو اعتقاد رکڻ تہ علم سڀ غيب جو حتيٰ (ڪہ) پنجن امورن مشهورن جي، حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن كي حاصل ۽ معلوم ڪرايل هئا، عقيدي اهلسنت جماعت جي موافق آهي يا نہ؟

سوال پنجون: علم غيب جو حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن كي هميشہ چئبو. يعني حياتي مماتي ۾ يا رڳو حياتي ۾؟

سوال پهرين جو جواب: ٿو ڏيان ساڻ توفيق الله تعاليٰ جل شانه جي. ڄاڻ تہ انهيءَ باب ۾ علماء مختلف آهن.

هڪڙا ٿا چون تہ علم غيب جو اصل ڪونہ هُوَن.

ٻيا ٿا چون علم بعض غيب جو هو جيڪي متعلق رسالت سان آهن نہ سڀن غيبن جو ۽ (نہ) امورن پنجن جو.

ٽيان ٿا چون تہ ڪين غيبن جو جيڪي رسالة سان لاڳو آهن، ٻيا بہ الله تعاليٰ جل شانه (حضرت) صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم كي عطا فرمايو آهي ۽ حاصل ڪرايو آهي حتيٰ ڪہ امورن پنجن جي، جيڪي مشهور آهن. يعني تہ قيامت ڪڏهن ٿيندي ۽ مينهن ڪڏهن وسندو ۽ زالن جي رحم ۾ ڇا آهي ۽ ٻئي ڏينهن ڇا ڪبو ڪا ٿي رهبو. صحيح ۽ تحقيق ڪيل ۽ حق ۽ حق پوءِ اِهو قول آهي. جيئن تہ اڳتي ان شاءَ الله تعاليٰ انهيءَ جو بيان ڏبو.

۽ هڪڙا چون ٿا تہ پنجن مان علم چئن شين جو عطا ڪيل هُوَن، باقي علم قيامت جو ڪو نہ هُوَن. جڏهن حاصل هجڻ علم بعض غيبن جو مسئلو متفق عليہ گهڻن جو آهي، تنهن ۾ پهرين فرقي كانسواءِ ڪنهن جو اختلاف نہ آهي، تڏهن انهن

جي دليلن آڻڻ جي ڪا حاجت نه آهي. باقي حاجت رهي هن سُخن جي، جو دليل آڻجن تن جا، جيڪي چون ٿا ته علم غيب سڀ غيب جو الله تعاليٰ جل شانه ڪين صليٰ الله عليه وآله وسلم (کي) عطا فرمايو آهي ۽ حاصل ڪرايو هو ۽ انهيءَ بيان ۾ دليل پيش ڏرين جي جو جواب پڻ معلوم ٿيندو. ان شاءَ الله تعاليٰ.

علم غيب جي ثبوت لاءِ قرآني آيتن مان پهريون دليل

پهريون انهن دلين مان آيت شريف، جيڪا سورة الجن ۾ فرمائي آهي ۽ مٿان دليل وٺڻ تنهن آيت شريف سان "شواهد الحق" کان پنج گذريون آهن. يعني قول الله تعاليٰ جو:

عٰلِمُ الْغَيْبِ فَلَا يُظْهِرُ عَلٰى غَيْبِهٖۤ اَحَدًا ﴿۲۶﴾ اِلَّا مَنِ ارْتَضٰى مِنْ رَّسُوْلٍ[1]

هاڻي ڄاڻ ته لفظ "غيب" جو اصل صيغه مصدر جو آهي. معنيٰ سندس "ڳجهو هجڻ". مگر مراد تنهن مان لفظ علم غيب ۾ "عالم الغيب" جي، جنهن جو بحث هتِ هلندڙ آهي، اسم مفعول جي معنيٰ آهي. يعني اُها شيءِ جيڪا ڳجهي ڪيل هجي ٻانهن کان. جيئن ته "تفسير جلالين" واري "عالم الغيب" جي بيان ۾ چيو آهي:

ماغاب به عن العباد[2]

يا معنيٰ اسم فاعل جي مراد آهي. يعني اُها شيءِ جا ڳجهي ٿيندڙ هجي ٻانهن کان. يعني تنهن جي حس[3] ۽ ڏسڻ ۾ نه ايندڙ هجي. جيئن ته عبارت خاتم المجتهدين حافظ ابن حجر مڪي رحمة الله عليه جي "شرح همزيه" هيٺان "عالم

---

[1] القرآن، سورة الجن، الآية: 26-27

[2] تفسير الجلالين، سورة الجن، تحت الآية: 26، ص 772.

[3] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ "حسن" لکيل آهي، جڏهن ته نسخي "ج" ۾ "حسّ" لکيل آهي ۽ معنيٰ جي لحاظ سان اِهو لفظ مناسب آهي. تنهن ڪري انهيءَ کي متن ۾ برقرار رکيو ويو آهي.

الغيب“ جي انهيءَ ڳالهہ تي دلالت ڪندڙ آهي. چوتہ چيو اٿس: اي الغائب وهو ما لم يشاهد.[1] اھ

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري تہ الله تعاليٰ جل شانه جي آڏو سڀ ڪا شيءِ حاضر آهي ڳجهي نہ آهي، پوءِ ”عالم الغيب“ مٿس[2] ڪهڙي معنيٰ سان ٿو چئجي؟

جواب: چوندس تہ اعتبار مخلوقن جي. يعني جيڪا شيءِ مخلوقن کان غائب ۽ ڳجهي آهي تنهن جو ڄاڻندڙ. جيئن حافظ ابن حجر مڪي رحمة الله عليه ”شرح همزيہ“ ۾ آندو آهي. ”عالم الغيب“ لفظ جي هيٺيان لفظ لکڻ.

بالنسبة الينا، واما بالنسبة اليه تعالیٰ فالكل من عالم الشهادة.[3] اھ

مطلب عبارت جو هي آهي تہ اسان مخلوقن جي اعتبار سان الله تعاليٰ کي عالم الغيب ٿو چئجي. يعني تہ جيڪا شيءِ اسان کان غائب تنهن جو ڄاڻندڙ نہ تہ باعتبار الله تعاليٰ جي سڀ شيءِ سندس آڏو ظاهر آهي.اھ

حاضر (هاڻي) ”تفسير جلالين“ جي عبارت جيڪا مٿي بيان ڪيم يعني ”ما غاب به عن العباد“ سا بہ انهيءَ تقدير ڏي اشارو ٿي ڪري. تقدير هاڻي ڄاڻ تہ لازم آيت شريف جي لفظ ”غَيْبِہٖٓ“ ۾ پڻ استغراق جو فائدو ٿي ڏئي. لفظ ”اِلَّا“ جو آيت شريف ۾ استشنا منقطع لاءِ آهي. جيئن ”تفسير روح المعاني“ منجهہ اها تقرير آندي اٿس. چوي (ٿو تہ): معنيٰ آيت شريف جي هن ريت ٿيندي ”ڄاڻندڙ آهي غيبن جو.

---

[1] المنح المكية في شرح الهمزية، اختصاصه ﷺ بعلم الغيب بتعليم الله اياه، رقم الشعر: 5، صـ96.

[2] نسخي ”الف“ ۽ ”ب“ ۾ ”اٿس“ لکيل آهي، جڏهن تہ نسخي ”ج“ ۾ ”مٿس“ لکيل آهي ۽ معنيٰ جي لحاظ سان اهو لفظ مناسب آهي. تنهن ڪري انهيءَ کي متن ۾ برقرار رکيو ويو آهي.

[3] المنح المكية في شرح الهمزية، اختصاصه ﷺ بعلم الغيب بتعليم الله اياه، رقم الشعر: 5، صـ96.

پوءِ نہ ٿو واقف ڪري پنهنجي سيني غيبن تي ڪنهن هڪڙي کي، پر اُهو شخص جنهن کي الله تعاليٰ جل شانہ پسند ڪري رسول ڪان. پوءِ واقف ٿو ڪري الله تعاليٰ اُن کي بعض غيبن [پنهنجن تي.[1] اهـ

۽ مراد انهن][2] بعضن غيبن مان سڀ "ما ڪان وما يڪون" جيڪي الله تعاليٰ پنهنجي محبوب سيد المرسلين صلي الله عليہ وآلہ وسلم کي عطا فرمايا هئا. حتيٰ (ڪ) پنج امور وٽي سگهجن ٿا هنن مبنيٰ تي تہ لفظ "رسول" جي مان مراد اُتي حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن آهن. جيئن تہ "تفسير حسيني" ۾ هيٺيان لفظ "رسول" جي چيو اٿس:

> مراد ازیں رسول محمد صلی اللہ علیہ وسلم است۔[3]
>
> (ترجمو: هتي رسول مان مراد حضرت محمد ﷺ آهي.)

تنبيهہ:[4]

> علامة الدهر فاضل همايوني دام فيضه جي فتاويٰ منجهہ آهي:
>
> وصاحب تفسیر حسینی از علماء ثقات است و سنی ست ورافضی نیست. الخ

(ترجمو: ۽ تفسير حسيني جو مصنف ثقہ عالمن مان ۽ سُني آهي، رافضي نہ آهي.)

۽ صاحب "روح البيان" واري چيو آهي تہ: آيت شريف "وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُطْلِعَكُمْ عَلَى الْغَيْبِ" [آل عمران:179] آيت شريف "فَلَا يُظْهِرُ عَلٰى غَيْبِهٖٓ" [الجن:26]

---

[1] تفسير روح المعاني، سورة الجن، تحت الآية: 26، 107/15.

[2] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ ڏنگين جي درميان واري عبارت لکيل نہ آهي، ۽ نسخي "ج" ۾ لکيل آهي تنهن ڪري نسخي "ج" مان اِها عبارت متن ۾ زياده ڪئي وئي آهي.

[3] تفسير حسيني (مترجم)، سورة الجن، تحت الآية: 26، 583/2.

[4] ایں تنبیہ آوردن برائے دفع قول بعض اہل علم است کہ وقت مناظرہ کردن بافقیر دریں باب فرمود کہ "تفسیر حسینی" معتبر نیست، ۱۲منہ۔

جي مثل آهي[1].

يعني مطلب ۽ مقصد ٻنهي آيتن شريفن جو هڪ آهي.

۽ مَخفي (ڳجهو) نہ آهي تہ "تفسير معالم التنزيل" ۾ سُدي[2] کان آيت شريف "وَمَا كَانَ اللهُ لِيُطْلِعَكُمْ" الآية، جي بيان ۾ نقل ڪيو اٿس:

وما كان ليطلع محمد صلى الله عليه وآله وسلم على الغيب ولكن اجتباه، فيطلع على بعض علم الغيب[3].

يعني، الله تعاليٰ نہ آهي جو واقف ڪري حضرت محمد ڪريم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم کي سيني غيبن تي، پر الله تعاليٰ پسند ڪيو آهي تنهن کي، پوءِ واقف ٿو ڪري بعض غيب علم تي. اهـ

هن مبنيٰ تي تہ اڳتي جيڪي حديثون شريف ايندڙيون يا ٻہ حديثون شريف جيڪي لکجي آيون يا اقوال بعض علمائن اهل سنت جي، جيڪي صحيح آهن سي سڀ دلالت ٿا ڪن حضور صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن کي سڀ غيب "ما كان ما يكون" حتيٰ (ڪہ) امورن پنجن جو الله تعاليٰ عطا فرمايو آهي. جيئن تہ قصيدي بردي شريف واري فرمايو آهي مدح حضرت سرور ڪائنات صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جي ۾:

فاق النبيينَ في خَلق وفي خُلق ولم يُدانوه في عِلم ولا كَرم[4]

ترجمہ: مٿانهون ٿيو حضرت نبي ڪريم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم ٻين نبين کان صورت ۽ عادت سهڻي ۾. ۽ نہ ويجها ٿيا ان کي ٻيا نبي علم ۽ احسان ۾. اهـ

---

[1] تفسير روح البيان، سورة الجن، تحت الآية: 27، 202/10.

[2] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ "سنڌي" لکيل آهي، ۽ نسخي "ج" ۾ "سندي" لکيل آهي ۽ تفسير معالم التنزيل ۾ اِها عبارت "سدي" جي بيان ٿيل آهي. تنهن ڪري انهيءَ کي متن ۾ برقرار رکيو ويو آهي.

[3] تفسير معالم التنزيل، سورة آل عمران، تحت الآية: 179، 545/1.

[4] القصيدة البردة، رقم الشعر: 39، صـ 10.

(**سوال**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري تہ آيت شريف "فَلَا يُظْهِرُ عَلٰى غَيْبِهٖٓ" [الجن:26] جي ۽ آيت شريف "وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُطْلِعَكُمْ عَلَى الْغَيْبِ" [آل عمران:179] جي ۽ عبارتون تفسيرن جون جيڪي هيٺيان انهن آيتن شريفن جي آهن، تِن سڀني مان معلوم ٿو ٿئي تہ نبين سڳورن يا ولين کي جن سُخنن غيب جي تي خدا تعاليٰ واقف ٿو ڪري، اِتي چئبو تہ اطلاع غيب تي اٿن، نہ چئبو علم غيب جو اٿن.

جواب چوندس تہ "مطلع على الغيب" ۽ "عالم بالغيب" هم معنيٰ آهن. جيئن تہ "شرح مواهب لدنيہ" جي ۾ منجهہ بحث شمار ڪرڻ نالن مبارڪن حضرت سرور ڪائنات صلي الله عليہ وآلہ وسلم جي چيو اٿس تہ:

المطلع المشرف على المغيبات والعالم بها[1]. اه

يعني تہ مطلع تنهن کي چئبو آهي جيڪو غيبن تي واقف هجي ۽ ڄاڻندڙ تنهن جو هجي.

۽ اهڙي طرح آندو آهي علامة الدهر مخدوم محمد هاشم سنڌي رحمة الله عليه منجهہ "وسيلة الفقير في شرح اسماء الرسول البشير"[2] جي ۽ علي قاري "شرح شفا قاضي عياض"[3] جي مان پڻ اهڙي طرح معلوم ٿو ٿئي.

۽ جيڪڏهن هم معنيٰ نہ چئجن تہ پوءِ هي تہ ظاهر آهي جو اطلاع مٿي ڪنهن شيءِ تنهن کي لازم آهي علم انهيءَ شيءِ جو بہ انهي کي لازم آهي. ۽ مخفي (ڳجهو) نہ آهي تہ ملزوم لازم کان جدا نہ ٿيندو آهي جهڙي طرح انسان ملزوم آهي ضاحك بالقوة جو پوءِ انسان جي حق ۾ چئبو تہ ضاحك بالقوة نہ آهي، ڪلا وحاشا.

۽ عالمن ۽ عارفن جي عبارتن مان پڻ معلوم ٿو ٿئي تہ اطلاع عليٰ الغيب کي

---

[1] شرح الزرقاني عليٰ المواهب، 218/4.

[2] وسيلة الفقير في شرح اسماء الرسول البشير ، الصفحة 262.

[3] شرح الشفا، القسم الاول، الباب الرابع، فصل ومن ذلک ما اطلع عليه من الغيوب، 679/1.

”علم غيب“ پڻ چئي سگهجي ٿو. جيئن ماهرن تي مخفي نہ آهي والله اعلم بالصواب[1].

(**سوال**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري تہ جڏهن نبين ۽ ولين کي وحي ۽ الهام جي غيب تي اطلاع ٿيو تہ اُها شيءِ ڏنل چئبي غيب نہ چئبو. چو تہ غيب اهو چئبو جيڪو ڏسڻ ۾ نہ اچي.

جواب چوندس: تہ تڏهن بہ غيب چئبو چو تہ ٻين ماڻهن کان تہ اِها شيءِ پوشيدي آهي ۽ الله تعاليٰ کي بہ عالم الغيب انهيءَ پاران ٿو چئجي جو اِهي احوال اسان کان ڍڪيل آهن. جيئن تہ مثان گذري آيو. تائيد ٿو ڏئي انهيءَ تقرير کي ڪلام علامہ زرقاني[2] شارح ”مواهب لدنيہ“ جو منجهہ بيان خبرن ڪرڻ صلي الله عليہ وآلہ وسلم جي غيبن ساڻ ، چو تہ چيو اٿس حديث شريف: ان الله قدرفع لي الدنيا...الحديث[3]، جي:

ولا يرد أنه إخبار عن مشاهدة. فلا يلاقي الترجمة. لأن إخباره بذلك إخبار عن غيب عن الناس... الخ[4].

چو تہ حاصل انهيءَ عبارت جو بہ مضمون مٿيون آهي. يعني تہ وحي ۽ الهام واري جي آڏو مشاهدو ٿيو مگر ٻين کان تہ اُها شي غائب آهي كما لايخفى (جهڙي طرح ڳجهو نہ آهي).

۽ امڪان آهي تہ ڳالهائڻ غيب جو بعد مشاهدي جي بہ اعتبار اڳوڻي حالت جي آهي. اهڙو ڪلام عربن جي زبان ۾ گهڻو آيل آهي. والله تعاليٰ اعلم.

---

[1] نسخي ”ج“ ۾ ”بالصواب“ لکيل نہ آهي.

[2] نسخي ”الف“ ۽ ”ب“ ۾ ”زرڪاني“ لکيل آهي، ۽ نسخي ”ج“ ۾ ”زرقاني“ لکيل آهي ۽ صحيح بہ ”زرقاني“ آهي. تنهن ڪري انهيءَ کي متن ۾ برقرار رکيو ويو آهي.

[3] معجم الكبير، مسند عبد الله بن عمر بن الخطاب، الحديث: 14112، 318/13.

[4] شرح الزرقاني علىٰ المواهب، 123/10.

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري تہ جيڪا معنيٰ آيت شريف جي تو "معالم التنزيل" کان نقل ڪئي، تنهن ۾ تہ لفظ "بعض علم الغيب" جو آهي، سو تہ منڪرن مان هڪ ڌر بہ مڃيندڙ آهي پوءِ اُنهيءَ ڌر ۾ ٽُنهنجو ڪهڙو اختلاف رهيو؟

جواب: چوندس تہ هي سُخن سڀ ڪنهن اهل اسلام جي کي معلوم هوندو ۽ روشن آهي تہ علم الله تعاليٰ جو وسيع ۽ ڪشادو آهي ۽ علم حضرتجن صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم کي جيڪو الله تعاليٰ جل شانه کين عطا فرمايو آهي توڙي "علم ما كان وما يكون" ۽ علم پنجن اُمورن جو سڀ نسبت الله تعاليٰ جي ٿورو آهي. جيئن تہ "تفسير روح البيان" منجهہ آيت شريف "وَلَا يُحِيْطُوْنَ بِشَيْءٍ مِّنْ عِلْمِهٖٓ اِلَّا بِمَا شَآءَ" [البقرة: 255] جي بيان ۾ اِها عبارت آندي آهي، جنهن جو مطلب هي آهي تہ: ولين جو علم، نبين جي علم کان منزلي هڪ ڦڙي جي ستن درياهن کان ۽ علم نبين ۽ ٻين جو نبي ڪريم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جي علم کان اسانجي انهي مرتبي آهي ۽ اسان جي نبي جو علم الله سبحانہ و تعاليٰ جي علم کان انهي مرتبي تي آهي. تڏهن اُنهن سڀ علم کي بعض ۽ جزو علم الاهي چئبو آهي[1].

تائيد ٿوڏئي انهيءَ تقرير تي "تقديس" جو قول دليل، ڇو تہ چيو اٿس:

قلتُ: تعبير العلماء اطلاع الانبياء والاولياء ببعض الغيب انما هو بنسبة علمه تعالیٰ، والا فعلم الانبياء سيما سيد الانبياء والاصفياء عليه وعليهم الصلاة والثناء كثير جدا في حد ذاته. قال الله تعالیٰ: يُؤْتِي الْحِكْمَةَ. اي العلم النافع المودي الى العمل. مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا. المسيره الى السعادة الابدية. انتهى من الجلالين فافهم[2]

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري تہ جڏهن علم نبوي جزو ۽

---

[1] تفسير روح البيان، سورة البقرة، تحت الآية: 255، 403/1.

[2] تقديس الوكيل، الاعتراض الرابع، صہ 205.

اِنهيءَ علم جو بعض آهي تہ تڏهن تنهن کي (ڪُل) سڀ ڇو ٿو چئجي؟

جواب: چوندس تہ هن سبب (ڪُل) سڀ ٿو چئجي جو جيڪو علم غيب جو ٻين کي الله تعاليٰ بحسب طاقت بشري ۽ طاقت نبوي جي عطا ڪيو آهي سو بعض آهي علم نبوي محمدي صلي الله عليہ وآلہ وسلم کان، جيڪو الله تعاليٰ کين عطا فرمايو آهي. جيئن عبارت مٿين "روح البيان" جي تنهن تي صاف دلالت ڪندڙ آهي. قصيدي بردي شريف ۾ فرمايو اٿس تعريف علم محمدي صلي الله عليہ وآلہ وسلم ۾:

ومن عُلومك علمَ اللوح والقلم [1]

يعني علم لوح قلم جو جيڪو تنهن ۾ لکيل آهي، سو بہ ٿنهنجي علم مان بعض آهي.

پوءِ علم نبوي محمدي صلي الله عليہ وآلہ وسلم مثل كُلي اضافي جي آهي، جيڪا باعتبار ما فوق جي جُزي آهي ۽ باعتبار ماتحت [جي كُلي آهي] [2]. جيئن تہ حيوان باعتبار جاندارن شين جي كُلي [3] آهي ۽ باعتبار جسم جي جُزي آهي كما لايخفىٰ (جيئن ڳجهو نہ آهي) والله تعالىٰ اعلم.

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري تہ انهيءَ بعض علم غيب جي کي انهيءَ آيت شريف جي تفسيرن قيد وڌو آهي تہ جيڪي غيب رسالت سان لاڳو آهن، سي رسول ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم کي معلوم ڪرايل آهن نہ ٻيا، سڀ تفسير اهڙي طرح ٿا لکن.

جواب: چوندس تہ سيني تفسيرن تي اها دعوي ڪرڻ ڪوڙ آهي جيئن

---

[1] قصيدة بردة، رقم الشعر: 155، صـ 27.

[2] ڏنگين جي وچ واري عبارت نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ لکيل نہ آهي ۽ نسخي "ج" ۾ لکيل آهي. تنهن ڪري متن ۾ نسخي "ج" مان زيادتي ڪئي وئي آهي.

[3] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ "صحيح" لکيل آهي ۽ نسخي "ج" ۾ "كلي" لکيل آهي. تنهن ڪري متن ۾ نسخي "ج" مان تصحيح ڪئي وئي آهي.

اڳتي ان شاءَ الله تعاليٰ توکي معلوم ٿيندو. باقي جن تفسيرن اِهو قيد وڌايو آهي جهڙوڪ ”روح البيان“، ”ابو السعود“، ”روح المعاني“. تنهن تي خود ”روح المعاني“ واري اعتراض ڪيو آهي، ڇو تہ چيو اٿس:

وكون كل غيب يظهر عليه لا يكون الا متعلقا برسالته محل توقف[1]. اه

يعني نہ هجڻ ڪنهن غيب جو جنهن تي واقف ٿئي رسول، اهڙي طرح هجڻ جو نہ هجي مگر رسالت سان لاڳاپو رکندڙ، تنهنجي جاءِ توقف جي آهي. اهـ

يعني اهڙي طرح دعويٰ ڪرڻ تي يقين نہ ڪبو تہ جن غيبن تي رسول مطلع ٿيندو سي نہ هوندا مگر رسالت تنهنجي سان لاڳاپو رکندڙ؛ ڇو تہ ڪيترا ٻيا غيب آهن جي پنهنجي رسول پسند ڪيل کي ٿن تي مطلع ٿو ڪري، حالانڪ اهي رسالت تنهنجي سان تعلق رکندڙ نہ آهن. يعني خلق کي اُهي پهچائڻا نہ آهن. جيئن اڳتي ان شاءَ الله تعاليٰ ايندو.

”روح البيان“ کان آيت شريف ”فَاَوۡحٰۤى اِلٰى عَبۡدِهٖ مَاۤ اَوۡحٰى ⑩“ [النجم: 10] جي بيان ۾ آهي تہ:

محب ۽ محبوب جي درميان اسرار آهن، جو ٿن تي توکان سواءِ ٻيو واقف نہ ٿيندو[2]. اهـ

۽ اڳتي حديث شريف بہ ايندي تہ حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن فرمايو آهي تہ: مُنهنجي رب مونکي گهڻا علم ڏنا آهن، هڪڙا ٿن مان اُهي آهن جي ٻين کي ٻُڌائڻا نہ آهن. اهـ

هاڻي جاڻ تہ اِها عبارت ”روح المعاني“ واري، جنهن ۾ اعتراض آهي قيد ڪندڙن تي، تنهن کان اڳ ۾ ٻي عبارت بہ ”تفسير روح المعاني“ واري آندي آهي جا جواب جي منزلي آهي اعتراض کان، جيڪو گذريو ۽ ٻئي اعتراض جو جواب بہ آهي ۽ اِها عبارت هي آهي:

---

[1] تفسير روح المعاني، سورة الجن، تحت الآية: 27، 108/15.

[2] تفسير روح البيان، سورة النجم، تحت الآية: 10، 221/9.

لا يرد أنه يلزم أن لا يظهر المرتضى الرسول على شيء من الغيوب التي لا تتعلق برسالته ولا يخل الإظهار عليها بالحكمة التشريعية إذ لا حصر للبعض المظهر فيما يتعلق بالرسالة وإنما أشير إلى المتعلق بها لاقتضاء المقام لذلك[1]. اه

يعني ڪنهن شخص گويا سوال ڪيو تفسيرن جي عبارتن تي، جن اهو قيد "بالرسالة" جو وڌايو آهي ۽ چيو اٿن آيت شريف "اِلَّا مَنِ ارْتَضٰی مِنْ رَّسُوْلٍ" [الجن:27] جي بيان ۾ تہ:

اي الا رسولا ارتضاه واختاره للظهاره على بعض غيوب المتعلقة بالرسالته كما يعرب عنه بيان من ارتضى بالرسول تعلقا تاما اما لكونه من مبادي رسالته بان يكون معجزة ولالة على حجتها، واما لكونه من اركانها واحكامها كعامة التكاليفه الشريعة التي امر بها المكفون وكيفياة اعمالهم واجزيتها المترتبة عليها في الآخرة. وما تتقوف هي عليه من احوال الآخرة التي من جملها قيام الساعة وبعث وغير ذالک من الامور الغيبية التي بيانها من وظائف الرسالة. واما ما لايتعلق بها على احد الوجهين من الغيوب التي من جملتها وقت قيام الساعة فلا يظهر عليه احدا ابدا على ان بيان وقته مخل بالحكمته التشريعية التي يدور عليها فلک الرسالة[2]. اه

تفسيرن جي هن عبارت جو مطلب هيءَ آهي تہ مراد بعض غيبن مان جيڪي پنهنجي پسند ڪيل کي مطلع ٿو ڪري اُهي آهن جيڪي انهي رسول جي رسالت سان لاڳاپو رکندڙ هجن. جهڙي طرح ڄاڻجي ٿو لفظ رسول مان ڪهڙي طرح جو تعلق هجي، يعني رسالت جي مقدماتن مان هجي. هن طرح جو معجزا هجن جيڪي دلالت ڪندڙ هجن تنهن جي رسالت جي صحيح ٿيڻ تي، يا رسالت جا ارڪان ۽ احڪام هجن، جهڙي طرح عام تڪليفون شرعي، جن جو امر ڪيل آهي

---

[1] تفسير روح المعاني، سورة الجن، تحت الآية: 27، 15/108.

[2] تفسير روح المعاني، سورة الجن، تحت الآية: 27، 15/107، ملخصا.

مڪلفن تي ۽ ڪيفيتون تن جي عملن جون ۽ جزائون عملن جون جيڪي مرتّب آهن عملن تي آخرت ۾. ۽ آخرت جا احوال جن جو بيان رسالت جي وظيفن کان آهي ۽ پر اُهي احوال جيڪي رسالت سان لاڳاپو رکندڙ نہ آهن ڪنهن قسم ڪري، يعني اُهي غيب جن مان هڪ غيب قيامت جي اچڻ جو وقت آهي تہ ڪڏهن ايندي، پوءِ نہ ٿو واقف ڪري الله تعاليٰ تن تي ڪنهن هڪڙي کي هيمشہ. باوجود هن ڳالهہ جي تہ قيامت جي وقت جو بيان ڪرڻ خلل وجهندڙ آهي شرعي حڪمت ۾، جنهن تي رسالت جو مدار آهي.

مطلب تہ سوال ڪندڙ جو هيءُ آهي تہ انهي تفسيرن جي تقرير مان ۽ انهن جي قيد وڌائڻ مان لازم ٿو اچي تہ پسند ڪيل رسول تہ مطلع ٿئي ڪنهن شيءِ غيب جي تي جيڪا رسالت ساڻ لاڳو نہ هجي ۽ مطلع ڪرڻ تنهن تي حڪمت شرعي ۾ خلل وجهي.

حالانڪ هڪڙا قيد اهڙا آهن جن تي الله تعاليٰ حضرت نبي ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم کي مطلع ڪيو آهي ۽ متعلق رسالت سان نہ آهن. اطلاع تن تي حڪمت شرعي ۾ بہ خلل وجهي ٿو. جيئن تہ "تفسير روح البيان" آيت"فَاَوْحٰۤى اِلٰى عَبْدِهٖ مَاۤ اَوْحٰىؕ" [النجم: 10] جي بيان ۾ لکيو آهي:

وقال البقلي: أبهم الله سر ذلك الوحى الخفي على جميع فهوم الخلائق من العرش الى الثرى بقوله ما أوحى لانه لم يبين اى شيء اوحى الى حبيبه لان بين المحب والمحبوب سرا لا يطلع عليه غيرهما وأظن انه لو بين كلمة من تلك الاسرار لجميع الأولين والآخرين لماتوا جميعاً من ثقل ذلك الوارد الذي ورد من الحق على قلب عبده احتمل ذلك المصطفى عليه السلام بقوة ربانية[1] .الخ

يعني تہ الله تعاليٰ جل شانه معراج جي رات جيڪي وحي حضرت نبي ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم ڏي ڪيائين، سندن صلي الله عليہ وآلہ وسلم کي

---

[1] تفسير روح البيان، سورة النجم، تحت الآية: 10، 9/221.

معلوم ڪرايائين سي آيت شريف ۾ بيان نه ڪيائين ته ڪهڙا هيا، بلڪ مبهم (به) بيان ڪيل نه فرمايائين؛ ڇو ته هڪڙا اسرار روح محب ۽ محبوب جي وچ ۾ اهڙا آهن جو انهن ٻن کان سواءِ ٻيو واقف نه ٿيڻو آهي ۽ جيڪڏهن تن اسرارن مان هڪ اڳين پوين لاءِ بيان ڪجي ته ڪڏهن به تنهن جو بار نه کڻي سگهن ۽ مري وڃن. انهن اسرارن کي حضرت سرور ڪائنات صلي الله عليه وآله وسلم جي دل مبارڪ کنيون قوت رباني سان... الخ

رموز عاشقاں عاشق بداند پختہ را خام چہ داند

ذالك فضل الله يؤتيه من يشاء، والله ذو الفضل العظيم

جڏهن سوال ڪندڙ اهو سوال ڪيو تڏهن "تفسير روح المعاني" واري جواب ڏنو پنهنجي قول سان ته "ولا يرد انه يلزم...الخ" جواب جو مطلب هي آهي ته اهو سوال وارد نه ايندو؛ ڇو ته اهو بعض غيب جو جنهن تي رسول پسند ڪيل کي اطلاع آهي سو بند نه آهي تن غيبن ۾، جيڪي رسالت سان لاڳو هجن. يعني تن کانسواءِ ٻيا غيب به هجن، جن تي الله تعاليٰ رسول پسند ڪيل کي اطلاع ڪري ۽ تفسيرن ۾ جواب روڪيو اٿن تن غيبن ڏي جيڪي رسالت سان لاڳو آهن. سي هن سبب، جو اها جاءِ آيت شريف جي خواهش ٿي ڪري تنهن کي... الخ پورو ٿيو بيان عبارت "روح المعاني" واري جو.

هاڻي مطلب ته انهيءَ "روح المعاني" واري ڪلام تي بناء رکي چئي سگهبو ته شرط نه آهي انهن غيبن ۾ جيڪي رسول مرتضيٰ کي معلوم ڪرايا وڃن ٿا، جو رسالت سان لاڳو هجن مرتبه ٻين غيبن تي به سندن اطلاع ڪرايل هجي. جيئن ته مٿان "روح البيان" جي عبارت مان معلوم ڪري آئين ۽ اڳتي به حديث شريف اهڙي قسم جي ان شاءَ الله تعاليٰ ايندي.

شايد انهي بيان ۾ ٻين تفسيرن اهو قيد وڌايو آهي. جهڙي طرح "تفسير ابن عباس"، جنهن آيت شريف "اِلَّا مَنِ ارْتَضٰى مِنْ رَّسُوْلٍ" جي بيان ۾ فرمايو آهي:

فان يطلع بعض الغيب[1] .الخ

۽ ”تفسير درمنثور“[2] ۾ انهيءَ آيت شريف جي بيان ۾ فرمايو آهي:

ولا يطلع على الغيب الا رسول[3] . اه

۽ ”تفسير مدارک“ ۾ ”اِلَّامَنِ ارْتَضٰى“ جي بيان ۾ هن طرح فرمايو آهي:

الا رسولا ارتضاه بعلم بعض الغيب لكيون اخبازه عن الغيب معجزة له فإنه يطلعه على غيبه ما شاء[4]. الخ

ڏِس رمز ”تفسير روح المعاني“ جي. اگرچہ اهڙن تفسيرن سان موافق ٿي متعلق بالرسالة جو قيد وڌايو اٿس پر جڏهن سندس انهيءَ قيد تي اعتراض ڪيل آهي هن طرح تہ ٻيا غيب جيڪي رسالت سان نہ لاڳو هجن، تن تي بہ رسول مرتضيٰ مطلع هجي. تڏهن اِها عبارت جا انهن تفسيرن يعني ”روح البيان“ ۽ ”ابو السعود“ آندي آهي تہ اُهي غيب جي رسالت سان لاڳو نہ آهن تن مان هڪ غيب قيامت جي اچڻ جو وقت آهي. تنهن رسول مرتضيٰ کي بہ مطلع نٿو ڪري، (ان عبارت کي) ڇڏي ڏنو اٿس. وجي ڏِس تفسير ”روح المعاني“ کي تہ شڪ مان نڪري يقين تي اچين.

فائده: تفسير ”روح المعاني“ جو مصنف بہ حنفي مذهب رکندڙ هو. جيئن مولوي مشتاق احمد صاحب حنفي چشتي پنهنجي ڪتاب ”دفع التامل عن التوسل بسيد الرسل“ ۾ چيو اٿس.

---

[1] تنوير المقباس من تفسير ابن عباس، سورة الجن، تحت الآية: 27، ص 489.

[2] نسخي ”الف“ ۾ ”تفسير در سندر“ لکيل آهي ۽ نسخي ”ب“ ۾ ”تفسير در سفر“ لکيل آهي ۽ نسخي ”ج “ ۾ ”تفسير در منثور“ لکيل آهي ۽ مناسب بہ اِهو ئي نالو آهي. تنهن ڪري متن ۾ نسخي ”ج“ مان تصحيح ڪئي وئي آهي.

[3] تفسير الدر المنثور، سورة آل عمران، تحت الآية: 179، 393/2.

[4] تفسير مدارک التنزيل، سورة الجن، تحت الآية: 27، 554/3.

هاڻي ڄاڻ ته مٿين عبارت تفسير ”در منثور“[1] جي جيڪا هئي سا بيان ڪئي سون. يعني اُن جو قول: ولا يطلع على الغيب الا رسول. اھ

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري ته ڪيترن غيبن تي رسولن کان سواءِ ٻيا ڪيترا ولي ۽ طبيب ۽ نجومي (به) واقف ٿا ٿين.

جواب: چوندس ته غيب ٻه قسم آهي هڪڙو اُهو قسم جنهن تي ڪو دليل ڪونهي. ٻيو اُهو قسم جنهن تي دليل عقلي يا نقلي ڪڙا (قائم) ڪيل آهن ۽ ”در منثور“ جي هن عبارت ۾ پهريون قسم مراد آهي. جيئن شيخ زادي جو ڪلام ”حاشيه بيضاوي“[2] جي منجهان معلوم ٿو ٿئي، جيڪو آيت شريف ”اَلَّذِيْنَ يُؤْمِنُوْنَ بِالْغَيْبِ“ جي بيان ۾ هن آيت شريف ”فَلَا يُظْهِرُ عَلٰى غَيْبِهٖٓ اَحَدًا“ جي آندو اٿس. فعليك بمطالعته (پوءِ تُنهنجي مٿان اُن جو مطالعو ڪرڻ لازم آهي).

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري ته انهي آيت شريف ”فَلَا يُظْهِرُ عَلٰى غَيْبِهٖٓ“ جي بيان ۾ هڪڙا عالم اهل تفسير جا اگرچه ”لام“ الغيب جي ڪي لام استغراقي ٿا چون، مگر اضافت غيب جي ڪي لام خارجي ٿا ڪن ۽ غيب مان مراد قيامت جي اچڻ ۽ بيهڻ جو وقت ٿا وٺن. جيئن ته ”تفسير ڪبير“ واري اهو تاويل ڪري ۽ بيان گهڻو ڏيئي پڇاڙي ۾ چيو اٿس ته اهو تاويل جيڪو اسان صحيح ذڪر ڪيو آهي ۽ سندس ڪلام جي رمز اها ئي ڄاڻجي ته حرف الله جو استثناء متصل لاءِ آهي. پوءِ آيت شريف جي معنيٰ هن طرح ٿيندي ”پوءِ نه ٿو واقف ڪري غيب پنهنجي تي، جيڪا قيامت آهي ڪنهن هڪڙي کي، مگر جنهن کي پسند اختيار ڪري ڪنهن رسول کان“[3]. اھ

پوءِ انهي معنيٰ جي لحاظ موجب دليل تنهنجو پنهنجي دعويٰ تي ته سڀ غيب حتيٰ (ڪه) امور پنج، تن جو علم حضرت صليٰ الله عليه وآله وسلم جن کي الله

---

[1] تفسير الدر المنثور، سورة آل عمران، تحت الآية: 179، 393/2.

[2] حاشية محي الدين شيخ زاده علىٰ تفسير البيضاوي، سورة البقرة، تحت الآية: 3، 180/1.

[3] تفسير كبير، سورة الجن، تحت الآية: 27، 679/30.

تعاليٰ عطا فرمايو پورو نه آيو.

جواب: چوندس ته سچ، اگرچه سڀ مدعي اتاهون پوري نه ٿئي ته به جزو وڏو مُدعي جو ته ثابت ٿيو. يعني قيامت جي اچڻ جي ته خبر ڪڏهن ايندي ۽ ٻئي طرف تنهن کي به نٿا مڃن. باقي ٻيا جزا مُدعي جا، تن جي ثابتيءَ لاءِ گهڻا دليل آهن، جن مان ڪي گذريا ڪي ايندا.

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري ته [حنفي مذهب واري کي انهيءَ "تفسير ڪبير" جي عبارت سان قيامت جي ثابتي تي دليل وٺڻ درست نه آهي؛ ڇو ته ڪلام "تفسير ڪبير" واري جو مبنيٰ آهي هن ڳالهه تي ته نفي مان استثناء ڪرڻ اثبات جو فائدو ٿو ڏئي. اثبات مان استثناء ڪرڻ نفي جو فائدو ڏيندڙ آهي. ۽ مخفي (ڳجهو) نه آهي علم اصول فقه جي واقفن تي ته اهو مذهب شافعين جو آهي.

جواب: چوندس ته سچ، مگر اسان حنفين جا بعض مشائخ جهڙوڪ قاضي امام ابو زيد دبوسي ۽ فخر الاسلام شمس الائمة سرخسي رحمة الله عليهما استثناء غير مدعي ۾ متفق آهن. جيئن ته "توضيح ۽ تلويح" ۾ آهي. پوءِ جڏهن مذهب حنفي جي سان اهو سخن مشهور آهي تڏهن شايد انهيءَ سببان "روح البيان" واري "الا" کي استثناء منقطع لاءِ مقيد ڪري ڇڏيو اٿس. جيئن ته مٿي گذري آيو آهي. والله تعالیٰ اعلم بالحق والصواب.

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري ته](1) اجان به اهو حصو دعويٰ جو ثابت نه ٿو ٿئي؛ ڇو ته "رسول" مان مراد تنهن وٽ ملڪ (فرشتو) آهي. جيئن ته "تفسير ڪبير" مان معلوم ٿو ٿئي.

جواب: چوندس ته "تفسير ڪبير" واري چٽائي ڪا نه ڪئي آهي ته مراد "رسول" مان هتي ملڪ (فرشتو) آهي. هائو سندس تقرير تي گويا ڪنهن شخص سوال ڪيو آهي ته جڏهن غير مان مراد قيامت ٿي ته پوءِ ڪهڙي طرح الله تعاليٰ ٿو

---

(1) ڏنگين جي وچ واري عبارت نسخي "ب" ۾ لکيل نه آهي ۽ نسخي "الف" ۽ نسخي "ج" ۾ لکيل آهي.

فرمائي ”اِلَّا مَنِ ارۡتَضٰى مِنۡ رَّسُوۡلٍ“، جنهن مان معلوم ٿو ٿئي تہ پنهنجي رسول پسند ڪيل کي اطلاع ٿو ڪري، حالانڪ اهو غيب تي نٿو واقف ڪري پنهنجي رسول کان ڪنهن هڪڙي کي. تڏهن جواب ۾ چيو اٿس:

قلنا: بل يظهره عند القرب من إقامة القيامة، وكيف لا وقد قال: وَيَوۡمَ تَشَقَّقُ السَّمَاءُ بِالۡغَمَامِ وَنُزِّلَ الۡمَلَائِكَةُ تَنۡزِيۡلًا[1]، ولا شك أن الملائكة يعلمون في ذلك الوقت قيام القيامة[2]. اهـ

ترجمون: چوندس، بلڪ ظاهر ڪندو قيامت جي اچڻ کي قيامت جي بيهڻ واري ويجهائي واري وقت کي ۽ ڪهڙي طرح ظاهر نہ ڪندو حالانڪ الله تعاليٰ فرمايو آهي وَيَوۡمَ تَشَقَّقُ السَّمَاءُ ...الآية، جنهن جو مطلب هي آهي ۽ ياد ڪر اي محمد ڪريم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم! تنهن ڏينهن کي، جو تنهن ۾ آچي ڪڪر جي سببان آسمان چيربا، جيڪو (ڪڪر) ستن آسمانن جي مٿان بيٺل آهي. گراني ۽ ڳورائي تنهن ڪڪر جي ستن آسمانن جي برابر، بلڪ تنهن کان بہ گران آهي. اج ڏينهن تائين پنهنجي قدرت سان تنهن کي نگاهہ ۾ رکيو اٿس. قيامت جي ڏينهن تنهن کي آسمانن تي سٽيندو جنهن آسمان کي رسندو تنهن کي چيريندو ۽ لاٿو ويندو ملڪن (فرشتن) کي لاهڻ ۽ نہ آهي ڪو شڪ تہ تحقيق ملائڪ ڄاڻندا انهيءَ وقت ۾ قيامت جي بيهڻ کي. پورو ٿيو مطلب ”تفسير ڪبير“ واري جي عبارت جو.

هاڻي مطلب وٺڻ ”تفسير ڪبير“ واري جو دليل وٺڻ آيت شريف ”يَوۡمَ تَشَقَّقُ السَّمَآءُ“ [الفرقان: 25] جي سان هن نموني آهي جو حضرت سردار ڪريم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جي زماني ۾ ڪافرن چيو ”مَآ اَنۡزَلَ اللّٰهُ عَلٰى بَشَرٍ مِّنۡ شَيۡءٍ“ [الانعام: 91] يعني تہ نہ لاٿو آهي الله تعاليٰ ڪنهن آدمي تي ڪا شيءِ. پوءِ تنهن جي رد ۾ الله تعاليٰ هي آيت شريف موڪلي ”قُلۡ مَنۡ اَنۡزَلَ الۡكِتٰبَ الَّذِيۡ جَآءَ بِهٖ

---

[1] القرآن، سورة الفرقان، الآية: 25.

[2] تفسير الكبير، سورة الجن، تحت الآية: 27، 30/678.

مُوْسٰی" يعني اي محمد ڪريم! تون چؤ انهن ڪافرن کي انهيءَ انڪار جي رد ۾ تہ ڪنهن لاٿو انهيءَ ڪتاب کي؛ جو آندو تنهن کي حضرت موسيٰ عليٰ نبينا عليہ الصلوة والسلام. انتهيٰ

مطلب تہ انڪار کي اثبات[1] جزئي سان دفع ڪري سگهجي ٿو. جيئن تہ هتي "تفسير ڪبير" جي عبارت ۾ جڏهن معترض اعتراض ڪيو تہ علم قيامت جي اچڻ جو ڪنهن کي سواءِ خدا تعاليٰ جي نہ آهي. تڏهن "تفسير ڪبير" جي عبارت مان اثبات[2] جزئي جو پيدا ٿيو. يعني ملائڪن جو ڄاڻڻ قيامت جي اچڻ کي. تنهن انڪار ڪيل کي دفع ڪيو. ۽ "تفسير ڪبير" جي هي مراد نہ آهي تہ خاص ملائڪن کي اهو علم حاصل ٿيندو ڪنهن ٻئي کي نہ . ڪهڙي طرح خاص ٿيندو اهو لفظ "رسول" ملائڪن سان؟ حالانڪ "تفسير خطيب" ۾ انهيءَ هنڌ لفظ "رسول" جي هيٺان چيو اٿس:

وتارة ويكون ذالك الرسول بشرًا و تارة يكون ملكًا.[3] انتهى

يعني تہ اهو رسول، جنهن کي اطلاع ٿو ڏئي الله تعاليٰ پنهنجي غيب تي، ڪڏهن ماڻهو ۽ ڪڏهن ملڪ (فرشتو) هوندو.

ائين ئي "شرح مقاصد" ۾ لفظ "غيب" جي بيان ۾ آهي تہ: اهو لفظ عام نہ آهي سڀ ڪنهن غيب کي شامل، بلڪ مطلق آهي ڪوئي فرد غير مقرر يا مراد منجهائنس فرد مقرر آهي. يعني قيامت جي بيهڻ جو وقت هن طريقي سان جو مٿان بيان قيامت جو آهي ۽ نہ پري آهي جو مطلع ڪري الله تعاليٰ انهيءَ قيامت تي بعض

---

[1] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ "اسبات" لکيل آهي ۽ نسخي "ج" ۾ "اثبات" لکيل آهي. تنهن ڪري نسخي "ج" مان متن ۾ تصحيح ڪئي وئي آهي.

[2] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ "اسبات" لکيل آهي ۽ نسخي "ج" ۾ "اثبات" لکيل آهي. تنهن ڪري نسخي "ج" مان متن ۾ تصحيح ڪئي وئي آهي.

[3] تفسير الخطيب الشربيني، سورة الجن، تحت الآية: 27، 408/4.

رسولن کي ماڻهن ۽ ملڪن کان.[1]

(**سوال:**) ان تي جڏهن ڪو شخص سوال ڪري تہ ”تفسير ڪبير“ واري چيو آهي تہ: الله تعاليٰ قيامت جي ويجهائي جي وقت اها حالت ظاهر ڪندو. حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن جو زمانو قيامت کي ويجهو نہ هو.

جواب: چوندس تہ ويجهو هو ڇوتہ حديث شريف ۾ حضرت نبي ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن فرمايو:

بعثت انا والساعة کهاتين.[2]

يعني موڪليو ويو آهي مونکي قيامت سان گڏ مثل هن ٻن آڱرين جي. انتهيٰ

يعني اشهد ۽ آڱوٺي سان پاڻ سڳورن صلي الله عليہ وآلہ وسلم اشارو ڏنو تہ جيترو هنن ٻنهين آڱرين جي وچ ۾ تفاوت (فرق) آهي اوترو مون (۽) قيامت جي وچ ۾ تفاوت ڄاڻو. انتهيٰ

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري تہ اجان بہ دعويٰ تُنهنجي ثابت نہ آهي؛ ڇو تہ لفظ رسول جو عام آهي، پوءِ ٻين رسولن جي هوندي حضرت رسول ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن جي مراد ڪهڙي طرح ڄاڻبي؟

جواب: چوندس جڏهن تفسير موجب توکي تسليم ٿيو تہ الله تعاليٰ رسولن مان ڪنهن هڪڙي رسول کي قيامت جي اچڻ جو اطلاع ڏئي تہ ڪڏهن ايندي. تڏهن ازخود تسليم ڪري چُڪين تہ مراد انهيءَ رسول مان حضرت رسول ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم آهي؛ ڇو تہ هي سُخن اسان سيني اهل سنت وارن کي تسليم ٿيل اعتقاد ۾ آيل آهي تہ حضرت رسول ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم جو علم ٻين سيني رسولن جي علم کان زياده هو. جيئن تہ امام بوصيري قدس سره

---

[1] شرح المقاصد، المقصد السادس، البحث الثامن الولي، 76/5.

[2] صحيح البخاري، كتاب الرقاق، باب قول النبي ﷺ بعثت انا والساعة كهاتين، الحديث: 6504، 105/8.

قصيده شريف برده ۾ فرمايو آهي:

فاق النبيُّ في خَلق وفي خُلق   ولم يُدانوه في عِلم ولا كَرم[1]
وكلهم من رسول الله ملتمس   غَرفًا مان البحر او رَشفًا من الديم[2]

ترجمون ان رباعي شريف جو هي آهي: حضرت رسول ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم نبي سڳورن کان مٿاهون ٿيو صورت ظاهري ۽ سيرت ڪمالين باطن وارن ۾ ۽ نه ويجها ٿيا نبي سڳورا ٻيا علم ۾ ۽ نه سخا ۽ شرف ۾. ۽ سڀ نبي سڳورا طلب ڪندڙ هوا حضرت نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم کان هڪ تري علم جي درياء کان يا هڪ چانڊارو ڀلائي جي مينهن کان. انتهيٰ

۽ هي به اسان اهل اسلام امت مرحوم حضرت صلي الله عليه وآله وسلم جن ڪي تسليم ٿيل آهي ته سڀني رسولن مان خدا تعاليٰ وٽ پاڻ ڀلارا صلي الله عليه وآله وسلم برگزيده ۽ پسند ڪيل هوا. انهيءَ ڪري "تفسير حسيني" اِتي چيو آهي:

مراد ازیں رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم است۔[3] *انتہی*

(ترجمو: هتي رسول مان مراد حضرت محمد ﷺ آهي.)

جيئن ته مٿي گذري آيو آهي ۽ جيڪڏهن ڪٿي چئجي ته سڀ رسول مراد آهن لفظ "رسول" جي مان؛ ڇو ته رسول جو عام آهي ۽ سڀ رسول پسند ڪيل ۽ اختيار ڪيل هئا. تڏهن به اسان جو رسول ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم بطريقه اوليٰ داخل ٿيو. ڪما لا يخفيٰ (جهڙي طرح ڳجهو نه آهي)

تنبيهه: شامل ٻن ٽن سخن تي. هڪ سخن تن مان هي آهي ته "فتح الباري صحيح بخاري" جي ڪتاب توحيد، باب قول الله تعاليٰ عالم الغيب ولا يظهر عليٰ غيبه احدا[4] جي ۾ لکيل آهي:

---

[1] قصيدة بردة، رقم الشعر: 39، صـ 10.

[2] قصيدة بردة، رقم الشعر: 40، صـ 10.

[3] تفسير حسيني (مترجم)، سورة الجن، تحت الآية: 26، 583/2.

[4] فتح الباري شرح صحيح البخاري، تحت الحديث: 7380، 364/13.

وقد اختلف في المراد بالغيب فيها فقيل هو على عمومه وقيل ما يتعلق بالوحي خاصة وقيل ما يتعلق بعلم الساعة. اه

ترجمون: ۽ تحقيق هن ڳالھ ۾ اختلاف ڪيل آهي تہ آيت شريف ۾ لفظ "غيب" جي مان ڇا مراد آهي ۽ بعض چيو آهي تہ پنھنجي عموم تي آهي ۽ بعض چيو آهي تہ مراد اهو غيب آهي جيڪو تعلق ٿو رکي وحي سان خاص ۽ بعضن چيو آهي تہ مراد غيب مان اهو آهي جيڪو علم قيامت سان لاڳو هجي. انتهيٰ

۽ مخفي (ڳجهو) نہ آهي تہ هي عبارت تاڪيد ٿي ڏئي هن ڳالھ کي تہ اُمور جيڪي رسالت سان لاڳو نہ آهن ۽ خلق کي پهچائڻا نہ آهن حڪمتن جي سببان جهڙوڪ قيامت جي وقوع جو وقت ۽ اُمور جيڪي رسالت سان لاڳو آهن سي سڀ غيب متعلق بالوحي چئبا. نٿو مطلع ڪري الله تعاليٰ تن کي مگر جنھن کي پسند ڪري ڪنھن رسول کان.

سخن ٻيو شامل سوال جواب تي.

(**سوال:**) تقرير سوال جي تہ: انهيءَ آيت شريف "فَلَا يُظْهِرُ عَلٰى غَيْبِهٖٓ" ۾ جڏهن تفسيرن جو اختلاف ٿيو. جيئن هڪڙي غيب مطلع عليہ کي متعلق بالرسالة يا متعلق بالوحي رکيو. ٻين خاص مراد قيامت ورتي، ٽين ارادو عام رکيو. تڏهن اها آيت شريف محتمل ٿي. قاعدو آهي تہ "المحتمل لايصلح حجة" يعني احتمال وارو قِسم حجت وٺڻ جي لياقت نہ ٿو رکي.

(**جواب:**) تقرير جواب جي هي آهي تہ: تو کي معلوم ٿيو تہ قيد وجهڻ متعلق بالرسالة تي اعتراض ٿو اچي ۽ "فتح الباري" جي عبارت مان هاڻي توکي معلوم ٿيو تہ لفظ "غيب" جي مان آيت شريف "فَلَا يُظْهِرُ عَلٰى غَيْبِهٖٓ" جي ۾ ٽي احتمال آهن: هڪ ڪُل غيب، ٻيو متعلق بالوحي، ٽيون متعلق بالقيامة. ۽ هي ڳالھ پڌري آهي تہ متعلق بالوحي عام آهي متعلق بالرسالة کان ۽ انهن ٽنهين قولن مان ڪوئي قول اسان جو مُدعي يا مدعي جي جزئي سان مخالف نہ آهي. احتمال متعلق بالرسالة جو اگرچہ خلاف آهي پر جڏهن ان تي اعتراض جي سبب "فتح الباريءَ" واري اهو

احتمال نه آندو آهي. تڏهن اسانجي مطلب کي اهو قاعدو مٿيون ضرر (نقصان) نه ٿو ڪري. فافهم (پوءِ سمجهي ڇڏ) ڪهڙي طرح انهيءَ احتمال متعلق بالرسالة تي اعتراض مٿيون نه ايندو؟ حالانڪ اڳتي ڪتابن جي عبارتن مان ان شاءَ الله تعاليٰ توکي معلوم ٿيندو ته بعض انبياءَ اولياءَ بعض امورن پنجن غيب وارن تي مطلع ٿيا آهن. جنهن ڪري آيتن شريفن کي، جيڪي دلالت ڪندڙيون آهن خدا تعاليٰ کان سواءِ لاءِ علم غيب جي نفي ڪرڻ تي. علمائن محققن تاويل ڪيو آهي هن طرح ته مراد آيتن شريفن مان هي آهي ته بذات خدا تعاليٰ کانسواءِ ٻيو ڪو نه ٿو ڄاڻي پوءِ ٻُڌي ڇڏ ته بواسطه اعلام ۽ ڄاڻائڻ خدا تعاليٰ جي ٻيا به ڄاڻن ٿا. ۽ ٻي ڌُر يعني قائل عدم علم غيب، جيڪي انهن پنجن اُمورن غير متعلق بالرسالة کان ٻاهر ٿا ڪن. ۽ اسين قائل علم غيب جا چئون ٿا ته اُهي پنج امور به متعلق بالرسالة چئبا، ڇو ته حضرت صليٰ الله عليه وآله وسلم انهن پنجن مان ڪن امورن جي خبر پڻ ڪئي آهي ۽ وُقوع به تِن جو موافق پيشن گوئي سندن جي آيو آهي، جنهن ڪري اُن کي معجزو سڏبو حالانڪ معجزو متعلق بالرسالة آهي سيني وٽ. باقي جن جي خبر نه ڪئي اٿس امر لُڪائڻ جي سببان، سو به جيڪڏهن رخصت اُن جي ظاهر ڪرڻ جي هجي ها ته ظاهر ڪن ها ته ان کي معجزو نه چئجي ها ڇا؟

پر جي ميجون ته اهي پنج اُمور متعلق بالرسالة نه آهن ته هي سُخن ته ظاهر آهي جو متعلق بالوحي آهن. يعني وحي کان سواءِ معلوم ٿيڻا نه آهن. اکيون انصاف جون پٽي ڏِس ته حق پڌرو ٿي پوي. والله تعالیٰ الموفق واعلم بالصواب وبالحق.

ٽيون هي سخن ته هڪ مجلس شريف بزرگوارن جي ۾ شهر مٽيارن جي ۾ آيت شريف "فَلَا يُظۡهِرُ عَلٰى غَيۡبِهٖٓ" جي سان دليل ورتم انهيءَ دعويٰ تي ته حضرت رسول ڪريم صليٰ الله عليه وآله وسلم کي غيب "ما كان وما يكون" حتيٰ (ڪ) پنجن اُمورن جو به عطا ٿيل هو. لفظ "رسول" تائين آيت شريف پڙهيم. پوءِ هڪڙي بزرگ تِن مان مون تي اعتراض آندو. فرمايائين ته: اڳتي جيڪي آيت شريف ۾ آهي يعني الله عزوجل جو قول "فَاِنَّهٗ يَسۡلُكُ مِنۡۢ بَيۡنِ يَدَيۡهِ وَمِنۡ خَلۡفِهٖ رَصَدًا" [الجن: 27] سو ڇو نه

ٿا پڙهو؟ تنهن ۾ نظر ڪري ڇو نہ ٿا ڏسو؟ ۽ حرف "ف" جو "فَإِنَّهٗ" ۾ ڪهڙو آهي؟ ۽ لفظ "اِلَّا" جو "اِلَّا مَنِ ارْتَضٰى" ۾ ڇا لاءِ آهي؟

پوءِ تنهن وقت جواب سنڌس حضور شريف ۾ ڏنم تہ: اوچتو گفتو هَليل آهي ۽ مطالع ان جاءِ جي تفسير مان تازي ڪيل نہ آهي. پوءِ خوف ٿو رکان تہ مٿان پنهنجي راءِ موجب بيان ڪري گنهگار ٿيان. هاڻي جڏهن هن مسئلي تي تحقيق ۽ هن رسالي جي تصنيف لاءِ تفسير ۽ ٻيا ڪتاب مطالع ڪيم. تڏهن جيڪي تفسيرن مان ڄاتو اٿم سو بيان ٿو ڪريان. اميد آهي تہ خدا تعاليٰ جي فضل سان تفسير بالراءِ نہ ٿيندو بلڪ موجب عبارتن تفسيرن جي قواعدن نحوءِ اصول فقہ جي ان شاءَ الله تعاليٰ تقرير ڪبي.

تنهن هوندي (بہ) جيڪڏهن ڪنهن اهل علم ۽ هوش ۽ انصاف واري کي غلطي منهنجي هن تقرير يا مٿين تقريرن يا ايندڙ تقريرن ۾ معلوم ٿئي تہ هن مسڪين کي خداتعاليٰ ڪارڻ اطلاع ڏئي تہ رستو هدايت جو وٺان.

هاڻي ڄاڻ تہ بزرگ مٿئين سوال ڪندڙ جو مطلب انهيءَ مٿئين سوال مان مون کي معلوم نٿو ٿئي تہ ڇا مراد هيس؟ شايد هي مراد هيس تہ انهن لفظن يا ڪن ٻين مان معلوم ٿو ٿئي تہ سيني غيبن حتيٰ (ڪہ) پنجن اُمورن تي اطلاع سواءِ خدا تعاليٰ جي ٻئي ڪنهن کي نہ آهي. پوءِ جيڪڏهن اهو غرض سوال ڪندڙ بزرگ جو هوندو تہ جواب تنهنجو ڪنن جي هوش سان انصاف ڪري ٻڌ تہ لفظ "اِلَّا" جو "اِلَّا مَنِ ارْتَضٰى" ۾ يا استثناء متصل لاءِ آهي يا استثناء منقطع لاءِ. جيئن مٿان ڄاڻي آئين.

پوءِ جيڪڏهن استثناء متصل چئبو ۽ "تفسير ڪبير" جي راءِ موجب لفظ غيب مان مراد قيامت وٺبي تہ حرف "فا" جو تفسير لاءِ چئبو. يعني واسطي بيان ڪرڻ ۽ تفسير ڏيڻ ڪيفيت اظهار جي آهي. جيئن تہ "فتح الباري" جو ڪلام اڏاهون ارشاد ٿو ڪري، پوءِ آيت شريف جو مطلب هن طرح چئبو تہ: ڄاڻندڙ آهي الله تعاليٰ غيب جو پوءِ نہ ٿو خبر ڏئي پنهنجي غيب تي ڪنهن هڪڙي کي، جيڪا قيامت آهي ۽ تنهن ۾ توهان کي عذاب ڏيڻو آهي ۽ تنهن جي توهانکي ٻلڪار آهي ۽ توهين ٿا پڇو تہ

اهو وعدو ڪڏهن ٿيندو مگر جنهن کي پسند ڪري ڪنهن رسول کان. يعني تنهن کي قيامت تي واقف ڪري ٿو ۽ قيامت جي اچڻ جو وقت تنهن تي ظاهر ڪري ٿو. ڪهڙي طرح ظاهر ڪري ٿو. هن طرح جو مقرر ڪري ٿو الله تعاليٰ اڳيون تنهن رسول جي ۽ پوئتان انجي ملڪن نگهبانن کي، جو نگاهه ۾ ٿا رکن تنهن کي شيطانن جي وسواس کان. متان ان رسول تي امر وحي ڪيل گڏي وجهن ...الخ

۽ جيڪڏهن لفظ ”اِلَّا“ جي کي استثناء منقطع لاءِ چئجي ۽ لفظ ”غيب“ مان مراد سڀ غيب وٺجي تفسير ”روح المعاني“ جي راءِ موجب پوءِ لفظ ”مَنْ“ جو ”مَنِ ارْتَضٰى“ ۾ مبتدا آهي متضمن شرط جي معنيٰ کي ۽ حرف ”فا“ جو ”فَاِنَّهٗ يَسْلُكُ“ ۾ جزا چئبو ته ”اِنَّهٗ يَسْلُكُ“ خبر آهي منزل جزا جي. ۽ قاعدو نحوي آهي ته جيڪو مبتدا متضمن شرط جي معنيٰ کي هوندو تنهن جي خبر ۾ لفظ ”فا“ جو آڻبو. ۽ جيڪڏهن ”مَنْ“ کي فقط موصولي چئجي ۽ نه مبتدا، ته به هرگاهه جو معنيٰ شرط ۾ رکيل آهي تڏهن ”فَاِنَّهٗ“ وارو ڪلام شرط جي جزا آهي. ۽ نحوي قاعدي موجب شرط جي جزا تي ”فا“ ايندڙ آهي. كذا يستفاد من ”الجمل“ (اهڙي طرح (”تفسير) جمل“ مان سمجهيو ويو آهي).

۽ جيڪڏهن لفظ ”غيب“ جي مان مراد اُمور متعلق بالوحي وٺبا. پوءِ جيڪي استثناء منفصل لاءِ چوندا، سي ”فا“ کي تفسير ڪندا ۽ جيڪي استثنا منفصل لاءِ ڪندا ته جزا ڪندا. كما لايخفىٰ (جهڙي طرح ڳجهو نه آهي).

مطلب ته بهر وجه اهو ڪلام شريف ”فَاِنَّهٗ يَسْلُكُ مِنْۢ بَيْنِ يَدَيْهِ“ وارو اسانجي دعويٰ کي ڪا حرڪت نه ٿو ڪري، متصل محل ته ظاهر آهي، باقي استثناء منفصل وقت هن سبب نقصان نه ٿو ڏئي جو ”مَنِ ارْتَضٰى مِنْ رَّسُوْلٍ“ جي پويان ڪلام مخدوف ٿا ڪن. جهڙوڪ ”يظهره على بعض الغيوب“ يا ”يطلع على بعض الغيوب“ جو. ذر حقيقت خبر مبتدا جي يا خبر شرط جي آهي ۽ ڪلام شريف ”فَاِنَّهٗ يَسْلُكُ“ وارو جاءِ بجاءِ ان جي آهي.

۽ مٿان توکي معلوم ٿي آيو تہ مراد بعض غيبن مان امور متعلق بالرسالة جي ۽ بعض تفسيرن جو متعلق بالرسالة سان قيد وجهڻ قيد احترازي نہ آهي، بلڪ با اعتبار مناسب مقام جي آهي. باقي تہ امورن متعلق بالوحي کي بعض ڇوڙڻ، سو هن سبب تي آهي جو مٿان توکي معلوم ٿي چڪو آهي. ۽ الله تعاليٰ جل شانه جو علم گهڻو آهي علم نبوي کان. فتدبر وانصف (پوءِ غور فڪر ڪر ۽ انصاف ڪر) والله تعاليٰ اعلم وعلمه احکم.

علم غيب جي ثبوت لاءِ قرآني آيتن مان ٻيو دليل

۽ ٻيو دليل انهن دليلن کان جيڪي دلالت ٿا ڪن تہ حضرت نبي ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم وسلم کي علم سڀ غيبن "مان کان وما يکون" جو حاصل هو. الله تعاليٰ جو قول آهي:

مَا كَانَ اللّٰهُ لِيَذَرَ الْمُؤْمِنِيْنَ عَلٰى مَآ اَنْتُمْ عَلَيْهِ حَتّٰى يَمِيْزَ الْخَبِيْثَ مِنَ الطَّيِّبِ ۭ وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُطْلِعَكُمْ عَلَى الْغَيْبِ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ يَجْتَبِيْ مِنْ رُّسُلِهٖ مَنْ يَّشَاۗءُ[1]

اول شان نزول هن آيت شريف جو ڄاڻ. حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن فرمايو هو تہ: جهڙي طرح حضرت آدم علي نبينا وعليه السلام کي سندس اولاد ڏيکاريو ويو آهي اهڙي طرح امت مرد عورت منهنجي جي بہ مونکي الله تعاليٰ جلشانه جي طرفان مونکي معلوم ٿيو آهي تہ هي اسلام قبول ڪندا ۽ هي نہ ڪندا. تڏهن منافق پاڻ ۾ گفتگو ڪندڙ ٿيا تہ حضرت محمد ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم اهڙيون ڳوريون دعوائون ڪري ٿو حالانڪ اسانجي کوٽن دلين جي خبر نہ ٿي پويس تہ هي سچا آهن هي ڪوڙا آهن. تڏهن اِها آيت شريف ٿن جي رد ۾ نازل ٿي.

ترجمہ آيت شريف جو هن طرح آهي تہ: الله تعاليٰ ارادو ڪندڙ آهي هن سُخن (ڳالهہ) جي واسطي تہ ڇڏي ڏي مؤمنن مخلصن سچن کي مٿي انهيءَ جي اي

---

[1] القرآن، سورة آل عمران، الآية: 179.

منافقو آهيو مٿين حالت (يعني دل ۾ نفاق رکڻ ۽ مخفي طعنا ڪرڻ ۽ رُوبرو مسخريون ڪرڻ) تان جو جدا ڪندو پليت کي پاڪ کان (يعني سنڌو سيڙهو توهان پليتن ۽ مومنن پاڪن جي وچ ۾ پڌرو ٿيندو) ۽ حضرت ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم کي اوهانجو نفاق وحي سان معلوم ٿيندو ۽ اصحاب ڪرام تنهن تي مطلع ٿيندا ۽ الله تعاليٰ ارادو ڪندڙ نه آهي واسطي هن سُخن (ڳالهه) جي ته واقف ڪري اوهانکي غيب تي، پر الله تعاليٰ برگزيده (چونڊ) ٿو ڪري پنهنجي رسولن کان جنهن کي گهري. اهـ

"تفسير معالم التنزيل" ۾ سدي کان (جيڪو اڳوڻن مفسرن مان جن اصحابن ڪريمن جو زمانو ڏٺو آهي، روايتون تن کان ڪيون آهن) نقل ڪيو آهي انهي آيت شريف جي بيان ۾:

وما كان الله ليطلع محمدا صلى الله عليه وآله وسلم على الغيب ولكن الله اجتباه[1]. اه

ترجمه انهيءَ عبارت جو ته: الله ارادو ڪندڙ نه آهي هن سُخن (ڳالهه) جو ته واقف ڪري حضرت محمد صلي الله عليه وآله وسلم کي سيني غيبن تي پر الله تعاليٰ برگزيدو ڪيو آهي تنهن کي، پوءِ مطلع ٿو ڪري اُن کي بعض علم غيب تي. اهـ

هت به بعض غيب مان مراد سڀ غيب "ماڪان وما يڪون" وارو آهي. جن جو اطلاع حضرت صلي الله عليه وآله وسلم جن کي ڏنل آهي. تنهن دليل جي موجب جيڪو گذري آيو. ۽ ان سڀ علم کي بعض چوڻ خاص هن پاران آهي ته معلومات الاهي معلوماتن نبوين کان گهڻا آهن. جيئن ته گهڻا ڀيرا مٿي گذري آيو آهي.

باقي هي سُخن ٻڌ ته منافقن تي رد سندن اعتراض موجب هن آيت شريف مان هن طرح آهي ته حضرت صلي الله عليه وآله وسلم جن کي اگرچه اهو احوال توهان جو معلوم آهي پر سببان تادب درگاهه الاهي جي پڌرو نه ٿو ڪري. تانجو پاڻ

---

[1] تفسير معالم التنزيل، سورة آل عمران، تحت الآية: 179، 1/545.

خداوند ڪريم پليت کي پاڪ کان جدا ڪندو. يا چئبو تہ رد ان طرح ٿيو تہ جيڪڏهن اڳ احوال حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم کي توهانجو مفصل وارو معلوم نہ هو تہ هاڻي معلوم ٿيندو. فتدبر (پوءِ غور ۽ فڪر ڪر).

علم غيب جي ثبوت لاءِ قرآني آيتن مان ٽيون دليل

۽ ٽيون دليل مٿي ثبوت علم عطاء "ماڪان وما يڪون" جي، حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن لاءِ الله تعاليٰ جو قول آهي:

فَاَوۡحٰۤی اِلٰی عَبۡدِهٖ مَاۤ اَوۡحٰی ﴿۱۰﴾ [1]

انهي آيت شريف جي هيٺان "مدارڪ" ۾ لکيو آهي تہ:

تفخيم للوحي الذي اوحي اليه[2] [3] انتهى

"جلالين" ۾ چيو اٿس:

ولم يذكر الموحى تخفيماً لشانه[4]. اهـ

آيت شريف جو مطلب مٿين تفسير جي عبارت سان گڏ هي آهي تہ: پوءِ وحي ڪيو الله تعاليٰ پنهنجي ٻانهي محمد ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم جي طرف جيڪي وحي ڪيائن وحي ڪيل قِسم بيان نہ ڪيائين انهيءَ قِسم جي شان سببان. اهـ

مخفي (ڳجهو) نہ آهي تہ وڏائي ڪيل شان وحي ڪيل قِسم جي ڪثرت ۽ عموميت ان جي آهي. جيئن تہ عبارت "روح البيان" جي اُن تي دلالت ٿي ڪري

---

[1] القرآن، سورة النجم، الآية: 10.

[2] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ "عليہ" لکيل آهي ۽ نسخي "ج" ۾ "اليه" لکيل آهي. جڏهن تہ تفسير المدارک ۾ بہ "اليه" لکيل آهي. تنهن ڪري متن ۾ نسخي "ج" مان تصحيح ڪئي وئي آهي.

[3] تفسير مدارک التنزيل، سورة النجم، تحت الآية: 10، 390/3.

[4] تفسير الجلالين، سورة النجم، تحت الآية: 10، ص 701.

جيڪا هن آيت شريف جي هيٺيان آندي اٿس. هڪ اها عبارت جيڪا مٿي امام بقلي کان نقل ٿي آهي. ٻي هي عبارت آهي:

يقول الفقير لا شك ان ما اوحى اليه عليه السلام تلك الليلة على اقسام قسم اداه الى الكل وهو الاحكام والشرائع وقسم اداه الى الخواص وهو المعارف الالهية وقسم اداه الى أخص الخواص وهو الحقائق ونتائج العلوم الذوقية وقسم آخر بقي معه لكونه مما خصه الله به وهو السر الذي بينه وبين الله تعالى[1] اهـ

يعني فقير چوي ٿو ته بيشڪ جيڪا شيءِ وحي ڪئي الله تعاليٰ حضرت صلي الله عليه وآله وسلم جن ڏانهن معراج واري رات ۾ سا گهڻا قسم آهي. هڪ قسم آهي جو پهچايائين ان کي سيني ڏانهن اُهي حڪم قاعدا شرعي آهن. ٻيو قسم اُهو آهي جو پهچايائين ان کي خاص ماڻهن ڏانهن اهي معرفتون آهن. ٽيون قسم اُهو آهي جو پهچايائين تنهن کي اخص الخواص ڏانهن يعني خاص ماڻهن ۾ جيڪي خاص آهن گهڻي مرتبي وارا جهڙوڪ نبين ۾ رسول ۽ رسولن ۾ اولو العزم. ۽ چوٿون قسم اهو آهي جو حضرت صلي الله عليه وآله وسلم جن سان رهيل هو. ڇو ته الله تعاليٰ اِن قِسم سان حضرت صلي الله عليه وآله وسلم جن کي خاص ڪيو ۽ ٻين ڏي پهچائڻ جي منع ڪيائين ۽ اهو راز ڳجهو آهي الله تعاليٰ ۽ حضرت جن جي وچ ۾.

بيت: ميان عاشق و معشوق رمزے است کراماکاتبين راهم خبر نيست

معراج واري رات کانسواءِ به حضرت صلي الله عليه وآله وسلم جن سان اهڙي مهرباني ٿيندي هئي، جيئن ته حديث شريف ۾ آهي ته:

لي مع الله وقت لا يسعني فيه ملك مقرب ولا نبي مرسل[2]

يعني ته منهنجي لاءِ الله تعاليٰ سان هڪڙا اهڙا وقت آهن، جو تن وقتن ۾ نه ڪا ويجهن ملڪن کي خبر، نه ڪا نبين مرسلن کي.

---

[1] تفسير روح البيان، سورة النجم، تحت الآية: 10، 222/9.

[2] المقاصد الحسنة، حرف اللام، الحديث: 926، صـ 565.

علم غيب جي ثبوت لاءِ قرآني آيتن مان چوٿون دليل

چوٿون دليل عموميت علم حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جي تي، الله تعاليٰ جو قول آهي:

وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ ۭ وَكَانَ فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكَ عَظِيْمًا ۝۱۱۳ [1]

ترجمون: سيڪاريو الله تعاليٰ توکي جيڪي تون نہ ڄاڻندو هئين ۽ الله تعاليٰ جو فضل تنهنجي مٿان وڏو آهي. اهـ

فاضل قصوري هن آيت سان دليل علم رسول الله صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جي ماڪان وما يڪون جي عام هجڻ تي ورتو آهي. تنهن تي منڪر اعتراض آڻي چيو آهي لازم نہ ٿو اچي قصوري تہ هر فرد بشر جي ڪي عالم ماڪان ومايڪون جو ڄاڻي؛ ڇو تہ الله تعاليٰ قرآن شريف ۾ فرمايو آهي:

عَلَّمَ الْاِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ ۝۵ [2]

يعني سيڪارائين انسان کي جيڪي نہ ٿي ڄاتائين. اهـ

پوءِ علامہ قصوري جي مبني هن طرح تہ آيت شريف "عَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ" جي پويان "وَكَانَ فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكَ عَظِيْمًا" آهي ۽ اهو ڪلام دلالت ڪندڙ علم جي عموميت تي آهي ۽ پويان آيت شريف "عَلَّمَ الْاِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ" جي اهڙو ڪلام نہ آهي.[3] اهـ

۽ ٻيو جواب ان اعتراض جو امام منصور ماتريدي جي ڪلام مان ڏنو اٿس تہ: مراد انسان مان پڻ حضرت ڪريم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم آهي؛ ڇو تہ "تفسير امام ابو منصوز ماتريدي" اهل سنت حنفين جي رئيس ۾ هن طرح آهي.

ثم قول علم الانسان مالم يعلم يحتمل رسول الله لقوله: وعملك مالم

---

[1] القرآن، سورة النساء، الآية: 113.

[2] القرآن، سورة العلق، الآية: 5.

[3] تقديس الوكيل، الاعتراض الرابع، صـ 193 ملخصا.

تكن تعلم، كقوله: ما كنت تعلمها انت ولا قومك من قبل هذا.[1] اهـ

مطلب تہ علامہ قصوري "تقديس الوكيل" ۾ فرمايو آهي:

واعتقاد علم صلى الله عليه وآله وسلم بما كان فما يكون قد استنبط اهل العرفان من القرآن والاحاديث لحبيب الرحمان.[2] اهـ

يعني هن ڳالهہ جو اعتقاد رکڻ تہ حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن ما كان وما يكون کي ڄاتو هو. تحقيق ڪيو آهي انهي کي اهل علم قرآن مجيد ۽ حديثن صحيحن کان خدا تعاليٰ جي دوست صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم لاءِ.

تنبيهہ: اهو ڪتاب "تقديس" چاچڙان شريف ۾ صديق پريس قصور ۾ ڇپيل آهي. ("تقديس) الوكيل" مقبول ۽ پسند ڪيل آهي، جو اُن تي علمائن ڪرامن، مفتين، حرمين شريفين جي مُدرسن جون تصحيحون ۽ مهرون ٿيل آهن. ۽ هندستان جي علمائن ڪرامن مهاجرن مان مٿس مهر تصديق حاجي رحمت الله مهاجر ۽ حاجي امداد الله مهاجر جي پڻ ٿيل آهي.

---

[1] تفسير الماتريدي، سورة العلق، تحت الآية: 5، 578/10.

[2] تقديس الوكيل، الاعتراض الرابع، صـ 232.

علم غيب جي ثبوت لاءِ حديثن مان دلائل

هاڻي جاڻ تہ حديثون شريف، عبارتون تفسيرن ۽ ٻين ڪتابن جون نقل ٿو ڪيان، جن مان اُهو ثابت ٿيندو تہ الله تعاليٰ حضرت نبي ڪريم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم کي سڀ علم غيب ماڪان وما يڪون حتيٰ (ڪ) پنجن اُمورن جو (ب) عطا ڪيو هو.

علم غيب جي ثبوت لاءِ حديثن مان پهريون ۽ ٻيون دليل

پوءِ چوان ٿو الله تعاليٰ توفيق خير الرفيق عطا فرمائيندو بمنه وكمال كرم وحرمة حبيب صلى الله عليه وآله وسلم تہ بہ حديثون شريف رحمت آهن. جيڪي رسالہ جي ديباچہ ۾ "صحيح بخاري شريف" کان نقل ڪيون اٿم[1] ۽ هڪ ڏُرعالمن سڳورن تڪرار ڪندڙ واري ڏي لکي موڪليون هُيم. مدار دليل وٺڻ جو تن ٻنهي حديثن شريفن مان هن سُخن تي آهي تہ ٻنهين حديثن ۾ لفظ "شيء" جو نڪرو آهي، يعني غير مقرّر ۽ غير معيّن. متانس حرف نفي جو هڪ حديث شريف ۾ لفظ "لا" جو ٻي حديث شريف ۾ لفظ "ما" جو آهي. ۽ قاعدو اصولِ فقہ ونحو وارن جو مقرر ٿيل آهي تہ "نڪرو نفي جي هيٺان عموم جو فائدو ڏيندڙ آهي". تنهن قاعدي جي نظر تي مراد سڀ شيءِ جي آهي "ما كان وما يكون".

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري تہ آيت شريف "وَمَا تَدۡرِيۡ نَفۡسٌ مَّا ذَا تَكۡسِبُ غَدًا ؕ وَ مَا تَدۡرِيۡ نَفۡسٌۢ بِاَيِّ اَرۡضٍ تَمُوۡتُ"[لقمان: 34] ۾ بہ نڪرو آيل آهي نفيءَ جي هيٺان، عموم جو فائدو ٿو ڏئي. پوءِ اِتي بہ مراد ٿيو سڀ نفس؟ تڏهن چو ٿا چئو تہ حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم کي اُهي علم بہ حاصل ها.

جواب: چوندس تہ قائدو اصولي آهي "ما من عام الا وقد خص منه البعض" يعني سڀ ڪنهن عام مان ڪي فرد نڪتل هوندا آهن. ۽ جڏهن محققن

---

[1] ڏسو هن ڪتاب جو صفحو نمبر 158 ۽ 159.

عالمن وٽ ثابت ٿيو آهي ته حضرت صليٰ الله عليه وآله وسلم جن کي آخر عمر ۾ اِنهن پنجن اَمرن جو علم به عطا ٿيل هو. جيئن ته بيان ان جو اڳتي ان شاءَ الله تعاليٰ ايندو. ۽ ٻين بزرگن جي احوالن مان معلوم ٿيل آهي ته اُنهن کي پنجن امورن مان ڪي شيون معلوم هيون. جيئن ته شيخ نور الحق شارح "صحيح البخاري" جي ڪان اڳتي نقل ايندو ته چيو اٿس:

بسيارے از انبياء و اولياء از اُمور مذکوره و ديگر مغيبات دانسته خبر داده اند۔[1] اھ

جھڙوڪ "رد المختار" واري صاحب رساله "سل الحسام الهندي" ۾ آندو آهي ته:

حضرت امير المؤمنين حضرت ابوبڪر رضي الله تعاليٰ عنه هڪ وقت ۾ خبر ڪئي ته هن زال جي پيٽ ۾ نر آهي.[2]

۽ ٻيا ٻئي مثال به اڳتي ان شاءَ الله تعاليٰ ايندا. تڏهن انهن عامن مان به ڪي فرد نڪتل آهن.

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري ته مٿيان نڪرا جن حديثن شريفن ۾ به مخصوص البعض چئبا. يعني اُتي به مراد آهي ته بعض شيون ڄاتيون اٿم.

جواب: چوندس ته برابر اُتي به بعض مراد آهي پر هن طرح ته معلوم الاهي معلومات نبوي کان گهڻا آهن پوءِ اُتي ٻن حديثن شريفن ۾ اُهي فرد نڪتل چئبا جيڪي رڳو معلومات آهي. حضرت صليٰ الله عليه وآله وسلم جن کي به تن جي ڄاڻ نه هئي. اُمور پنج روح ۽ ٻيا ڪيترا قِسم "ما كان وما يكون" جا ته حضرت صليٰ الله عليه وآله وسلم جن کي ڄاڻ ڪرايل آهن سي داخل چئبا نه خارج. يا ته اُهي فرد به نڪتل چئبا جيڪي اڃا تنهن وقت کين صليٰ الله عليه وآله وسلم معلوم نه ٿيا هوا ۽ ڪنهن ٻئي وقت معلوم ڪرايا ويا؛ ڇو ته اهڙي ڀلائي علم سڀ شي جي سان به تي

---

[1] تيسير القاري شرح بخاري، كتاب الصلاة، ابواب الاستسقاء، 1/347.

[2] رسائل ابن عابدين، رسالة: سل الحسام الهندي لنصرة مولانا خالد النقشبندي، الفصل الرابع: في دعوىٰ علم الغيب، 2/ 312.

دفعا ٿيل آهي. جيئن ته حديثن شريفن مان معلوم ٿو ٿئي. هڪڙيون شيون هڪ دفعه، ٻيون شيون ٻئي دفعه ٽي معلوم ٿيون. نيٺ آخر عمر ۾ پنج اُمور مشهور به معلوم ٿين. والله تعالیٰ اعلم.

مگر هي سوال جواب بالائي نظر تي ٿا ڪجن نه ته نڪو سوال ٿو اچي نه ڪا حاجت جواب جي آهي، ڇو ته ٻنهي هنڌن ۾ قيد پيل هن طرح "لا تسئلوني عن شيء الا بينت لكم باعلام الله تعالیٰ" آيت شريف ۾ قيد پيل هن طرح آهي "وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بالذات مَاذَا تَكْسِبُ غَدًا وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بالذات بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ" جيئن ته اڳتي ان شاءَ الله تعاليٰ اهي قيد ڪتابن کان معلوم ٿيندا. والله تعاليٰ اعلم.

علم غيب جي ثبوت لاءِ حديثن مان ٽيون دليل

۽ ٽين حديث شريف "شواهد الحق"[1] کان روايت حضرت حذيفه[2] رضي الله عنه[3] جي آهي. "صحيح البخاري"[4] و"صحيح المسلم"[5] تنهن کي آندو آهي. اُها هي آهي:

قام قينا رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم مقاما. ما ترك شيئا يكون في

---

[1] شواهد الحق في استغاثة بسيد الخلق، الباب الخامس، الفصل الثاني في الكلام عليٰ كتاب الصارم المبكي وفيه التكلم عليٰ بعض المغيبات...الخ، ص 209.

[2] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ "خديجه" لکيل آهي ۽ نسخي "ج" ۾ "حذيفه" لکيل آهي. جڏهن ته صحيح مسلم ۾ به اِها حديث حذيفه کان روايت ٿيل آهي. تنهن ڪري متن ۾ نسخي "ج" مان تصحيح ڪئي وئي آهي.

[3] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ "عنها" لکيل آهي ۽ نسخي "ج" ۾ "عنه" لکيل آهي. مناسب به "عنه" آهي تنهن ڪري متن ۾ نسخي "ج" مان تصحيح ڪئي وئي آهي.

[4] صحيح البخاري، كتاب القدر، باب وكان امر الله قدرا مقدورا، الحديث:6604، 123/8.

[5] صحيح مسلم، كتاب الفتن واشراط الساعة، باب اخبار النبي ﷺ فيما يكون الیٰ قيام الساعة، الحديث: 2891، 2217/4.

مقامه ذلك إلى قيام الساعة، إلا حدث به. حفظه من حفظه ونسيه من نسيه. اه

ترجمون: اسان ۾ حضرت رسول خدا تعاليٰ صلي الله عليہ وآلہ وسلم ڪنهن جاءِ ۾ بيٺو پوءِ نہ ڇڏيائين ڪا شيءِ جيڪا ٿيڻي آهي انهيءَ جاءِ کان وٺي قيامت جي قائم ٿيڻ تائين، مگر حديث ڪيائين تنهن کي. يعني ٻڌايائين. ياد ڪيو اُن کي جنهن ياد ڪيو اُنکي، وساريو تنهن کي جنهن وساريو.

يعني ڪنهن کي اُهي سُخن ياد رهيا ۽ ڪن کان اُهي سُخن وسري ويا.

”قسطلاني“ ۾ لفظ ”شيئا“ جي پوئتان چيو اٿس:

هوكائن من الامور المقدرة [1] .اه

يعني ڪا بہ شيءِ جيڪا ٿيندڙ آهي تقدير ۾ ڪيلن شين کان.

علم غيب جي ثبوت لاءِ حديثن مان چوٿون دليل

۽ ”صحيح مسلم شريف“[2] کان پڻ حديث حذيفہ[3] رضي الله تعاليٰ عنہ[4] جي نقل ڪئي اٿس:

قال اخبرني رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم بما هو كائن الىٰ يوم القيامة[5].

---

[1] ارشاد الساري، كتاب القدر، باب وكان امر الله قدرا مقدورا، تحت الحديث:6604، 9/351.

[2] صحيح مسلم، كتاب الفتن واشراط الساعة، باب اخبار النبي ﷺ فيما يكون الىٰ قيام الساعة، الحديث: 2891، 4/2217.

[3] نسخي ”الف“ ۽ ”ب“ ۾ ”خديجہ“ لکيل آهي ۽ نسخي ”ج“ ۾ ”حذيفہ“ لکيل آهي. جڏهن تہ صحيح مسلم ۾ بہ اِها حديث حذيفہ کان روايت ٿيل آهي. تنهن ڪري متن ۾ نسخي ”ج“ مان تصحيح ڪئي وئي آهي.

[4] نسخي ”الف“ ۽ ”ب“ ۾ ”عنها“ لکيل آهي ۽ نسخي ”ج“ ۾ ”عنه“ لکيل آهي. مناسب بہ ”عنه“ آهي تنهن ڪري متن ۾ نسخي ”ج“ مان تصحيح ڪئي وئي آهي.

[5] ٻنهي نسخن ۾ ”الىٰ يوم القيامة“ لکيل آهي ۽ صحيح مسلم جي روايت ۾ ”الىٰ ان تقوم الساعة“ لکيل آهي.

ترجمون: حضرت حذيفه[1] رضي الله تعاليٰ عنه[2] فرمايو آهي ته مون کي حضرت رسول خدا تعاليٰ انهن شين جي خبر ڪئي جيڪي ٿيندڙيون آهن قيامت جي ڏينهن تائين. اهه

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري ته حديث شريف حضرت حذيفه[3] رضي الله عنه جي مان استغراق احاطو علمِ حضرت صليٰ الله عليه وآله وسلم جن جو معلوم نٿو ٿئي ٽن وجهن جي ڪري.

هڪ ته حديثن جي ڪتابن ۾ اهڙيون حديثون شريف "ڪتاب الفتن" ۾ آنديون آهن.

ٻيو ته شارحن به انهن حديثن شريفن جو بيان "بيان فتنن" سان ڪيو آهي يعني ته خبرون فتنن جون ڪيائون.

ٽيون ته "صحيح مسلم" جي ڪتاب الفتن ۾ هڪ حديث آهي، جنهن ۾ هي ڪلام پڻ داخل آهي ته: حضرت حذيفه[4] رضي الله تعاليٰ عنه[5] فرمايو آهي:

---

[1] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ "خديجه" لکيل آهي ۽ نسخي "ج" ۾ "حذيفه" لکيل آهي. جڏهن ته صحيح مسلم ۾ به اِها حديث حذيفه کان روايت ٿيل آهي. تنهن ڪري متن ۾ نسخي "ج" مان تصحيح ڪئي وئي آهي.

[2] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ "عنها" لکيل آهي ۽ نسخي "ج" ۾ "عنه" لکيل آهي. مناسب به "عنه" آهي تنهن ڪري متن ۾ نسخي "ج" مان تصحيح ڪئي وئي آهي.

[3] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ "خديجه" لکيل آهي ۽ نسخي "ج" ۾ "حذيفه" لکيل آهي. جڏهن ته صحيح مسلم ۾ به اِها حديث حذيفه کان روايت ٿيل آهي. تنهن ڪري متن ۾ نسخي "ج" مان تصحيح ڪئي وئي آهي.

[4] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ "خديجه" لکيل آهي ۽ نسخي "ج" ۾ "حذيفه" لکيل آهي. جڏهن ته صحيح مسلم ۾ به اِها حديث حذيفه کان روايت ٿيل آهي. تنهن ڪري متن ۾ نسخي "ج" مان تصحيح ڪئي وئي آهي.

[5] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ "عنها" لکيل آهي ۽ نسخي "ج" ۾ "عنه" لکيل آهي. مناسب به "عنه" آهي تنهن ڪري متن ۾ نسخي "ج" مان تصحيح ڪئي وئي آهي.

والله إني لأعلم الناس بكل فتنة هي كائنة، فيما بيني وبين الساعة[1]. اه

تڏهن ڄاڻبو تہ خبرون فتنن جون ڪيائون، جيڪي قيامت جي ڏينهن تائين ٿيڻا آهن، نہ ٻين شين جون.

جواب: چوندس تہ ڪتابن حديثن جي مصنفن جو دستور آهي تہ حديثن شريفن جي مضمون منجهان هڪ جزي جي مناسبت تي ترجما ڪندا آهن ڪما لا يخفيٰ (جهڙي طرح ڳجهو نہ آهي) انهيءَ ڪري تن مان معلوم نہ ٿيندو تہ ٻيا مضمون منجهس ڪين آهن.

اهڙي طرح حضرت حذيفہ[2] رضي الله تعاليٰ (عنه) جو چوڻ آهي "والله إني لأعلم الناس...الخ" لازم نہ ٿو ڪري تہ عام مان مراد بہ اها آهي؛ ڇو تہ هڪ فرد خاص جي خبر ڪئي هجيس جنهن ۾ سندس ٻين کان وڌيڪ علم حاصل هو. باقي تہ شارحن جي تقريرن ۾ تخصيص ڪرڻ اگرچہ خواهش تخصيص جي تي ظاهر ڪري تہ بہ اسان جي مقصود ۾ حرڪت نہ ٿي پوي، ڇو تہ خبر ڪرڻ خاص آهي علم کان يعني هڪڙن شين جو علم هوندو ۽ خبر تن جي نہ ڪجي ۽ جنهن شي جي خبر ڪبي ضرور علم ان جو هوندو. ۽ قاعدو منطقي آهي تہ "خاص جي نفي سان عام جي نفي نہ ٿيندي آهي" جهڙي طرح چئجي تہ هي شيء انسان نہ آهي پوءِ ڪيئن چئبو تہ حيوان پڻ نہ آهي. ڇو تہ حيوان هجي جيئن گهوڙو گڏهہ هجي. پوءِ هتي جيڪڏهن موجب قيد وجهڻ شارحن جي، چونداسون تہ خبرون جبلن وغيره جون نہ ڪيائون. نہ ڪي چئي سگهبو تہ علم تنهن جو بہ ڪونہ هُين. ڪلا وحاشا.

باقي تنهن علم جي ثابتي جا ٻيا دليل آهن جي معلوم ٿيا ۽ ٿيندا. والله تعاليٰ اعلم.

---

[1] صحيح مسلم، كتاب الفتن واشراط الساعة، باب اخبار النبي ﷺ فيما يكون الىٰ قيام الساعة، الحديث: 2891، 4/2216.

[2] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ "خديجہ" لکيل آهي ۽ نسخي "ج" ۾ "حذيفہ" لکيل آهي. جڏهن تہ صحيح مسلم ۾ بہ اِها حديث حذيفہ کان روايت ٿيل آهي. تنهن ڪري متن ۾ نسخي "ج" مان تصحيح ڪئي وئي آهي.

علم غيب جي ثبوت لاءِ حديثن مان پنجون دليل

”صحيح مسلم“ کان حديث شريف آهي، حضرت عمرو بن اخطب انصاري رضي الله تعاليٰ عنہ کان روايت ڪئي اٿس:

قال: صلى بنا رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم وصعد المنبر، فخطبنا حتى اغربت الشمس، فاخبرنا بما هو كائن الى يوم القيامة[1]. اه

ترجمو: حضرت عمر ابن اخطب رضي الله عنہ چيو تہ نماز پڙهائي اسان کي رسول صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم، منبر تي چڙهيا، پوءِ واعظ ڪيائين اسان کي تان جو سج لهي ويو، پوءِ خبر ڪيائين اسانکي تنءِ شين جي، جيڪي قيامت جي ڏينهن تائين ٿيندڙيون آهن. اھ

علم غيب جي ثبوت لاءِ حديثن مان ڇهون دليل

”طبراني“[2] ۽ ”مواهب اللدنيه“[3] ۾ حديث شريف آهي تہ حضرت نبي ڪريم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم فرمايو:

قد رفع لي الدنيا، فانظر اليها والى ما هو كائن فيه الى يوم القيامة، كانما انظر الى كفي هذه. اه

ترجمون: تحقيق کنيو ٿيو (ويو) منهنجي واسطي دنيا کي، پوءِ ڏسان ٿو ٿنهن جي طرف ۽ اُنهن شين جي طرف، جيڪي دنيا ۾ ٿيندڙيون آهن قيامت جي ڏينهن تائين، جڻ ڏسان ٿو پنهنجي هٿ جي ترِي طرف.

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري تہ اها حالت جو الله تعاليٰ جلّ شانہ حضور صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن جي آڏو دنيا کي ڪٽائي رويرو ڪئي ۽ حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن اُنهن ڏانهن ڏسڻ لڳا. انهيءَ طرح جهڙي طرح

---

[1] صحيح مسلم، كتاب الفتن واشراط الساعة، باب اخبار النبي ﷺ فيما يكون الي قيام الساعة، الحديث: 2892، 2217/4.

[2] معجم الكبير، مسند عبد الله بن عمر بن الخطاب، الحديث: 14112، 318/13.

[3] مواهب اللدنية، المقصد الثامن، الفصل الثالث في انبائه بالمغيبات، 129/3.

تِري مبارڪ پنهنجي ڏي ۽ سڀ آشياء احوالات دنيا وار سندن معلوم ٿي چُڪا ته پوءِ وري وري حضرت صلي الله عليه وآله وسلم جن جي آڏو احوالات جي پيش نظر ڪرڻ مان، جيئن ته حديثن شريف ۾ آهي ته ملائڪ صلواتون ۽ سلام امت جا مونکي پيا پهچائين ۽ اعمال تن جا مُنهنجي آڏو ظاهر اچي پيا ڪن. تحصيل حاصل جي ٿي ٿئي. تنهنڪري چئبو ته اُهي قسم به دنيا جي روبرو ڪرڻ وقت کين معلوم نه ٿيا هوا.

جواب: ان سوال جو ٻن طرفن سان چوندس.

هڪ ته انهيءَ اشياءَ مان به اسان جي مقصود کي ضرر (نقصان) نه ٿو ٿئي؛ چو ته مطلب اسان جو هي آهي ته سڀ غيب الله تعاليٰ جو کين معلوم ڪرايا آهن يڪدفعه يا درجي وار.

ٻيو ته تحصيل حاصل جي تڏهن ٿئي جڏهن ڪو ٻيو سبب وري ڄاڻائڻ جو نه هجي. ٻيو سبب هوندو ته تحصيل حاصل جي نه هوندي. نه ته ڏِسين انبيائن ڪرامن صلي الله عليه وآله وسلم نبينا وعليهم وسلم جي قصن طرف جو بار بار قرآن شريف ۾ ذڪر ٿيل آهن. ڇا ڪو اهلِ اسلام جو چوندو ته اِنهن ۾ تحصيل حاصل جي آهي؟ العياذ بالله تعالى منه (الله تعاليٰ جي پناه انهيءَ کان).

۽ هن هنڌ هڪ باعث (سبب) اُهو به آهي جيڪو "جواهرالبحار" ۾ آندو اٿس جلد ٻئي ۾ علامه شيخ علي نور الدين حلبي[1] صاحب سيرة حلبي[2] جي جواهرن ۾. اُن جو سنڌي ۾ حاصل هي آهي ته: تحقيق ملائڪ ظاهر ٿا ڪن عمل اُمت جا نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم تي سڀ ڪنهن ڏينهن صبح ۽ شام. اُهو ظاهر ڪرڻ عملن جو انهيءَ ڪري نه آهي ته حضرت صلي الله عليه وآله وسلم تي اُهي عمل مَخفي (ڳجها) آهن، بلڪ خدمت جي اداءِ قائم ڪرڻ جي واسطي

---

[1] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ "حيلي" لکيل آهي ۽ نسخي "ج" ۾ "حلبي" لکيل آهي. مناسب به "حلبي" آهي. تنهن ڪري متن ۾ نسخي "ج" مان تصحيح ڪئي وئي آهي.

[2] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ "حيلي" لکيل آهي ۽ نسخي "ج" ۾ "حلبي" لکيل آهي. مناسب به "حلبي" آهي. تنهن ڪري متن ۾ نسخي "ج" مان تصحيح ڪئي وئي آهي.

جيڪا ملائڪن تي رکيل آهي. ۽ عدل جي ظاهر ڪرڻ ساڻ قائم ڪرڻ حجت جي واسطي انسانن تي ملائڪن شاهدي جي ساڻ پڻ. ۽ جي نہ تہ ڪافي آهي الله تعاليٰ سندس سچو رسول صلي الله عليہ وآلہ وسلم شاهد.

نتو ڏِسين جو الله تبارڪ وتعاليٰ جو علم سيني اشياءَ جي ڪليات وجزئيات کي شامل ۽ محيط آهي. تنهن هوندي بہ ڪراماً ڪاتبين نگهباني ۽ مخلوقن لکڻ لاءِ واسطي مٿان مقرر ڪيا اٿس.

وآنکہ سوال میکنند کہ در "مشکواۃ شریف" درکتاب الاعتصام دانستہ درفصل اول از حضرت رافع بن خدیج رضی اللہ عنہ روایت ست، قال: قدم نبي الله صلى الله عليه وآله وسلم وهم يأبرون النخل فقال: ما تصنعون؟ قالوا كنا نصنعه قال: لعلكم لو لم تفعلوا كان خيرا. فتركوه فنفضت قال فذكروا ذلك له فقال: إنما أنا بشر إذا أمرتكم بشيء من دينكم فخذوا به وإذا أمرتكم بشيء من رأي فإنما أنا بشر. رواه مسلم [1] [2] اھ

ودر بعض روایات ہمدریں قصہ آمدہ کہ فرمود "انتم اعلم بامور دنیاکم". اھ ازیں فرمودہ بروزہ تصریح ست برینکہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم راچنداں علم بامور دنویہ نبود۔ چنانکہ مخاطب آں راپس چہ طور صحیح میگردد قول مثبتان علم غیب کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم راعلم تمامی اشیاءحاصل بود۔

حالانکہ ایں فقیر بتوفیق اللہ تعالیٰ جواب میدہم کہ مولانا شیخ عبدالحق دہلوی قدس سرہ دریںجا می فرماید:

---

[1] صحيح مسلم، كتاب فضائل، باب وجوب امتثال ما قاله شرعا...الخ، الحديث: 2362، 1835/4.

[2] مشكواة المصابيح، كتاب الايمان، باب الاعتصام بالكتاب والسنة، الفصل الاول، الحديث:147، 52/1.

”ودر حدیث دلالت ست بر آنکه آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم التفاتی نبود بامثال ایں اُمور دنیاویہ و متعلق نبود۔ غرض بداں از جہت عدم تعلق سعادۃ دنیا و آخرۃ بداں۔ واہتمام وی صلی اللہ علیہ وسلم نبود مگر بیان اُمور متعلق بدین۔ وچوں دید کہ مر آنرا خاصیتی ست بجریان عادت الٰہی و منع نیز دریں باب وارد نشدہ سکوت[1] فرمود واغماض نمود۔ وایں ست معنٰی آنچہ در بعض روایات ہمدریں قصہ آمدہ کہ فرمود ”انتم اعلم بامور دنیاکم“ شما داناترايد بکارہا دنیا خود۔ یعنی مر اکاری والتفاتی بداں نیست۔ والا آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم داناتر است از ہمہ در ہمہ کارہا دنیا وآخرت۔“[2] اھ

خلاصہ کلام اینست کہ علم درایں جا بمعنی التفات است۔ یعنی شما التفات دارید بکارہا دنیا خود، پس اسباب را نیز نظر می دارید۔ و مرا التفاتی بآں نیست فقط التفات بمسبب الاسباب است۔ بر توکل دارم شمارا نیز کار توکل می آموختم نمودم۔ اگر بر توکل می داشتید و صبر می کردید، اثر توکل بعد یک دو سال می شدی۔ ہر گاہ صبر نہ کردید مرضِ شما۔ اھ

پس معلوم شد کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم را علم دریں باب ہم بود و نیز معلوم گرید کہ ”اعلم“ دریں جا معنی تفضیلیہ ندارد، بلکہ معنٰی اصل فعل دارد۔ ازآں ہم مراد التفات ست بطریق ذکر ملزوم وارادۃ لازم۔ واللہ تعالٰی اعلم بالحق والصواب۔

(ترجمو: ۽ هي جو سوال ٿا ڪن تہ ”مشڪوات المصابيح“ جي ڪتاب الاعتصام جي پهرئين فصل ۾ حضرت رافع بن خديج رضي الله عنه کان روايت آهي تہ ”نبي ڪريم ﷺ جن مديني ۾ آيا ۽ اسان ڳتل کي پيوند ڪندا هئاسين. پوءِ پاڻ فرمايائون تہ: هي ڇا ٿا ڪيو؟ اسان عرض ڪيوسين تہ: اسان عرصي کان هي ڪم ڪندا آهيون. پاڻ فرمايائون تہ: جيڪڏهن هي ڪم نہ ڪيو تہ بهتر رهندو.

---

[1] نسخي ”الف“ ۽ ”ب“ ۾ ”مشڪواة“ لکيل آهي ۽ نسخي”ج“ ۾ ”سڪوت“ لکيل آهي. مناسب بہ ”سڪوت“ آهي. تنهن ڪري متن ۾ نسخي ”ج“ مان تصحيح ڪئي وئي آهي.

[2] اشعة اللمعات، ڪتاب الايمان، باب الاعتصام بالڪتاب والسنة، الفصل الاول، 139/1.

پوءِ ماڻهن پيوند ڪرڻ ڇڏي ڏنو. (اتفاق سان) اُن سال ڪَتل ميوو گهٽ ڏنو. پوءِ اها ڳالهه سندن بارگاهه ۾ عرض ڪئي وئي. پاڻ فرمايائون تہ: مان انسان آهيان، جڏهن مان توهان کي ڪو دين جو حُڪم ڪريان تہ اُن کي وٺو ۽ جڏهن مان پنهنجي راءِ سان ڪو حُڪم ڏيان تہ پوءِ بيشڪ مان بہ هڪ انسان آهيان. اِن حديث کي مسلم روايت ڪيو آهي".

ٻين روايتن ۾ بہ اهو قصو آيو آهي ۽ ان ۾ هي لفظ آهن "توهان دنيا جا ڪمَ وڌيڪ ڄاڻندڙ آهيو" پوءِ هن مان معلوم ٿيو تہ نبي ڪريم ﷺ جن کي دنيا جي ڪمن جو علم گهٽو نہ هو. پوءِ انهن جو قول ڪهڙي طرح صحيح ٿئي ٿو، جيڪي چون ٿا تہ نبي ڪريم ﷺ جن کي سڀني شين جو علم حاصل هو.

هي فقير (حسن الله پاٽائي عليه الرحمة) جواب ڏئي ٿو تہ هن حديث جي تشريح ۾ شيخ عبد الحق دهلوي قدس سره فرمائن ٿا تہ:

"هن حديث ۾ هن ڳالهه جو دليل آهي تہ حضور اڪرم ﷺ کي اِن طرح جي دنياوي ڪمن جي طرف ڪوبہ توجهہ نہ هو. ۽ نہ ئي هن عمل ڪرڻ يا نہ ڪرڻ سان دينوي ۽ اُخروي سعادت وابستہ هئي. پاڻ تہ ديني اُمور بيان ڪرڻ لاءِ تشريف فرما ٿيا هئا. پوءِ جڏهن پاڻ ڏٺائون تہ الله تعاليٰ جي عادت جاريہ مطابق هي عمل تاثير ٿو رکي، مگر ان باري ۾ ڪا منع بہ وارد نہ آهي، تڏهن پاڻ خاموش رهيا. ۽ اها ئي معنيٰ آهي اُن جي، جيڪو روايتن ۾ آيو آهي تہ "توهان دنيا جا ڪمَ بهتر ڄاڻو ٿا". يعني مون کي اِن عمل سان ڪوبہ تعلق نہ آهي ۽ ان طرف منهنجي ڪا بہ توجهہ نہ آهي. نہ تہ حضور ﷺ جن دنيوي ۽ اخروي هر امر جو علم تمام انسانن کان زياده رکن ٿا".

ڪلام جو خلاصو هي آهي تہ هن جاءِ تي "علم" بمعنيٰ "التفات" آهي. يعني توهان دنيا جي ڪمن سان توجهہ ۽ لاڙو رکو ٿا. پوءِ اسباب تي پڻ نظر بہ رکو ٿا. ۽ مون کي اِن امر طرف ڪوبہ توجهہ نہ آهي. منهنجو توجهہ تہ مسبب الاسباب طرف آهي. ۽ اُن تي توڪل رکندو آهيان. توهان کي پن اُن تي توڪل رکڻ سيکاريان ٿو.

جيڪڏهن اُن مٿان توڪل رکندؤ ۽ صبر ڪندؤ ته توڪل ۽ صبر جو اثر هڪ ٻن سالن کان پوءِ ضرور ظاهر ٿيندو. جيڪڏهن صبر نه ڪندؤ ته به توهان جي مرضي. اهـ

پوءِ معلوم ٿيو ته نبي ڪريم ﷺ جن کي اِن متعلق ۾ علم پڻ هيو. ۽ هي به معلوم ٿيو ته هن جاءِ تي "اعلم" بمعنيٰ "تفضيليه" نه ٿو رکي. بلڪ اصل فعل واري معنيٰ ٿو رکي. جنهن کان پڻ "التفات" مراد آهي.)

علم غيب جي ثبوت لاءِ حديثن مان ستون دليل

"صحيح ابو دائود" ۾ آهي:

قام فينا رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم...[1] الحديث

يعني بيٺو اسان ۾ رسول صليٰ الله عليه وآله وسلم ڪنهن جاءِ ۾، پوءِ نه ڇڏيائين ڪا شيءِ قيامت جي قائم ٿيڻ تائين، مگر حديث (بيان) ڪيائين انهيءَ کي. اهـ

علم غيب جي ثبوت لاءِ حديثن مان اٺون دليل

۽ مولوي برخوردار ملتاني "حاشيه نبراس"[2] ۾ باب بدء الخلق "صحيح بخاري" جي کان حديث شريف راويت ٿيل آهي. حضرت امير المومنين امير عمر رضي الله تعاليٰ عنه جي آندي آهي:

قام فينا رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم مقاما، فاخبر عن بدء الخلق حتى دخل اهل الجنة منازلهم واهل النار منازلهم.[3] اه

۽ "مشڪواة شريف" جي باب بدء الخلق ۾ انهيءَ عبارت جي پوئتان هي

---

[1] سنن ابي دائود، كتاب الفتن والملاحم، باب ذكر الفتن ودلائلها، الحديث: 4240، 4/94.

[2] حاشية المولوي برخوردار الملتاني عليٰ النبراس، رقم الحاشية 3، صـ 574.

[3] صحيح البخاري، كتاب بدء الخلق، باب ما جاء في قول الله تعاليٰ: وهو الذي يبدء الخلق....الخ، الحديث: 3192، 4/106.

عبارت وڌائي اٿس:

حفظ ذالك من حفظه ونسي ذلك من نسيه.[1] اه

ساري حديث جو هي ترجمون آهي ته: حضرت امير عمر رضي الله عنه فرمايو ته اسان ۾ حضرت رسول الله صلي الله عليه وآله وسلم ڪنهن جاءِ ۾ بيٺو پوءِ خبر ڪيائين اسان کي اول مخلوقات کان وٺي تان جو داخل ٿيا اهل بهشت پنهنجي منزلن ۾ ۽ داخل ٿيا اهل دوزخ پنهنجي منزلن ۾. ياد رکيو انهيءَ کي جنهن ياد رکيو ۽ وساريو انهيءَ کي جنهن وساريو.

”مرقاة“ منجهه هن حديث شريف جي بيان ۾ لکيو اٿس:

اي بيّن المبدء والمعاد[2]

۽ ”ڪرماني“[3] ۽ ”خير جاري“[4] ۽ ”طيبي“[5] ۽ محدث دهلوي به انهيءَ حديث شريف جي بيان ۾ آندو آهي:

اخبر عن المبدء اوالمعاد والمعاش جميعًا. اه

انهن عبارتن جو ترجمون: حضرت نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم خبر ڪئي مخلوقات جي پيدا ٿيڻ کان وٺي اُنهن جي آخر ورڻ ۽ گذارڻ تائين.

---

[1] مشكواة المصابيح، كتاب احوال القيامة وبدء الخلق، باب بدء الخلق وذكر الانبياء، الفصل الاول، الحديث:5699، 1588/3.

[2] مرقاة المفاتيح، كتاب احوال القيامة وبدء الخلق، باب بدء الخلق وذكر الانبياء، الفصل الاول، تحت الحديث:5699، 672/9.

[3] الكوكب الدراري، كتاب بدء الخلق، باب ما جاء في قول الله تعالىٰ: وهو الذي يبدء الخلق....الخ، تحت الحديث: 2983، 153/13.

[4] الخير الجاري، كتاب بدء الخلق، باب ما جاء في قول الله تعالىٰ: وهو الذي يبدء الخلق....الخ، الورقة 578/الف.

[5] الكاشف عن حقائق السنن، كتاب احوال القيامة وبدء الخلق، باب بدء الخلق وذكر الانبياء، الفصل الاول، تحت الحديث:5699، 3601/11، مخلصا.

علم غيب جي ثبوت لاءِ حديثن مان نائون دليل

۽ مولوي برخوردار مرحوم "صحيح مسلم"[1] کان روايت حضرت عمرو بن خطب العنادي جي آندي آهي:

فاخبرنا بما کان و بما هو کائن.[2] اه

يعني پوءِ اسان کي حضرت نبي ڪريم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم خبر ڪئي تن شين جي، جيڪي هيون يعني گذريون ۽ جيڪي ٿيندڙ آهن. اهـ

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري تہ حديث شريف بدء الخلق واري ۾ مبدء معاش معاد جون خبرون ڪيون اٿن نہ ٻيون خبرون دريائن وڻن ۽ پٽن جون ؛ ڇو تہ خبرون نبين جون دين ۽ دنيا جي نفعي لاءِ هونديون آهن ۽ انهن ٽن خبرن کانسواءِ ٻين خبرن ۾ ڪهڙو نفعو آهي؟ پوءِ ٻيون خبرون غيب ۾ داخل آهن، يعني بي فائدو ڪم.

جواب: اول ڇوندس تہ لفظ "مخلوق" ۽ "خلق" جو عام آهي وڻن، بحرن، برن، ۽ جبلن کي شامل آهي. پوءِ اُهي اُتاهون نتڪل نہ ڇئبا.

۽ ٻيو جواب هي آهي تہ دريائن وڻن ۽ پٽن ۽ جلبن جون خبرون ڪرڻ ۾ نفع آهي سُڻندڙن (ٻڌندڙن) لاءِ ڇو تہ اُهي خبرون بہ غيب جون ٿيون ۽ خبر ڪندڙ صادِق مصدوق[3] آهي، (تنهن جا) معجزا آهن. تن ۾ ٻيو وڏيڪ غيب جي خبر جو فائدو نہ هوندو تہ هيترو تہ ضرور آهي جو يقين دل جو زياده ٿيندو نبوت جي مڃڻ ۾ کما لا يخفيٰ (جهڙي طرح ڳجهو نہ آهي) ۽ سائل جي ڪلام مان معلوم ٿو ٿئي تہ مقصود شي جي خبر ڪرڻ حق آهي ۽ غير مقصود جون خبرون ڪرڻ عبث (اجايو)

---

[1] صحيح مسلم، کتاب الفتن واشراط الساعة، باب اخبار النبي ﷺ فيما يكون الي قيام الساعة، الحديث: 2892، 2217/4.

[2] حاشية المولوي برخوردار الملتاني عليٰ النبراس، رقم الحاشية 3، صہ 574.

[3] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ "مقصود" لکيل آهي ۽ نسخي "ج" ۾ "مصدوق" لکيل آهي. مناسب بہ "مصدوق" آهي. تنهن ڪري متن ۾ نسخي "ج" مان تصحيح ڪئي وئي آهي.

آهي. حالانڪ حديثن شريفن مان معلوم ٿو ٿئي تہ جيڪي غير مقصود آهن تن جون بہ پاڻ ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم خبرون ڪيون اٿن. جهڙو (جهڙوڪ) ”مواهب لدنيه“[1]

علم غيب جي ثبوت لاءِ حديثن مان ڏهون دليل

۾ خديث شريف (”مسند) احمد“[2] ۾ ۽ ”طبراني“[3] ۾ ٻين ڪان آندو آهي، حضرت ابوذر غفاري رضي الله عنہ جي راويت سان:

لقد تركنا رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم وانه ما يحرك طائر جناحيه في السماء الا ذكرنا منه علما. الخ

ترجمون: البتہ تحقيق اسان کي رسول صلي الله عليہ وآلہ وسلم ڇڏيو يعني وفات فرمائي، حالانڪ تحقيق شان هي آهي جو ڪوئي پکي نہ ٿو چوري پنهنجون کنيڙاٿيون آسمان منجهہ، مگر ذڪر ڪيائون اسانجي واسطي انهيءَ علم کي. الخ

۾ ”زرقاني شرح مواهب لدينہ“ جو، تنهن ۾ انهيءَ حديث شريف جي هيٺان آندو اٿس:

أي ذكر لنا من طيرانه علما يتعلق به، فكيف بغيره مما يهمنا في الأُرض[4]. اه

يعني تہ اسانجي واسطي بيان ڪيائون سپ ڪنهن پکي جي اُڏامڻ جي علم کي، جيڪو تعلقو رکندڙ هو انهيءَ سان. پوءِ ڪهڙي طرح (بيان نہ ڪيو هوندائون) ان کان سواء جيڪي مقصود آهن اسان کي زمين منجهہ. اهہ

---

[1] مواهب اللدنية، المقصد الثامن، الفصل الثالث في انبائہ بالمغيبات، 130/3.

[2] مسند الامام احمد، حديث ابي ذر الغفاري، الحديث: 21439، 346/35.

[3] المعجم الكبير، الحديث: 1647، 155/2.

[4] شرح الزرقاني علي المواهب اللدنية، 126/10.

علم غيب جي ثبوت لاءِ حديثن مان يارهون دليل

علامہ قصوري "تقديس الوڪيل"[1] ۾ حديث شريف "صحيح مسلم"[2] کان نقل آندي اٿس:

ان النبي صلى الله عليه وآله وسلم قال: زوى لي[3] الأرض، حتى رأيت مشارقها ومغاربها. اه

يعني تحقيق حضرت نبي ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم فرمايو تہ: تحقيق ويڙهي وئي منهنجي واسطي زمين، تان جو اُن جا اوڀر ۽ اُن جا اولهہ ڏٺم.

هاڻي ڄاڻ تہ هي حديثون شريفون حضرتجن صلي الله عليہ وآلہ وسلم جي علم تي دلالت عموميہ هجڻ تي دلالت ڪندڙيون آهن. تن جي جواب ۾ علامہ قصوري جي معارض چيو آهي:

قد صرّح الشراح بأن هذا العمومات مخصوصة بمعلومات خاصة، كما قال شيخ الدهلويُّ في اللمعات تحت حديث حذيفة رضي الله عنه: اي خطب ووعظ واخبر بما يظهر من الفتن.[4] الخ

يعني تصريح ڪئي آهي هن ڳالهہ جي تہ اهي معلوماتن خاص سان عمومہ خاص آهن. جيئن تہ شيخ دهلوي "لمعاة" ۾ حديث حضرت حذيفه جي هيٺان چيو آهي تہ: "خطبو پڙهايائين ۽ واعظ فرمايائين ۽ خبرون ڏنائين تن شين جون جيڪي فتنن کان ظاهر ٿينديون." اهـ

---

[1] تقديس الوڪيل، الاعتراض الرابع، صـ 214.

[2] صحيح مسلم، كتاب الفتن واشراط الساعة، باب اهلاک هذه الامة بعضهم ببعض، الحديث: 19، 2215/4.

[3] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ "قد طوي بي" لکيل آهي ۽ نسخي "ج" ۾ "قد زوي لي" لکيل آهي. جڏهن تہ صحيح مسلم جي حديث ۾ پڻ "زوي لي" آهي. تنهن ڪري متن ۾ نسخي "ج" مان تصحيح ڪئي وئي آهي.

[4] تقديس الوڪيل، الاعتراض الرابع، صـ 214.

پوءِ چيو آهي معارض تہ جڏهن شرحن جي تشريح سان تخصيص معلوم ٿي تڏهن شرحن جيڪو ترجمي ۾ عموميہ ڪري آندي آهي سا ظاهر ڪان ڦيرائي تخصيص ڪبي، ڇو تہ جيڪو تاويل حديثن ۾ جاري ٿيندو سو حديثن جي شرحن ۾ بہ جاري ٿيندو.

علامہ قصوري اِن جي جواب ۾ فرمايو آهي تہ: حضرت حذيفہ رضي الله عنہ جي حديث شريف ۾ بعض شارحن جي فتنن سان تخصيص ڪرڻ نہ ٿي واجب ڪري تخصيص ڪي حديث حضرتِ امير عمر رضي الله عنہ جي منجهہ، جيڪا روايت ڪيل آهي باب بدء الخلق "صحيح بخاري" ۾. حالانڪ تحقيق شارحن چيو آهي انهيءَ حديث شريف جي هينيان تہ: تحقيق حضرت نبي ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم بيان ڪيو مُڙني خلقتن جي احوال ڪي. ۽ محدث دهلوي هيٺان انهيءَ حديث شريف جي چيو آهي يعني "احوال مبدء المعاد از اول تا آخر ہمہ بیان کرد".[1]

۽ "مشڪواة شريف" جي باب المساجد ومواضع الصلواة ۾ فصل ٻيون ۾ حضرت عبدالرحمن بن عايش[2] رضي الله عنہ ڪان وڏي روايت آهي، جنهن ۾ هي لفظ بہ آهن:

فعلمت ما في السمٰوات والارض[3]

پوءِ ڄاتم تن شين کي جيڪي آسمانن ۽ زمينن ۾ آهن. اهـ

يعني شيخ عبدالحق دهلوي انهن لفظن مبارڪن جي هيٺان چيو آهي:

---

[1] اشعة اللمعات، كتاب احوال القيامة وبدء الخلق، باب بدء الخلق وذكر الانبياء، الفصل الاول، 469/4.

[2] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ "عاشيہ صديقہ" لکيل آهي ۽ نسخي "ج" ۾ "عايشہ صديقہ" لکيل آهي. جڏهن تہ مشڪواة المصابيح ۾ "عايش" آهي. تنهن ڪري متن ۾ مشڪواة المصابيح مان تصحيح ڪئي وئي آهي.

[3] مشكواة المصابيح، كتاب الصلاة، باب المساجد ومواضع الصلاة، الفصل الثاني، الحديث:725، 225/1.

عبارت است از تمام علوم کلی و جزی واحاطہ آں۔[1] اھ

يعني اهي لفظ حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن جا فرمايل آهن جن مان مراد آهي تہ سڀ علم جزي وڪلي ڄاتائون ۽ تن کي احاطو ڪيائون. اهـ

”مشڪوات شريف“ جي باب مٿيئن، فصل ٽين ۾ آهي:

فتجلّىٰ لي كل شيء وعرفت[2]

شيخ عبدالحق دهلوي رحمة الله عليه انهن لفظن مبارڪن جو ترجمو فارسيءَ ۾ هن طرح ڪيو آهي:

ظاہر شد وروشن شد مرا ہر چیز از علوم، وشناختم ہم را۔[3] اھ

”عيني شرح صحيح بخاري“ جي ۾ آهي تہ:

”ڪل“ جو لفظ جڏهن نڪري جي طرف مضاف ڪبو تہ، خواهش ڪندو فردن جي عام هجڻ کي.[4] اهـ

تنهن کان اڳ ۾ چيو اٿس تہ:

”ڪل“ جو لفظ اسم آهي نڪري جي فردن کي ميڙي وٺڻ جي واسطي جوڙيل آهي. اهـ

مولوي محمد مريد الدين حنفي پشاوري رسالہ ”ثبوت الشفاعة“ ۾ آندو آهي تہ: امام ابن حجر مڪي ”شرح همزيہ“[5] جي ۾ چيو اٿس تہ:

الحديث الصحيح ”فعلمت علم الاولين والاخرين“.

---

[1] اشعة اللمعات، كتاب الصلاة، باب المساجد ومواضع الصلاة، الفصل الثاني، 357/1

[2] مشكواة المصابيح، كتاب الصلاة، باب المساجد ومواضع الصلاة، الفصل الثالث، الحديث:748، 232/1.

[3] اشعة اللمعات، كتاب الصلاة، باب المساجد ومواضع الصلاة، الفصل الثالث، 367/1.

[4] عمدة القاري، كتاب التوحيد، باب قول الله تعالىٰ الذي جعل لكم الارض فراشا...الخ، 177/25.

[5] المنح المكية في شرح الهمزية، اختصاصه ﷺ بعلم الغيب بتعليم الله اياه، رقم الشعر: 5، صـ 96.

يعني تہ حديث صحيح ۾ آهي: پوءِ مون پهرين ۽ پوئين جي علم کي ڄاتو.[1] اهہ

شيخ علي قاري حديث شريف "فعلمت ما في السمٰوات" جي هيٺان فرمايو آهي تہ:

وقال ابن حجر: أي جميع الكائنات التي في السماوات بل وما فوقها، كما يستفاد من قصة المعراج. والأرض هي بمعنى الجنس، أي: وجميع ما في الأرضين السبع، بل وما تحتها، كما أفاده إخباره عليه السلام عن الثور والحوت اللذين عليهما الأرضون كلها.[2] اه

ترجمون مختصر: ابن حجر مڪي رحمة الله عليه انهيءَ حديث شرح ۾ چيو آهي تہ: سڀ موجودات کي ڄاتم جيڪي آسمانن ۾ آهن، بلڪ مٿان انهن جي بہ، جهڙي طرح معراج جي قصہ مان حاصل ٿو ٿئي. ۽ سڀ موجودات کي ڄاتم جيڪي ستن زمينن ۾ آهن، بلڪ جيڪي هيٺان تن جي آهن. جيئن فائدو ٿو ڏئي ان کي خبر ڏيڻ حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن جي ڏاند ۽ مڇي کان، جن تي زمينون بيٺل آهن.

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري تہ حديث شريف "فعلمت ما في السمٰوات والارض" مان سيني احوالن جي عموم ۽ "ماكان وما يكون" جي شين جو استغراق معلوم هجڻ نہ ٿو ڄاڻجي، ڇو تہ حديث شريف ۾ لفظ "ماكان وما يكون" جو آيل ڪو نہ آهي. بلڪ اها عبارت دلالت ٿي ڪري تن شين جي علم حاصل هجڻ تي، جيڪي انهيءَ وقت ۾ آسمانن ۽ زمينن ۾ حاصل هيون.

جواب: چوندس تہ اهو لفظ بہ حديث شريف ۾ ڪو نہ آيو آهي تہ "انهيءَ وقت ۾ جيڪي شيون آسمانن زمين ۾ هيون سي ڄاتم" ۽ اهو لفظ "ماكان وما يكون"

---

[1] ثبوت الشفاعة، وصل در بيان علم غيب، صہ 181.

[2] مرقاة المفاتيح، كتاب الصلاة، باب المساجد ومواضع الصلاة، الفصل الثاني، تحت الحديث:725، 2/608.

جو انهيءَ وقت ۾ فرمايل نہ آهي تہ ڪنهن وقت ٻئي ۾ تہ پاڻ حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم فرمايو اٿن پنهنجي علم تي شين ڪي خبر ڏيڻ جي احاطي لاءِ. جهڙي طرح ”تفسير نيشاپوري“ واري آيت ”وَلَآ اَعْلَمُ الْغَيْبَ“ [الانعام: 50] جي هيٺان چيو اٿس تہ:

حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن فرمايو آهي علمت ما كان ومايكون.[1]

ڀلا جيڪڏهن ڪٿي مڃون تہ اُتي مراد آهي تہ جيڪي تنهن وقت ۾ شيون آسمانن ۽ زمينن ۾ هيون سي ڄاتم، تہ بہ اسان جو مطلب پيدا ٿو ٿئي نہ ٻي ڌر جو مطلب؛ ڇو تہ اسان جو چوڻ آهي تہ حضرت نبي ڪريم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن کي سڀني ملڪن ۽ فلڪن ۽ ستارن ۽ برن ۽ بحرن ۽ جلبن ۽ شجرن جو بہ علم حاصل هُوَن. ٻي ڌُر جو مطلب آهي تہ علم اُن جو ڪو نہ هُوَن. شايد اهي قسم تنهن وقت آسمانن ۽ زمينن ۾ ڪين هيا ڇا؟ سبحان الله

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري تہ انهيءَ حديث شريف کي شارحن عام نہ ڇڏيو آهي بلڪ قيد وڌو آهي. جيئن تہ شيخ علي قاري جي عبارت ”مشڪواة“ جي شرح ۾ اُن تي دلالت ڪندڙ آهي.

جواب: چوندس تہ شيخ علي قاري جي عبارت مان اهو سُخن معلوم نہ آهي تہ هن قيد سان حديث شريف کي مقيّد ڪبو تہ تنهن وقت جيڪي شيون آسمانن ۽ زمينن ۾ هيون سي ڄاتائون، بلڪ هي قيد وڌو اٿس تہ جيڪي الله تعاليٰ کين ڄاڻايو سو ڄاتائون ۽ اهو سُخن برابر آهي؛ ڇو تہ علم خدا تعاليٰ جو ڪشادو آهي نبي جي علم کان. پوءِ جيڪي خدا تعاليٰ کين آسمانن ۽ زمين ۾ ڄاڻايو سو ڄاتائون توڙي ماضي توڙي مستقبل جي احوال مان. اها تہ تقييد ضروري آهي متان خدا تعاليٰ ۽ حضرت نبي ڪريم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جي جي درميان مساوات علم ما في السموات والارض ٿئي. فتدبر (پوءِ غور ۽ فڪر ڪر) . اهـ

---

[1] غرائب القرآن ورغائب الفرقان، سورة الانعام، تحت الآية: 50، 83/3.

تنبيهہ: ”فتدبر“ جي لفظ مان اشارو آهي تہ انهيءَ قيد جي وڌائڻ جي حاجت الله تعاليٰ ۽ نبي ڪريم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جي درميان مساوات علم ما في السموات والارض جي واسطي دور ڪرڻ لاءِ ڪا نہ آهي؛ ڇو تہ مساوات ڪي انهيءَ نبوي جي علم ۾ مانع آهي. ۽ مساوات علم ما في السموات والارض جي مساوات جُزي آهي؛ ڇو تہ علم خدائي علم مافي السموات والارض کا گهٽو آهي ۽ مساوات جُزي منع نہ آهي. كما لايخفيٰ (جهڙي طرح ڳجهو نہ آهي) والله تعاليٰ اعلم.

فاضل علامہ قصوري ”تقديس الوكيل“ ۾ آيتن شريفن ۽ حديثن سڳورين جي بيان ڪرڻ کان پوءِ فرمايو آهي تہ:

فهذا الآيات والاحاديث نصوص صريحة في انه عليه الصلاة والسلام اطلع على احوال جميع الموجودات والامور المقدرة للكائنات وما كان وما يكون. واخبر عنها، ولهذا سلم اكابر اهل السنة انه عليه السلام عالم ما كان وما يكون، و حرر هذا في كتب الدينية من الشفا والمواهب وغيرها.[1] اه

ترجمون: پوءِ هي آيتون ۽ حديثون شريف تحقيق هن ڳالهہ تي صريح آهن تہ سرور عالم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم سيني احوالن موجوداتن ۽ ڪمن تقدير ڪيلن مخلوقات ۽ ماڪان وما يكون تي اطلاع لڌائون ۽ تن جون خبرون ڪيائون. انهيءَ سببان اهلسنت جي وڏن عالمن حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن کي ڄاڻندڙ ”ما كان وما يكون“ جو مڃيو آهي ۽ ديني ڪتابن جهڙوڪ ”شفا“ ۽ ”مواهب لدنيہ“ ۾ اهڙو لکيل آهي، والله تعاليٰ اعلم.

---

[1] تقديس الوكيل، الاعتراض الرابع، صد 203.

علم غيب جي ثبوت لاءِ عالمن جا اقوال ۽ ڪتابن جو عبارتون

هاڻي چارڻ تہ ڪتابن جون عبارتون نقل ٿو ڪريان، جن مان معلوم ٿيندو تہ حضرت نبي ڪريم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم کي سڀ علم غيب ما كان وما يكون جو علم حتيٰ (ڪہ) پنجن اُمورن جو بہ معلوم ڪرايل هو.

علم غيب جي ثبوت لاءِ قاضي عياض جو قول

”شفا“ قاضي عياض رحمة الله عليه جي، تنهن جي جلد اول صفحہ 83 ۾ آهي:

اطلع الله تعاليٰ من علم ما كان وما يكون عجائب قدرته وعظيم ملكوته: قال: وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ وَكَانَ فَضْلُ اللهِ عَلَيْكَ عَظِيمًا.[1] اه

ترجمون: واقف ڪيو الله تعاليٰ حضرت جن صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم کي علم ما كان وما يكون جي تي ۽ عجيبن قدرتن پنهنجي وڏن اسرارن ملڪوت تي. چو تہ فرمايو اٿس: وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ ...(آيت)، يعني سيکاريو توکي الله تعاليٰ جيڪي نٿي ڄاڻتئي ۽ توهان جي مٿان الله تعاليٰ جي وڏي مهرباني آهي.اهـ

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري تہ آيت شريفہ ”عَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ“ [النساء: 113] ۾ استغراق جو حرف موجود نہ آهي، تان تہ سڀ غيب معلوم ٿين. پوءِ شريعت جي حڪمن کي ڄاڻڻ ۽ بعض مغيبات جي ڄاڻڻ تي اهو ڪلام سچو ٿو اچي.

جواب: چوندس تہ ”ما“ جو لفظ عام لفظن مان آهي. جيئن اصول فقہ ۾ آندو اٿس ۽ اصول فقہ ۾ هي بہ آهي:

”العام يوجب الحكم فيما يتناوله“[2]

---

[1] الشفا بتعريف حقوق المصطفيٰ، القسم الاول، الباب الثاني، فصل اما اصل فروعها...الخ، 103/1.

[2] نور الانوار، مبحث العام، بيان حكم العام، 189/1.

يعني عام واجب ٿو ڪري حڪم کي جيڪي ان ۾ سڀئي فردن شامل آهن. اهـ

۽ اگرچه ڪن هنڌن ۾ لفظ "ما" جو تخصيص لاءِ به آيو آهي. مگر هتِ عموميه تي قاعدو بيٺل آهي پوين لفظن يعني "وَكَانَ فَضْلُ اللهِ عَلَيْكَ عَظِيْمًا" [النساء: 113] جي قرينه سان. ڪذا في "التقديس"[1] (اهڙي طرح تقديس (الوڪيل) ۾ آهي).

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري ته قاضي عياض جي عبارت ۾ "من" جو لفظ آهي جيڪو دلالت ٿو ڪري ته بعض علم ما ڪان ومايڪون جو حاصل هُوَن، نه سڀ.

جواب: چوندس ته سچ، مگر مراد انهي بعض مان گهڻو حصو آهي. جيئن ته اڳتي ايندو ۽ مَخفي (ڳجهو) نه آهي ته اڪثر کي "ڪل" جو حڪم آهي. ٻيو ته "(ڪل) سڀ" انهيءَ ڪري ٿو چئجي جو مٿان گذري آيو آهي. والله تعاليٰ اعلم.

علم غيب جي ثبوت لاءِ تفسير حسيني جي عبارت

۽ "تفسير حسيني" ۾ هن آيت شريف جي هيٺان لکيو اٿس:

ودر "بحر الحقائق" گفته که آں علم ما کان و ما یکون ست که حق سبحانه وتعالیٰ در شب اسراء بآں حضرت صلی الله علیه وسلم عطا فرموده، چنانچه در حدیث معراج آمده است که در زیر عرش بودم قطر در حلق من ریختند، فعلمت بها ما کان وما یکون، پس دانستم آنچه بود وآنچه خواهد بود۔[2] اهـ

(ترجمو: "بحر الحقائق" ۾ چيو ويو آهي ته اُهو ما ڪان وما يڪون جو علم آهي جيڪو الله تعاليٰ معراج جي رات حضرت صلي الله عليه وآله وسلم کي عطا فرمايو هو. جيئن ته معراج واري حديث ۾ آهي ته "مان عرش جي هيٺان هيس، منهنجي نڙي ۾ قطرو داخل ٿيو . پوءِ ما ڪان وما يڪون جو علم ڄاتم، پوءِ جيڪو ڪجهه ٿيو آهي ۽ جيڪو ڪجهه ٿيندو انهيءَ جو علم ڄاتم.)

---

[1] تقديس الوڪيل، الاعتراض الرابع، صـ 193.

[2] تفسير حسيني (فارسي)، سورة النساء، تحت الآية: 113، صـ 157.

علم غيب جي ثبوت لاءِ علامہ يوسف نبهاني جو قول

”جواهرالبحار“[1] علامہ يوسف نبهاني جي تصنيف، اُن جي جلد اول صفحہ 716 ۾ آهي:

وما يحسن كتابته ههنا قوله صلى الله عليه وآله وسلم: وضع يده ربي بين ثديتي من غير تكييف ولا تحديد، فوجدت بردها بين كتفي، فأورثني علم الاولين والآخرين. وقوله بعض ذريته ورثته وهو سيد عبدالقادر جيلاني قدس سره: ان النبي صلى الله عليه وآله وسلم فتح فاه ليلة الاسراء، فقطرت فيه من البحر العلم الازلي، فعلم بها ما هو كائن او كان.[2]

يعني اُنهن شين مان جن جو لکڻ سهڻو آهي هن جاءِ تي فرموده آهي حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن جو تہ: الله تعاليٰ پنهنجو هٿ رکيو يعني پنهنجي قدرت جو هٿ منهنجي ٻن ٻُبن جي وچ ۾ سواءِ ڪيفيت ۽ حد جي تہ، ڪهڙو هو ڪيتري قدر رکيائن، پوءِ اُن جي ٿڌائي لڌم، يعني انهيءَ قدرت جي هٿ جو فيض جيڪو منهنجي ٻن ڪلهن جي وچ ۾ هو پوءِ انهيءَ فيض مونکي اڳئين ۽ پوين جو علم پيدا ڪيو. ۽ پڻ مناسب آهي لکڻ هن جاءِ تي حضرت نبي ڪريم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جي بعض اولاد ۽ وارث جو قول، جيڪو اهو سردار آهي منهنجو حضرت شيخ عبدالقادر جيلاني قد سره (وافاض عليَّ وعلى اهل اولادي واحبائبي من فيوضانه وبركاته، وسهِّل امورنا بحرمته، وسيلة وحرمة وسيلة جده صلى الله عليه وآله وسلم) اهو قول سندس هي آهي تہ تحقيق حضرت نبي ڪريم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم معراج جي رات پنهنجو وات مبارڪ کوليو. پوءِ وات مبارڪ ۾ هڪڙو ڦڙو ڳڙي پيو علم ازلي جي درياءَ کان، جيڪا خدا تعاليٰ جي وصف پاڪ آهي، پوءِ

---

[1] نسخي ”الف“ ۽ ”ب“ ۾ ”البخاري“ لکيل آهي ۽ نسخي”ج“ ۾ ”البحار“ لکيل آهي. جڏهن تہ علامہ يوسف نبهاني عليہ الرحمہ جي ڪتاب جو نالو پڻ ”جواهر البحار“ ٿي آهي. تنهن ڪري متن ۾ نسخي ”ج“ مان تصحيح ڪئي وئي آهي.

[2] جواهر البحار، منهم سيدي السيد عبد الرحمن عيد روس، 716/2.

ڄاتائين تنهن سببان سي شيون جيڪي ٿيندڙيون آهن ۽ جيڪي ٿي گذريون آهن.اهـ

يعني سڀ شيون جيڪي گذريون يا ٿينديون سي ڄاتائون. اهـ

علم غيب جي ثبوت لاءِ تفسير جمل جي عبارت

"تفسير جمل" ۾ آيت شريف "خَلَقَ الْاِنْسَانَ ۙ۝ عَلَّمَهُ الْبَيَانَ ۝" جي هيٺان ٻه ٽي قول آندا اٿس ته "الْاِنْسَانَ" مان ڪهڙي مراد آهي ۽ "الْبَيَانَ" جو لفظ ڪهڙي معنيٰ ۾ آهي.

هڪ قول تن مان هي آهي ته "الْاِنْسَانَ" مان مراد حضرت رسول صليٰ الله عليه وآله وسلم آهي ۽ "الْبَيَانَ" مان مراد ما كان وما يكون جو آهي.[1] اهـ

پوءِ آيت شريف جي معنيٰ انهيءَ قول موجب هن طرح ٿيندي: خلقيائين حضرت نبي ڪريم صليٰ الله عليه وآله وسلم کي ۽ تنهن کي ما كان وما يكون جو بيان سيکاريائين.

دليل اُن تي آندو اٿس ته:

لانه ينبئ عن خبر الاولين والآخرين وعن يوم الدين.

يعني هن معنيٰ "سيکاريائين حضرت نبي ڪريم صليٰ الله عليه وآله وسلم کي ما كان وما يكون جو بيان" تي دليل ورتائين ته حضرت نبي ڪريم صليٰ الله عليه وآله وسلم خبرون ٿي ڪيون اڳين پوين ۽ قيامت جي ڏينهن جون.

"تفسير معالم التنزيل"[2] ۾ به ابن ڪيسان کان اِهو قول نقل ڪيو اٿس.

"تفسير حسيني" به هڪ معنيٰ انهيءَ طرح آندي آهي، جو ته چيو اٿس:

يا بوجود آورد محمد صلی الله علیه وسلم وبیاموزانید ومیدانید بیان آنچه بوده ست باشد، چنانچه

---

[1] حاشية الجمل عليٰ الجلالين، سورة الرحمٰن، تحت الآية: 3، 4/253.

[2] تفسير معالم التنزيل، سورة الرحمن، تحت الآية: 4، 4/331.

فعلمت علم الاولين والاخرين خبرمی دہد۔[1] اھ

(ترجمو: يا محمد ﷺ كي پيدا كيائين ۽ جو كجهہ هيو ۽ جو كجهہ ٿيندو اُن كي اهو سمورو علم ڏنائين. جهڙي طرح "فعلمت علم الاولين والآخرين" وارو مضمون ان جي خبر ڏئي ٿو.)

علم غيب جي ثبوت لاءِ تفسير خطيب جي عبارت

"تفسير خطيب" ۾ بہ حضرت ابن عباس ۽ ابن كيسان كا نقل آندو اٿس:

المراد بالانسان ههنا محمّد والمراد من البيان الحلال والحرام والهدى والضلال[2] اه

تنهن كانپوءِ چيو اٿس:

قيل ما كان وما يكون لانه بين عن الاولين وعن يوم الدين.[3]

ترجمون: انسان مان مراد هن آيت شريف ۾ حضرت محمّد كريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم آهي ۽ بيان مان مراد حلال حرام ۽ هدايت گمراهي جو بيان كرڻ آهي. بعضي چون ٿا تہ بيان مان مراد "ما كان وما يكون" جو بيان آهي؛ ڇو تہ حضرت رسول كريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم اڳين ۽ پوين جي كان قيامت جي ڏينهن تائين جو احوال بيان كيو آهي. اهـ

"تفسير جمل" ۾ "فَاَوۡحٰۤى اِلٰى عَبۡدِهٖ مَاۤ اَوۡحٰى ؕ" [النجم: 10] جي بيان منجهہ چيو اٿس تہ:

حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن فرمايو: اي اسرار عجيبة لم توح

---

[1] تفسير حسيني (مترجم)، سورة الرحمٰن، تحت الآية: 3، 490/2.

[2] تفسير الخطيب الشربيني، سورة الرحمن، تحت الآية: 4، 157/4.

[3] تفسير الخطيب الشربيني، سورة الرحمن، تحت الآية: 4، 157/4.

لغيري من الانبياء وبعضها لم يوذن في اظهاره.[1] اه

يعني الله تعاليٰ وحي ڪيا مون ڏي اسرار عجيب، جيڪي وحي نہ ڪيا ويا آهن مون کان سواءِ ٻين نبين جي طرف. ۽ ڪن اسرارن جي ظاهر ڪرڻ جي مونکي موڪل نہ ملي. اهہ

علم غيب جي ثبوت لاءِ تفسير روح البيان جي عبارت

”تفسير روح البيان“ ۾ آيت شريف ”مَآ اَنْتَ بِنِعْمَةِ رَبِّكَ بِمَجْنُوْنٍ ۚ﴿۲﴾“ [القلم: 2] جي بيان ۾ ”تاويلات نجميہ“ کان نقل ڪيو اٿس:

ما أنت بنعمة ربك بمستور عما كان من الأزل وما سيكون الى الأبد؛ لان الجن هو الستر. وما سمى الجن جنا الا لاستتاره من الانس. بل أنت عالم بما كان خبير بما سيكون ويدل على احاطة علمه قوله عليه السلام: فوضع كفه على كتفي، فوجدت بردها بين ثدي، فعلمت ماكان ومايكون.[2] اه

ترجمون: نہ آهين تون پنهنجي رب جي نعمت جي سببان ڍڪيل ۽ نا واقف تن احوالن کان جيڪي ٿي گذريا ۽ تن احوالن کان جيڪي هميشہ تائين پيا ٿيندا. يعني بغير نهايت جي جيڪي احوال پيدا ٿيندا تن سڀني جو (علم) ڇڻ توکي عطا ٿيل آهي. وري دليل ورتو ”تاويلات“ واري هن سخن تي تہ مجنون مان مستور جي معنيٰ ڪهڙي سببان درست آهي؟ حالانڪ مجنون چرئي کي چوندا آهن. دليل جي تقرير هي آهي تہ ”جن“ جي لغتاً معنيٰ ”ڍڪڻي“ آهي ۽ جنن کي جن ٿو چئجي سو بہ هن سبب جو آدمن (ماڻهن) کان ڍڪيل آهن. انهيءَ ڪري مجنون جي معنيٰ ڍڪيل آهي سا درست ٿي. يعني تون اي محمد صلي الله عليہ وآلہ وسلم! ڍڪيل نہ آهين ما كان وما يكون جي احولن کان. اهہ

---

[1] تمام گهڻي ڳولا جي باوجود بہ ”حاشية الجمل علي الجلالين“ ۾ اها عبارت نہ ملي سگهي. والله اعلم بالصواب.

[2] تفسير روح البيان، سورة والقلم، تحت الآية: 2، 104/10.

وري صاحب "تاويلات" جو چوي ٿو تہ: نبي ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم جي علم جي محيط هجڻ تي سندن هي قول پاڪ دلالت ٿو ڪري تہ: "فوضع كفه على كتفي" يعني پوءِ الله تعاليٰ پنهنجي قدرت واري ترِي منهنجي ڪلهي تي رکي، پوءِ انهيءَ قدرت واري ترِي جي ٿڌائي لڌم پنهنجي ٻن ٻُن جي وچ ۾، پوءِ ما كان وما يكون جي علم کي ڄاتم.

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري تہ اِها آيت ڪافرن جي قول کي رد ڪرڻ ۾ لٿي آهي، جيڪو حضرت سردار ڪريم کي چيائون ٿي تہ "انك المجنون" تحقيق تون چريو آهين. العياذبالله (الله تعاليٰ جي پناهہ). پوءِ آيت شريف تنهن جي رد ۾ لٿي:

مَآ اَنۡتَ بِنِعۡمَةِ رَبِّكَ بِمَجۡنُوۡنٍ ۚ۝۲ [1]

ترجمون: البتہ تون پنهنجي رب جي نعمت سبب چريو نہ آهين. اهہ

پوءِ "تاويلات" واري جي معنيٰ درست نہ آهي.

جواب: چوندس تہ "تاويلات نجميہ" واري جي معنيٰ سان جڏهن ثابت ٿيو تہ حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم کي علم ما كان وما يكون جو حاصل هيو ۽ تنهن کان ڍڪيل نہ هو. تڏهن معلوم ٿيو تہ چريائپ بہ سندن ڪانہ آهي؛ ڇو تہ چريو ڍڪيل هوندو آهي ڄاڻ سڃاڻ کان. حالانڪ اها معنيٰ "تاويلات" واري جي اشاري آهي. پوءِ ڪو خلل نہ ٿو اچي. والله اعلم.

هي فقير اکرن جو لکندڙن عفي عنه وعن اسلافه آمين، ٿو چوي: "تاويلات" واري معنيٰ کي الله تعاليٰ جو هي قول تائيد ٿو ڏئي:

مَا فَرَّطۡنَا فِى الۡكِتٰبِ مِنۡ شَىۡءٍ [2]

ترجمون: اسان قرآن ڪريم ۾ ڪنهن شيء کي نہ گھٽايو.

---

[1] القرآن، سورة القلم، الآية: 2.

[2] القرآن، سورة الانعام، الآية: 38.

يعني سڀ تنهن ۾ درج ڪيو آهي. ۽ الله تعاليٰ جو قول:

وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتٰبَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ[1]

ترجمہ: اسان تو تي قرآن ڪريم لاٿو جيڪو سڀ شيءِ جو حال بيان ڪندڙ آهي. اھہ

پوءِ انصاف جي اک پٽي ڏسڻ گهرجي تہ [جڏهن][2] خدا تعاليٰ قرآن ڪريم جي جامع هجڻ ۾ مٿيون آيتون فرمايون آهن، تڏهن اسان مسلمانن کي اعتقاد آهي تہ قيامت بيهڻ وغيره اُمورن مخفين (ڳجهن) جو بہ تنهن ۾ بيان ڏنل آهي. پوءِ جنهن پلاري تي اهو قرآن شريف لٿو تنهن کي سندس مضمون ۽ مطلب سمجهڻ ۾ نہ ايندو هجي؟ ڪلا وحاشا.

علم غيب جي ثبوت لاءِ تفسير روح البيان جي ٻي عبارت

۽ پڻ تفسير "روح البيان" منجهہ سورت ابراهيم جي آيت "لَا يَعْلَمُهُمْ اِلَّا اللّٰهُ" [ابراهيم: 9] جي بيان ۾ تو اچي:

يقول الفقير ان الله تعالى اعلم حبيبه عليه السلام ليلة المعراج جميع ما كان وما يكون وهو لا ينافي الحصر فى الآية لقول تعالى: فَلَا يُظْهِرُ عَلٰى غَيْبِهٖ أَحَدًا إِلَّا مَنِ ارْتَضٰى مِنْ رَسُوْلٍ يعني به جناب رسول صلى الله عليه وآله وسلم.[3] الخ

وجه عدم المنافات ان المراد في الآية في سورة ابراهيم لا يعلمهم بالذات الا الله. فان العلم بعرض لغير تعالى ثابت من سورة الجن ، فتدبر.

---

[1] القرآن، سورة النحل، الآية: 89.

[2] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ هي لفظ لکيل نہ آهي ۽ نسخي "ج" ۾ لکيل آهي. تنهن ڪري متن ۾ نسخي "ج" مان زياده ڪيو ويو آهي.

[3] تفسير روح البيان، سورة ابراهيم، تحت الآية: 9، 402/4.

علم غيب جي ثبوت لاءِ ملا علي قاري جو قول

شيخ علي قاري رحمه ربه ”شرح قصيده برده شريف“ جي ۾ فرمايو آهي:

علمه صلى الله عليه وآله وسلم حاوٍ لفنون العلم... الى ان قال:منها علمه بالامور الغيبة.[1] اھ

يعني حضرت نبي ڪريم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جو علم احاطو ڪندڙ ميڙي ونندڙ آهي غيبن جي اُمورن کي [تان جو چيائين: بعض تن مان اُمورن غيبن کي ڄاڻڻ آهي][2]. اھ

مخفي (ڳجهو) نہ آهي تہ هي مدح ٿو ڪري حضرت نبي ڪريم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جي. پوءِ جي مراد هجي بعض علمن غيبن جو، نہ ماڪان وما يڪون جو سڀ، تہ پوءِ مدح ڪهڙي ٿي؟ ڇو تہ اُن ۾ ٻيا بہ ساڻن نبين ۽ ولين ڪان شريڪ آهن ڪما لايخفيٰ (جهڙي طرح ڳجهو نہ آهي). حالانڪ سندن اهڙو شان عظيم آهي جو ڪوئي مخلوق ساڻن مخلوق جي صفتن ۾ شريڪ نہ آهي. صاحب قصيده برده وارو ٿو فرمائي:

مُنزهٌ عن الشرك في مَحاسنه فجوهر الحُسن فيه غيرُ مُنقسم[3]

يعني حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم ذاتين ۽ صفاتين ۽ ظاهرن ۽ باطنن جي چڱائين ۾ ڀائيواري کان پاڪ آهي. پوءِ حسن جي حقيقت تنهن سردار صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم منجهہ ورهاريل نہ آهي بلڪ ساڻن خاص آهي.اھ

---

[1] الزبدة العمدة شرح البردة، رقم الشعر: 41، صـ 57.

[2] نسخي ”الف“ ۽ ”ب“ ۾اِها عبارت لکيل نہ آهي ۽ نسخي ”ج“ ۾ لکيل آهي. تنهن ڪري متن ۾اِها عبارت نسخي ”ج“ مان زياده ڪئي وئي آهي.

[3] .القصيدة البردة، رقم الشعر: 43، صـ 11.

علم غيب جي ثبوت لاءِ علامہ خرپوتي جو قول

۽ "شرح قصيده برده شريف" جوڙيل علامہ عمر بن احمد خرپوتيءَ جي ۾، بيت شريف "فاق النبيين...الخ" جي بيان ۾ آهي:

يجوز ان يقال انه عليه السلام كان اعلم منهم ببعض الامور، كامور الآخرة اشتراط الساعة واحوال السعداء والاشقياء، وعلم ما كان وما يكون.[1] اھ

يعني درست آهي جو چئجي تہ حضرت نبي صلي الله عليہ وآلہ وسلم ٻين نبين سڳورن علي نبينا وعليهم الصلواة والسلام کان بعضي امرن کي زور ڄاڻندو هو. جهڙوڪ آخرت جا اُمور ۽ قيامت جون نشانيون ۽ نيڪ بختن ۽ بدبختن جا احوال ۽ ما كان وما يكون جو علم. اھ

علم غيب جي ثبوت لاءِ شيخ زادي جو قول

شيخ زادي "شرح قصيده برده" جي ۾ هن بيت جي هيٺان چيو اٿس:

۽ دليل هن سخن تي تہ حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم سيني نبين کان علم ۾ زور هو الله تعاليٰ جو قول آهي "عَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ". ۽ مٿان توکي معلوم تي آيو تہ عالمن سڳورن هن آيت شريف مان بہ دليل ورتا آهن، انهن سُخنن تي تہ کين صلي الله عليہ وآلہ وسلم ما كان وما يكون جو علم حاصل هو.[2] اھ

علم غيب جي ثبوت لاءِ مواهب اللدنيه جي عبارت

۽ "مواهب شريف" ۾ آهي:

والقى عليه علوم الاولين والآخرين.[3] اھ

يعني الله تعاليٰ حضرت نبي ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم تي اڳين ۽ پوين جي علم جو (القاء) وڌو.

علم غيب جي ثبوت لاءِ علامہ شنواني جو قول

---

[1] عصيدة الشهدة شرح قصيدة البردة، رقم الشعر: 38، صـ 130.

[2] شرح الخرپوتي علي البردة وبهامشة شرح شيخ زادة، صـ 79.

[3] المواهب اللدنية، المقصد الثامن، الفصل الثالث: في انبائه ﷺ بالانباء المغيبات، 130/3.

علامہ شنواني "جمع النهاية" (جي حاشيي) ۾ حديث شريف جي شرح ۾ آندو آهي:

قد ورد ان الله تعالیٰ لم يخرج النبي صلى الله عليه وآله وسلم حتى اطلع على كل شيء.[1] اھ

يعني تحقيق آيو آهي تہ تحقيق الله تعاليٰ نہ ڪڍيو حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم کي دنيا مان تانتہ واقف ڪيائين تنهن کي سڀ شيءِ تي. اھ

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري تہ "ما كان وما يكون" جي علم مان مراد هي آهي تہ ٻين سڀني مخلوقاتن جي علم کان حضرت نبي ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم کي علم زياده ڏنائين. جيئن تہ خود "تقديس الوكيل" ۾ چيو اٿس:

او اعتقادنا انه صلى الله عليه وآله وسلم اعطي علما زائدا من جميع المخلوقات، وهو العلم المعبر بعلم ماكان ومايكون.[2] اھ

هتان لازم نہ آيو تہ ما كان وما يكون جو سڀ علم سندن حاصل هو پوءِ ("ڪُل) سڀ" ڇو ٿا چئو؟

جواب: چوندس تہ جڏهن سوال ڪندڙ پاڻ مڃي ٿو تہ سڀني مخلوقاتن جي علم کان زائد علم سندن هو. ۽ "مدارج" ۾ آهي:

ہر چہ در دنیا است از زمان آدم تا اول نفخہ اولی بروے منکشف ساختند، تا ہمہ احوال از اول تا آخر معلوم کرد، و یاران خود را نیز از بعضے از آں احوال خبر داد۔[3] اھ

ٻيون حديثون ۽ شرحن جون عبارتون جيڪي مٿي گذريون آهن سڀ دلالت

---

[1] حاشية شيخ محمد شنواني عليٰ مختصر ابن ابي جمرة، حت الحديث: 288، صہ 392.

[2] تقديس الوكيل، الاعتراض الرابع، صہ 184.

[3] مدارج النبوة، باب پنجم در ذكر فضائل وي ﷺ ، وصل خصائص آنحضرت ﷺ ، 144/1.

صاف ڪندڙ آهن تہ سڀ علم حاصل هيو. پر جي برتقدير سڀ حاصل نہ هجي ها تہ اڪثر تہ حاصل چئبو ۽ قاعدو مقرر آهي "وللاڪثر حڪم الڪل" يعني گهڻي کي ڪل جو حڪم آهي. تڏهن سڀ چوڻ ۾ اچي ٿو. والله تعاليٰ اعلم.

هاڻي ڄاڻ تہ "ماڪان وما يڪون" جي سڀ علم غيب حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم کي حاصل هجڻ تي گهڻا دليل آهن. مگر قدر (ڪجهہ) تي اڪتفا ٿو ڪيان فراغت جي نہ هجڻ سببان.

ومن لم يكتف بالقليل لم يتشف للعليل، والله تعالیٰ يهدي من يشاءُ الىٰ سواء السبيل، ولا حول ولا قوة الا بالله العلي العظيم.

(ترجمو: جيڪو ٿوري تي ڪفايت نہ ڪندو اُهو گهڻي کان بہ شفاياب نہ ٿيندو. ۽ الله سِڌي رستي طرف هدايت ڏيندڙ آهي. ۽ ڪنهن قسم جي قوت ۽ طاقت نہ آهي مگر الله تعاليٰ جي طرف کان. بيشڪ الله تعاليٰ بلند ۽ وڏي مرتبي وارو آهي.)

۽ "ما ڪان وما يڪون" جي سڀ علم غيب ۾ اگرچہ پنجن غيبن جو علم ۽ روح جو علم بہ اچي ٿو وڃي. مگر اهل سنت جي عالمن جون صاف صريح عبارتون بہ انهيءَ دعويٰ تي آڻن گهرجن تہ حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن کي پنجن غيبن آمرن غيب وارن جو علم ۽ روح جو علم بہ حاصل ڪرايل هو ۽ الله تعاليٰ جي درگاه پاڪ مان عطا ٿيل هو.

تنبيهہ: انهيءَ دعويٰ تي يا ٻئي ڪنهن اعتقاد واري دعويٰ تي حنفيءَ کان علاوه باقي ٽن مذهبن وارن مفسرن يا محدثن. مسددن جيڪي ماتريدي هجن، کان دليل نقل ڪرڻ ۾ ڪا حرڪت نہ آهي، چو تہ ماتريدي ۽ اشعري گهڻن اعتقادي مسئلن ۾ متفق آهن ۽ هڪڙا اشعري حنفي بہ آهن، جيئن تہ ڪتابن جي تفحص (ڳولا) مان معلوم ٿو ٿئي، والله تعاليٰ اعلم.

علم غيب جي ثبوت لاءِ امام شعراني جو قول

امام شعراني "ڪشف الغمہ" جي جلد 2 صفحہ 45 ۾ فرمايو آهي:

واوتي علم كل شيء والروح و الخمس التي في آية: اِنَّ اللّٰهَ عِنْدَهٗ عِلْمُ السَّاعَةِ الآية.[1]

يعني ڏنو ويو آهي حضرت رسول صلي الله عليہ وآلہ وسلم کي علم سڀ شيءِ جو تانتہ روح ۽ پنجن شين جو بہ، جيڪي هن آيت شريف "اِنَّ اللّٰهَ عِنْدَهٗ عِلْمُ السَّاعَةِ" الآية، منجهہ آهن.

تنبيهہ: هنن پنجن شين جي تخصيص انهيءَ آيت شريف ۾ ڪِن ڪِن ماڻهن کي گمان ۾ وجهندي آهي تہ اِهي غيب مخصوص آهن، جو سواءِ خدا تعاليٰ جي ٻيو ڪو بہ نہ ٿو ڄاڻي، حالانڪہ اِنهيءَ طرح نہ آهي، بلڪ سڀ غيب سواءِ خدا تعاليٰ جي ٻيو ڪو بہ بالذات بغير ڄاڻائڻ الله تعاليٰ جي نہ ٿو ڄاڻي. جيئن آيتون غيب جون قرآن شريف ۾ اِنهيءَ سُخن (ڳالهہ) تي دلالت ڪندڙيون آهن. ۽ خدا تعاليٰ جي ڄاڻائڻ سان تہ ٻيو ڄاڻي سگهي ٿو، توڙي اِهي پنج غيب. جيئن تہ صاف صاف عبارتون انهيءَ بابت اڳتي ايندِيون.

باقي اِنهيءَ آيت شريف ۾ وجہ (سبب) تخصيص پنجن شين جو، هن سبب آهي جو حارث يا وارث بن عمرو[2] محاربي[3] حضرت رسالت پناهہ صلي الله عليہ وآلہ وسلم جي درگاهہ شريف ۾ آيو ۽ اچي چيائين تہ: اي محمد صلي الله عليہ وآلہ

---

[1] كشف الغمة، كتاب النكاح، القسم الاول فيما اختص بہ في ذاتہ في الدنيا، 63/2.

[2] تفسير الدر المنثور (530/6) ۾ "الوارث" آهي ۽ تفسير القرطبي (14 [illegible]) ۾ پڻ "الوارث بن عمرو بن حارثة" آهي ۽ تفسير البحر المحيط (7/ 194) ۾ "الحارث بن عمارة المحاربي" آهي ۽ تفسير الكشاف (3/ 217) ۾ پڻ "الحارث بن عمرو بن حارثة بن محارب" لکيل آهي.

[3] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ "مجاور" لکيل آهي ۽ نسخي "ج" ۾ "محاربي" لکيل آهي ۽ تفسيرن ۾ پڻ "محاربي" آهي. تنهن ڪري متن ۾ نسخي "ج" مان تصحيح ڪئي وئي آهي.

وسلم! قيامت ڪڏهن ظاهر ٿيندي؟ مون ٻج پوکيو آهي مينهن ڪڏهن وسندو؟ ۽ منهنجي زال ڏکي آهي تنهن جي پيٽ ۾ نر آهي يا مادي؟ ۽ سڀاڻي ڇا ڪندس؟ ۽ مري ڪاٿي پوربس؟

تڏهن هي آيت نازل ٿي. جيئن تہ ”تفسير حسيني“ ۽ ”خازن“[1] ۽ ٻين تفاسير[2] ۾ هن آيت شريف جي شان نزول جي بيان منجهہ آهي. پوءِ جواب ۾ تخصيص بہ اعتبار سوال جي آهي. ۽ شيخ ابن مجرمڪي بہ انهيءَ طرح آندو آهي ۽ ”ڪمالين حاشيہ جلالين“ جي آندو آهي تہ:

(نبي ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم جي) زماني شريف ۾ منڪر دعويٰ ڪندا هئا تہ اِنهن پنجن شين جو علم اسان کي آهي. تڏهن آيت شريف ۾ اِنهن پنجن تي تخصيص ٿي ۽ عدد جو گُفتو زائد کي نفي نٿو ڪري[3] اهہ

يعني جيئن ڪو شخص چوي تہ مون ڪانسواءِ ٻئي ڪنهن وٽ پنج روپيہ نہ آهن. [اِتاهون سمجهڻ ۾ نہ ايندو تہ پنجن روپين کان (علاوه) ٻئي وٽ بہ (نہ) آهن][4] ، ڪمالا يخفيٰ (جهڙي طرح ڳجهو نہ آهي) والله اعلم.

علم غيب جي ثبوت لاءِ علامہ نبهاني جو قول

”جواهر البحار“ جي جلد اول صفحہ 291 ۾ آهي:

ذهب بعضهم الى انه صلى الله عليه وآله وسلم اوتي علم الخمس ايضاً، وعلم وقت الساعة والروح، وانه امر بكتم ذالك.[5] اه

يعني بعض عالم هن سُخن (ڳالهہ) جي طرف ويا آهن تہ تحقيق حضرت

---

[1] تفسير خازن، سورة لقمان، تحت الآية: 34، 401/3.

[2] الكشف والبيان في تفسير القرآن للثعلبي، سورة لقمان، تحت الآية: 34، 323/7. معالم التنزيل في تفسير القرآن للبغوي، سورة لقمان، تحت الآية: 34، 294/6. تفسير روح البيان، سورة لقمان، تحت الآية: 34، 103/7. وغير ذالک. .

[3] كمالين حاشية الجلالين، سورة لقمان، تحت الآية: 34، صـ 347.

[4] هي عبارت نسخي ”ج“ ۾ لکيل نہ آهي.

[5] جواهر البحار، منهم الحافظ السيوطي، 291/1.

نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم کي پنجن شين جو علم پڻ ۽ قيامت جي وقت جو علم ۽ روح جو علم ڏنو ويو آهي. ۽ تحقيق سندن صلي الله عليه وآله وسلم کي انهن جي لڪائڻ جو امر ٿيو آهي. اهـ

علم غيب جي ثبوت لاءِ شيخ احمد بن مبارڪ جو قول

۽ "جواهر البحار" جي صفحي 661 ۾ احمد بن مبارڪ کان نقل آهي ته:

مون پنهنجي شيخ کي چيو ته توهان جي مٿئين سُخن (ڳالهه جي) ڪري لازم ٿو اچي ته ڪشف جا صاحب قيامت کي ڄاڻن ٿا ته ڪڏهن ايندي، حالانڪه الله تعاليٰ قرآن شريف ۾ فرمايو "اِنَّ اللّٰهَ عِنۡدَهٗ عِلۡمُ السَّاعَةِ" [لقمان: 34] الآية، ۽ حضرت نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم فرمايو آهي "في خمس لا يعلمهن الا الله"[1] يعني آيت شريف جو مطلب آهي ته پنجن شين جو علم الله تعاليٰ وٽ آهي ۽ قيامت به تنهن ۾ داخل آهي ۽ حديث شريف جو مطلب آهي ته قيامت جو علم پنجن شين ۾ داخل آهي، جن کي الله تعاليٰ کان سواءِ ڪوئي نٿو ڄاڻي. پوءِ شيخ ورندي ڏني تحقيق حضرت نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم اِها حديث ڪنهن مصلحت جي واسطي، جيڪا ظاهر هوندي سندن لاءِ تنهن وقت منجهه فرمائي آهي. جيڪڏهن نه ته، نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم تي اِنهن شين مان ڪائي مخفي (ڳجهي) نه آهي. ڪهڙي طرح مخفي رهندي؟ مٿن ڪا شيءِ تن مان؟ حالانڪه امت شريف کان ست قطب تنهن کي ڄاڻن ٿا ۽ اِهي ست قطب غوث جي درجي کان گهٽ آهن. پوءِ ڪهڙي طرح غوث تي اِهي پنج شيون مخفي رهنديون ؟ ۽ ڪهڙي طرح سيد الاولين والاخرين تي مخفي رهنديون؟ جيڪو سڀ شيءِ جي پيدا

---

[1] صحيح البخاري، كتاب الايمان، باب سوال جبريل النبي ﷺ عن الايمان و الاسلام، الحديث: 50، 19/1.

ٿيڻ جو سبب آهي. ۽ تنهن منجهان سڀ شيء پيدا ٿي آهي.[1] اهـ

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري ته جنهن به قطب يا غوث کي اِهي احوال معلوم ٿيا هوندا ته ڪشف سان ڄڻيا ۽ ڪشف حُجت نه آهي واسطي ثابت ڪرڻ ڪنهن به ڪم جي، جيئن ته ڪتابن ۾ آيل آهي.

جواب: چوندس ته ڪشف حجت نه آهي عام خلق لاءِ، باقي جنهن تي ڪشف ٿيندو اُنجي لاءِ حُجت آهي جيئن ته "شرح عقائد نسفيءَ" مان معلوم ٿو ٿئي. ماتِن (متن لکندڙ) جي قول "والالهام ليس من اسباب المعرفة بصحة الشيء" جي بيان منجهه چيو اٿس ته:

ثم انه اراد ان الالهام ليس سببا يحصل به العلم لعامة الخلق، ويصلح الالزام على الغير، والا فلاشك انه قد يحصل به العلم.[2] الخ

اِنهن ٻنهي عبارتن جو مطلب هي آهي ته: الهام اهڙو سبب نه آهي جو سڀ خلق لاءِ تنهن سان علم حاصل ٿئي ۽ ٻئي تي الزام ڏيڻ لاءِ لائق ٿئي. باقي ان لاءِ جنهن کي الهام ٿيو آهي تنهن کي علم حاصل ٿئي ٿو. اه

پوءِ اُهو شخص جنهن تي الهام ٿيو ۽ شريعت سڳوري جي قاعدن مواقف هوندو سو تنهن الهام سان پاڻ حجت وٺي، يا ڪنهن ٻئي تان اعتراض جو دفع ڪري سگهندو ٻئي تي الزام لاءِ، الهام سان حجت نه وٺندو. جهڙوڪ هن جاءِ ۾ احمد بن مبارڪ پنهجي مرشد کان پڇيو ته توهان جي ڪلام مان لازم ٿو اچي ته صاحب ڪشف قيامت کي ڄاڻن ٿا، حالانڪه الله تعاليٰ قرآن شريف ۾ فرمايو آهي "اِنَّ اللّٰهَ عِنۡدَهٗ عِلۡمُ السَّاعَةِ" [لقمان: 34] ۽ نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم به فرمايو آهي "في خمس لايعلمهن الا الله" تنهن مان ثابت ٿو ٿئي ته حضرت نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم به قيامت کي نٿو ڄاڻي، پوءِ ڪشف جا صاحب به قيامت کي

---

[1] جواهر البحار، منهم الغوث الكبير سيدي عبد العزيز الدباغ، كلام علي البرزخ وان روح سيد الوجود ...الخ، 669/2.

[2] شرح العقائد النسفية، الالهام ليس من اسباب المعرفة....الخ، صد 97.

ڪئين ڄاڻندا؟ ۽ ڪهڙي طرح پوءِ احمد بن مبارڪ جي مرشد بنيءِ هن تي رکي تہ آيت شريف ۽ حديث ۾ مراد آهي تہ "بالذات" ڪو نتو ڄاڻي قيامت کي سواءِ خداءِ تعاليٰ جي. مگر باعلام الله ٻيو بہ ڄاڻي سگهي ٿو جهڙي طرح مفسرن، شارحن اها تقرير ڪئي آهي.

جواب مختصر ڏنو بطور عڪس جي هن طرح جو احمد بن مبارڪ جي دعويٰ تہ ڪشف جا صاحب قيامت کي نٿا ڄاڻن ۽ دليل تنهن جو تہ حضرت نبي ڪريم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم بہ قيامت کي نٿي ڄاتو. سندس مرشد عڪس ڪري مريد جي دليل کي نفي ڪري دعويٰ آندائين ۽ مريد جي دعويٰ کي نفي ڪري دليل آندائين هن طرح تہ حضرت نبي ڪريم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم قيامت کي ڄاڻندڙ هو، چو تہ قطب ۽ غوث ڪشف جا صاحب بہ ڄاڻن ٿا. والله اعلم

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري تہ "شرح عقائد" جي عبارت الهام بابت آهي، ڪشف جي بابت نہ.

جواب: چوندس تہ ڪشف بہ الهامن جي احڪام مان آهي، جهڙي طرح حضرت مرشدنا خواجہ محمد معصوم عليه الرحمة والرضوان وافاض الله تعالیٰ علينا من فيوضاته وفتوحاته آمين، پنهنجي "مڪتوبات شريف" جي مڪتوب 182 ۾ منجهہ فرمايو آهي:

کشف صحیح نہ از خیال است بلکہ از احکام الہامیہ است کہ مورد آں قلب است۔[1] اھ

"نبراس حاشيہ شرح عقائد" جي ۾ انهيءَ مڪان جي بيان منجهہ صفحہ 183 جي ۾ آهي:

قد ذكر بعض الاكابر ان العلم الصحيح هو الماخود عن صاحب الشرع والعلوم بالالهام والكشف.[2] اھ والله اعلم

---

[1] مكتوبات مصوميہ، دفتر اول، مكتوب: 182، صہ 349.

[2] النبراس، صہ 108.

حاصل مطلب تہ كشف وارن جي قول سان دليل وٺڻ اعتراض جي رفع واسطي آهي، نہ غير جي الزام واسطي. كما لايخفيٰ (جهڙي طرح ڳجهو نہ آهي).

(**سوال:**) جيكڏهن كو شخص سوال كري تہ جڏهن اولياءَ كرام رحمهم الله تعاليٰ، افاض علينا من فيوضاته آمين، حضرت سرور كائنات سان انهيءَ علم ۾ ڀائيوار ٿيا، پوءِ اهو حضرت جن سان خاص نہ ٿيو.

جواب: چوندس تہ ولي كي نبي وٽان حاصل ٿو ٿئي، جيئن تہ "روح البيان" ۾ "اِلَّا مَنِ ارْتَضٰى مِنْ رَّسُوْلٍ" [الجن: 27] جي تفسير منجهہ چيو آهي:

والولي ياخذ منه.[1] اه

۽ اهڙي طرح ٻين كتابن مان بہ آندو آهي.

علم غيب جي ثبوت لاءِ علامہ نبهاني جو ٻيو قول

۽ "جواهر البحار" جي صفحي 714 ۾ آهي:

قال الحافظ السيوطي: انه اوتي صلى الله عليه وآله وسلم علم كل شيء الا الخمس التي في آخر لقمان، وقيل انه اوتي علمهن في آخر العمر، لكنه امر بالكتمان وهذا القيل هو الصحيح.[2] اه

ترجمو: حافظ جلال الدين سيوطي رحمه ربه چيو آهي تہ تحقيق حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم كي سڀ شيءِ جو علم ڏنو ويو آهي، مگر پنج شيون جيكي سورة لقمان جي پڇاڙي ۾ آهن ۽ بعض عالمن چيو آهي تحقيق انهن پنجن جو علم بہ سندن صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم كي ڏنل آهي مگر آخر عمر ۾، پر امر كيل هو تہ

---

[1] هي عبارت مون كي "تفسير روح البيان" ۾ نہ ملي سگهي، والله اعلم. البتہ علامہ قسطلاني عليہ الرحمہ جي كتاب "ارشاد الساري لشرح صحيح البخاري" ۾ اِها عبارت موجود آهي جيكا هن طرح آهي: والولي التابع له يأخذ عنه. (ارشاد الساري، كتاب تفسير القرآن، سورة الرعد، تحت الحديث: 4697، ج7/186)

[2] جواهر البحار، منهم سيدي السيد عبد الرحمن العيدروس، 2/715.

مخفي رکن ۽ اهو بعض جو قول صحيح آهي. اهـ

تنبيهہ: "خصائص ڪبريٰ"[1] حافظ سيوطيءَ جو ڏٺم. تنهن ۾ فقط پهريون حصہ عبارت جو آهي ۽ پويون حصہ تنهن جو يعني "وقيل انه اوتي علمها في آخر العمر" تنهن ۾ نہ آهي. شايد سندس جي ڪنهن ٻئي تصنيف ۾ هوندو. يا اهو حصہ نقل ٿيل "جواهر البحار" ۾ ٻين عالمن جي ڪتابن مان آهي. جيئن تہ هاڻي ايندو. والله اعلم اهـ

علم غيب جي ثبوت لاءِ علامہ عثماوي جو قول

۽ علامہ عثماوي "شرح صلواة حضرت احمد بدوي ڪبير"[2] منجهہ فرمايو آهي:

وقيل انه اوتي علمهن في آخر العمر، لكنه امر بالكتمان وهذا القيل هو الصحيح. اه

(ترجمو: ۽ هي بہ چيو ويو هي تہ سندن پڇاڙي عمر ۾ انهن جو علم عطا ڪيو ويو. پر سندن لڪائڻ جو حڪم بہ ڪيو ويو. ۽ اهو قول ئي صحيح آهي.)

هاڻي انصاف جي سان نظر ڏسڻ گهرجي تہ قول بعض جي چون ٿا "هو الصحيح" ۽ قاعدي علم معاني موجب اهو لفظ بندش جو فائدو ٿو ڏئي تہ اهو ئي قول صحيح آهي نہ ٻيو. ڇو تہ مبتدا جي خبر کي الف (لام) سان معرفہ ڪرڻ اهو فائدو بخشيندو آهي. والله تعاليٰ اعلم.

علم غيب جي ثبوت لاءِ علامہ سيد عبد الله مير غني جو قول

جواهر البحار" ۾ سيد مير عبدالله مير غني کان صفي 448 ۾ نقل ڪيو آهي:

---

[1] خصائص الكبريٰ، ذكر موازاة الانبياء في فضائلهم بفضائل نبينا صليٰ الله عليه وسلم، باب كلمه صليٰ الله عليہ وسلم الله تعاليٰ بانواع الوحي 335/2.

[2] ڪتاب جي نالي متعين نہ هجڻ ڪري حوالي جي تخريج نہ ٿي سگهي. فهيمي عفي عنہ.

وقد قال العماء المحققون: انه تعالى اعلم نبيّه صلى الله عليه وآله وسلم الغيب كله، حتى الخمس المستثناة في آخر عمره صلى الله عليه وآله وسلم، لكن امر بكتم البعض وافشاء البعض.[1] اهـ

يعني تحقيق عالمن محققن چيو آهي تہ تحقيق الله تعاليٰ حضرت جن صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم کي سڀ ڄاڻايون آهن، تانتہ پنج شيون جيڪي ٻين غيبن مان ڪڍيون آهن، تہ انهن کي الله تعاليٰ کان سواءِ ٻيو ڪو بہ نہ ٿو ڄاڻي، سي بہ کين صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم کي الله تعاليٰ آخر عمر ڄاڻايون آهن، پر بعض جي مخفي ڪرڻ سان ۽ بعض جي ظاهر ڪرڻ سندن امر ڪيو ويو. اهـ

تنبيهہ: آخر عمر مان مراد آخر اضافي آهي ۽ نہ حقيقي، ڇو تہ آخر حقيقي اها ساعت (گهڙي) آهي روح شريف جي جسم مبارڪ کان نڪرڻ جي. ۽ (نبي) صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جو انهن پنجن شين کي ڄاڻڻ گهٽي مدت کان اڳ هو. حضرت نبي ڪريم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جو لاڏاڻي جي حالت کان گهڻا ورهيہ اڳ انهن پنجن شين جون خبرون ڪرڻ ان ڳالهہ تي دلالت ڪري ٿي. جيئن حضرت عباس رضي الله تعاليٰ عنہ جي ٻيبيءَ کي خبر ڪيائون تہ تنهنجي پيٽ ۾ نر آهي جيڪو بادشاهن جو پيءُ ٿيندو. ۽ جيئن سيدنا امام حسين رضي الله عنہ جي طف مڪان ۾ شهيد ٿيڻ جي خبر ڪيائون تہ هن جاءِ ۾ سندس سمهڻ جي جاءِ آهي. اهڙي طرح "شرح همزيہ"[2] جوڙيل شيخ ابن حجر جي ۾ لکيل آهي. ۽ جهڙي طرح خبر ڪرڻ حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن جي جنگ بدر جي ڏينهن تہ قريش هنن جاين تي هٽ هٽ ڪرندا يعني مرندا. پوءِ سندسن چوڻ موجب انهيءَ هنڌ کان لنگهي ٻئي هنڌ نہ مئا ۽ نہ ڪريا، وهو الصادق (۽ اُهو ئي سچو آهي).

---

[1] جواهر البحار، منهم سيدي السيد عبد الله الميرغني، 2/778.

[2] المنح المكية في شرح الهمزية، اطلاع الله لنبينا عليہ الصلاة والسلام عليٰ بعض الغيبيات، رقم الشعر: 101، صـ 244.

علم غيب جي ثبوت لاءِ امام ابو منصور ماتريدي جو قول

”تقديس الوڪيل“[1] ۾ ”تاويلات ابو منصور ماتريدي“ ڪان نقل ٿو ڪري:

ورسول الله صلى الله عليه وآله وسلم يعلم ذالك الا في حق الساعة. فأنه لايطلع عليها احدا الا ان يقال بأن رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم لم يؤذن له بالتكلم ولا القول في شيء الا من جهة الوحي من السماء.[2] اه

يعني رسول ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم اِنهن پنجن شين جي غيب کي ڄاڻي ٿو. مگر قيامت جي حق ۾. پوءِ تحقيق نٿو مطلع ٿئي اِنهيءَ قيامت تي ڪو هڪڙو مگر چئجي ته تحقيق حضرت رسول ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم کي موڪل نه ڏني وئي آهي گفتي ڪرڻ جنهن شيءِ ۾. مگر وحي جي طرف کان يا آسمان کان. اهـ

يعني علم قيامت جو به اگرچه ڪين هو. پر رخصت ظاهر ڪرڻ جي نه هُيَن.اهـ

تنبيهه: مُلا ڪاتبي ”ڪشف الظنون“[3] ۾ ”جواهر المضية“ ڪان نقل ٿو ڪري ته:

”تاويلات ابو منصور ماتريدي“ جو اهڙو ڪتاب آهي، جو برابر نه آهي اِن سان ڪو ڪتاب، بلڪ ويجهو نه آهي ان کي ڪا تصنيف تِن عالمن جي، جيڪي ڪائونس اڳ لنگهيا تفسير جي فن ۾.[4] اهـ

---

[1] تقديس الوكيل، الاعتراض الرابع، صـ 227.

[2] تفسير الماتريدي، سورة لقمان، تحت الآية: 34، 323/8.

[3] كشف الظنون، باب التاء، 336/1.

[4] الجواهر المضية في طبقات الحنفية، باب الميم، 130/2.

علم غيب جي ثبوت لاءِ شيخ حسن حمزاوي جو قول

۽ شرح قصيده برده تصنيف ڪيل شيخ حسن حمزاوي[1] عدوي جو، تنهن ۾ بيت مبارڪ:

فانَّ من جودك الدنيا وضرتها ومن علومك وعلم اللوح والقلم[2]

جنهن جي معنيٰ آهي تہ: پوءِ تحقيق دنيا ۽ جيڪو ڪجهہ دنيا ۾ آهي، اهو تُنهنجي سخا ڪان آهي. ۽ تُنهنجي علم ڪان لوح قلم جو علم پڻ آهي.

جي بيان منجهہ فرمايل آهي:

قلت: والتحقيق انه عليه الصلوٰة والسلام لم يفارق الدنيا حتى اعلمه الله تعالىٰ لسائر المغيبات التي يليق علمها بالبشر ومن جملتها هذه الخمس. فقوله فالنبي صلى الله عليه وآله وسلم وغيره من المخلوقين لا يعلم لهذه الخمس. محمول على اول امره صلى الله عليه وآله وسلم كما نبّه عليه ائمة التحقيق.[3] الخ

يعني هن سوال تہ حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم ۽ ٻيا مخلوق اهي پنج غيب نہ ڄاڻندڙ هئا، جي جواب ۾ چيو آهي تہ: چوان ٿو تہ تحقيق هي آهي تہ تحقيق حضرت نبي ڪريم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم دنيا کان جدا نہ ٿيا تان جو الله تعاليٰ اُن کي سيئي غيب ڄاڻايا . جيڪي غيب لائق آهي ماڻهن جو ڄاڻڻ تن کي. ۽ تن منجهان اُهي پنج آهن. پوءِ ان شخص سائل جو چوڻ ڏويل (حمل ڪيل) آهي حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جي اول حالت تي، جو ڀهريون ڪين اُهي پنج معلوم نہ هُيا پوءِ معلوم ٿين.

---

[1] تنهي نسخن ۾ "ضمراوي" لکيل آهي، جڏهن تہ صحيح لفظ "حمزاوي" آهي. تنهن ڪري متن ۾ تصحيح ڪئي وئي آهي.

[2] القصيدة البردة، رقم الشعر: 155، صہ 27.

[3] النفحات الشاذلية في شرح البردة البوصيرية، 545/3.

علم غيب جي ثبوت لاءِ علامه حسن مدابغي جو قول

علامه حسن بن علي مدابغي[1] "حاشيه فتح المبين"[2] امام ابن مجر مڪي جي ۾ ۽ فاضل ابن عطيه "فتوحات وهبيه شرح اربعين امام نووي" جي ۾ ٿا فرمائين:

الحق كما قال جمع ان الله سبحانه وتعالى لم يقبض نبينا صلى الله عليه وآله وسلم حتى اطلع على كل ما ابهمه الا انه امر بكتم بعض والاعلام بعض.[3] اه

يعني حق مذهب اهو آهي جو عالمن جي هڪ جماعت چيو آهي ته تحقيق الله تعاليٰ جل شانه وعم نواله حضرت صليٰ الله عليه وآله وسلم جن کي هن دنيا مان قبض نه ڪيو يعني وفات نه ڪرائي، تان جو جنهن شيءِ کي مخفي رکيو هئائين تنهن تي خبردار ڪيائين. مگر تحقيق هيءُ شان آهي جو بعض غيب جي مخفي (ڳجهو) رکڻ ۽ بعضن جي ڄاڻائڻ جو حڪم ڪيا ويا آهن.

علم غيب جي ثبوت لاءِ ابريز جي عبارت

"ابريز غريب" ۾ ٿو چوي:

قلت الشيخ رضي الله تعالى عنه ان علماء الظاهر من المحدثين وغيرهم اختلفوا في النبي صلى الله عليه وآله وسلم هل كان يعلم الخمس؟ فقال رضي الله تعالى عنه: كيف يخفى امر الخمس عليه صلى الله عليه وآله وسلم والواحد من اهل التصرف من امته الشريفة، لايمكنه التصرف الا بمعرفة هذه الخمس.[4] اه

---

[1] نسخي "الف" ۾ "بدائعي" ۽ نسخي "ب" ۾ "بدائع" لکيل آهي، جڏهن ته نسخي "ج" ۾ "مدابغي" لکيل آهي. ۽ صحيح به هي لفظ آهي، تنهن ڪري متن ۾ نسخي "ج" مان تصحيح ڪئي وئي آهي.

[2] الفتح المبين لشرح الاربعين وعليها حاشية حسن ابن علي المدابغي، تحت الحديث: 2، صـ 73.

[3] الفتوحات الوهبية بشرح اربعين النووية، تحت الحديث: 2، صـ 74.

[4] الابريز، الباب الثاني في بعض الآيات القرآنية التي سئلناه عنها...الخ، صـ 241.

يعني مون شيخ رضي الله تعاليٰ عنه کي چيو، تحقيق اهل حديث جي ظاهر عالمن ۾ بين اختلاف ڪيو اٿن حضرت صلي الله عليه وآله وسلم بابت ته ڇا حضرت صلي الله عليه وآله وسلم جن پنجن جو علم ڄاتو هوائين؟ پوءِ شيخ رضي الله عنه فرمايو ته ڪهڙي طرح پنجن غيبن جو امر حضرت نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم تي مخفي رهندو؟ حالانڪه امت سڳوري مان ڪو هڪڙو جيڪو اهل تصرف جو آهي، تنهن کي قدرت ۾ نه آهي تصرف ڪرڻ ۾ زماني ۾ پنهنجو حڪم هلائي سگهڻ، مگر سڃاڻڻ انهن پنجن جي.

علم غيب جي ثبوت لاءِ امام رباني جو قول

”الدرالمکنونات“ ترجمه عربي مکتوبات شريف حضرت امام رباني عليه الرحمة والرضوان وافاض الله تعاليٰ علينا من فيوضاته وبرڪاته آمين، جي ۾ چيو اٿس ته:

ان سبحانه تعاليٰ يطلع خواص رسله على علم الغيب الذي هو مخصوص به تعاليٰ.[1] اهـ

يعني ته تحقيق الله تعاليٰ خبردار ٿو ڪري خاص رسولن پنهنجن کي علم غيب تي، جيڪو سندس ذات پاڪ سان مخصوص آهي. اهـ

علم غيب جي ثبوت لاءِ علامه ابراهيم بيجوري جو قول

علامه ابراهيم بيجوري رحمة الله عليه ”شرح قصيده برده شريف“ جي ۾ چيو اٿس:

حضرت نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم دنيا مان نه ڪڍيو ويو، مگر بعد هن جي جو، الله تعاليٰ تنهن کي پنجن اُمور جو علم عطا ڪيو.[2] اهـ

---

[1] الدر المکنونات، مکتوب 310، صـ 373.

[2] حاشية الباجوري عليٰ البردة، تحت الشعر: 155، صـ 92.

ابن حجر مڪي "شرح همزيہ" ۾ چيو آهي تہ:

الله تعاليٰ سان علم غيب جو خاص ٿيڻ باعتبار احاطي ۽ شمول جي آهي. پوءِ نہ ٿو مخالف ٿئي اُهو هن ڪي جو الله تعاليٰ واقف ڪري بعض خواصن پنجن ڪي گهڻن غيبن تي تانتہ پنجن تي بہ، جن جي حق ۾ نبي ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم فرمايو آهي:"في خمس لا يعلمهن الا الله".[1] اھ

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري تہ اِنهن پنجن شين مان چار شيون، تن جو علم تہ برابر حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن کي حاصل هو جيئن حديثون شريف تنهن تي دلالت پيون ڪن. جن ۾ پاڻ پلارن صلي الله عليہ وآلہ وسلم خبرون. اهڙين شين جون ڪيون اٿن ۽ جزئي جو اثبات سلب ڪلي جي دفع واسطي ڪفايت ڪندڙ آهي كما في المنطق (جهڙي طرح منطق ۾ آهي). باقي تہ قيامت بابت ڪا اهڙي آيت شريف يا حديث شريف آيل نہ آهي، جنهن مان باقي معلوم ٿئي تہ ڪين آخرت جو علم بہ حاصل هو اگرچہ آخر (عمر) ۾، بلڪ آيتون شريف ۽ حديثون شريف ذلالت ڪندڙيون آهن هن سُخن (ڳاهہ) تي تہ سندن صلي الله عليہ وآلہ وسلم کي قيامت جو علم حاصل ڪو نہ هو. آيتن مان جهڙي آيت شريف "يَسْـَٔلُوْنَكَ عَنِ السَّاعَةِ اَيَّانَ مُرْسٰهَا" [الاعراف: 187] اھ. حديثن شريفن مان جهڙي حديث شريف "مَا المسئول عنها باعلم عن السائل"[2] پوءِ اها دعويٰ ڪرڻ سند کان سواءِ نا مسموع ۽ نا مقبول آهي.

جواب: چوندس تہ آيتون شريف جن مان معلوم ٿو ٿئي تہ قيامت جي خبر ڪين ڪا نہ هئي. سي مڪي شريف ۾ لٿل آهن ۽ آيت شريف "مَا كَانَ اللّٰهُ لِيُطْلِعَكُمْ عَلَى الْغَيْبِ" [آل عمران: 179] الآية. مديني شريف علي صاحبها الصلواة والسلام ۾

---

[1] المنح المكية في شرح الهمزية، اختصاصہ عليہ ﷺ بعلم الغيب بتعليم الله اياه، رقم الشعر: 5، صہ 96.

[2] صحيح البخاري، كتاب الايمان، باب سؤال جبريل النبي عليہ ﷺ عن الايمان، والاسلام، والاحسان وعلم الساعة، الحديث: 50، 19/1.

نازل ٿيل آهن. جنهن مان پنهنجي رسول برگزيده لاءِ غيب جو اخبار يا وعدو معلوم ڪرائڻ ظاهر آهي. ۽ مخفي(ڳجهو) نه آهي ته اهو لفظ ”غيب“ جو مطلق ۽ عام آهي قيامت کي شامل آهي. ۽ اصولِ فقه ۾ مقرّر (ثابت) آهي ته:

العبرة لعموم اللفظ، لا لخصوص السبب. اھ

يعني لفظن جي عام هجڻ کي اعتبار آهي، نزول جي سبب جي خاص هجڻ کي اعتبار نه آهي.

۽ آيت شريف ”فَلَا يُظۡهِرُ عَلٰى غَيۡبِهٖٓ“ [الجن:26] الآية، اگرچه مڪي شريف ۾ لٿل آهي ته به تنهن ۾ اخبار يا وعدو آهي مطلع ڪرڻ رسول برگزيده جو غيب تي، جيڪو قيامت کي شامل آهي، بلڪ هڪ قول تي جنهن کي ”تفسير ڪبير“ وارو صحيح چئي چڪو آهي، تنهن مان مراد قيامت آهي. ۽ ڪو اهل اسلام جو نه چوندو ته الله تعاليٰ جي خبرن يا وعدن ۾ مخالفت ٿيڻي آهي. العياذ بالله ثم العياذ بالله تعاليٰ منه. اِهي شيون وهابين خذلهم الله تعاليٰ (الله تعاليٰ اُنهن کي خُوار ڪري) جون آهي جو عالمن ۽ ولين ۾ بد اعتقاد ترقي ڪري حضرت نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم ۾ بد اعتقاد ٿيا آهن، جو سندن قدر ۽ تعظيم کي ايترو ٿا ڄاڻن جيتري وڏي ڀاءُ جي تعظيم کي ٿا سمجهن. ۽ خدا تعاليٰ جي عطا کي نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جي حق منجهه نه ٿا سمجهن، جيئن ته اڳتي ايندو. وري اُتاهون به ترقي ڪري الله تعاليٰ ۾ بد اعتقاد ٿيا آهن، جو ٿنهن لاءِ جسم جون صفتون ثابت ٿا ڪن ۽ امڪانِ ڪذب جو ٿنهنجي حق ۾ درست ٿا سمجهن ۽ رکن. العياذ بالله ثم العياذ بالله ثم العياذ بالله تعاليٰ. ڇڱو چيو آهي ڪنهن شخص:

ما نجى الله ورسوله معا من لسان الورى، فكيف انا.

ترجمون: خلق جي زبان کان الله ۽ رسول ٻئي نه ڇُٽا، پوءِ ڪهڙي طرح آئون ڇُٽندس. اھ

وهابين متعلق مخدوم حسن الله پاٽائي جي استاد جو مؤقف

اُها ڳالهہ صحيح آهي جيڪا مون پنهنجي استاد صاحب شيخ الاسلام مخدوم مرحوم وقت جي علامہ (اعني (يعني) حافظ القرآن الڪريم مولانا شفيع محمّد صديقي پاٽائي عليه الرحمة والغفران) کان ٻُڌي، جو پاڻ فرمايائون تہ:

وهابي رافضين کان بدتر آهن؛ ڇو تہ رافضي مخلوق جي حق ۾ ناشائستہ گفتو ڪندڙ آهن، وهابي خالق پاڪ جل شانه جي نسبت بہ ناشائستہ الفاظ ڪم ٿا آڻين . اعاذنا الله تعاليٰ منه .

۽ حديث شريف ”ما المسئول عنها باعلم من السائل“.

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري تہ اها حديث اول زماني ۾ چوڻ درست نہ آهي، ڇو تہ ان جو ورود (وارد ٿيڻ) مدينہ مشرف ۾ آهي.

جواب: چوندس تہ اول تہ اها دعويٰ دليل جي محتاج آهي جو ثابت هجڻ دليلن ۽ محققن هجڻ انهيءَ دعويٰ جي تہ مديني منوره ۾ فرمايل آهي. چوندس تہ ”اَلۡيَوۡمَ اَكۡمَلۡتُ لَكُمۡ دِيۡنَكُمۡ“ [المائدة: 3] کان اڳ ۾ سڀ وقت اول زماني ۾ ڇئبو. ڪما لايخفيٰ (جهڙي طرح ڳجهو نہ آهي).

۽ قول مبرور حضرت رسول مقبول صلي الله عليہ والسلام جو انهيءَ حديث شريف ۾ ”اتاكم يعلمكم دينكم“ انهيءَ دعويٰ تي صفا دلالت ڪندڙ آهي، جنهن جو ترجمہ هي آيو آهي تہ ”جبرئيل آيو، سيکاريائين ٿي توهان کي اوهان جو دين“. اهہ ۽ قيامت جو ڄاڻڻ تہ آخر عمر ۾ سندن صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم کي حاصل ٿيو آهي. ۽ صحيح قول محقّق ۽ حق بہ اهو آهي، جيئن تہ ٿنهن تي گذريل مٿيون عبارتون صاف دلالت ڪن ٿيون.

علم غيب جي ثبوت لاءِ سيد عبد الرحمن عيدروس جو قول

۽ ”جواهر البحار“ جي ٻئي جزي جواهرن عارف بالله سيد عبدالرحمان عيدروس جي ۾ آهي:

قال صلى الله عليه وآله وسلم: اورثني ربي علوما شتى، فعلم اخذ عليَّ كتمانه

وعلم خيَّرني فيه، وعلم امرني تبليغه الى الخاص والعام.[1]

ترجمہ: حضرت رسول ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم فرمايو: ڏنا آهن الله تعاليٰ مونکي علمَ، هڪڙو علم اهڙو آهي جو مون کان ان جي ڳجهي ڪرڻ جو واعدو ورتو اٿس، ۽ ٻيو اُهو آهي جو مونکي ان ۾ اختيار وارو ڪيو اٿس تہ ڪنهن کي سُڻايان يا نہ، ۽ ٽيو علم اُهو آهي جو مون کي اُن جي رَسائڻ (پهچائڻ) جو سڀ ڪنهن خاص عام ڏانهن حڪم ڪيو اٿس. اھہ

۽ تائيد ٿو ڏئي اِن مضمون کي "تفسير روح البيان" واري جو ڪلام، جيڪو آيت شريف "فَاَوۡحٰۤى اِلٰى عَبۡدِهٖ مَاۤ اَوۡحٰىؕ‏ ۝١٠" [النجم: 10] جي بيان ۾ آهي. جيئن تہ مٿي تنهين دليلن ۾ قرآن شريف جي دليلن کان گذريو آهي. ۽ سندس لاءِ قرآن شريف جي آيت، جنهن مان مطلب جو استنباط ڪري سگهجي ڪافي آهي. ۽ هن بابت تہ حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن کي قيامت جو علم بہ حاصل هو. عالمن سڀورن قرآن شريف ۽ صحيح حديث شريفن مان استباط ڪيو اٿن، جيئن تہ "تقديس الوڪيل"[2] ۾ چيو اٿس. ۽ اسان کي جيڪڏهن سَند هٿ نہ لڳندي تہ بہ مطلب نقصان ۾ نہ ٿيندو، ڇو تہ قاعدو مقرّر (ثابت) آهي:

عدم العلم ليس دليل على العدم. اھ

يعني ڪنهن شيءِ جو نہ ڄاڻڻ هن سُخن (ڳالهہ) تي دليل نہ آهي تہ اُها شيءِ ڪا نہ آهي. اھہ

هي فقير اکرن جو لکندڙ عفي عنه ٿو چوي تہ شايد اِنهن آيتن شريفن، جن مان استنباط ڪيو اٿن، آيت شريف "فَلَا يُظۡهِرُ عَلٰى غَيۡبِهٖۤ" [الجن: 26] الآية، ۽ آيت شريف "وَلٰكِنَّ اللّٰهَ يَجۡتَبِىۡ مِنۡ رُّسُلِهٖ مَنۡ يَّشَآءُ" [آل عمران: 179] آهي. شايد حديثن شريفن، جن مان استنياط ڪيو اٿن، حديث شريف "فتجلىٰ لي كل شيء"[3] ۽ حديث

---

[1] جواهر البحار، منهم سيدي السيد عبد الرحمن العيدروس، 715/2.

[2] تقديس الوكيل، الاعتراض الرابع، صـ 232.

[3] سنن الترمذي، ابواب تفسير القرآن، باب ومن سورة ص، الحديث: 3235، 221/5.

شريف "فعلمت ما كان وما يكون" جي، جيڪي مٿي گذريون آهن، آهي. ۽ ظني دليل گهڻن اعتقادي مسئلن جي ۾ ڪفايت ڪندڙ آهي، جيئن ته "نبراس حاشيه شرح عقائد نسفي"[1] جي ۾ چيو اٿس. والله تعاليٰ اعلم

علامه قصوري "تقديس الوڪيل" ۾ فرمايو آهي ته:

تحقيق سردار نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم کي قُربِ قيامت يا ان کان بعد جي علم جي نه ڄاڻڻ کان پوءِ الله تعاليٰ فرمايو آهي "عٰلِمُ الْغَيْبِ فَلَا يُظْهِرُ عَلٰى غَيْبِهٖٓ اَحَدًا ۝٢٦ اِلَّا مَنِ ارْتَضٰى مِنْ رَّسُوْلٍ" [الجن: 26-27] جنهن جو ترجمو مٿي گذريو آهي، پوءِ غيب مان مراد مطلق غيب آهي، جنهن سان الله تعاليٰ جو علم مخصوص آهي. ۽ ان مطلق مخصوص غيب مان قيامت جو علم به آهي. پوءِ جڏهن الله تعاليٰ پنهنجي مرتضيٰ رسول کي استثناء ڪيائين ۽ ثابت ڪيائين تنهن لاءِ مطلق غيب تي مطلع ڪرڻ کي، ته پوءِ ان مان ثابت ٿيو هي سُخن ته تحقيق حضرت رسول الله صلي الله عليه وآله وسلم کي علم قيامت جو پڻ ڏنو ويو آهي.[2] اهـ

۽ اِن ڪلام ۾ اڳتي هلي چيو اٿس ته:

جيڪڏهن مڃينداسون ته تحقيق قيامت جو علم اُنهن علمن مان آهي جن کي الله تعاليٰ اختيار ڪيو آهي پنهنجي پاڪ ذات واسطي ۽ ڪنهن هڪڙي کي نه ڏنو اٿس، جيئن ته اُهو ظاهر آهي مفسرن جي هڪ جماعت جي ڪلام کان، پوءِ ضرر (نقصان) نٿو ڪري اسان کي؛ ڇو ته بعض جو ڪُل کان نه ڪرڻ نٿو منافي ٿئي ڪُل جي هجڻ کي ۽ اڪثر کي ڪُل جو حڪم آهي.[3] اهـ

مطلب ته نبي عليه الصلواة والسلام جي علم جي انڪار جو اعتقاد رکڻ ۽ سندس لاءِ "ما كان وما يكون" کي نه مڃڻ، انهيءَ کي وهابين کان سواءِ مسلمانن مان ڪو هڪڙو انهيءَ ڳالهه کي نٿو چوي. ۽ جن تفسيرن جي ظاهري ڪلام مان ٿو

---

[1] النبراس علىٰ شرح العقائد، صـ 450.

[2] تقديس الوكيل، الاعتراض الرابع، صـ 226.

[3] تقديس الوكيل، الاعتراض الرابع، صـ 230.

ڄاڻجي تہ قيامت جو علم سواءِ خدا تعاليٰ جي ٻئي ڪنهن کي نہ آهي، تن جي مراد تہ بالذات خدا تعاليٰ کانسواءِ ٻئي ڪنهن کي نہ آهي. كذا في "التقديس"[1] (اهڙي طرح "تقديس" ۾ آهي).

تنبيهہ: تقديس واري جو مجڻ پنهجي قول سان تہ "جيڪڏهن مڃينداسون تہ تحقيق قيامت جو علم... الخ" مڃڻ جي صورت نہ ٿو رکي، ڇو تہ ڇيو اٿس تہ "جيڪڏهن مڃينداسون" ۽ نہ چيو اٿس تہ "نہ مڃيوسون". ٻيو تہ ڪلام جي پڇاڙي ۾ هلي اُنهن مفسرن جي ڪلام جو تاويل ڪيو اٿس، جن جي ظاهر مان ڄاڻجي ٿو تہ قيامت جو علم سندن (صلي الله عليہ وآلہ وسلم) کي بہ ڪو نہ هو. فتدبر (پوءِ غور فڪر ڪر).

باوجود اِنهيءَ جي چوان ٿو تہ نہ مڃڻ جو سبب هي آهي تہ ڪلام الله شريف جون آيتون، جيڪي آنحضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم کي قيامت جي علم نہ هجڻ بابت آهي، سي محڪم آهن ۽ آيتون شريف جيڪي آنحضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم کي قيامت جي علم هجڻ بابت آهي، سي ماوّل آهن. ۽ محڪم ۽ ماول جڏهن پاڻ ۾ متعارض ٿيندا تہ محڪم وٺبو.[2] اهـ

كذا قرره بعض اهل العلم فتدبر و تفكر. والله تعالى اعلم.

در "تقديس الوكيل"[3] در جواب ايں سخن مى فرمايد كہ بالا گذشتہ است كہ علماء راسخ دلائل مثبتہ[4] وسعت علم آنحضرت صلى الله عليہ وسلم را قطعى دانستہ وعقيدہ بر مضامين آنہا داشتہ

---

[1] تقديس الوكيل، الاعتراض الرابع، صہ 206

[2] هي سوال آهي جيڪو علامہ غلام دستگير قصوري عليه الرحمة جي معارض ڪيو آهي جنهن کي علامہ غلام دستگير قصوري پنهنجي ڪتاب "تقديس الوكيل" (صفحو 206) ۾ ذڪر ڪيو آهي.

[3] تقديس الوكيل، الاعتراض الرابع، صہ 206 ملخصا.

[4] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ "مشتبہ" لکيل آهي ۽ نسخي "ج" ۾ "مثبت" لکيل آهي. جڏهن تہ "تقديس الوكيل" ۾ پڻ "مثبت" لکيل آهي . تنهن ڪري متن ۾ نسخي "ج" مان

درمیان دلائل ہمیں طور تطبیق دادہ اند کہ مراد از ادلہ نافیہ ایں است کہ [بذاتہ غیب را ہیچ کہ نمی داند بغیر خدا تعالیٰ. ومراد از ادلہ مثبتہ[1] ایں است کہ][2] بتعلیم خدا تعالیٰ دیگراں ہم میدانند، فلا تعارض في الحقيقة۔

مطلب کہ از عقیدہ کردن بحصول علم قیامت مر آنحضرت ﷺ را ہیچ خلل نمی آید، والله تعالیٰ اعلم.

(ترجمو: "تقديس الوڪيل" ۾ هِن سوال جي جواب ۾ چيو آهي ته: مٿي گذريو آهي ته رباني عالمن حضرت صليٰ الله عليه وآله وسلم جي علم جي وسعت وارن دليلن کي قطعي ڄاڻي ان مضمون جا معتقد بڻجي ويا ۽ دليلن ۾ هن طرح تطبيق ڏني آهي ته علم غيب جي نفي وارن دليلن مان مراد هي آهي ته بذاته الله تعاليٰ کان سواءِ ٻيو ڪو به علم غيب نه ٿو ڄاڻي ۽ علم غيب جي اثبات وارن دليل مان مراد هي آهي ته الله تعاليٰ جي ڄاڻائڻ سان ٻيا به علم غيب ڄاڻن ٿا. پوءِ حقيقت ۾ ڪو به تعارض نه آهي.

مطلب ته نبي ڪريم صليٰ الله عليه وآله وسلم کي قيامت جي علم حاصل هجڻ واري عقيدي ۾ ڪو به خلل نه ٿو اچي.)

والمراد من فتدبر وتفكر اشارة الى الاعتراض على بعض اهل العلم ان المحكم لايقبل التاويل، والآيات الدالة على عدم حصول علم القيامة له صلى الله عليه وآله وسلم تقبل التاويل. بانه صلى الله عليه وآله وسلم لايعلم بالذات. ولذا طبق العلماء بين الآيات النافية لعلم الغيب والمثبة له، فصار الكل مأوّلا فلاتعارض. والله تعالى اعلم.

تصحيح ڪئي وئي آهي.

[1] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ "مشتبه" لکيل آهي ۽ جڏهن ته صحيح لفظ "مثبته" آهي، تنهن ڪري متن ۾ تصحيح ڪئي وئي آهي.

[2] ڏنگين جي وچ واري عبارت نسخي "ج" ۾ لکيل نه آهي.

(ترجمو: ”فتدبر“ ۽ ”تفڪر“ لفظن مان ڪجهہ اهل علم تي هن اعتراض جي طرف اشارو آهي تہ بيشڪ محڪم تاويل قبول نہ ڪندو آهي ۽ جيڪي آيتون نبي ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن لاءِ قيامت جي علم نہ هجڻ تي دلالت ڪن ٿيون سي تاويل کي قبول ڪن ٿيون، هن طرح تہ نبي ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن بالذات علم نہ ٿا ڄاڻن. تنهن ڪري عالمن سڀني علم غيب جي نفي وارين آيتن ۽ علم غيب جي اثبات وارين آيتن ۾ تطبيق ڏني آهي. پوءِ سڀ تاويل واريون بڻجي ويون. تنهن ڪري ٻنهي قسمن جي آيتن ۾ ڪو بہ تعارف نہ آهي.)

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري تہ ”ما ڪان وما يڪون“ جو سڀ علم غيب حتيٰ (ڪہ) پنجن اُمورن جو، اِنهيءَ عبارتن سان ثابت ڪرڻ درست نہ آهي؛ ڇو تہ قرآن شريف جي صريحن آيتن شريفن سان ۽ حديث شريفن سان مخالف آهي. جيئن تہ قرآن ڪريم ۾ الله تعاليٰ فرمايو آهي:

قُلْ لَّا يَعْلَمُ مَنْ فِي السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ الْغَيْبَ اِلَّا اللّٰهُ[1]

ترجمہ: ڇؤ اي محمد ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم! نٿا ڄاڻن اهل عقل جا جيڪي آسمانن ۽ زمينن ۾ آهن غيب کي، مگر الله تعاليٰ. يعني اهو ٿو ڄاڻي.

۽ جهڙي طرح الله تعاليٰ ٻئي هنڌ قرآن شريف ۾ فرمايو آهي:

وَعِنْدَهٗ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَآ اِلَّا هُوَ[2]

ترجمہ: الله تعاليٰ وٽ غيب جا خزانا آهن، نہ ٿو ڄاڻي تن کي مگر الله تعاليٰ.

۽ جهڙي طرح ٽئين هنڌ فرمايو اٿس:

اِنَّ اللّٰهَ عِنْدَهٗ عِلْمُ السَّاعَةِ ۚ وَيُنَزِّلُ الْغَيْثَ ۚ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْاَرْحَامِ ۭ وَمَا تَدْرِيْ نَفْسٌ مَّاذَا

---

[1] القرآن، سورة النمل، الآية: 65.

[2] القرآن، سورة الانعام، الآية: 59.

تَكْسِبُ غَدًا ؕ وَ مَا تَدْرِیْ نَفْسٌۢ بِاَیِّ اَرْضٍ تَمُوْتُ ؕ اِنَّ اللّٰهَ عَلِیْمٌ خَبِیْرٌ ﴿۳۴﴾[1]، [2]

ترجمہ هن آيت شريف جو مٿي گذريو آهي تفسير جمل منجهہ آيت شريف "وَعِنْدَهٗ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ" جي بيان ۾:

"صحيح بخاري" ۾ ابن عمر رضي الله تعاليٰ عنها کان روايت آندي اٿس:

ان رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم قال: مفاتيح الغيب خمس لايعلمها الا الله[3]. الحديث

يعني تحقيق خدا تعاليٰ جي رسول صلي الله عليہ وآلہ وسلم فرمايو آهي تہ: علم غيب جا پنج آهن، نٿو ڄاڻي تن کي ڪو هڪ سوا خدا تعاليٰ جي. تا آخر حديث

۽ اهڙيون ٻيون آيتون شريف، جنهن مان معلوم ٿو ٿئي تہ غيب کي نہ ٿو ڄاڻي ڪو هڪ سواءِ الله تعاليٰ جي ۽ اِنهن پنجن شين کي بہ نٿو ڄاڻي ڪو هڪ، مگر الله تعاليٰ.

جواب: الله تعاليٰ جي توفيق ساڻ چوندس تہ اِهي عبارتون مٿيون ڪتابن جون حديثن شريفن مان مخالف نہ آهن. ڇو تہ اِنهن آيتن شريفن ۽ حديثن سڀنين ۾ مراد آهي تہ بالذات والاصالة والاستقلال ڪوئي نہ ٿو ڄاڻي ڪنهن بہ غيب کي، مگر هڪ الله تعاليٰ. باقي خدا تعاليٰ جي ڄاڻائڻ سان ۽ اُن جي همراهيءَ سان، ٻيا بہ نبي سڀئي ۽ نبي پيارا ڄاڻن ٿا. ۽ سڀ معلومات الاهي کي بہ ڪو نہ ٿو ڄاڻي سواءِ الله تعاليٰ جي. جيئن تہ قرآن ڪريم ۾ آهي:

---

[1] القرآن، سورة لقمان، الآية: 34.

[2] ترجمو: بيشڪ الله وٽ آهي قيامت جو علم ۽ لاهي ٿو بارش ۽ ڄاڻي ٿو جو ڪجهہ مائرن جي پيٽ ۾ آهي ۽ ڪنهن بہ ساهہ کي علم نہ آهي تہ سڀاڻي ڇا ڪمائيندو ۽ نہ ئي ساهہ کي ڄاڻ آهي تہ تہ اهو ڪهڙي زمين ۾ مرندو الله ڄاڻڻ وارو ٻڌائيندڙ آهي.

[3] صحيح البخاري، كتاب التوحيد، باب ، قول الله تعاليٰ: عالم الغيب فلا يظهر علىٰ غيبه احدا...الخ، الحديث: 7379، 116/9.

وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيْمٌ ۝[1]

يعني الله تعاليٰ سڀ شيءِ کي ڄاڻندڙ آهي.

پوءِ حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جو "ماکان وما يکون" جو سڀ علم سو بہ معلومات الاهيءَ کان گهٽ آهي ۽ انهن مان ڪو بہ جزو آهي.

هاڻي ڏِس هي عبارتون، جيڪي صاف دلالت ڪندڙ آهن انهيءَ دعويٰ تي تہ آيتن شريفن ۽ حديثن سڳورن ۾ قيد پيل آهي تہ بالذات ڪو نہ ٿو ڄاڻي غيب کي سواءِ خدا تعاليٰ جي.

شيخ عبدالحق دهلوي رحمۃ الله عليه "لمعاة" ۾ حديث سوالن جوابن حضرت جبرئيل عليٰ نبينا وعليه السلام جي منجهہ بيان فرمايو آهي:

المراد لا يعلم بدون تعليم الله.[2] اھ

يعني انهيءَ آيت شريف، جيڪا پنجن آمرن غيبن بابت آهي، تنهن مان مراد هي آهي ته نٿو ڄاڻي اِنهن شين کي ۽ نٿو علم حاصل ٿئي اِنهن شين جو سواءِ ڄاڻڻ ۽ سيکارڻ الله تعاليٰ تعاليٰ جي. اھ

۽ فارسي "اشعة اللمعاة" ۾ پڻ انهيءَ طرح چيو اٿس:

مراد آنست کہ بے تعلیم الٰہی بحساب عقل ہیچکس لہٰہا رانہ داند، مگر آنکہ وی تعالیٰ از نزد خود کسی را بداند بوحی والہام۔[3] اھ

(ترجمو: مراد هي آهي تہ الله تعاليٰ جي تعليم کان سواءِ عقل جي حساب سان ڪو بہ شخص انهن کي نہ ٿو ڄاڻي. مگر هي تہ الله تعاليٰ پاڻ وٽان ڪنهن کي وحي يا الهام سان ڄاڻائي.)

"تيسير القاري شرح صحيح البخاري" جو، تنهن جي جلد اول صفحہ 347 ۾ حديث شريف "مفاتيح الغيب لايعلمها الا الله"اھ، جي بيان منجهہ لکيو اٿس:

---

[1] القرآن، سورة البقرة، الآية: 29.

[2] لمعاة التنقيح، كتاب الايمان، الفصل الاول، تحت الحديث:3، 217/1.

[3] اشعة اللمعات، كتاب الايمان، الفصل الاول، 48/1.

اگر کوئی از آثار صحیحہ بوضوح[1] پیوستہ کہ بسیارے از انبیاء واولیاء از امور مذکورہ ودیگر مغیبات دانستہ خبر دادہ اند۔ گویم ایں علم ایشاں بتعلیم الاہی است. پس منافاۃ ندارد بآنچہ گفتہ شد۔[2] اھ

(ترجمو: جيڪڏهن ڪو شخص صحيح دليل پيش ڪري تہ انبياء ۽ اولياء بہ مٿيان غيب ڄاڻن ٿا ۽ خبر بہ ڏني اٿن (تہ پوءِ آيت شريف ۾ الله تعاليٰ کان سواءِ ٻين لاءِ ڪهڙي طرح منع آيل آهي؟) جواب ڏيندس تہ نبين ۽ ولين جا علم الله تعاليٰ جي ڄاڻائڻ سان آهن. پوءِ جيڪو چيو ويو آهي ان ۾ منافات نہ آهي.)

شيخ الاسلام "شرح صحيح بخاري" جو ٽنهن پهرين حديث جي بيان منجهہ آندو آهي:

وچوں لہٰذا از امور غیب اند جزوی کسی آنرا نداند، مگر آنکہ وی خدا تعالٰی از خود بداند کسی رابوحی والہام۔[3] اھ

(ترجمو: ۽ جڏهن تہ اهي غيبي امور آهن ڪوبہ پنهنجو پاڻ نہ ٿو ڄاڻي، مگر هي تہ الله تعاليٰ پنهنجي طرف کان وحي يا الهام سان ڪنهن کي ڄاڻائي.)

امام ابن حجر مڪي "فتاويٰ حديثہ" ۾ ٿو فرمائي:

ماذكرناه في الآية صرح به النووي رحمة الله عليه في فتاوى. فقال: معناها لا يعلم ذالک استقلالا وعلم احاطة بكل المعلومات الا الله تعالى.[4] اھ

---

[1] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ "وضوع" لکيل آهي، جڏهن تہ نسخي "ج" ۾ "وضوح" لکيل آهي ۽ صحيح لفظ بہ اهو آهي. تنهن ڪري متن ۾ نسخي "ج" مان تصحيح ڪئي وئي آهي.

[2] تيسير القاري، كتاب الصلاة، ابواب الاستسقاء، 347/1.

[3] شرح البخاري لشيخ الاسلام، كتاب الايمان، باب سؤال جبريل عن الايمان والاسلام، 110/1.

[4] الفتاويٰ الحديثية، ص223.

يعني جيڪي ذڪر ڪيو سين آيت شريف جي بيان منجهه ته چٽائي ڪئي آهي تنهن سان امام نووي پنهنجي فتاويٰ ۾، پوءِ فرمايو اٿس ته انهيءَ آيت شريف جي معنيٰ هي آهي ”نٿو ڄاڻي غيب کي بالاستقلال يعني پنهنجي اختيار سان ۽ ٻئي جي وسيلي کان سواءِ، مگر الله تعاليٰ ۽ نٿو ڄاڻي غيب کي ڄاڻڻ احاطه جو (جيئن سڀ شيءِ جي ڄاڻ سندس ڦري اچي)[1] مگر الله تعاليٰ.“ اهـ

مٿان توکي معلوم ٿي آيو آهي ته معلومات خدائي معلومات نبوي کان گهڻا آهن. ۽ ساڳي امام ابن حجر ”شرح همزيه“ ۾ فرمايو آهي:

انه تعالى اختص به لكن من حيث لاحاطة. فلا ينافي اطلاع الله تعالى لبعض خواصه على كثير من المغيبات حتى من الخمس التي قال صلى الله عليه وآله وسلم: فيها لا يعلمهن الا الله.[2]

ترجمه: تحقيق الله تعاليٰ، خاص ٿيو آهي تنهن سان علم غيب جو پر اعتبار احاطي جي يعني سڀ معلومات پنهنجي کي پاڻ محيط آهي، پوءِ نٿو مخالف ٿئي انهيءَ کي اطلاع ڪرڻ الله تعاليٰ جو پنهنجن بعض خواصن کي گهڻن غيبن تي تانته پنجن جي به، جن بابت حضرت نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم فرمايو آهي ته: نٿو ڄاڻي تن کي مگر الله تعاليٰ. اهـ

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري ته نجومي قاعدي نجوم سان ڄاڻندا آهن ته هن وقت مينهن وسندو يا هن زال جي رحم ۾ پٽ آهي يا ڌيءَ فلاڻي، يا فلاڻي هنڌ مربو حالانڪ اِهي ته خاص پانهن مان نه آهن.

جواب: چوندس ته اهو ڄاڻڻ نه آهي جنهن کي علم چئجي بلڪ گمان آهي جهڙي طرح ”فتح الباري“ ۽ ٻين ڪتابن ۾ آهي. والله تعاليٰ اعلم.

---

[1] اِها بريڪيٽ واري عبارت مصنف عليه الرحمة جي پنهنجي آهي.

[2] المنح المكية في شرح الهمزية، اختصاصه ﷺ بعلم الغيب بتعليم الله اياه، رقم الشعر: 5، صـ 96.

علم غيب جي ثبوت لاءِ امام نووي جو قول

امام نووي کان مولوي مريد الدين پشاوري (پنهنجي) ڪتاب "ثبوت الشفاعة" ۾ نقل ڪيو آهي:

سندس کان ڪنهن شخص سوال ڪيو ته علم ما في غد (سڀاڻي جو علم)، جيڪو حضرت نبي ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم جي معجزاتن ۽ اوليائن جي ڪراماتن ۾ آيل آهي، پوءِ آيت شريف "قُلْ لَّا يَعْلَمُ مَنْ فِي السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ الْغَيْبَ اِلَّا اللّٰهُ" [النمل: 65] جي معنيٰ ڇا آهي؟ ۽ حضرت نبي ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم جي قول، جيڪو فرمايو اٿن "ولا يعلم ما في غد الا الله"[1] جي معنيٰ ڇا آهي؟ ۽ قرآن ڪريم جون ٻيون اهڙيون آيتون شريف ۽ حديثن شريف جون معنائون ڇا آهن؟. پوءِ امام نووي جواب ۾ چيو تہ: تنهن جي معنيٰ هي آهي تہ "نٿو ڄاڻي تن کي بغير واسطي جي، مگر الله تعاليٰ ۽ معجزا ۽ ڪرامتون سي حاصل ٿيا آهن خدا تعاليٰ جي ڄاڻائڻ سان، نہ بالاستقلال.[2] اهـ

قاضي عياض جي "شفا" جي "شرح" ۾ علامہ شهاب الدين خفاجي فرمايو آهي:

هذا لا ينافي الآيات الدالة على انه لايعلم الغيب الا الله، وقوله: وَلَوْ كُنْتُ اَعْلَمُ الْغَيْبَ لَاسْتَكْثَرْتُ مِنَ الْخَيْرِ. فان المنفي علم من غير واسطة. اما اطلاعه صلى الله عليه وآله وسلم باعلام الله تعالىٰ فامر متحقق لقوله تعالىٰ: فَلَا يُظْهِرُ عَلٰى غَيْبِهٖ اَحَدًا. اِلَّا مَنِ ارْتَضٰى مِنْ رَّسُوْلٍ.[3]

يعني تہ حضرت رسول مقبول صلي الله عليہ وسلم جو غيب تي مطلع ٿيڻ،

---

[1] صحيح البخاري، ڪتاب التوحيد، باب ، قول الله تعاليٰ: عالم الغيب فلا يظهر عليٰ غيبہ احدا...الخ، الحديث: 7379، 116/9.

[2] ثبوت الشفاعة، وصل در بيان علم غيب، صہ 185.

[3] نسيم الرياض، القسم الاول، الباب الرابع، فصل ومن ذلک ما اطلع عليہ من الغيوب، 149/4.

نڪو مخالف ٿئي آيتن شريفن کي، جيڪي دلالت ڪندڙيون آهن هن سُخن تي تہ نڪو ڄاڻي غيب کي غير الله تعاليٰ جو ۽ الله تعاليٰ جي قول کي نڪو مخالف ٿئي، جيڪو قرآن شريف ۾ آهي، حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم طرفان فرمايو اٿس "وَلَوْ كُنْتُ اَعْلَمُ الْغَيْبَ" [الاعراف: 188] الآية. ترجمہ: تہ جي هجان ها جو آءٌ غيب کي ڄاڻان ها تہ البتہ خير کي گهڻو (جمع) ڪريان ها. اهہ. ڇو تہ انڪار ڪيل علم غيب جو جيڪو آيت شريف مان معلوم ٿو ٿئي تہ "غيب کي ٻيو ڪو نہ ٿو ڄاڻي سواءِ الله تعاليٰ جي" ۽ "آئون غيب نہ ٿو ڄاڻان". تنهن مان مراد آهي تہ واسطي ۽ وسيلي کانسواءِ الله تعاليٰ ٿو ڄاڻي ۽ آئون يا ڪو ٻيو وسيلي کانسواءِ نٿا ڄاڻون پر مطلع هجڻ حضرت جن صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جو غيب تي، الله تعاليٰ جي ڄاڻائڻ سان آهي، پوءِ امر ثابت آهي; ڇو تہ الله تعاليٰ فرمايو آهي:"فَلَا يُظْهِرُ عَلٰى غَيْبِهٖ اَحَدًا. اِلَّا مَنِ ارْتَضٰى مِنْ رَسُوْلٍ" ترجمہ هن آيت شريف جو مٿي گذريو آهي.

"تفسير روح البيان" واري آيت شريف "وَمَآ اَدْرِيْ مَا يُفْعَلُ بِيْ وَلَا بِكُمْ" [الاحقاف: 9] منجهہ فرمايو آهي:

واعلم ان علم الغيوب بالذات مختص بالله تعالى واما اخبار الأنبياء والأولياء عليهم السلام فبواسطة الوحي والإلهام وتعليم الله سبحانه.[1] اهـ

هن تفسير جي عبارت بہ مٿين مطلب وانگر آهي.

علم غيب جي ثبوت لاءِ امام قسطلاني جو قول

امام قسطلاني "شرح صحيح بخاري" جي، منجهہ سورة رعد جي تفسير ۾ فرمايو آهي:

ولا يعلم متى تقوم الساعة إلا الله. إلا من ارتضى من رسول فإنه يطلعه

---

[1] تفسير روح البيان، سورة الاحقاف، تحت الآية: 9، 468/8.

على ما يشاء من غيبه والولي التابع له يأخذ عنه.[1] اھ

يعني نہ ٿو ڄاڻي ڪو ھڪ تہ ڪڏھن قيامت بيھندي، مگر الله تعاليٰ. مگر اھو شخص جنھن کي پسند ڪري الله تعاليٰ ڪنھن رسول کان، پوءِ تحقيق الله تعاليٰ واقف ٿو ڪري تنھن کي پنھنجي غيبن مان جنھن تي گھري. اھہ

اِتاھون معلوم ٿيو تہ قيامت اچڻ تي تہ ھن وقت ٿيندي، ڪنھن رسول کي واقف ڪري ٿو. اِتي جڏھن سوال آيو تہ جيڪڏھن ڪنھن وليءَ کي جيڪڏھن قيامت جي خبر پوي تہ پوءِ ڪھڙو جواب چوندين؟ چو تہ الله تعاليٰ تہ رسول جي نالي فرمايو آھي. تڏھن وري علامہ قسطلاني جواب ڏنو قول پنھنجي سان تہ:

والولي تابع له يأخذ عنه. اھ

يعني تہ ولي رسول جي تابع آھي تنھن کان وٺي ٿو. اھہ

”فتح الباري شرح صحيح البخاريؒ“ جي جلد 13، باب قول الله تعاليٰ ”عالم الغيب فلا يظهر عليٰ غيبہ احد“... الخ جي پڇاڙي بيان ۾ فرمايو آھي:

وقد بيّن بقوله تعالىٰ في الآية الأخرى. وهي قوله تعالىٰ: فَلَا يُظْهِرُ عَلٰى غَيْبِهٖٓ اَحَدًا. اِلَّا مَنِ ارْتَضٰى مِنْ رَّسُوْلٍ . أن الاطلاع على شيء من هذه الأمور لا يكون الا بتوفيق.[2] اھ

تحقيق بيءَ آيت شريف ۾ بيان ڏنل آھي، اُھا ھيءَ آھي ”فَلَا يُظْهِرُ عَلٰى غَيْبِهٖ... الخ“ ھن سُخن جو تہ تحقيق ڪنھن غيب جي شيءِ، توڙي انھن پنجن امرن کان ھجي، مطلع ھجڻ نہ آھي مگر توفيق سان. اھہ

يعني ھڪڙين آيتن شريفن ۾ اگرچہ مجمل گفتگو آھي تہ غيب تي خدا

---

[1] ارشاد الساري، ڪتاب تفسير القرآن، سورة الرعد، باب قولہ: الله يعلم ما تحمل...الخ، تحت الحديث: 4697، 186/7.

[2] فتح الباري، ڪتاب التوحيد، باب قول الله تعاليٰ: عالم الغيب فلا يظهر عليٰ غيبہ احدا...الخ، تحت الحديث: 7380، 365/13.

تعاليٰ کانسواءِ ٻيو ڪو واقف نہ آهي، مگر آيت شريف "فَلَا يُظْهِرُ عَلٰی غَيْبِهٖ" جي تنهن ۾ بيان ڏنل آهي تہ "الله تعاليٰ جي توفيق سان ڪنهن بہ غيب تي اطلاع ٿو ٿئي".اهہ

۽ "فتح الباري" جي جلد اول، باب سوال جبرئيل ۾ ، صفحہ 114 منجهہ، حضرت نبي ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم جي قول "في خمس لايعلمهن الا الله" هينيان چيو اٿس:

قال القرطبي: لا مطمع لأحد في علم شيء من هذه الأمور الخمسة لهذا الحديث، وقد فسر النبي صلى الله عليه وآله وسلم قول الله تعالىٰ: وَعِنْدَهٗ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَايَعْلَمُهَآ اِلَّا هُوَ، بهذا الخمس، وهو الصحيح.[1] اه

يعني قرطبي چيو آهي تہ ڪنهن شيءِ جي علم جي يا انهن پنجن اُمورن جي علم جي حاصل ڪرڻ جي آهي ڪنهن هڪڙي کي ڪا طمع نہ آهي، سببان انهيءَ حديث شريف جي، تحقيق بيان ڪيو آهي حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن الله تعاليٰ جي قول "وَعِنْدَهٗ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَايَعْلَمُهَآ اِلَّا هُوَ" کي، انهن پنجن امرن سان. ۽ اها حديث صحيح آهي.

"صحيحين" ۾ آيل آهي

وري "فتح الباري"[2] واري قرطبي کان نقل ڪيو آهي اِنهيءَ ڪلام جي پوئتان ۽ "عيني"[3] ۽ "قسطلاني شرح صحيح بخاري"[4] جي ۾ ۽ علامہ علي قاري

---

[1] فتح الباري، كتاب الايمان، باب سؤال جبريل عن الايمان والاسلام...الخ، تحت الحديث: 50، 123/1.

[2] فتح الباري، كتاب الايمان، باب سؤال جبريل عن الايمان والاسلام...الخ، تحت الحديث: 50، 124/1.

[3] عمدة القاري، كتاب الايمان، باب سؤال جبريل عن الايمان والاسلام...الخ، تحت الحديث: 50، 290/1.

[4] ارشاد الساري، كتاب الايمان، باب سؤال جبريل عن الايمان والاسلام...الخ، تحت الحديث:

"مرقاة شرح مشكواة"[1] جي ۾، حديث "في خمس لايعلمهن الا الله" جي بيان منجهه هن عبارت کي آندو آهي:

فمن ادعى علم شيء منها غير سنده الى رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم كان كاذبا في دعواه. اھ

۽ شيخ الاسلام "شرح صحيح بخاري" جي ۾ بہ انهيءَ حديث شريف جي بيان ۾ قرطبي کان هن طرح نقل ڪيو اٿس:

مطمع صحیح نیست ہیچکس را در علم چیزے ازیں امور خمس برائے ایں حدیث پس کسیکہ دعوی کند علم چیزے ازاں بے اسناد بسوئے پیغمبر خدا ﷺ باشد دروغ گو در دعوی خود۔[2] اھ

ترجمون فارسي ۽ عربي عبارت ٻنهي جو: پوءِ جيڪو دعويٰ ڪندو ڪنهن شيءِ جي انهن پنجن کان هن حال ۾ جو نسبت ڪندڙ نہ آهي يعني حوالي ڪندڙ نہ آهي تنهن کي حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جي طرف، تہ اهو شخص پنهنجي دعويٰ منجهہ ڪوڙو آهي. اھ

هتان معلوم ٿيو تہ اِنهن پنجن شين جو علم الله تعاليٰ حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن کي معلوم ڪرايو هو. پوءِ جيڪڏهن پاڻ ﷺ پلارن صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم پنجن (غيبن) کان ڪنهن امر کي ڪٿي ظاهر ڪيو هوندو ۽ ٻئي ڪنهن (شخص) حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن ڏي اهو امر حوالي ڪيو هوندو. جهڙي طرح پاڻ پلارن صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم حضرت عباس رضي الله عنہ جي بيبي کي فرمايو تہ: تُنهنجي پيٽ ۾ پُٽ آهي، جيڪو خلفائن جي پيءُ ٿيندو. جهڙي طرح حضرت امام حسين رضي الله عنہ جو طف مڪان ۾ شهيد ٿيڻ جاءِ مدفون ٿيڻ، تنهنجي بہ معلوم ڪرايائون ۽ جهڙي طرح بدر جي جنگ لڳڻ کان پهريان اصحابن

50، 141/1.

[1] مرقاة المفاتيح، كتاب الايمان، الفصل الاول، تحت الحديث: 3، 133/1.

[2] شرح البخاري لشيخ الاسلام، كتاب الايمان، باب سؤال جبريل عن الايمان والاسلام، 110/1.

سڳورن کي خبر ڏنائون تہ فلاڻو ڪافر هن هنڌ قتل ٿيندو ۽ فلاڻو ڪافر هن هنڌ مرندو ۽ ڪِرندو. ۽ اصحابن سڳورن انهيءَ هنڌ تي ماڻهو ٻيهاري ڇڏيا تہ برابر اهڙي طرح ٿيو جيئن پاڻ فرمايائون، پوءِ اُهو شخص ڪوڙو نہ چئبو.

فائدو: تنبيهہ: لاءِ هيءَ حديث شريف "خصائص ڪبريٰ"[1] ۾ "مسلم"[2]، "ابو داؤد"[3] ۽ "بيهقيءَ"[4] کان حضرت انس رضي الله عنہ جي روايت سان نقل ڪئي اٿس. مگر تنهن ۾ اهي لفظ ڪين آهن تہ "آدمي بہ اُتي ٻيهاري ڇڏيائون" اِهي لفظ "جواهرالبحار" کان نقل ڪيا اٿس. والعهدة على الراوي (۽ ذمو راوي جي مٿان آهي).

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري تہ قرطبي جي عبارت جي معنيٰ هن طرح آهي تہ جيڪو شخص دعويٰ ڪندو تہ خدا جي حضرت رسول ڪريم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم کي پنجن شين جو علم هيو ۽ سند اُن جي رسول ڪريم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم کان نہ ڏيندو تہ اهو شخص ڪوڙو آهي ۽ معلوم آهي تہ قيامت جي علم بابت حديثن شريفن کان سند ڪا نہ آئي آهي، تڏهن معلوم ٿيو تہ خدا جي حضرت رسول ڪريم کي قيامت جو علم ڪو نہ هو.

جواب: چوندس تہ انهيءَ معنيٰ جي بنا هن سُخن تي آهي تہ لفظ "لِاحد" جو قرطبي جي عبارت ۾ عام مراد وٺبو ۽ مطلب هن طرح رکجي تہ ڪنهن هڪڙي توڙي رسول برگزيده کي پنجن شين جي علم جي طمع نہ آهي، حالانڪ رسولن برگزيدن کي طمع يعني اميد حاصل ٿيڻ ان علم جي هئي جيئن تہ الله تعاليٰ جو قول

---

[1] المواهب اللدنية، المقصد الاول، مغازيہ وسراياه وبعوثہ ﷺ، 222/1.

[2] صحيح مسلم، كتاب الجهاد والسير، باب غزوة بدر، الحديث: 1779، 1403/3.

[3] سنن ابي دائود، كتاب الجهاد، باب في الاسير ينال منہ ويضرب ويقرر، الحديث: 2681، 58/3.

[4] دلائل النبوة، جماع ابواب مغازي رسول الله ﷺ، باب ما جاء في دعاء النبي للمشركين...الخ، 47/3.

”اِلَّا مَنِ ارْتَضٰی مِنْ رَّسُوْلٍ“ [الجن: 27] ۽ ”وَلٰكِنَّ اللّٰهَ يَجْتَبِىْ مِنْ رُّسُلِهٖ مَنْ يَّشَآءُ“ [آل عمران: 179] تنهن ڏانهن اشارو ٿو ڪري. تڏهن مراد ”احد“ مان ونبو تہ رسول برگزيده کان سواءِ ڪو هڪڙو تنهن کي پنجن شين جي علم جي طمع نہ آهي ۽ معنيٰ عبارت جي هن طرح ٿئبي تہ جيڪو دعويٰ ڪندو پنهنجي لاءِ تہ مون کي علم انهن پنجن شين جو آهي يا انهن پنجن کان ڪنهن هڪ جو علم آهي ۽ سند اُن جي نہ ڏيندو تہ رسول خدا جي وٽان مونکي اُها تعليم حاصل آهي تہ پوءِ اهو پنهنجي دعويٰ ۾ ڪوڙو آهي. اھ

هتان صاف معلوم ٿيو تہ حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن کي الله تعاليٰ اِنهن پنجن شين جو علم حاصل ڪرايو هو. والله تعاليٰ اعلم بالصواب.

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري تہ قيامت جي علم جي باب ۾ حديثن مان ڪا سند معلوم نہ آهي تہ حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن کي قيامت جو علم هو.

جواب: چوندس تہ جڏهن کين صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم مخفي ڪرڻ جو امر هو جيئن تہ مٿي گذريو آهي. تہ پوءِ ڪهڙي طرح اُن کي ظاهر ڪندا؟ اِن دعويٰ لاءِ آيتن قرآن شريف ۽ حديث مان عالمن جو استنباط ڪافي آهي.

(**سوال:**) ڪو شخص سوال ڪري تہ ڪو ماڻهو مناظره جي مجلس ۾ جيڪڏهن ڪنهن فقہ جي مسئلہ بابت پنهنجي خصم کي چوندو تہ اهو مسئلہ جيسين ”هدايہ“ مان نہ ڏيکاريندين، تيسين اعتبار نہ ڪندس، پوءِ اِهو ڪلام دلالت نہ ٿو ڪري تہ اِهو مسئلو ”هدايہ“ ۾ پڻ واقع آهي يلي تہ ”هدايہ“ ۾ موجود نہ هجي، پوءِ اهڙي طرح قرطبيءَ جي عبارت حضرت رسولِ خدا صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم کي پنجن شين جي علم حاصل هجڻ تي دلالت نہ ٿي ڪري.

جواب. چوندس تہ محاوري ۾ اهو ڪلام چوندڙ جو اگرچہ دلالت نہ ٿو ڪري تہ اهو مسئلو ”هدايہ“ ۾ آهي پر هيئن تہ دلالت نہ ٿو ڪري تہ اهو مسئلو ”هدايہ“ ۾ نہ آهي يلي تہ هجي پر ان جو چوندڙ ڏيکارڻ کانسواءِ اعتبار نہ ٿو ڪري.

قرطبي جي عبارت کي ان محاوري تي قياس ڪرڻ قياس مع الفارق آهي. ڇو تہ لفظ "احد" جو اِتي مخصوص آهي بما سوا رسول برگزيده جي، جنهن تہ مثال گذريو. پوءِ اِن منجهان معلوم پيو ٿئي تہ رسول برگزيده کي انهن پنجن شين جو علم آهي.

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري تہ اهو قرطبي جو قول "فمن ادعیٰ" وارو حضرت رسولِ خدا صلي الله عليه وسلم کي پنجن شين جي علم حاصل هجڻ تي دلالت نٿو ڪري، جهڙي طرح آيت شريف "قُلْ فَأْتُوْا بِالتَّوْرٰىةِ فَاتْلُوْهَآ اِنْ كُنْتُمْ صٰدِقِيْنَ ﴿٩٣﴾" [آل عمران: 93] جي دلالت يهودين جي دعويٰ جي ثبوت تي نہ ٿي ڪري.

جواب: چوندس تہ قرطبي جي قول کي اِنهيءَ آيت شريف تي قياس ڪرڻ پڻ قياس مع الفارق آهي؛ ڇو تہ آيت شريف جي سياق سباق[1] موجب معلوم ٿو ٿئي تہ يهودين جي دعويٰ بلڪل[2] تورات ۾ ڪا نہ آهي. ۽ قرطبي جي ڪلام ۾ لفظ "احد" جي تخصيص ڪرڻ بعد معلوم ٿو ٿئي تہ حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن کي پنجن شين جو علم (رب جي) درگاهہ پاڪ مان عطا ٿيل هو. فتدبر[3] وانصف. فأن الانصاف خير الاوصاف (پوءِ غور فڪر ڪر ۽ انصاف ڪر، بيشڪ انصاف ڪرڻ وصفن ۾ ڀلي وصف آهي).

"تفسير نيشاپوري" منجهہ آيت شريف "لَآ اَعْلَمُ الْغَيْبَ" [الانعام: 50] جي، جيڪا حضرت نبي ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم جي طرف فرمايل آهي، جي

---

[1] نسخي "ب" ۾ "سابق" لکيل آهي ۽ نسخي "الف" ۽ "ج" ۾ "سياق سباق" لکيل آهي.

[2] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ "بلڪ" لکيل آهي ۽ نسخي "ج" ۾ "بلڪل" لکيل آهي. تنهن ڪري متن ۾ نسخي "ج" مان تصحيح ڪئي وئي آهي.

[3] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ "فتدبروا" لکيل آهي ۽ نسخي "ج" ۾ "فتدبر" لکيل آهي. جملي جي درستگي بہ نسخي "ج" مطابق آهي. تنهن ڪري متن ۾ نسخي "ج" مان تصحيح ڪئي وئي آهي.

بيان ۾ چيو اٿس تہ:

انهيءَ ۾ هن سُخن تي دلالت آهي تہ غيب کي بالاستقلال يعني بغير وسيلي جي نٿو ڄاڻان ۽ الله تعاليٰ جي ڄاڻائڻ سان ٿو ڄاڻان.[1] اھ

تفسير "انموذج الجليل" ۾ چيو اٿس تہ:

آيت شريف "قُلْ لَّا يَعْلَمُ مَنْ فِي السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ الْغَيْبَ اِلَّا اللّٰهُ" [النمل: 65] جي معنيٰ هن طرح آهي: لا يعلم الغيب بلا دليل الا الله وبلا معلم[2] الا الله اوجميع الغيب الا الله.[3] اھ

يعني چؤ اي محمد ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم! تہ نٿو ڄاڻي غيب کي سواءِ دليل جي ڪو هڪڙو مگر الله تعاليٰ يا سواءِ ڄاڻائڻ سيکاري جي، مگر الله تعاليٰ يا سڀ غيب کي مگر الله تعاليٰ. اھ

مٿي توکي بار بار معلوم ڪرائي آيس تہ معلومات الاهي معلومات نبوي کان گھڻا آهن. پوءِ چونہ چئي سگهبو تہ سيني غيبن کي نہ ٿو ڄاڻي ڪو هڪڙو سواءِ الله تعاليٰ جي. فتدبر (پوءِ غور فڪر ڪر).

تفسير "غرائب القرآن" ۾ آيت شريف "وَمَآ اَدْرِيْ مَا يُفْعَلُ بِيْ وَلَا بِكُمْ" [الاحقاف: 9] جي بيان منجهہ آهي:

نفي الدارية من قبل نفسه. وما نفي الدارية من قبل الوحي.[4] اھ

آيت شريف جو ترجمہ: نٿو ڄاڻان تہ ڇا ڪيو ويندو مون سان ۽ توهان سان.

ترجمہ تفسير جي عبارت جو: انڪار ڪيائين ڄاڻڻ کي پنهنجي طرفان

---

[1] غرائب القرآن ورغائب الفرقان، سورة الانعام، تحت الآية: 50، 81/3.

[2] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ " بلا تقسيم" لکيل آهي ۽ نسخي "ج" ۾ "بلا تعليم" لکيل آهي جڏهن تہ تفسير "انموذج جليل" ۾ "بلا معلم" لکيل آهي، تنهن ڪري متن ۾ تفسير "انموذج جليل" مان تصحيح ڪئي وئي آهي

[3] تفسير انموذح جليل، سورة النمل، تحت الآية: 65، صہ 383.

[4] غرائب القرآن ورغائب الفرقان، سورة الاحقاف، تحت الآية: 9، 118/6.

کان ۽ نہ انڪار ڪيائين ڄاڻڻ کي وحي جي طرفان کان. اھ

يعني آئون پاڻ پنهنجي نفس مان ري وسيلي ۽ واسطي ڄاڻائڻ الله تعاليٰ جي نٿو ڄاڻان ۽ نہ انڪار ڪيو اٿس تہ وحي سان بہ نٿو ڄاڻان. اھ

هن آيت شريف ۾ گھڻو بحث آهي. مگر هتي هن وقت جي قدر بس (ڪافي) آهي. والله تعاليٰ اعلم.

۽ تفسير ”جمل“[1] ۽ ”خازن“[2] ۾ آيت شريف ”لَآ اَعْلَمُ الْغَيْبَ“ [الانعام: 50] جي بيان منجهہ آهي:

الا ان يطلعني الله تعالىٰ.

يعني نہ ٿو ڄاڻان غيب کي مگر هن وقت جو خبردار ڪري مونکي تنهن سان الله تعاليٰ.

۽ تفسير ”عناية القاضي“ ۾ ”لَآ اَعْلَمُ الْغَيْبَ“ [الانعام: 50] جي پوئتان چوي ٿو:

ما لم يوح اليّ ولم ينصب عليه دليل.[3]

يعني نٿو ڄاڻان غيب کي جيسين مون ڏي وحي نہ ڪيو ويندو يا مقرر نہ ڪيو ويندو تنهن تي دليل. اھ

علم غيب جي ثبوت لاءِ امام نيشاپوري جو قول

۽ تفسير ”نيشا پوريءَ“ ۾ آهي ”لَآ اَعْلَمُ الْغَيْبَ“ [الانعام: 50] جي بيان ۾ (چيو اٿس):

اي: لا اقول لكم هذا مع انه صلى الله عليه وآله وسلم قال: علمت ما كان وما يكون.[4] اھ

---

[1] حاشية الجمل علىٰ الجلالين، سورة الاعراف، تحت الآية: 188، 217/2.

[2] لباب التاويل في معاني التنزيل، سورة الاعراف، تحت الآية: 188، 280/2.

[3] عناية القاضي وكفاية الراضي علىٰ تفسير البيضاوي، سورة الانعام، تحت الآية: 50، 64/4.

[4] غرائب القرآن ورغائب الفرقان، سورة الانعام، تحت الآية: 50، 81/3.

يعني جڏهن پاڻ حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن فرمايو آهي تہ ما كان وما يكون کي ڄاتم، تڏهن هتي ڇو ٿا چون "لَآ اَعْلَمُ الْغَيْبَ"، سو هن کري تہ مراد تنهن جي هيءَ آهي تہ آئون پاڻ دعويٰ نٿو ڪريان تہ سواءِ وحي جي غيب ٿو ڄاڻان، بلڪ جڏهن خدا تعاليٰ مون ڏي وحي ٿو ڪري تڏهن ڄاڻان ٿو. اھ

مطلب هن دعويٰ تي تہ قرآن ڪريم ۽ حديثن شريفن ۾ "بالذات" جو قيد پيل آهي ۽ عرض (مطلب) تنهن مان هيءَ آهي تہ بالذات ري واسطي غيب کي خدا کان سواءِ ڪو بہ نہ ٿو ڄاڻي ، بلڪ الله تعاليٰ جي عطا ڪرڻ سان اهو ڄاڻندو جنهن کي عطا ڏيندو ۽ حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن کي "ماكان وما يكون" جو سڀ غيب حتيٰ (ڪہ) پنجن اُمورن جو عطائي هو نہ ذاتي. ڪيترا شاهد آڻجن انصاف واري لاءِ هي قدر بس (ڪافي) آهي. ولقد صدق من نطق (تحقيق جنهن چيو تنهن سچ چيو) جائيکہ کس است يک حرف بس است[1]. العاقل يكفيه الاشارة: الغبي لاينفعه العبارة. پر ڇا ڪجي، رڏ نہ ڄاڻي رباب مان. منهن جي ٻولي ٻي. اھ والله تعاليٰ الموفق للحق والصواب.

سوال: حديث شريف ۾ آيو آهي، جيڪا حديث شريف "فتح الباري بہ جلد اول، صفحہ 115 منجهہ حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه كان روايت آندي آهي تہ حضرت ابن مسعود رضي الله عنه فرمايو: اوتي نبيكم صلى الله عليه وآله وسلم علم كل شيء سوى هذا الخمس[2]، بلڪ پاڻ ڪريمن صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم پاڻ زبان در افشان سان فرمايو آهي:

اوتيت مفاتيح كل شيء الا الخمس.

---

[1] هي جملو "يک حرف بس است" نسخي "ج" ۾ لکيل نہ آهي.

[2] فتح الباري، كتاب الايمان، باب سوال جبريل عن الايمان و الاسلام، تحت الحديث: 50، 124/1.

جيئن ته امام احمد[1] رضي الله عنه وطبراني[2] سند صحيح سان اها حديث شريف آندي آهي. پوءِ هِنن حديثن شريفن ۾ صاف صريح آهي ته حضرت صليٰ الله عليه وآله وسلم جن کي پنجن شين جو علم نه هو ۽ ٻئي سڀ غيب جو هُوَن.

جواب: چوندس ته الحمد الله سائل ايندو قدر نه مڃيو ۽ تسليم ڪيائين ته سواءِ پنجن اُمورن جي ٻئي سڀ غيب جو علم هُوَن اگرچه اُهي غيب به جيڪي رسالت سان لاڳو هجن. باقي رهيو ٻن حديث شريف کان جن سان دليل ورتائين هن سُخن تي ته پنجن غيبن جو علم حاصل ڪو نه هو. هاڻي ڄاڻ ته جيڪو هيتري تحقيق گذريل تي انصاف جي نظر رکندو سو ڄاڻندو ۽ تنهن کي صاف معلوم ٿيندو ته هن ٻن حديث شريفن جي معنيٰ هن طرح آهي ته ٻئي سڀ غيب جو علم حضرت صليٰ الله عليه وآله وسلم جن کي معلوم هيو اول ۾، تنهن وقت علم پنجن غيبن جو حاصل نه هو، پوءِ آخر عمر ۾ اهو به حاصل ٿيو. جيئن ته مٿي حافظ جلال الدين سيوطي ۽ ٻين کان نقل گذريو آهي.

تنبيه: اگرچه ڪماليت دين مبارڪ تي ٿي چڪي آهي پر علم خدا کي ته نهايت ڪانهي جنهن سان "رَبِّ زِدْنِيْ عِلْمًا" [طه: 114] جو سوال ڪندڙ هُوا، جو الله تعاليٰ کين صليٰ الله عليه وآله وسلم کي امر فرمايو آهي. اهو ترجمه "منهنجا رب منهنجي علم کي وڌاءِ". انهيءَ سببان روز بروز ساعت بساعت کين صليٰ الله عليه وآله وسلم کي ڪمالن ۾ ترقي هئي، جيئن مٿي ڪتابن کان نقل گذريو آهي. والله تعاليٰ اعلم.

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري ته مٿئين سوال ڪندڙ جي مراد هي آهي ته جيڪي ڪم رسالت سان لاڳو آهن تن سيني جو علم حضرت صليٰ الله عليه وآله وسلم جن کي حاصل هو ٻين سيني جو نه، ڇو ته تفسير "ابو السعود" ۽ "روح البيان" ۽ ٻين سيني تفسير مان (معلوم) ٿو ٿئي ته غيبي امور

---

[1] مسند الامام احمد بن حنبل، مسند عبد الله بن عمر، الحديث: 5579، 412/9.

[2] المعجم الكبير، الحديث: 13344، 306/12.

جيڪي رسالت سان لاڳو آهن سي رسولن کي عطا هوا. قيامت جو وقوع (واقع ٿيڻ) ته ڪڏهن ٿيندي يا ڪي ٻيا اهڙا امر، جن جو رسالت سان تعلق نه آهي ۽ تن جي پهچائڻ جو سندن صلي الله عليہ وآلہ وسلم کي تڪليف نه هئي، تن جو علم سواءِ خدا تعاليٰ جي ڪنهن کي نه آهي. ڏِس عبارت ”ابو السعود“ جي جيڪا، آيت شريف ”فَلَا يُظْهِرُ عَلٰى غَيْبِهٖۤ اَحَدًا“ [الجن: 26] جي هيٺان ۽ ”اِلَّا مَنِ ارْتَضٰى مِنْ رَّسُوْلٍ“ [الجن: 27] جي پويان فرمايو اٿس:

أي إلا رسولا ارتضاه لإظهاره على بعض غيوبه المتعلقة برسالته.[1] الخ

اها سڄي عبارت ۾ سندس مطلب مٿي گذريو آهي ۽ اهڙيءَ طرح تفسير ”روح البيان“ ۾ ٻيا.

جواب: چوندس ته سڀني تفسيرن تي اها دعويٰ ڪرڻ بيجا ۽ نامسموع آهي؛ ڇو ته هڪڙن تفسيرن اهو رسالت جو قيد نه وڌو آهي. ڏِس حضرت ابن عباس رضي الله عنه جي تفسير کي، ”اِلَّا مَنِ ارْتَضٰى مِنْ رَّسُوْلٍ“ [الجن: 27] جي هيٺان فرمايو اٿس: فأنه يطلعه على بعض الغيب.[2] اه

ڏِس عبارت تفسير ”خطيب“ جي:

فيظهره على ما يشاء من الغيب.[3] اه

ڏِس عبارت ”نيشاپوريءَ“ جي:

فأنه يطلعه على غيبه بطريق الوحي.[4] اه

ڏِس عبارت ”ڪشاف“ جي:

لا يطلع على الغيب الا المرتضى.[5] اه

---

[1] ارشاد العقل السليم الیٰ مزايا الكتاب الكريم، سورة الجن، تحت الآية: 27، 47/9.

[2] تنوير المقباس من تفسير ابن عباس، سورة الجن، تحت الآية: 27، ص 489.

[3] تفسير الخطيب الشربيني، سورة الجن، تحت الآية: 27، 408/4.

[4] غرائب القرآن ورغائب الفرقان، سورة الجن، تحت الآية: 27، 375/6.

[5] الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل، سورة الجن، تحت الآية: 27، 632/4.

ڏِس تفسير ”در منثور“ کي، جو انهيءَ آيت شريف جي هيٺان فرمايو اٿس:

فإنه إذا ارتضى الرسول اصطفاه وأطلعه على ما شاء من غيبه وانتخبه.[1]

ڏِس [انهيءَ][2] تفسير جي عبارت، جيڪا آيت شريف ”وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُطْلِعَكُمْ عَلَى الْغَيْبِ“ [آل عمران:179] جي بيان منجهه حديث ڪري آندي اٿس:

ولا يطلع على الغيب الا رسول.[3] اهـ

ڏِس تفسير ”مدارڪ“ جي عبارت، جيڪا آيت ”اِلَّا مَنِ ارْتَضٰى مِنْ رَّسُوْلٍ“ [الجن: 27] جي هيٺيان آهي:

قد ارتضاه لعلم بعض الغيب ليكون إخباره عن الغيب معجزة له فإنه يطلعه على غيبه ما شاء.[4]

ڏِس ”روح المعاني“ جي رمز؛ ڇو ته اگرچه بمتابعت ٽن تفسيرن جي، جن اهو قيد وڌايو آهي پاڻ به آندو اٿس ۽ ڪي قدر عبارت بيان منجهه متعلق بالرسالة نه آهن جهڙوڪ قيامت جو وقوع، تن تي رسولن کي اصلاً اطلاع ڏنل نه آهي. اهـ

ڇڏي ڏنو اٿس ۽ متعلق بالرسالة جي قيد تي اعتراض آندو اٿس ۽ چيو اٿس ته اهو قيد رڳو خواهش مقام ڪري آهي يعني احترازي نه آهي.

هاڻي سوال مٿين جو حاصل جواب هي آهي ته سيني تفسيرن ۾ اُهو قيد متعلق بالرسالة جي آيل نه آهي جيئن توکي تفسيرن جون عبارتون مٿيون ڏيکاريون اٿم ته اِنهن ۾ اُهو قيد پيل نه آهي ۽ ”روح المعاني“ واري اگرچه اُهو قيد آندو اٿس پر هتي اعتراض ڪري اهڙو ڪلام چيو اٿس جنهن مان معلوم ٿو ٿئي ته اُهو قيد احترازي نه آهي، جيئن ته مٿي گذريو آهي. ۽ تفسير ”روح البيان“ واري به اگرچه اُهو

---

[1] الدر المنثور في التفسير بالماثور، سورة الجن، تحت الآية: 27، 309/8.

[2] هي لفظ نسخي ”الف“ ۽ ”ب“ ۾ لکيل نه آهي ۽ نسخي ”ج“ ۾ لکيل آهي. تنهن ڪري متن ۾ نسخي ”ج“ مان زياده ڪيو ويو آهي.

[3] الدر المنثور في التفسير بالماثور، سورة آل عمران، تحت الآية: 179، 393/3.

[4] مدارک التنزيل وحقائق التاويل، سورة الجن، تحت الآية: 27، 554/4.

قيد آندو آهي پر ٿنهنجي ٻين محلن ۽ مقامن ۾ نظر ۽ فڪر ڪري ڏسجي ٿو تہ اُنهيءَ مان معلوم ٿو ٿئي تہ تفسير "روح البيان" واري جي رائي بہ اِها آهي تہ اُهو قيد احترازي نہ آهي. جيئن تہ ٿنهن ڪان مٿان اهو ڪلام نقل ڪري آيو آهيان. ۽ اهڙي طرح "تفسيرعلامہ ابو السعود" جو. جيئن تہ سورة شريف "الم نشرح" جي آيت شريف "اَلَمۡ نَشۡرَحۡ" جي بيان منجهہ آڻي ٿو:

أي ألم نفسحه حتى حوى عالمي الغيب والشهادة.[1] اهـ

ترجمہ: ڇا ڪشادو نہ ڪيو آهي اسان تنهنجي سيني کي اي محمد صلي الله عليہ وآلہ وسلم. تان جو ڦري آيو آهي اهو سينو ٻنهي جهانن جي غيب ۽ ظاهر کي.اهـ

پوءِ انصاف جون اکيون پٽي ڪو ڏسندو تہ حق ظاهر آهي. مگر نہ مڃيندڙ تہ انهيءَ مثال آهي جو هڪڙي ڄڻ چيو هو تہ "قاضي ميڪون گهٽو ئي ڪوڙا ڪري جي مين ڪوڙا ٿيوان". اهـ

هائو جڏهن غيب مان مراد اضافت عهد خارجي ونبي ۽ خاص قيامت مراد نہ ونبي تڏهن بہ متعلق بالوحي قيد جو معتبر آهي. جيئن مٿي "فتح الباريءَ" کان نقل ٿي آيو آهي تہ لفظ "غيب" جو "فَلَا يُظۡهِرُ عَلٰى غَيۡبِهٖٓ" [الجن: 26] الآية، ۾ تنهن ۾ اختلاف ڪيل آهي. هڪڙا ٿا چون تہ غيب مراد آهي، ٻيا ٿا چون تہ متعلق بالوحي مراد آهي، ٽيان ٿا چون تہ خاص[2] قيامت مراد آهي. اهـ

مگر اِهي ٻئي مرادون پويون تڏهن ونبيون جڏهن اضافت عهد خارجي ڪبي. جهڙي طرح اهو سڀ بيان مٿي ڪري آيو آهيان ۽ مخفي (ڳجهو) نہ آهي تہ متعلق بالوحي عام آهي متعلق بالرسالة کان. پوءِ جڏهن رسول مرتضيٰ کي متعلق بالوحي جا اُمور حاصل ٿيا جن ۾ متعلق بالرسالة جا اُمور بہ اچي ويجن ٿا. پوءِ انهن

---

[1] ارشاد العقل السليم الیٰ مزايا الكتاب الكريم، سورة الم نشرح، تحت الآية: 1، 172/9.

[2] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ "حاضر" لکيل آهي ۽ نسخي "ج" ۾ "خاص" لکيل آهي. ۽ صحيح بہ اهو لفظ آهي، تنهن ڪري متن ۾ نسخي "ج" مان تصحيح ڪئي وئي آهي.

متعلق بالرسالة جي اُمورن مان جيڪو امر ظاهر ڪندو تہ اهو معجزو آهي. انهيءَ سببان ڪن تفسيرن جي عبارتن ۾ لکيل آهي تہ ”تن جي خبر ڪرڻ معجزو ٿيو“ ڪما لايخفيٰ (جهڙي طرح ڳجهو نہ آهي). اهـ

هي فقير حسن الله عفي عنه وعن اسلافه آمين. ٿو چوي تہ پنج غيبي اُمور جيڪي آيت شريف ”اِنَّ اللّٰهَ عِنْدَهٗ عِلْمُ السَّاعَةِ“ [لقمان: 34] الآية. ۾ ذڪر ٿيل آهن. تن کي سوال ڪندڙ ٿو ڄاڻي تہ متعلق بالرسالة ناهن؛ ڇو تہ تِن جو اطلاع ٿيل حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن کي ڪو نہ آهي. تڏهن اُنهن حديثن شريفن جو ڪهڙو جواب ڏيندو جن ۾ بيان آهي تہ حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن اِنهن پنجن اَمرن مان بہ ڪن اَمرن جو خبرون ڪيون آهن. جهڙي طرح مٿي لکي آيو آهيان تہ حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن بدر جي ڏينهن اصحابن سڳورن کي بدر جي ميدان ۾ جايون ڏيکاريون تہ فلاڻو ڪافر هتي ڪِرندو ۽ فلاڻو هتي ڪِرندو. پوءِ اصحابن ڪرامن رضي الله عنهم جاچ ڪئي تہ اهڙيءَ طرح ٿيو جهڙيءَ طرح پاڻ فرمايائون. ۽ جهڙي طرح حضرت عباس رضي الله عنہ جي بيبي صاحبہ کي فرمايائون تہ تنهنجي پيٽ ۾ نر آهي جيڪو ابو الخلفاء ٿيندو. ۽ جهڙي طرح امام حسين رضي الله عنہ جي باب ۾ خبر فرمايائون تہ طف مقام ۾ هن هنڌ شهيد ٿيندو. اهڙي طرح تفحس (ڳولا ڪرڻ) سان ڪيتريون حديثيون شريفہ لڀنديون.

باقي جيڪڏهن قيامت جي اچڻ جي خبر نہ فرمايائون تہ ڪا حرڪت ٿي ڇا؟ بلڪہ امر هُوَن تہ لڪائن. پر جي ڪٿي بيان فرمائن ها تہ معجزو نہ ٿئجي ها ڇا؟ فتدبر وانصف (پوءِ غور فڪر ڪر ۽ انصاف ڪر). والله تعالیٰ اعلم.

مطلب تہ خبر نہ فرمائڻ لازم نٿي ڪري وٺي تہ معلوم بہ نہ هُوَن. جيئن بعضي (ڪجهہ) آدمي (ماڻهون) چون ٿا تہ ڀلا جيڪڏهن خبر هُيَن تہ اسان کي ٻڌايائون ڇو نہ؟ جيئن تہ ”عيني شرح بخاري“ جي جلد اول، صفحہ 612 منجهہ روح جي بيان ۾ آندو اٿس تہ:

گهڻا چون ٿا تہ روح جو علم حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن کي ڪو

نہ هو. آءٌ چوان ٿو تہ حضرت نبي ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم جو مرتبو وڏو آهي هن سُخن کان جو چئجي تہ روح کي نہ ڄاڻندو هو. حالانڪہ الله تعاليٰ جا دوست هئا ۽ خلق جا سردار ۽ ڪهڙي طرح روح کي نہ ڄاڻتو هونداٿون، حالانڪہ الله تعاليٰ مٿن احسان ۽ ٿورو رکيو آهي پنهنجي قول مبارڪ "وَ عَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ ۚ وَ كَانَ فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكَ عَظِيْمًا" سان.[1] اهـ

اِتاهون معلوم ٿيو تہ روح جو علم بہ حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن کي معلوم هيو حالانڪہ ڪنهن سان بيان نہ فرماياٿون. والله تعاليٰ اعلم.

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري تہ حضرت امام اعظم رضي الله عہ، جنهن جا توهان حنفي تابع آهيو تنهن فرمايو آهي "سواءِ باري تعاليٰ جي انهن پنجن شين کي ڪو (بہ) نہ ٿو ڄاڻي"، جيئن تفسير "مدارڪ" جي مصنف حنفي مذهب رکندڙ آيت شريف "اِنَّ اللّٰهَ عِنْدَهٗ عِلْمُ السَّاعَةِ" [لقمان: 34] جي بيان منجهہ آندو آهي:

وعن النبی صلی الله عليه وآله وسلم مفاتح الغيب خمس لا يعلمهن الا الله، وعن ابن عباس رضی الله عنهما: من ادعی علم هذه الخمسة فقد كذب. ورأى المنصور في منامه صورة ملك الموت وسأله عن مدة عمره فأشار بأصابعه الخمس، فعبرها المعبرون بخمس سنوات وبخمسة أشهر وبخمسة أيام. فقال أبو حنيفة رضى الله عنه: هو إشارة إلى هذه الخمس، وتلا الآية. فإن هذه العلوم الخمسة لا يعلمها إلا الله، وإن الله عليم بالغيوب خبير بما كان ويكون.[2] اه

ترجمہ: حضرت نبي ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم کان روايت آهي تہ غيب جا علم پنج آهن، تن کي نٿو ڄاڻي ڪو هڪڙو مگر الله تعاليٰ. ۽ ابن عباس رضي الله

---

[1] عمدة القاري، كتاب العلم، باب قول الله تعالىٰ: وما اوتيتم من العلم الا قليلا، تحت الحديث: 125، 201/2.

[2] مدارک التنزيل وحقائق التاويل، سورة لقمان، تحت الآية: 34، 723/2.

عنهما کان روايت آهي تہ جيڪو شخص اِنهن پنجن علم جي دعويٰ ڪندو پوءِ تحقيق ڪوڙ ڪيائن. ۽ عباسي مصنور بادشاھ پنهنجي ننڊ ۾ ملڪ الموت جي صورت کي ڏٺو ۽ تنهن کان سندس عمر جي مدت پڇيائين، پوءِ ملڪ سڳوري عليٰ نبينا وعليه السلام پنهنجي پنجن آڱرين ڏي اشارو ڪيائين، پوءِ تعبير ڪندڙن انهيءَ خواب کي تعبير ڪيو هڪڙن چيو تہ عمر پنج ورهيہ آهي ۽ ٻين چيو تہ پنج مهينا ۽ ٽين چيو تہ پنج ڏينهن. پوءِ حضرت امام ابو حنيفہ رضي الله عنہ فرمايو تہ: هن آيت شريف ”اِنَّ اللّٰهَ عِنْدَهٗ عِلْمُ السَّاعَةِ“ جي طرف اشارو آهي، پوءِ تحقيق اِهي پنج قِسم جيڪي آيت شريف ۾ آهن، تن کي ڪو نٿو ڄاڻي مگر هڪڙو الله تعاليٰ، تحقيق الله تعاليٰ ڄاڻندڙ آهي غيبن کي ۽ ماکان ۽ مايکون تي خبردار آهي. اھ

اِتاهون معلوم ٿيو تہ حضرت امام اعظم رضي الله عنہ جو بہ اهو اعتقاد هو تہ ما کان ۽ مايکون جو علم ۽ مشهورن پنجن غيبن جو علم خدا تعاليٰ کان سواءِ ڪنهن کي معلوم نہ آهي.

جواب: چوندس تہ حضرت امام صاحب رضي الله عنہ جي بہ اِها مراد آهي تہ بالذات والاستقلال ٻيو ڪوئي غيب تي واقف نہ آهي، پر انهيءَ جي اطلاع ۽ اعلام سان ٻيا بہ مطلع ٿين ٿا. وما کان وما يکون حتيٰ (ڪہ) پنجن اُمورن جي خبر پوين ٿي. هن دعويٰ تہ ”حضرت امام اعظم رضي الله عنہ جي اِها مراد آهي“ تي دليل سندن مقلدن جو عبارتون جهڙوڪ: شيخ عبدالحق و شيخ نور الحق دهلوي ۽ شيخ الاسلام دهلوي، شيخ علي قاري هروي ۽ شيخ بدرالدين عيني ”شرح صحيح بخاري“ جي، جن جون عبارتون مٿي گذريو آيون آهن. ۽ جهڙوڪ علامہ سعد الدين تفتازاني، ڇو تہ ”شرح عقائد“ ۾ چيو اٿس:

وبالجملة العلم الغيب امر تفرد به الله تعالى لا سبيل اليه للعباد، الا باعلام منه والهام بطريق المعجزة والكرامة.[1] اھ

---

[1] شرح العقائد النسفية، تصديق الكاهن بما يخبره عن الغيب كفر، صـ 355.

يعني غيب جو علم اهڙو آهي جو الله تعاليٰ ساڻس يگانو آهي، ٻانهن کي تنهن ڏي ڪا واٽ نہ آهي، مگر الله تعاليٰ جي بطريق معجزه ۽ ڪرامت جي ڄاڻ ڪرڻ سان. اهـ

۽ جهڙوڪ علامہ رمضان آفندي حنفي جو، پنهنجي "حاشيہ شرح عقائد" ۾ هن جاءِ تي چيو اٿس:

لکن لما راو ان کثيرا من الاولياء يطلع على الغيب من هذا الخمس وغيرها، حملو الآية على ان لا يعلمها بذاته الا الله.[1] اه

ترجمو: هر گاهہ عالمن ڏٺو تہ گهڻا اولياءَ غيب تي مطلع ٿا ٿين اِنهن پنجن تي، ۽ ٻين غيبن تي، تڏهن حمل ڪيائون آيت شريف کي هن سُخن تي حمل ڪيائون تہ "نہ ٿو ڄاڻي غيب کي ذات پنهنجي ري وسيلہ واسطي سان مگر الله تعاليٰ. اهـ

ڏِس تہ "تفسير حسيني" کي، جنهن "اِلَّا مَنِ ارۡتَضٰى مِنۡ رَّسُوۡلٍ" [الجن:27] جي بيان منجهہ چيو آهي:

مراد ازیں رسول محمد صلی اللہ علیہ وسلم است۔[2]

(ترجمو: هتي رسول مان مراد حضرت محمد ﷺ آهي.)

جهڙوڪ فقہ حنفيءَ وارا، جن جو بيان اڳتي ايندو هن طرح ٿا فرمائين تہ "جيڪو دعويٰ ڪندو علم غيب جي بالذات تہ اهو ڪافر آهي".اه

اِتاهون معلوم ٿيو تہ اطلاع ڪرڻ سان غيب جو علم حاصل ٿئي ٿو توڙي غيب مخصوص (هجي)، پوءِ ڪهڙي طرح چوندين تہ اِهي سڀ عالِم پنهنجي امام جي پيروي ڇڏي اٿن؟ يا چئبو تہ پنهنجي امام جي مراد ڪين سمجهي اٿن؟ العياذ بالله تعالیٰ منه.

---

[1] شرح رمضان افندي عليٰ شرح العقائد، تصديق الكاهن بما يخبره عن الغيب كفر، صـ 305.

[2] تفسير حسيني (مترجم)، سورة الجن، تحت الآية: 26، 583/2.

انصاف جي نظر ڪرڻ حق آهي تہ جڏهن اِنهن آيتن شريفن مان معلوم ٿو ٿئي تہ خدا تعاليٰ جي اطلاع ڪرائڻ سان ٻين کي بہ اِنهن پنجن غيبن ۽ ٻين غيبن تي اطلاع ٿئي ٿو. ۽ ٻين ڪيترن عالمن بہ انهيءَ طرح ڄاتو آهي، جهڙي طرح معلوم ڪري آئين. تڏهن اسان جو امام صاحب. جنهن جي نظر مبارڪ باريڪ هئي ۽ فهم ۽ فڪر ۾ سيني کان اعليٰ درجو هُوَس، ڪهڙي طرح سندس اِها مراد نہ هوندي؟ يعني سندس اِها مراد آهي تہ بالاصالة وبالذات والاستقلال بغير واسطي ٻين جي، ماکان وما يکون جو علم ۽ پنجن اُمورن جو (علم) خدا تعاليٰ جي وصف پاڪ آهي، تنهن کاسواءِ ٻيو ڪو (بہ) نہ ٿو ڄاڻي. باقي اعلام خدائي (خدا جي ڄاڻائڻ) سان ٻيو بہ ڄاڻندو آهي. والله تعاليٰ اعلم.

(**سوال:**) تفسير "مدارڪ" منجهہ آيت شريف "قُلْ لَّا يَعْلَمُ مَنْ فِي السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ الْغَيْبَ اِلَّا اللّٰهُ" [النمل: 65] جي بيان ۾ حضرت ام المؤمنين عائشہ صديقہ رضي الله تعاليٰ عنها وعن ابي وصليٰ الله عليٰ زوجها کان روايت آندي اٿس:

قالت عائشة رضي الله عنها: من زعم أنه يعلم ما في غد. فقد أعظم الفرية. والله تعالىٰ يقول: قُلْ لَا يَعْلَمُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْاَرْضِ الْغَيْبَ اِلَّا اللّٰهُ.[1]

يعني حضرت ام المؤمنين عائشہ صديقہ رضي الله عنها چيو آهي تہ جيڪو شخص گمان ڪندو تہ تحقيق حضرت نبي ڪريم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جيڪي سڀاڻي ٿيندو تنهن کي ڄاڻائون ٿي تہ پوءِ تحقيق تنهن وڏو ڪوڙ هنيائين: ڇو تہ الله تعاليٰ فرمايو آهي "قُلْ لَّا يَعْلَمُ مَنْ فِي السَّمٰوٰتِ" الآية. جنهن جو مطلب هي آهي تہ خدا تعاليٰ کانسواءِ ٻيو ڪوئي غيب نٿو ڄاڻي

جواب: چوندس تہ حضرت بيبي صاحبہ رضي الله عنها جي بہ اها مراد آهي تہ جيڪو شخص ڄاڻندو تہ بالذات بغير ڄاڻائڻ خداءِ تعاليٰ جي حضرت نبي ڪريم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم سڀاڻي جو غيب ڄاڻندو هو پوءِ تحقيق وڏو ڪوڙ

---

[1] مدارڪ التنزيل وحقائق التاويل، سورة النمل، تحت الاية: 65، 2، 617.

جوڙيائين. جيئن ته مٿان توکي معلوم ٿي آيو. نه ٿو ڏسين ته خود حضرت جناب بيبي صاحبه رضي الله عنها کان روايت آيل آهي ته: سندس والد مبارڪ حضرت امير المؤمنين سيدنا ابو بڪر الصديق رضي الله تعاليٰ عنه رحلت جي وقت اُن کي فرمايو آهي ته: مَنهنجي وفات کانپوءِ منهنجو مال اوهين ٽي ڀيڻيون ۽ توهان جا ڀائر کڻن. پوءِ بيبي صاحبه فرمايو ته: ڀيڻيون اسين ٻه آهيون نه (ڪه) ٽي، تڏهن حضرت ابو بڪر صديق رضي الله تعاليٰ عنه فرمايو ته: تنهنجي جي ماءُ پيٽ ۾ ڌي آهي، اُها ٽين ڀيڻ آهي.[1]

سوال: فقهائن ڪرامن رحمهم الله تعاليٰ پنهنجي ڪتابن ۾ حڪم ڪيو اٿن ته جيڪو حضرت نبي ڪريم صليٰ الله عليه وآله وسلم ۾ غيب ڄاڻڻ جو اعتقاد رکندو ته اُهو ڪافر آهي. جيئن ته "بحر الرائق" جي جلد 3 صفحه 94 ۾ آهي:

لو تزوج بشهادة الله ورسوله لا ينعقد ويكفر؛ لاعتقاده ان النبي صلى الله عليه وآله وسلم يعلم الغيب.[2] اھ

۽ "فتاويٰ قاضيخان" مطبوعه مصر صفحه 306 ۾ آهي:

رجل تزوج بشهادة الله ورسوله كان باطلاً لقوله صلى الله عليه وآله وسلم: لا نكاح إلا بشهود، وبعضهم جعلوا ذلك كفراً؛ لأنه يعتقد أن الرسول صلى الله عليه وآله وسلم يعلم الغيب، وهو كفر.[3] اھ

۽ "درمختار" ۾ انهيءَ مسئله بابت "يڪفر".[4] (لکيو آهي)

۽ "رد المحتار" ۾ انهي قول جي هيٺان آهي:

لِاعتقاده ان رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم عالم الغيب.[1] اھ

---

[1] المؤطا لمالک بن انس، كتاب الاقضية، باب ما لا يجوز من النحل، الحديث: 2783، 1089/4.

[2] البحر الرائق، كتاب النكاح، 94/3.

[3] فتاويٰ قاضي خان، كتاب النكاح، ص 334.

[4] الدر المختار، كتاب النكاح، ص 179.

ڪتاب ”مسائرة“ جوڙيل علامہ ابن همام حنفي جي ۾ آهي:

ذكر الحنفية في فروعهم تصريحا بالتكفير باعتقاد ان النبي صلى الله عليه وآله وسلم يعلم الغيب لمعارضة قوله تعالیٰ: قُلْ لَا يَعْلَمُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ الْغَيْبَ [النمل: 65].[2] اه

رد المحتار جي جلد 3 صفحہ 306 ۾ ڪلام آهي، جنهن جو مطلب هي آهي تہ:

غيب جي دعويٰ قرآن شريف جي نص سان معارض آهي، پوءِ ڪافر ٿو ٿئي.[3] اهـ

يعني اِنهن سڀني ڪتابن ۾ حنفين جون عبارتون جيڪي لکڻ ۾ آيون، تن سڀني جي مراد آهي تہ نص ۾ علم غيب جيڪو خدا تعاليٰ سان خاص آهي. پوءِ جيڪو حضرت نبي ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم لاءِ اعتقاد رکندو تہ غيب ڄاڻندڙ هو تہ اُهو شخص ڪافر آهي، ڇو تہ قرآن ڪريم جي نص سان مخالف ٿئي ٿو.

جواب: چوندس توفيق الله تعاليٰ جي سان تہ اِنهن سڀني عبارتن مان مراد هي آهي تہ جيڪو اعتقاد رکندو تہ بالذات والاستقلال والاصالة يعني بغير واسطي ۽ بغير ڄاڻائڻ خدا تعاليٰ جي حضرت نبي ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم غيب ڄاڻندو هو تہ اُهو شخص ڪافر آهي. نہ عام مراد آهي ڪتابن جي، ڇو تہ خود فقہ حنفي جي ڪتابن جون عبارتون صاف دلالت ڪن ٿيون هن سُخن تي تہ جيڪو علم غيب جي بالذات دعويٰ ڪندو بغير وسيلي ۽ بغير واسطي، خدا تعاليٰ جي اعلام کان سواءِ، سو ڪافر آهي. جيئن توکي اُهي عبارتون ڏيکارجن ٿيون.

”جامع الفصولين“ منجهہ ”لايعلم الغيب الا الله“ جي بيان ۾ فرمايو آهي:

---

[1] رد المحتار عليٰ الدر المختار، كتاب النكاح، 27/3.

[2] المسامرة في شرح المسايرة، الاصل التاسع لا يستحيل بعثة الانبياء، 88/2.

[3] رد المحتار عليٰ الدر المختار، كتاب الجهاد، باب المرتد، 243/4.

المنفي هو العلم بالاستقلال لا العلم بالاعلام، فينبعي ان يكفر لو ادعاه مستقلًا. لا لو اخبر به باعلامه، اذ لا منافاة بينه وبين الآية.[1] اھ

يعني آيت شريف ۾ نفي ٿيل علم استقلالي آهي نہ علم اعلامي، يعني الله تعاليٰ جو فرمايو آهي تہ ”نہ ٿو ڄاڻي“ ۽ هي نفي ٿيل نہ آهي تہ خدا تعاليٰ جي ڄاڻائڻ سان ٻيو بہ ڄاڻندو. پوءِ جيڪڏهن علم ذاتي استقلالي جي دعويٰ ٿو ڪري تہ جڳائي تہ ڪافر ٿئي. ۽ جيڪڏهن علم عطائي جي دعويٰ ٿو ڪري ڪافر نہ ٿو ٿئي؛ ڇو تہ آيت شريف ۽ علم عطائي جي درميان مخالفت نہ آهي.

”رد المحتار“ ۾ ”مختارات النوازل“[2] تصنيف ڪيل صاحب ”هدايہ“ جي کان نقل ڪيو آهي:

لوّ ادعى علم الغيب بنفسه يكفر[3] اھ

يعني تہ جيڪڏهن علم غيب جي پنهنجي ذات سان دعويٰ ٿو ڪري تہ ڪافر ٿو ٿئي. يعني چوي ٿو تہ مونکي علم غيب جو ذاتي آهي سوا ڄاڻائڻ الله تعاليٰ جي، تہ پوءِ اهو ڪافر آهي.

”رد المحتار“ ۾ درمختار جي قول ”بل قيل يكفر“ جي هيٺان آهي:

قال في التتارخانية: وفي الحجة ذكر في الملتقط أنه لا يكفر؛ لأن الأشياء تعرض على روح النبي صلى الله عليه وآله وسلم وأن الرسل يعرفون بعض الغيب.[4] اھ

هاڻي ”درمختار“ ۽ ”رد المحتار“ جي انهن عبارتن ۾ سائل کي انصاف جي نظر ڪري ڏِسڻ گهرجي تہ اسان جي دعويٰ اُن لاءِ روشن ٿي پوي ٿي؛ ڇو تہ ”درمختار“

---

[1] جامع الفصولين، 166/2.

[2] مختار النوازل، كتاب الكراهية، فصل فيما يوجب الكفر وفيما لا يوجب الكفر، 54/3.

[3] رد المحتار عليٰ الدر المختار، كتاب الجهاد، باب المرتد، 243/4.

[4] رد المحتار عليٰ الدر المختار، كتاب النكاح، 27/3.

ته هن طرح چيو ته: جيڪو شخص نڪاح ڪندو ۽ شاهد ٿو وٺي هڪ الله ۽ هڪ رسول ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم کي ته نڪاح درست نه ٿيو بلڪ ڪافر ٿو ٿئي. اهـ

”رد المحتار“ واري اول ڪفر جو دليل ڏنائين ته هن سببان ڪافر ٿو ٿئي جو اعتقاد ٿو ڪري ته حضرت نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم غيب کي ڄاڻي ٿو. پوءِ وري ”تاتارخانيه“ و ”حجة“ و ”ملتقط“ کان نقل ٿو ڪري ته اُهو شخص ڪافر نٿو ٿئي؛ ڇو ته رسول ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جي روح مبارڪ تي شيون حاضر ٿيون ڪجن، آڏو ٿيون آڻجن ۽ تحقيق رسول ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم بعض غيب کي ڄاڻن ٿا.

۽ هتان صاف معلوم ٿيو ته حضرت رسول ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم غيب کي ڄاڻن ٿا الله تعاليٰ جي اعلام (ڄاڻائڻ) جي وسيلي سان؛ ڇو ته سندس روح مبارڪ جي آڏو سڀ ڪا شيءِ اچي حاضر ڪجي ٿي، باقي بذاته ڄاڻڻ نه ٿو ٿئي.

”معدن شرح ڪنز“[1] و ”خزانة“[2] ۾ صحيح قول به اِهو ڪيو اٿن ته ڪافر نٿو ٿئي؛ ڇو ته ڪشف سان غيب ڄاتائون نه بالذات.[3]

---

[1] ”معدن شرح ڪنز“ مان مراد ”ڪنز الدقائق“ جو شرح ”معدن الحقائق“ جيڪو علامه محمد بن حاجي بن محمد بن حسن سمرقندي (متوفي: نائين هجري) جو آهي. ”معدن الحقائق“ جو عڪسي نسخو فقير جي لائبريري ۾ موجود آهي. پر تمام گهڻي ڳولا جي باوجود مطلوب عبارت نه ملي. يا ته ”معدن“ مان مراد ٻيو ڪو ڪتاب آهي. والله اعلم بالصواب

[2] ”خزانة“ مان مراد قاضي جڪن هندي (متوفي: 930ھ) جو ڪتاب ”خزانة الروايات“ آهي.

[3] ”خزانة الروايات“ جي عبارت هن طرح آهي: والصحيح انه لا يكفر؛ لان الانبياء عليهم السلام يعلمون الغيب، ويعرض عليهم الاشياء. فلا يكون كفرا.
(خزانة الروايات، كتاب النكاح، باب ما ينعقد به النكاح، الورقة 149/الف.)

۽ متي "در" ۽ "رد" جي عبارت بـِانهيءَ ڏي اشارو ٿي ڪري؛ ڇو تہ ڪفر جو قول (کي) "قيل" جي لفظ سان فرمايو. جنهن مان معلوم ٿيو تہ ڪفر جو قول ضعيف آهي. ۽ "رد المحتار" جي ڪتاب المرتد ۾ "درمختار" جي قول "الكاهن قيل كالساحر" جي بيان منجهہ آندو اٿس:

وفي البزازية يكفر بادعاء علم الغيب. واما ما وقع لبعض الخواص كالانبياءِ والاولياءِ بالوحي او الالهام فهو باعلام الله تعالى. فليس منا نحن فيه.[1] اهـ مختصر.

يعني "بزازيہ" ۾ آهي تہ علم غيب جي دعويٰ ڪرڻ سان ڪافر ٿو ٿئي ۽ جيڪو بعضي خاص (ٻانهن) کي جهڙوڪ: نبي، ولي کي وحي يا الهام سان غيب حاصل ٿو ٿئي، پوءِ اُهو الله تعاليٰ جي ڄاڻائڻ سان آهي. پوءِ اسان جي بحث مان اُهو گفتو نہ آهي.اهـ

پوءِ "رد المختار" جي ڪتاب المرتد ۾اِها عبارت آهي، جيڪا اعتراض ڪندڙپاڻ آندي آهي. انهيءَ مان اهو مطلب صاف ظاهر ٿو ٿئي، ڇو تہ چيو اٿس:

وحاصله أن دعوى علم الغيب معارضة لنص القرآن فيكفر بها. إلا إذا أسند ذلك صريحاً أو دلالة إلى سبب من الله تعالى كوحي أو إلهام.[2] اه

يعني علم غيب جي دعويٰ ڪرڻ قرآن ڪريم جي نص سان مقابل آهي، پوءِ انهيءَ دعويٰ سان دعويٰ ڪندڙ ڪافر ٿو ٿئي، مگر جڏهن انهيءَ دعويٰ کي ڪنهن سبب جي طرف چٽو يا دلالة حوالي ڪري ، (۽) اهو سبب خدا تعاليٰ ڏانهن هجي، جهڙوڪ وحي يا الهام. اهـ

اِتاهون معلوم ٿو ٿئي تہ وحي يا الهام سان اهو غيب معلوم ٿو ٿئي. جنهن اها دعويٰ ڪئي تہ وحي يا الهام سان اهو غيب حاصل آهي تہ ڪافر نہ ٿيندو ؛ ڇو تہ

---

[1] رد المحتار عليٰ الدر المختار، كتاب الجهاد، باب المرتد، 242/4.

[2] رد المحتار عليٰ الدر المختار، كتاب النكاح، 27/3.

بالذات نہ ٿيو. ”رد المحتار“ واري بحث جي آخر ۾ چيو آهي:

ادعى علم الغيب بنفسه يكفر.[1] اهـ

جنهن جي معنيٰ ٿي گذري آهي. اهـ

سوال: حضرت غوث الثقلين مولانا مرشدنا هادينا حضرت پير دستگير رحمة الله عليه وافاض علينا من فيوضاته وبركاته آمين، ڪتاب ”غنية الطالبين“ ۾ فرمايو آهي:

ماڪان ومايڪون جو سڀ علم غيب امام لاءِ ثابت ڪرڻ شيعن جو عقيدو آهي.[2]

جواب: چوندس تہ فلاسفن جي قوم يعني يونان جا حڪيم. تن جو عقيدو آهي تہ نبي تنهن کي چئبو جنهن ۾ ٽي خاصيتون هجن: هڪ تہ اُن کي مغيباة گذريلن، حالن ۽ ايندڙن تي اطلاع هجي، جيئن تہ ”شرح مواقف“[3] ۾ آهي (ت):

اهل حق وٽ نبي تنهن کي چئبو آهي جو الله تعاليٰ تنهن کي فرمائي ٿو تہ مون توکي فلاڻي ڏي مُڪو (موڪليو). يا ٻيا ڪي اهڙا لفظ. اهل حق وٽ نبي ۾ ڪوئي شرط نہ آهي، نڪو استعداد ذاتي، بل الله يختص برحمته من يشاءُ من عبادہ (بلڪ الله تعاليٰ پنهنجي رحمت سان ٻانهن مان جنهن کي چاهي خاص ڪري).

جيئن تہ اهو سُخن بہ ”شرح مواقف“[4] ۾ آهي يعني تہ نبوت ۾ ڪماليت ذاتي وغيره جو شرط نہ آهي، بلڪ الله تعاليٰ پنهنجي ٻانهن مان جنهن کي گهري پنهنجي رحمت سان خاص ٿو ڪري.

پوءِ فلاسفن جي موافق شيعن شرط رکيو اٿن تہ غيب جي اطلاع تي نبيءَ ۾ استعداد ذاتي هجي ۽ اسين اهل حق جا چئون ٿا تہ اهو شرط نہ آهي، بلڪ الله تعاليٰ

---

[1] رد المحتار علیٰ الدر المختار، كتاب الجهاد، باب المرتد، 243/4.

[2] الغنية لطالبي طريق الحق، القسم الثاني في العقائد، فصل في الرافضة، 180/1.

[3] شرح المواقف، الموقف السادس في السمعيات، المرصد الاول في النبوات، 241/8.

[4] شرح المواقف، الموقف السادس في السمعيات، المرصد الاول في النبوات، 242/8.

جنهن کي گهري ٻانهن مان، تنهن کي رحمت ڏئي. پوءِ اهو اطلاع غيب تي بہ جنهن کي گهري ٻانهن کان، تہ ڏيڻ فرمائي. جيئن ”فَلَا يُظۡهِرُ عَلٰى غَيۡبِهٖٓ“ [الجن: 26] جي آيت شريف بہ تنهن تي دلالت ڪندڙ آهي.

جواب جو ما حاصل هي (آهي) تہ شيعا چون ٿا تہ غيب تي اطلاع نبين کي ذاتي آهي. اسين چئون ٿا تہ عطائي آهي. فافترق (پوءِ فرق ظاهر ٿي پيو).

جواب ٻيو تہ شيعن جي مراد هي آهي تہ امامن کي مغيبات جو تفصيلي علم آهي، جيئن تہ دلالت ٿو ڪري تنهن تي سندن قول ”حتیٰ عدد الحصیٰ وقطر الامطار وورق الاشجار“ کما في الغنية[1] (جهڙي طرح ”غنية“ ۾ آهي) ۽ اسان اهل سنت وارن جي مراد آهي تہ ”ماکان وما يکون“ جي سڀ علم مان اجمالي علم حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن کي آهي؛ ڇو تہ تفصيلي علم خدا تعاليٰ سان خاص آهي. جيئن تہ شيخ جامي عليه الرحمة ”شرح فصوص يعقوبيه“ ۾ فرمايو آهي:

المثبت علمه الكلي الاجمالي، والمنفي علمه التفصيلي.[2] اه

يعني حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن لاءِ هر شيءِ جو علم مجملائي طور ثابت ڪيل آهي ۽ هر شيءِ جي تفصيلي علم جي نفي ڪيل آهي.

تنبيهہ: هتان لازم نہ آيو تہ ڪنهن بہ شيءِ جو تفصيلي علم حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن کي معلوم نہ هيو؛ ڇو تہ ڪن شين، بلڪ گهڻن (شين) جو تفصيلي علم حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن کي معلوم هو. جيئن تہ ”تقديس الوڪيل“ ۾ دليلن سان لکيل آهي.

۽ شيخ عبدالوهاب شعراني رحمه ربه ڪتاب ”المنن“[3] [1] جي جلد اول

---

[1] الغنية لطالبي طريق الحق، القسم الثاني في العقائد، فصل في الرافضة، 1/180.

[2] شرح الجامي علیٰ فصوص الحكم، فص حكمة روحية في كلمة يعقوبية، صہ 221.

[3] ٿنهي نُسخن ۾ ”ڪتاب السنن“ لکيل آهي، جڏهن تہ امام شعرني عليه الرحمة جي ڪتاب جو نالو ”لطائف المنن والاخلاق“ آهي. ۽ مطلوب حوالو بہ ”المنن“ ۾ موجود

صفحہ 319 ۾ اهڙي تقرير ڪئي آهي، جنهن مان اُهو مطلب ٿو نڪري، حتيٰ (ڪہ) پنجن اُمورن جي باب ۾ مخفي (ڳجهو) نہ آهي تہ اڪثر کي حڪم ڪل جو آهي. والله تعاليٰ اعلم.

سوال: علامہ ابن همام حنفي ڪتاب "مسائرة" ۾، جيڪو عقائدِ اهلِ حق جي ۾ تصنيف ڪيل آهي، فرمايو اٿس:

فلا يعلم النبي منها الا ما اعلمه الله احيانا.[2]

شيخ علي قاري "شرح فقہ اڪبر" ۾ چيو آهي:

ثم اعلم ان الانبياء لم يعلموا المغيبات، الا ما اعلمهم الله تعالیٰ احيانا.[3] اھ

اِنهن ٻنهي عبارتن جو مطلب هي آهي تہ: نبي غيب مان نٿا ڄاڻن، مگر جيڪي الله تعاليٰ کين ڪن وقتن ۾ ڄاڻ ڪرائي.

پوءِ اِنهن عبارتن مان معلوم ٿو ٿئي تہ انبياءَ سڳورا سڀ غيب نہ ڄاڻندا هئا، مگر اُهو جيڪي الله تعاليٰ کين ڪن وقتن ۾ ڄاڻ ڪرائي.

جواب: چوندس تہ اهل سنت وارن مان ڪي اهڙا بہ آهن ڇا؟ جو انهيءَ عقيدي جي بر خلاف هجن، ڪلا وحاشا. اسان سيني (اهل) سنت وارن جو اهو عقيدو آهي، مگر سمجهڻ جو تفاوت (فرق) آهي: ڇو تہ اِنهن عبارتن مان هيءَ مراد نہ آهي جيڪا سائل سمجهي ٿو تہ سواءِ اُمور متعلق بالرسالة جي نبين کي ٻيو ڪجهہ بہ غيب مان حاصل نہ (هو). بلڪ چئون ٿا تہ لفظ "ما" جو مٿين عبارتن ۾ عام آهي، عموم وشمول جو فائدو ٿو ڏئي، يعني جيڪي شيون الله تعاليٰ نبين کي ڪن وقتن ۾ پئي ڄاڻايون سي ڄاڻائون. اِنهيءَ مان معلوم نہ ٿيو تہ فلاڻيون شيون سندن ڄاتل هيون ۽ فلاڻيون نہ.

آهي. تنهن ڪري متن ۾ تصحيح ڪئي وئي آهي.

[1] لطائف المنن والاخلاق، 319/1.

[2] المسامرة في شرح المسايرة، الاصل التاسع لا يستحيل بعثة الانبياء، 88/2.

[3] منح الروض الازهر شرح الفقہ الاڪبر، حڪم تصديق الڪاهن بما يخبر بہ من الغيب، صہ 422.

اِهي عبارتون ٽن تي دليل آڻڻ گهرجن جيڪي چون ٿا تہ علم ذاتي نبين کي هو[1]، بلڪ انصاف جي نظر ڪري ڏسجي ٿو تہ معلوم ٿو ٿئي تہ اِهي عبارتون پڻ اسان جو دليل آهن، ڇو تہ "مغيباة" جو لفظ عام آهي انهيءَ طرح تہ، عبارت نہ آهي تہ اُمورن پنجن کان سواءِ ٻين مغيباتن کي نٿا ڄاڻن، مگر جيڪي الله تعاليٰ ٽن کي ڄاڻ ڪرائي. فتدبر (پوءِ غور فڪر ڪر).

سوال: معوذتين جو شانِ نزول ڏسو.

جواب: چوندس تہ شان نزول ٽِن سورتن سڳورين جو ڏنو ويو پر خبر نٿي پوءِ تہ معترض (اعتراض ڪندڙ) جوان مان مطلب ڇا آهي؟ هائو جيڪڏهن سندس دلي مطلب هي آهي تہ جيڪڏهن پاڻ ڪريمن صلي الله عليہ وآلہ وسلم سڀ غيب ڄاڻندڙ هجن ها تہ جڏهن يهودين جو ڇوڪرو جيڪو حضرت رسول ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم جو خدمتگار هو لبيد يهودي جي ڌيئرين جي چوڻ تي، ڪي وار مٿي پاڪ جا ۽ ڪي ڏندا ڦڻي مبارڪ جا ڪٽي وڃي ٽِن ڇورين (ڇوڪرين) کي ڏنائين. ۽ ٽن رنُن ٽَن تي جادو ڪَري کوهہ ۾ وڌائون. پاڻ ڪريمن صلي الله عليہ وآلہ وسلم اِنهي سببان ڇهہ مهينا بيماري ڪديائون. ڪنهن کي خبر نٿي پوي تہ ڇا کون (کان) اِها بيماري رَسي (پهتي) آهي. ٿان جو حضرت جبرئيل علي نبينا وعليه السلام اِهي ٻئي سورتون آنديون ۽ اچي خبر ڪيائين تہ هن طرح جادو ٿيل آهي، يعني تہ فلاڻي کوهہ ۾ وارمبارڪ ۽ ڦڻيءَ جا ڏندا بند ڪيل آهن. پوءِ اصحابن سڳورن کي موڪليائون، جو وار مبارڪ ۽ ڦڻيءَ جا ڏندا ڪڍيائون. تنهن تي يارنهن ڳنڍيون ڏنل هيون، پوءِ هي ٻئي سورتون مبارڪ پڙهي هڪ هڪ آيت شريف سان هڪ هڪ ڳنڍ ڇڙندي ويئي. پاڻ ڪريمن صلي الله عليہ وآلہ وسلم شفاياب ٿيا.

---

[1] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ جملو هن طرح آهي "جيڪي چون ٿا تہ علم ذاتي نبين کي نہ هو"، جڏهن تہ نسخي "ج" ۾ جملو هن طرح آهي "جيڪي چون ٿا تہ علم ذاتي نبين کي هو". ۽ صحيح بہ انهي طرح جملو آهي. تنهن ڪري متن ۾ نسخي "ج" مان تصحيح ڪئي وئي آهي.

جواب چوندس تہ جيڪي چون ٿا تہ حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن کي معراج جي رات يا ٻي ڪنهن ساعت ۾ سڀ شيءِ جو علم خدا تعاليٰ (طرفان) حاصل ٿيو هو، سي هتي ورندي ڏيندا تہ اول کان نٽي ڇاتائون هن سبب جو سندن ويسر ٿي ويئي هئي [۽ انهيءَ ۾ ڪو عيب نہ آهي طبيعت بشري سان ويسر لاڳو آهي. نٽو ڏِسين جو نماز ۾][1] بہ ڪڏهن ڪڏهن سندن ويسر پئي هئي. بلڪ حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن کي خدا تعاليٰ جي تجليات جي مشاهدي ۾ استغراق جي حالت هئي. جيئن "مدارج نبوة" جي جلد اول صحفہ 212 ۾ آهي:

وبالجملہ بجہتہ غلبہ استغراق وتوجہ گاہی نسیان از حضرت وی ﷺ بوجود آمدہ۔[2] اھ

(ترجمو: ۽ ڪڏهن ڪڏهن نبي ڪريم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم کان استغراق، توجہ ۽ غلبي جي ڪري سهو وجود ۾ ايندي هئي.)

۽ "مثنوي" جي جلد ٽئين ۾ مولانا روم فرمايو آهي:

گرچہ ہر غیبے خدا ما رانمود   دل دراں لحظہ بخود مشغول بود۔[3] اھ

(ترجمو: توڙي جو الله تعاليٰ هر غيب اسان کي ڏيکاريو آهي، پر دل اُن وقت پنهنجي ذات ۾ مشغول هئي.)

"بحر العلوم شرح مثنوي"[4] جي م هيٺان ان بيت جي فرمايو آهي:

مولوي محمد رضا گفتہ اے فکر تن نداشت وازجہت غلبہ استغراق بعض مغيباة برانبياء مستور می شوند۔ اھ

(ترجمو: مولوي محمّد رضا چوي ٿو تہ دل کي بدن جو فڪر نہ هئو. ۽ انبيائن کان استغراق جي سبب بعض غيب لڪيلَ هوندا آهن.)

---

[1] ڏنگين جي درميان واري عبارت نسخي "ج" ۾ نہ آهي.

[2] مدارج النبوة، باب دهم در انواع عبادات، وصل در بيان سجده سهو، 383/1.

[3] مثنوي رومي (مترجم اردو)، دفتر سوم، ربودن عقاب موزه رسول الله عليہ السلام، 313/3.

[4] مثنوي مولوي روم مع شرح حضرت بحر العلوم، دفتر سوم، صہ 216.

ويسر تي وري وحي اچڻ ۾ ڪا حڪمت آهي. "فعل الحكيم لايخلو عن الحكمة. اهـ. "فتوح الغيب" جي مقال 69 منجهه آيت شريف "وَعَسٰۤى اَنۡ تَكۡرَهُوۡا شَيۡـًٔا وَّهُوَ خَيۡرٌ لَّكُمۡ" [البقرة: 216] جي بيان ۾ شيخ عبدالحق دهلوي فرمايو آهي:

پس بندہ را ہر چہ از جانب مولیٰ رسد نعمت است۔[1] اھ

(ترجمو: پوءِ ٻانهي کي رب تعاليٰ جي طرفان جيڪو به ڪجهه پهچي اُهو نعمت آهي.)

جيڪي چوندا ته حضرت صلي الله عليه وآله وسلم جي کي معراج جي رات يا ٻئي ڪنهن لحظ ۾ "ماكان وما يكون" جو سڀ علم غيب حاصل نه هو بلڪ ڪي قدر حاصل هُوَن ۽ ڪي قدر پوءِ درجه بدرجه حاصل ٿين. تڏهن سوال ڪو نه ايندو ڇئبو ته اِنهيءَ احوال جي وحي ۽ ڄاڻ اڳي کين صلي الله عليه وآله وسلم ٿيل ڪو نه هئي. والله تعاليٰ اعلم.

سوال: شعر جو علم سندن صلي الله عليه وآله وسلم کي معلوم نه هو جيئن قرآن ڪريم ۾ آهي، الله تعاليٰ فرمايو آهي:

وَمَا عَلَّمۡنٰهُ الشِّعۡرَ وَمَا يَنۡۢبَغِىۡ لَهٗ ؕ[2]

ترجمو: نه سيکاريو اسان اُنهيءَ صلي الله عليه وآله وسلم کي شعر ۽ نڪو جڳائي اهو شعر نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جي واسطي. اهـ

پوءِ ڪهڙي طرح ٿا چئو ته سڀ شيءِ جو علم کين صلي الله عليه وآله وسلم کي حاصل هو؟

جواب: چوندس، اول ته اهو به انهن الاهي معلوماتن مان ڇئبو جن جي الله تعاليٰ حضرت صلي الله عليه وآله وسلم جن کي خبر ڏيڻ نه فرمائي آهي.

---

[1] شرح فتوح الغيب، المقالة 69 في الامر بطلب المغفرة والعصمة والتوفيق والرضا والصبر من الله تعاليٰ، صـ 372.

[2] القرآن، سورة يس، الآية: 69.

جواب ٻيو چوندس تہ شعر جو علم هُوَن، مگر الله تعاليٰ طرفان اها سمجهاڻي ڪري نہ ڏني هئي، جو جيڪڏهن شعرچوڻ جو ارادو ڪن تہ چئي سگهن. جيئن تہ "مدارڪ" ۾ آهي ۽ اِنهيءَ جواب، کي تفسير "روح المعاني" جو قول همراهي ٿو ڏئي (تائيد ٿو ڪري)، جيڪو آيت شريف "لَوْ كُنْتُ اَعْلَمُ الْغَيْبَ لَا سْتَكْثَرْتُ مِنَ الْخَيْرِ" [الاعراف: 188] جي بيان ۾ چيو اٿس:

العلم بالشيءِ لا يلزم منه القدرة على الشيء.[1]

يعني تہ ڪنهن شيءِ جي ڄاڻن سان لازم نہ آهي جو اُهو ڄاڻندڙ انهيءَ شيءِ تي قدرت رکندڙ هجي.

ٻلي قدرت نہ رکندڙ هجي. جهڙيءَ هرح هن صورت ۾؛ ڇو تہ جيڪڏهن حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن کي شعر چوڻ جي سمجهاڻي هجي ها ۽ چون ها تہ ڪافرن کي شُبهو پوي ها تہ قوت شعري اٿس، تنهن جي زور تي هي قرآن ڪريم وضاحت ۽ بلاغت سان ٿو جوڙي. جيئن تہ "تفسير حسيني" ۾ آيت شريف "وَمَا يَنْۢبَغِيْ لَهٗ" [يس: 69] جي بيان ۾ آندو اٿس:

ونشاید او شعر گفتن چہ اگرچہ شعر گفتے شبہہ بدل قوم دار آید کہ قدرت بر نظم قرآن وافصاح آں از قوۃ فطانتی است کہ در شاعری دارد، پس حق سبحانہ تعالیٰ وی را شعر نیاموخت، تان آں شبہ طاری نہ شود.[2] اھ

(ترجمو: ۽ سندن شعر چوڻ نہ گهرجي؛ ڇو تہ پاڻ جيڪڏهن شعر چون تہ ماڻهن کي شُبهو ايندو تہ سندن قرآن شريف جي نظم ۽ فصيح هجڻ جي قوت اُن ڪري آهي جو پاڻ شاعري ۾ مهارت رکن ٿا. تنهن ڪري الله تعاليٰ سندن شعر نہ سيکاريو تہ جيئن اهو شبهو پيدا ئي نہ ٿئي.)

سوال: الله تعاليٰ قرآن شريف ۾ فرمايو آهي "رُسُلًا لَّمْ نَقْصُصْهُمْ

---

[1] روح المعاني، سورة الاعراف، تحت الآية: 188، 126/5.

[2] تفسير حسيني (مترجم)، سورة الرحمٰن، تحت الآية: 69، 310/2.

عَلَيْكَ“ [النساء: 164] اِتاهون معلوم ٿيو تہ هڪڙا رسول ۽ تَن جا احوال حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن کي معلوم نہ هُوا.

جواب: چوندس تہ آيت شريف جو مطلب هي آهي تہ قرآن ڪريم ۾ هڪڙيون حقيقتون ۽ هڪڙن رسولن جا احوال توکي معلوم ڪرايا اٿئون ۽ هڪڙا نہ ڪرايا اٿئون. جيئن تہ تفسير ”جمل“ سورت مؤمن منجهہ آيت شريف ”مِنۡهُمۡ مَّنۡ قَصَصۡنَا عَلَيۡكَ وَ مِنۡهُمۡ مَّنۡ لَّمۡ نَقۡصُصۡ عَلَيۡكَ“ [المؤمن: 78] جي بيان ۾ هي عبارت فرمائي آهي:

اي ذكرنا قصصهم واخبارهم في القرآن والباقي لم نقصهم عليك فيه.[1] اه

ترجمہ: يعني ذڪر ڪيا اسان قصا تِن جا ۽ خبرون اُنهن جون قرآن ڪريم منجهہ ۽ اسان باقي نبين جا قصا تو تي نہ ذڪر ڪيا انهيءَ قرآن ڪريم ۾. اهہ

۽ مخفي (ڳجهو) نہ آهي تہ قصہ جو قرآن ۾ نفي ڪرڻ لازم نٿو ڪري تہ اصلًا ٻيا قصا باقين جا سندن صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم کي معلوم ڪرايل نہ هجن؛ چو تہ خاص جي نفي سان عام جي نفي نٿي ٿئي. پوءِ آيت شريف سائل کي سندس مقصد ۾ فائدو نٿي ڏئي. باقي دليل اسان جا گهڻا آهن جيڪي مٿي گذريا.

سوال: جيڪڏهن غيب جا سڀ احوال حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن کي معلوم هجن ها تہ افڪ واريءَ حديث ۾ گمان ڪندڙن ۽ بهتان رکندڙن جي سُخن تي اعتبار نہ ڪن ها.

جواب: اِنهن سوالن جو (جواب) هڪ اهو آهي جيڪو مٿي گذري آيو معوذتين جي سوال ۾.

ٻيو جواب: هي آهي تہ سندن عادت مبارڪ رب تعاليٰ جي درگاهہ اڳيان

---

[1] حاشية الجمل عليٰ تفسير الجلالين، سورة المؤمن، تحت الآية:78، 26/4.

تادب جي هئي، جو ڄاتل کي بہ اڻ ڄاتل ڄاڻندا هئا. جيسين وري حڪم اوڏانهون نہ اچي.

ٽيون جواب: تہ جيڪڏهن پنهنجي اڳئين ڄاڻ تي اعتبار ڪري ڪاوڙ ظاهر نہ ڪن ها تہ دشمن ۾ اُهو سُخن هلندڙ ٿئي ها تہ پاڻ ٻُڌي پنهنجي حرم جو ڏک رکيائون.

چوٿون جواب: سندن اجمالي علم حاصل هجي تہ اوهان جي حرمن سڳورن مان هڪڙي تي بهتان هلندو ۽ تفصيل معلوم نہ هجي تہ فلاڻي تي، تڏهن ٻئي گفتار تي اعتبار رکيائون. جيسين آيتون شريف پاڪائي جون نازل ٿيون.

سوال: حديث شريف حوض واري جيڪا "صحيح بخاري" شريف ۾ حضرت انس رضي الله عنہ کان روايت ٿيل آهي، جنهن جو مطلب هي آهي تہ حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن فرمايو:

البتہ مون وٽ اصحابن مان ڪي ماڻهو منهنجي حوض تي ايندا، تان جو سڃاڻندس تن کي، کيسا ٿيندا منهنجي آڏو يعني ملائڪ وٺي ويندن ۽ پاڻي[1] حوض ڪوثر مان پيئڻ نہ ڏيندين، پوءِ چوندس تہ هي منهنجا اصحاب آهن، تن کي چو ٿا موٽائي وڃو پوءِ چوندا (تہ) جيڪي تُنهنجي پويان پيدا ڪيائون، تنهن کي نٿو ڄاڻين.[2] اهـ

اِنهيءَ حديث شريف مان معلوم ٿو ٿئي تہ اُهي ڪم جيڪي اُنهن شخصن حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن کانپوءِ پيدا ڪيا، سي سندن صلي الله عليہ وآلہ وسلم کي معلوم نہ هُيا. جنهن سببان پاڻ سڳورا صلي الله عليہ وآلہ وسلم شفاعت ڪرڻ لڳا ۽ سندن صلي الله عليہ وآلہ وسلم کي خطاب ٿيو تہ "تُنهنجي بعد جيڪي پيدا ڪيائون تنهن کي نٿو ڄاڻين" پوءِ ڪهڙي طرح چئبو تہ کين صلي الله عليہ وآلہ

---

[1] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ "پاڻ" لکيل آهي، ۽ نسخي "ج" ۾ "پاڻي" لکيل آهي ۽ صحيح لفظ بہ انهي طرح آهي. تنهن ڪري متن ۾ نسخي "ج" مان تصحيح ڪئي وئي آهي.

[2] صحيح البخاري، كتاب الرقاق، باب في الحوض، الحديث: 6582، 120/8.

وسلم کي سڀ علم غيب جو هيو.

جواب: چوندس ته اِنهيءَ ڪلام "تُنهنجي بعد جيڪي پيدا ڪيائون تنهن کي نٿو ڄاڻين" مان مراد هي آهي ته تو کان پوءِ هي شخص مرتد ٿيا هيا ۽ ٿَن جو اُهو احوال تون نٿو ڄاڻين ؛ ڇو ته جيڪي حديثون شريف اِنهي مضمون ۾ آيون آهن تن مان ڪن حديثن شريفن ۾ آهي ته تو کان پوءِ مرتد هيا. ۽ مَخفي (ڳجهو) نه آهي ته حضرت صليٰ الله عليه وآله وسلم جن جي وفات کان پوءِ، عرب جي بعض قبيلن جو مرتد ٿيڻ، اول فتنن مان آهي. ۽ اهو فتنو بين فتنن[1] وانگر جيڪي حضرت صليٰ الله عليه وآله وسلم کانپوءِ ٿيڻا هئا، سڀ حضرت صليٰ الله عليه وآله وسلم جن کي معلوم هيا ۽ اصحابن ڪريمن رضي الله عنهم کي ٿَن جون خبرون ڪيائون. جيئن ته حديثن شريفن ۽ ڪتابن جي عبارتن مان معلوم آهي. شايد[2] سوال ڪندڙ وٽ به اِهو سُخن مسلم (تسليم ٿيل) هوندو ۽ خود اها حديث شريف دلالت ڪندڙ آهي ته سندن بعض آدمين جو مرتد ٿيڻ معلوم هو. جنهن ڪري هي حديث شريف فرمايائون. جنهن ۾ بيون به ٿي غيب جون خبرون معلوم ٿي وڃن ٿيون. جڏهن هي سُخن تو ڄاتو تڏهن ڄاڻ ته "لاتدري ما احدثوا بعدك" چوندڙ جو جنهن جو ترجمه مٿي لکجي آيو جيڪڏهن الله تعاليٰ گهريو[3] هوندو. جيئن ته بين اهڙين حديثن شريفن جي عبارتن مان معلوم ٿو ٿئي. ۽ ظاهر به اِها ڳالهه آهي؛ ڇو ته هڪ مضمون بابت به ٿي حديثون شريف ايندڙيون، تن ۾ هڪڙين حديثن شريفن جا لفظ بين حديثن شريفن جي لفظن کي تفسير ۽ بيان ڪندڙ هوندا آهن. تڏهن چئبو ته مراد هتي هي آهي ته "هنن شخصن معيَنن مقررَن جي احوالن جي تو کي خبر نه

---

[1] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ "فتنن" لفظ لکيل نه آهي.

[2] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ "شاهد" لکيل آهي، ۽ نسخي "ج" ۾ "شايد" لکيل آهي ۽ صحيح لفظ به انهي طرح آهي. تنهن ڪري متن ۾ نسخي "ج" مان تصحيح ڪئي وئي آهي.

[3] نسخي "ج" ۾ "گهريو" لفظ لکيل نه آهي.

آهي".

اِتاهون لازم نہ آيو تہ مطلب بعض آدمي جي مرتد ٿيڻ جي خبر سندن ڪا نہ هئي. پوءِ اسان جي مدعا کي ضرر (نقصان) نہ ٿو رَسي، ڇو تہ اسان جي دعويٰ هي آهي تہ هر شيءِ جو مجملي غلم الله تعاليٰ کين صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم کي عطا فرمايو هو باقي تفصيلوارعلم بعض شين يعني گهڻن جو عطا هيو ۽ بعض جو نہ. جيئن تہ "تقديس الوڪيل" ۾ آهي.

۽ جيڪڏهن هن سُخن "لاتدري ما احدثوا بعدك" جو چوندڙ، ملڪ، (فرشتو) هوندو جيئن تہ اهو احتمال بہ وڃي ٿو. شيخ علي قاري جي عبارت مان، جيڪا "مشڪواة شريف" جي باب الحشر ۾ اهڙي حديث شريف جي لفظ "فيقول" جي بيان ۾ هينان ڇيو اٿس:

اي قائل او مجيب.[1] اه

۽ بعض اهڙن حديثن شريفن جي عبارتن ۾ "فيقول" جي جاءِ تي "فيقال" جو لفظ آهي، سو بہ انهيءَ کي خواهش ٿو ڪري تہ ملڪ (فرشتو) چوندڙ هجي. تڏهن ٻيو تہ جنهن صورت ۾ هو شخص حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جا سچاڻو گنهگار نہ ڪفار، حوض تان تشنہ لب گناهن جي سبب ملائڪن جي هٽان واپس ٿيا. تڏهن سردار صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن انهن جي گناهن کي ڄاڻڻ باوجود شفاعت جي اميد ۽ عرضِ اجابت جي محل ڄاڻي شفاعت جا سوالي ٿيا. پوءِ جنهن حالت ۾ ملائڪن کي حضرت قسيم جسيم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جي قلب سليم جي علم جو احوال نہ هو. تڏهن خاص پنهنجي علم نہ هجڻ بابت پاڻ ڏي نسبت (ڇيائون)"لاتدري". يعني صاحب لولاک جي علم جي ادراڪ نہ هجڻ ڏانهن ڪيائون.

---

[1] مرقاة المفاتيح، كتاب صفة القيامة و الجنة والنار، باب الحشر، الفصل الاول، تحت الحديث 5535، 474/9.

پوءِ اِن حديث شريف ۾ حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن جي غيب نہ پروڙڻ تي دلالت اصلًا ڪا نہ آهي، بلڪ ملائڪن عليٰ نبينا وعليهم السلام جي بي علمي تي اشارو آهي؛ ڇو تہ حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن اُنهن جي گناهن ڄاڻڻ باوجود، شفاعت جي جاءِ ڏسي شفا خواهان ٿيا هجن. ۽ اِن ۾ ڪو عذر نہ آهي، ملائڪ سڀورا عليٰ نبينا وعليهم السلام ٿن جي فسق جي علم نہ هجڻ سببان منجهن ڪفر جو گمان ڪري شفا طلبي روڪيندڙ ڪان ٿيا. ڇو تہ هي نبوت جي اصولن قاعدن مان آهي تہ ڪافر لاءِ هرگز شفاعت نہ گهري ويندي، ۽ ملائڪن جو گمان عدم علم جي پاران واقع جي خلاف ٿيو .هذا ما ظهر لي فتدبروا، والعلم عندالله تعاليٰ. اهـ

تنبيهہ: سوال اصحابن جي مرتد ٿيڻ مان ڇا مراد آهي؟

جواب: تنهن ۾ اختلاف آهي: هڪڙا ٿا چون تہ اسلام کان ڦري ويا ۽ ٻيا ٿا چون تہ شريعت جا بعضي حڪم ٿن تي عمل نہ ڪيائون. ۽ پهرين قول وارن جي مراد خواص اصحاب نہ آهن؛ ڇو تہ اسان کي باليقين معلوم آهي تہ خواص اصحاب مان ڪو بہ حضرت ڪريم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جي بعد مرتد نہ ٿيو هو. بلڪ مسيلمہ ڪذاب ۽ اسود عيني جي رفيق جهنگلي عربن مان هڪ جماعت مراد آهن يا ڪي بعض مؤلفة القلوب وارا، ڇو اجان ايمان جي قوت نہ رکي هئائون. جيئن ”اشعة اللمعات“ منجهہ شيخ عبدالحق دهلوي رحمة الله عليه فرمايو آهي.

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري تہ آيتن شريفن ۽ حديثن سڳورن مان مسئلہ جي چونڊ ڪرڻ ۽ اجتهاد جي واٽ وٺڻ مجتهد جو ڪم آهي مقلد جو نہ.

جواب: چوندس تہ سچ، پر جڏهن حنفي عالم جيڪي اسان کان اڳ ٿي گذريا آهن ۽ ٿن جي ڪتابن تي اعتقاد رکي ٿن کي استعمال پيا ڪيون ۽ ٿن جي تقريرن تي ڀروسو پيا ڪيون ۽ ٿن جي تقريرن مان هي سُخن ظاهر ٿيو تہ ڪنهن بہ غيب کي بالذات سواءِ خدا تعاليٰ جي ڪو نہ ٿو ڄاڻي ۽ خدا تعاليٰ جي اطلاع سان

ٻيو ٻـ ڄاڻي ٿو. حتيٰ (ڪـ) پنجن اُمورن غيب وارن بابت بـ اِها مراد ورتي اٿن. جيئن تـ انهيءَ بابت مٿي عبارتون گذريو آيون آهن. تڏهن الله تعاليٰ جي فرمان "فَسْـَٔلُوْۤا اَهْلَ الذِّكْرِ اِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُوْنَ" [النحل: 42] موجب اسين ٽن جي اقوالن ۽ عبارتن سان دليل وٺنداسون. ۽ اسان جو دليل وٺڻ قرآن شريف ۽ حديثن شريفن سان پنهنجي مذهب حنفي واري قول کي تائيد ڪرڻ واسطي آهي نـ اجتهاد ڪرڻ آهي. كما لا يخفيٰ (جهڙي طرح ڳجهو نـ آهي).

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري تـ مذهب حنفي تـ اهو آهي تـ "ماكان وما يكون" کي خدا تعاليٰ جل شانه کانسواءِ ٻيو ڪو نـ ٿو ڄاڻي. جهڙي طرح تفسير "مدارک" کان تقدير تعبير ڪرڻ حضرت امام اعظم رضي الله عنه جي گذري آيو آهي منصور بادشاهه جي خواب بيان ڪرڻ منجهه. جو خواب ۾ ملڪ الموت کان پنهنجي عمر پُڇي هئائين.

جواب: انهيءَ سوال جي جواب ۾ مٿي لکجي آيو آهي تـ امام صاحب عليه الرحمة جي مراد "عليم بالغيوب بالذات خبير بما كان وما يكون بالذات" غيب جي نفي وارين آيتن شريفن ۽ حديثن سڀورن ۾ سندس تابعن عالمن اِها مراد ورتي آهي. وچي مٿي ڏِس تـ خبر پوئي ۽ شڪ لهئي. ۽ هي عبارت بـ ڏِس جيڪا امام عيني حنفي المذهب شارح "صحيح بخاري" جي ۽ شيخ علي قاري حنفي شارح "مشكواة شريف" جي ٻين شارحن سان متفق ٿي حديث شريف "في خمس لايعلمهن الا الله"[1] جي بيان ۾ آندي اٿن:

ومن ادعى علم شيء منها غير مستند الى رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم كان كاذبا في دعواه.[2] اهـ

---

[1] صحيح البخاري، كتاب الايمان، باب سوال جبريل النبي ﷺ عن الايمان و الاسلام، الحديث: 50، 1/19.

[2] مرقاة المفاتيح، كتاب الايمان، الفصل الاول، تحت الحديث: 3، 1/133.

يعني جيڪو شخص اِنهن پنجن اُمورن مان ڪنهن علم جي دعويٰ ڪندو حالانڪ حضرت رسول الله صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم ڏي حوالي نہ ڪندڙ آهي، تہ اُهو شخص پنهنجي دعويٰ منجهہ ڪوڙو آهي. اھ

هِتان معلوم ٿيو تہ خدا تعاليٰ جي ڄاڻائڻ سان حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم کي اِنهن پنجن شين جو علم هو. پوءِ اُهو شخص جيڪڏهن سندن ڏانهن حوالہ ٿو ڪري تہ پاڻ ڄاڻندا هئا يا سندن ڏانهن حوالي ٿو ڪري تہ مونکي ڄاڻايو اٿن تہ پوءِ اهو شخص ڪوڙو نہ چئبو. جهڙي طرح حضرت عباس رضي الله عنہ جي بيبي فرمايو تہ پاڻ مون کي فرمايائون تہ تنهنجي پيٽ ۾ نر آهي جيڪو ابو الخلفاء ٿيندو.

ءِ ڏِس "تفسير احمديءَ" ۾، جو ٿنهن جو مصنف حنفي مذهب رکندڙ آهي، لفظ "خبير" جي بيان ۾ چيو اٿس تہ:

خبير کي مخبر جي معنيٰ ڪجي ءِ چئجي تہ اِنهن پنجن جو علم اگرچہ خدا تعاليٰ کانسواءِ ٻئي ڪنهن کي نہ آهي تہ بہ ممڪن آهي جو خدا تعاليٰ ٻئي کي خبر ڪري[1] اھ

شيخ جلال الدين سيوطي مذهب شافعي رکندڙ، ٿنهن (جي ڪتاب "الجامع الصغير"، تنهن جي شرح) "روض النضير شرح جامع الصغير"[2] ۾ انهيءَ

عمدة القاري، كتاب الايمان، باب سؤال جبرئيل النبي ﷺ عن الايمان والاسلام...الخ، تحت الحديث: 50، 290/1.

[1] التفسيرات الاحمدية، سورة لقمان، تحت الآية: 34، صـ 592.

عمدة القاري، كتاب الايمان، باب سؤال جبرئيل النبي ﷺ عن الايمان والاسلام...الخ، تحت الحديث: 50، 290/1.

[2] علامہ عبد الرؤف مناوي (متوفيٰ: 1031ھ) جي شرح "فيض القدير شرح الجامع الصغير" جو ٻيو نالو "الروض النضير شرح الجامع الصغير" پڻ آهي. جهڙي طرح پاڻ علامہ مناوي عليه الرحمة پنهنجي ڪتاب "فيض القدير" جي مقدمي ۾ لکن ٿا تہ: سميته: فيض القدير بشرح الجامع الصغير. ويحسن أن يترجم بمصابيح التنوير على الجامع الصغير ويليق أن يدعى: بالبدر المنير في شرح الجامع الصغير ويناسب أن يترجم: بالروض

حديث شريف "في خمس لايعلمهن الا الله"[1] جي بيان منجهہ فرمايو آهي:

وأما قوله : لا يعلمها إلا هو ، فمفسر بأنه لا يعلمها أحد بذاته ومن ذاته إلا هو ، لكن قد تعلم بإعلام الله فإن ثمة من يعلمها وقد وجدنا ذلك لغير واحد كما رأينا جماعة علموا متى يموتون وعلموا ما في الأرحام حال حمل المرأة وحبلها.[2]

مطلب تہ تفحص (ڳولا سان) ۽ ڪتابن جي جاچ مان معلوم ٿو ٿئي تہ چئني مذهبن اهل سنت وارن وٽ اتفاق آهي تہ غيب دان اگرچہ خدا تعاليٰ آهي مگر بالذات. ۽ بالواسطہ غيب ڄاڻندڙ ٻيا بہ ٿي سگهن ٿا.

سوال: اِهي حديثون شريف جيڪي هن سُخن جي دليل وٽڻ منجهہ آنديون آهن تہ حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن کي الله تعاليٰ ڪل شيءِ معلوم ڪرائي هئي، عام مخصوص البعض آهن. ٻيو تہ خبرون احاد آهن. اهڙيون، حديثون ظن جو فائدو ڏين ٿيون ۽ اعتقادي مسئلہ ۾ دليل قطعي گهرجن.

جواب: چوندس تہ ظن غالب کي بہ يقين جو حڪم آهي. "شرح مواقف" ۾ آهي:

النضير في شرح الجامع الصغير.(فيض القدير شرح الجامع الصغير، المقدمة، 3/1.) (يعني مان ان شرح جو نالو "فيض القدير شرح الجام الصغير" رکيم ۽ ان جو هي نالو "مصابيح التنوير عليٰ الجامع الصغير"پڻ سُهڻو آهي ۽ هن نالي "بدر المنير شرح الجامع الصغير" سان پڻ سَڏڻ مناسب.آهي ۽ ٻي نالو "الروض النضير شرح الجامع الصغير" پڻ سُهڻو آهي.) اِنهيءَ مقدمي مان معلوم ٿيو تہ علامہ مناوي جي شرح "فيض القدير" جا "الروض النضير" کان علاوه ٻيا بہ نالا آهن.

[1] صحيح البخاري، ڪتاب الايمان، باب سوال جبريل النبي ﷺ عن الايمان و الاسلام، الحديث: 50، 19/1.

[2] فيض القدير شرح الجامع الصغير، حرم الميم، تحت الحديث: 8190، 526/5.

عمدة القاري، ڪتاب الايمان، باب سؤال جبرئيل النبي ﷺ عن الايمان والاسلام...*الخ*، تحت الحديث: 50، 290/1.

الخبر مع القرينة قد يفيد العلم.[1]

يعني خبر جنهن سان قرينہ شامل هجي ڪڏهن يقين جو فائدو تي ڏئي.

۽ ”شرح عقائد“ ۾ آهي:

فان قيل: خبر كل واحد لايفيد الا الظن. وضم الظن الى الظن لا يوجب اليقين. قلنا: ربما يكون مع الاجتماع ما لا يكون مع الانفراد. كقوة الحبل المؤلف من الشعرات.[2] اھ

ترجمو: جيڪڏهن سوال ڪيو وڃي تہ هر هڪ جي خبر يقين ڪي فائدو نٿي ڏئي مگر فائدو تي ڏي ظن ڪي يعني گمان ڪي، ۽ هڪ ٻئي سان گمان گڏ يقين ڪي ثابت نٿو ڪري، جواب چونداسون تہ گڏ سان اهڙو فائدو ٿيندو آهي جو ڌار مان نہ ٿيندو آهي جهڙوڪ رسو جيڪو ڳنڍيل هجي گهڻن وارن مان. كما مر في المقدمة (جهڙي طرح مقدمي ۾ گذريو).

”نبراس“ ۾ سوال ڪيو اٿس تہ قرآن ۾ گمان جي تابع ٿيڻ بابت ڪفارن تي ذم (برائي) ڪيل آهي. جيئن فرمايو اٿس: ”اِنَّ الظَّنَّ لَايُغْنِيْ مِنَ الْحَقِّ شَيْـًٔا“ [النجم: 28] ۽ متڪلمن اِن مان دليل ورتو آهي هن سُخن تي تہ عقائدن ۾ ظن منع ڪيل آهي.[3]

وريِ اِن سوال جي جواب ۾ ”نبراس“ جي صاحب فرمايو آهي: سُستي ڪرڻ ۽ ظن تي اڪتفا ڪرڻ مذموم ۽ منع ٿيل آهي ۽ نظر صحيح مفيد يقين جي ڪان جنهن مطلوب بہ حاصل ڪرڻ يقين جو هجي، بہ اڪتفا ڪري وهڻ. پر جنهن وقت ڪنهن حڪم تي دليل ظني بينو تہ پوءِ اعتقاد ڪرڻ ان ۾ حسب ظن جيڪر منع نہ

---

[1] شرح المواقف، الموقف السادس في السمعيات، المرصد الاول في النبوات، المقصد الرابع في اثباة نبوة محمّد ﷺ، 275/8.

[2] شرح العقائد النسفية، الخبر المتواتر موجب للعلم الضروري، صہ 81.

[3] النبراس علیٰ شرح العقائد، صہ 449.

آهي، بلڪ انڪار ان جو منع ڪيل آهي؛ ڇو ته انڪار دليل جي خلاف آهي.[1]

في "شرح العقائد" في مبحث تفضيل البشر والملائكة:

ولا خفاء في ان هذه المسائل ظنية يكتفي بها بالادلة الظنية.[2] اه

قال في النبراس في حاشية على الشرح تحت هذا القول: ان المسائل الاعتقادية قسمان. احدهما يكون المطلوب فيه اليقين كوحدة الواجب وصدق النبي صلى الله عليه وآله وسلم. وثانيهما مايكتفي فيه الظن كهذا المسئلة. والاكتفاء بالدليل الظني انما لايجوز في الاول بخلاف الثاني.[3] الخ

مطلب ته جڏهن آيتن شريفن مان ھڪڙن عالمن جي تفسير موجب معلوم ٿيو ته علم غيب جيڪو متعلق بالوحي خواه متعلق بالرسالة هجي يا نه. پنهنجي رسولن کي عطا ڪري ٿو ۽ ھڪڙن تفسيرن مان معلوم ٿيو ته اِتي آيتن شريفن مان مراد حضرت رسول ڪريم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم آهي ۽ مٿين حديثن شريفن مان به معلوم ٿيو ته الله تعاليٰ ڪن وقتن ۾ سڀ شيءِ حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن کي معلوم ڪرائي هئي ۽ مفسرن وغيره جي عبارتن مان به صراحت سان معلوم ٿيو ته حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن کي "ماڪان وما يڪون" جو علم عطا ٿيل هو. تڏهن اسان کي ظن غالب منزلہ يقين جي ٿيل آهي ته برابر بيشڪ حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن کي "ماڪان وما يڪون" جو علم خداتعاليٰ جي حضور پاڪ مان حاصل ٿيل آهي. حتيٰ (ڪہ) پنجن اُمورن جو جنهن جي حق ۾ شيخ جلال الدين سيوطي ۽ ٻين کان نقل گذري آيو ته قول صحيح ۽ تحقيق ڪيل ۾ حق به اُهو آهي.

(**سوال:**) باقي رهيو هي سوال ته حضرت امام عظم رحمة الله عليه جو به اِهو عقيدو هو ته اِنهن پنجن غيبن جو علم به حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم کي

---

[1] النبراس عليٰ شرح العقائد، صہ 450.

[2] شرح العقائد النسفية، رسل البشر افضل من رسل الملائكة، صہ 366.

[3] النبراس عليٰ شرح العقائد، صہ 598.

حاصل هو يا نہ؟

جواب: چوندس تہ سندس مقلد عالمن جڏهن هن سُخن تي نظر رکي تہ نبين ۽ ولين کي اِهي علم بہ حاصل ٿين ٿا. تنهن ڪري آيتن شريفن ۽ حديثن سڳورن ۾ تاويل ڪرڻ لڳا ۽ چيائون تہ بالذات علم خداتعاليٰ کي آهي. تڏهن ڄاڻبو تہ حضرت امام اعظم رحمة الله عليه جو بہ اِهو عقيدو هو، ڇو نہ هوندو؟ حالانڪ حضرت امام اعظم رضي الله عنہ فرمايو آهي:

اذا صح الحديث فهو مذهبي.[1] اه

يعني جڏهن حديث شريف صحيح ٿي تہ پوءِ اهو (ئي) منهن جو مذهب آهي. اهہ

۽ جڏهن حديثن شريفن صحيحن سان ثابت آهي تہ پاڻ اِنهن پنجن غيبن مان بہ خبرون[2] ڪيون اٿن، جيئن تہ انهيءَ باب ۾ مٿي ڪي قدر گذري آيو آهي. تڏهن ڇو نہ چونداسون تہ امام اعظم رحمة الله عليه جو مذهب ۽ عقيدو بہ اِهو آهي. والله تعاليٰ اعلم بالحق والصواب.

تنبيهہ: هن هنڌ غير مقلد هڪ سوال ڪندا آهن تہ فروعاتي مسئلن ۾ حنفي مذهب جا ڪيترا مسئلا حديثن صحيحن "بخاري شريف" جي سان مخالف آهن. گهرجي تہ اُهي ڇڏي حديثن شريفن صحيحن تي عمل ڪجي ۽ اُهو (بہ) مذهب حنفي بہ چئجي.

جواب: چوندس تہ ڪتابن لکيو آهي (تہ) سڀ حديثون شريف "صحيح بخاري" ۽ "صحيح مسلم" ۾ بند نہ آهن. هي مسئلہ علاحده (الڳ) آهي. تنهن جي تحقيق ڪرڻ جو مطلب هتي نہ آهي. ڪتابن حنفين ۾ چڱا چڱا جواب، تِن

---

[1] رد المحتار عليٰ الدر المختار، المقدمة، 68/1.

[2] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ "جيترو" لکيل آهي ۽ نسخي "ج" ۾ "خبرون" لکيل آهي. ۽ مناسب بہ اِهو ئي لفظ آهي. تنهن ڪري متن ۾ نسخي "ج" مان تصحيح ڪئي وئي آهي.

اعتراضن جا ڏنل آهن، جي بيان ڪجن ته هڪ ڪتاب علاحده (الڳ) ٿيندو. هي وقت فراغت جو نه آهي ۽ نڪو انهيءَ ۾ بحث هليل آهي. پر خود مذهب شافعي وارن عالمن جهڙوڪ شيخ عبدالوهاب شعراني عليه الرحمة، تنهن ”ميزان ڪبريٰ“ ۾ لکيو آهي ته:

مون سيني مذهبن جا دليل جاچي ڏٺا آهن خصوصًا امام اعظم رحمة الله عليه جا دليل جاچي ڏٺم، معلوم ٿيو ته سڀ لائق دليل وٺڻ جي آهن. سندس دليلن ۾ هڪڙيون حديثون شريف صحيح آهن ۽ هڪڙيون حَسن ۽ هڪڙيون ضعيف، پر درجي جي ڪي پهتل آهن.[1] اهـ

(**سوال:**) باقي سوال ته ثالث طبقي وارن جون عبارتون حاضر ڪيو.

جواب: اول تنهن جو هي آهي ته هيڏي تحقيق جي بعد اِنهن عبارتن جي حاضر ڪرڻ جي حاجت نه آهي.

جواب ٻيو ته امام منصور ماتريدي امام طحاوي جو همعصر آهي، طبقه ثالث ۾ به داخل آهي، تنهن جي ”تاويلات“ مان عبارت مٿي لکجي آئي، اها ڪافي آهي سوال مراد طلب ڪندڙ جي لاءِ، جو طبقي ثالث جي عبارتن کي حاضر ڪرڻ جي طلب ٿو ڪري، ٻيو ته طبقا ممدوح حضرت نبي صليٰ الله عليه وآله وسلم جي زبان در افشان تي ٽي آهن: اصحاب، تابع، تبع تابع. تِن مان ٽئين طبقه يعني تبع تابع جو عبارتون ٿو گهري، جو اُنهن چيو هجي ته علم غيب جو حضرت صليٰ الله عليه وآله وسلم جن کي حاصل هو.

جواب (ته) تفحص (ڳولا ڪرڻ) سان اُهي به هٿ لڳي سگهنديون. ان شاءَ الله تعاليٰ. شايد سائل کي گمان ۾ آهي ته متاخر عالِم اِنهيءَ عقيده ۾ متقدمين (اڳين عالمن) سان مخالف آهن. العياذ بالله تعاليٰ.

جواب ٻيو ته طبقه ثالث جون عبارتون ڇو ٿو گهري، طبقي اول جو احوال نٿو

---

[1] ميزان الڪبريٰ، فصل في تضعيف قول من قال ادلة مذهب الامام ابي حنيفة ضعيفة غالبا، 230/1.

ڏسي جو "مواهب لدنيہ" ۾ آندو اٿس، ڇو تہ چيو اٿس:

وقد اشتهر وانتشر أمره صلى الله عليه وآله وسلم بين أصحابه بالاطلاع على الغيوب، حتى إن كان بعضهم ليقول لصاحبه: اسكت فوالله لو لم يكن عندنا من يخبره لأخبرته حجارة البطحاء.[1] اهـ

ترجمہ: تحقيق حضرت نبي ڪريم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جو غيبن تي واقف هجڻ ۽ مطلع هجڻ سندس اصحابن سڳورن رضي الله عنهم جي درميان مشهور ۽ ظاهر هو. تان جو تنهن مان بعض (ڪو ماڻهو) پنهنجي سنگتي واسطي چوندو هو تہ ماٺ ڪريو ۽ الله تعاليٰ جو قسم آهي تہ رسول ڪريم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم وٽ اُهو (فرشتو) نہ هوندو جيڪو اسان جي گفتار جي کيس خبر ڏئي ٿو تہ البتہ کيس بطحاء وادي جا پهڻ (پٿرَ) اُن ڪي خبر ڪندا.

ڪتاب جو خلاصو

هاڻي فقير پُر تقصير حسن الله صديقي پاٽائي عفي عنه وعن اسلافه آمين، جي هن تحرير جو خلاصہ مطلب هي آهي تہ جيڪو شخص اعتقاد رکندو تہ حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن کي غيب مان ڪنهن ذري جو علم بہ حاصل نہ هيو تہ اُهو شخص ڪافر آهي؛ ڇو تہ قرآن شريف سان مخالف ٿو ٿئي. جيئن تہ مٿان معلوم ڪري آئين. جيئن تہ آيت شريف "فَلَا يُظۡهِرُ عَلٰی غَيۡبِهٖۤ" [الجن:26] ۽ آيت شريف "مَا كَانَ اللّٰهُ لِيُطۡلِعَكُمۡ" [آل عمران:179] ۽[2] ٻيون آيتون شريف دلالت ڪن ٿيون تہ حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن کي غيب جي علم مان ڪي قدر حاصل هو. ۽ حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن غيب جون خبرون ايتري قدر ڪيون اٿن جو متواتر المعنيٰ آهن. جيئن قاضي عياض "شفا" ۾ ۽ ٻين عالمن بہ

---

[1] المواهب الدنية، المقصد الثامن، الفصل الثالث في انبائہ بالانباء المغيبات، 125/3.

[2] هن جاءِ تائين نسخو "ج" جيڪو ناقص آهي، پورو ٿيو.

پنهنجي پنهنجي ڪتابن ۾ آندو آهي. ۽ مَخفي (ڳجهو) نہ آهي ت. جيڪو مضمون قرآن شريف جي قطعي آيتن[1] سان يا حديثن شريفن متواترن سان ثابت ٿئي، تنهن جو مُنڪر ڪافر آهي. ۽ جيڪڏهن گهٽي حڪم ڪفر جي کان بچندو سببان اختلاف جي منجهہ معنيٰ غيب جي ساڻ يا سببان عدم تواتر معنيٰ جو ڪافي آهي منجهہ ڪفر منڪر تواتر جي، جئين تہ اِنهن سُخنن سان ملا علي قاري "شرح فقہ اڪبر" ۾ تصريح ڪئي آهي. والله اعلم.

عدم تواتر الفاظن، جيڪي حديثن شريفن ۾ (اهن، انهن جو انڪار ڪندو) تہ بہ اهل سنت جماعت جو مخالف تہ چئبو تڏهن بہ ضلالت ۽ گمراهي جي مرتبي کان گهٽ نہ آهي. پوءِ پاڻ بہ گمراهہ ۽ ٻين کي بہ گمراهہ ڪندڙ آهي. جهڙي طرح جناب پير صاحب سيد ميان مهر شاهہ گولڙي واري "اعلاء ڪلمة الله" ۾ فرمايو آهي:

پس کسیکہ حبیب ازلی وشاهد لم یزل را ﷺ نظر بہ اِنَّمَا اَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ. وَمَا اَدْرِيْ مَا يُفْعَلُ بِيْ وَلَا بِكُمْ. قُلْ اِنِّيْ لَا اَمْلِكُ لَكُمْ ضَرًّا وَلَا رَشَدًا، ونظائرہا مثل سائر بنی نوع می داند ضال است او مضل، نمی فہمد کہ بعد از مِثْلُكُمْ يُوحَىٰ اِلَيَّ، چہ قدر امتیازے بیدا نمودہ۔ ولا ادري ولا املك بالنظر الیٰ نفسه است لا بالنظر الیٰ الایحاء والاعلام الٰهي وتمليكه۔[2]

اھ

(ترجمو: لهذا جيڪو شخص حبيبِ ازلي ۽ شاهد لم يزل (حضرت رسول ڪريم) صلي الله عليہ وآلہ وسلم کي (هِنن آيتن) "بيشڪ مان توهان وانگر انسان آهيان"، "مان نہ ٿو ڄاڻان تہ مون سان ۽ توهان سان ڇا ڪيو ويندو"، "فرماءِ تہ مان توهان جي لاءِ ڪنهن نقصان ۽ هدايت جو مالڪ نہ آهيان" ۽ ان جي مثل ٻين آيتن تي نظر ڪري تمام انسانن جي برابر خيال ڪري ۽ اهو عقيدو رکي تہ اُهو گمراه

---

[1] نسخي "ب" ۾ هي لفظ نہ آهي.

[2] اعلاء ڪلمة الله، صہ 118.

ٿيندڙ ۽ گمراهه ڪندڙ آهي. اُهو ايترو بہ نہ ٿو سمجهي تہ ”مثلكم“ كان پوءِ ”يوحيٰ الي“ ڪيتري قدر فرق بيان ڪري ڇڏيو آهي. ”لا ادري“ ۽ ”لا املک“ جو مطلب آهي تہ ذاتي طور تي ڪنهن شيءِ جو مالڪ نہ آهيان ۽ نہ ئي ذاتي طور تي ڪنهن شيءِ کي ڄاڻان ٿو، ها! وحي الاهي ۽ اُن جي ٻڌائڻ سان ۽ ان جي مالڪ ڪرڻ سان سڀ ڪجهہ ٿي سگهي ٿو،

۽ جيڪو اعتقاد رکندو تہ علم غيب جو ذاتي هُيَن ري ڄاڻائڻ خدا تعاليٰ جي، تہ اُهو صفا ڪافر آهي، ڇو تہ نصوص صريحن سان مخالف ٿو ٿئي جو هڪڙن نصن ۾ آهي تہ غيب خدا تعاليٰ کانسواءِ ٻيو ڪو نہ ٿو ڄاڻي ۽ هڪڙن نصن مان معلوم ٿو ٿئي تہ اطلاع الاهي سان ٻيو بہ ڄاڻي ٿو.

جيڪو اعتقاد رکندو تہ علم الاهي ۽ علم نبوي مساوي آهن، مگر فرق بالذات ۽ بالواسطہ جو آهي، سو بہ واٽ سڌيءَ کان پري آهي. جيئن تہ جناب شاهہ صاحب سيد ميان مهر شاهہ پير ممدوح ڪتاب مٿئين ۾ آندو آهي هن طرح:

آرے علم رسول بشری یا ملکی را مساوی علم الٰہی دانستن وفقط در بالذات وبالواسطہ متمیز نگاشتن بعید است از صواب، قال اللہ تعالیٰ: وَلَا يُحِيْطُوْنَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهٖ اِلَّا بِمَا شَاءَ۔[1] اھ

(ترجمو: البتہ رسول توڙي انسان هجي يا فرشتو، ٻنهين جو علم الله تعاليٰ جي برابر ڄاڻڻ ۽ انهيءَ برابري ۾ فقط علم بالذات ۽ بالواسطہ جو فرق رکڻ ۽ اِهو عقيدو رکڻ سڌي راهہ کان پري آهي. الله تعاليٰ فرمائي ٿو تہ: ۽ اهي ڪنهن بہ شيءِ سان ان جي علم کي احاطو نہ ٿا ڪري سگهن.)

سوال: اعتقادات ۾ مساوات جو مخالف هن نص سان آهي پوءِ اهو اعتقاد ڪفر ڇا لاءِ چوڻ ۾ نہ ٿو اچي؟

جواب: مخالفت اِنهيءَ نص سان عقيده مساوات جي ۾ نہ ٿي اچي، ڇو تہ لفظ ”ما“ جو ”بِمَا شَآءَ“ [البقرة: 255] ۾ عام آهي، شامل سڀ کي بہ ڇئي سگهجي ٿو.

---

[1] اعلاء كلمة الله، صہ 118.

پوءِ اِنهيءَ مضمون ۾ سڀ کي احاطہ ڪرڻ ڪنهن شخص جو مثبت ۾ نہ آهي، (تنهن ڪري) صراحت نہ ٿي. كما لايخفيٰ (جهڙي طرح ڳجهو نہ آهي) والله تعاليٰ اعلم.

۽ جيڪو اعتقاد ڪندو تہ علم غيب جو عطائي هُوَن، پر سڀ شيءِ جو نہ ، بلڪ بعض شين جو جيڪي رڳو متعلق بالرسالة هيون ۽ پنجن غيبن جو تہ اصل ڪو نہ هُوَن، سو بہ اهل سنت جي مخالف آهي ; ڇو تہ مٿان توکي معلوم ٿي آيو تہ اهل سنت جو اعتقاد هي آهي تہ سڀ شيءِ جو علم غيب عطائي هُوَن ، بنسبت ٻين مخلوقن جي ۽ (اُهو علم) امورن متعلق بالرسالة ۾ بند بہ نہ هيو ۽ پنجن غيبن جو علم بہ هُوَن، اگرچہ علم قيامت جي ۾ اهل سنت وارن جو اختلاف آهي، تہ بہ "للاكثر حكم الكل" (گهڻي لاءِ ڪُل جو حڪم آهي) ۽ "تقديس الوكيل" کان نقل لکي آيو آهيان:

ان انكار اعتقاد علمه صلى الله عليه وآله وسلم بماكان ومايكون لايقول به احد من المسلمين سوى الوهابيين.[1] اه

(ترجمو: نبي صلي الله عليہ وآلہ وسلم جي علم ما كان وما يكون جي اعتقاد جو انڪار وهابين کان سواءِ ڪو بہ مسلمان نہ ٿو ڪري)

جن اهل سنت وارن ڪتابن ۾ آهي تہ رڳو اُمورن متعلق بالرسالة جو علم هُوَن، تِن ڪتابن مان خود ٻين مڪانن مان نقل آندو اٿم تہ ٻيو علم بہ سندن صلي الله عليہ وآلہ وسلم کي حاصل هو. وڃي مٿي ڏِس والله تعالیٰ اعلم و علمه احكم.

سوال ٻئي جو جواب: هڪ دفعہ بہ هو وري درجي وار بہ هو هڪ دفعہ جي دعويٰ تي دليل حديثون شريف آهن. جيڪي مٿي لکجي آيون جهڙوڪ "فتجلى لي كل شيء وعرفت"[2] اهہ ٻيون ڪيتريون حديثون شريف، جيڪي بيان ڪري آيس.

۽ درجي وار جي دعويٰ، تنهن تي قرآن ڪريم شاهد (آهي)، جو الله تعاليٰ فرمايو آهي:

---

[1] تقديس الوكيل، الاعتراض الرابع، صہ 236.

[2] سنن الترمذي، ابواب تفسير القرآن، باب ومن سورة ص، الحديث: 3235، 221/5.

نَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْاٰنَ تَنْزِيْلًا ۚ⑳[1]

يعني لاٿو اسان توتي قرآن ڪريم درجي وار لاهڻ. اهـ

(**سوال:**) جيڪڏهن سوال ڪيو وڃي تہ يڪدفعہ حاصل ڪرائڻ ڪانپوءِ وري درجي وار آڻڻ ڪهڙي سبب آهي؟ انهيءَ ۾ تہ تحصيل حاصل جي آهي.

جواب: چوندس تہ اِنهيءَ ۾ گهڻا سبب آهن: هڪ تہ سنڌن يعني حضرت نبي ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم جي عادت مبارڪ درگاهہ رب تعاليٰ جي اڳيان ادب ڪرڻ جي هئي، ڄاتل کي بہ اڻ ڄاتل ڄاڻي وحي جا منتظر ٿيندا هئا. جيئن "روح المعاني" جي عبارت تنهن تي دلالت ڪري ٿي، جيڪا آيت شريف "وَلَوْ كُنْتُ اَعْلَمُ الْغَيْبَ" [الاعراف: 188] جي بيان منجهہ تفسير "خازن"[2] کان نقل ڪئي اٿس:

يتحمل ان يكون هذا القول منه عليه الصلوٰة والسلام على سبيل التواضع والادب.[3] اهـ

ٻيو تہ: يڪدفعہ ڄاڻڻ بغير وسيلي مَلڪ (فرشتي) جي، اگرچہ اُهو بہ وحي آهي، پر منزلہ علم اليقين جي وري درجي وار ڄاڻڻ سان مَلڪ (فرشتي) جي وسيلہ منزلہ ڄاڻڻ حق اليقين جي آهي.

ٽيون تہ: اُهو درجي وار ڄاڻڻ هن آيت شريف جي موافق آهي:

ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ[4]

يعني آسمان ڏي هڪ ڀيرو ڏِس، وري ٻيو ڀيرو ڏِس تہ ڪو منجهس نقصان ۽ عيب آهي؟

پوءِ اگرچہ هڪ ڀيري ڏِسڻ سان معلوم ٿي وڃي تو پر ٻئي ڀيري ڏِسڻ سان تحقيق ٿئي ٿي.

---

[1] القرآن، سورة الدهر، الآية: 23.

[2] لباب التاويل في معاني التنزيل، سورة الاعراف، تحت الآية: 188، 2/280.

[3] روح المعاني، سورة الاعراف، تحت الآية: 188، 5/127.

[4] القرآن، سورة الملک، الآية: 4.

چوٿون ته: هڪ ڀيرو معلوم ٿيڻ ڪانپوءِ وري ٻيو ڀيرو درجي وار معلوم ڪرائڻ اِنهيءَ مثال (وانگر) آهي، جو اُستاد کان شاگرد هڪ ڀيري پڙهڻ ڪانپوءِ ٻيو ڀيرو پڙهي پڪائي ڪري، جيئن ”شرح مواقف“ ۾ هن سوال ته وري وري قصا نبين سڳورن عليهم الصلواة والتسليمات جا قرآن شريف ۾ ڇو آيا آهن؟ جي جواب منجهه چيو اٿس ته:

ان للتكرار فوائد منها زيادة التقرير.[1] اهـ

يعني وري وري قصن جي نزول ۾ گهڻا فائدا آهن، هڪ تن مان ته ثابتي ان جي زياده ٿيندي، اهـ

پنجون ته: احتمال آهي جو استغراق جي سببان حضرت نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم کان اڳين ڳالهه وسري وئي هجي، جيئن ته مٿي ”مدارج النبوة“ کان نقل ڪيو سون ته استغراق جي سببان بعض امر نبي صلي الله عليه وآله وسلم کان فراموش ٿي ويندا هئا.

ڇهون ته: اهو به هڪ سندن شرف ۽ تعظيم هئي جو ڄاڻائڻ بعد وري حضرت جبرئيل يا حضرت اسرافيل موڪلڻ درجي وار.

ستون ته: وري وري محب ۽ محبوب جو پاڻ ۾ تڪلم لذت ناڪ آهي، شوق ٿو اُٿاري، جيئن شيخ جامي رحمة الله عليه فرمايو آهي:

بلے عاشق چو بيند روے جاناں　　شود زاں نقش حرف شوق خواناں
ازاں حرف آتش او تازه گردد　　اسير داغ بے انداز گردد[2]

اٺون ته: اول علم اجمالي هجي، پوءِ علم تفصيلي. والله تعالي اعلم بالحق.

سوال ٽئين جو جواب: جيڪڏهن سندن صلي الله عليه وآله وسلم کان ڳالهيون فراموش ٿي وينديون هونديون ته به حرڪت نه آهي، جيئن ته مٿان ڄاڻي

---

[1] شرح المواقف، الموقف السادس في السمعيات، المرصد الاول في النبوات، المقصد الرابع في اثباة نبوة محمّد ﷺ، 278/8.

[2] يوسف زليخا للجامي، عمارت كردن دايه خانه را كه در وي ...الخ، صـ 186.

آئين. پاڻ حضرت صلي الله عليه وآله وسلم جن بشر هوا، جيئن ته قرآن ڪريم اِتي شاهد (آهي ۽) بشريت سان ويسر لاڳو آهي. "نسي آدم فنست ذريته"[1] حديث مبارڪ ٿنهن تي شاهد آهي. والله تعاليٰ اعلم.

سوال چوٿين جو جواب: اِهو عقيدو رکڻ ته حضرت صلي الله عليه وآله وسلم جن کي "ماڪان وما يڪون" جو سڀ علم حتيٰ (ڪ) پنجن اُمورن جو حاصل هو خدا تعاليٰ جي اعلام (ڄاڻائڻ) سان. هي عقيده اهل سنت جماعت وارن جي موافق آهي ۽ صحيح به اِهو آهي، جهڙي طرح مٿي بيان ٿي آيو.

تنبيهه: مٿي هي به معلوم ٿي آيو ته سڀ چوڻ باعتبار علم باقي جي آهي ۽ اُمورن متعلق بالرسالة جي علم منجهه باعتبار حصر ڪرڻ آهي، فتدبر (پوءِ غور فڪر ڪر). اهـ

۽ بيا جيڪي اهل علم جا چون ٿا ته فقط اُمورن متعلق بالرسالة جو علم هُوَن ۽ پنجن اُمورن غيبن جو علم به اصلا ڪو نه هُوَن، هي فقير ٿو چوي ته اِنهيءَ قول وارا خبر نه آهي ته ڪهڙو جواب ڏيندا مٿين عبارتن جو جن ۾ صاف صريح آهي ته ڪيترائي علم سواءِ اُمورن متعلق بالرسالة جي سندن صلي الله عليه وآله وسلم کي الله تعاليٰ حاصل ڪرايا هئا. ۽ حضرت صلي الله عليه وآله وسلم جن ڪن شخصن جي مقرر جاين تي مرڻ جي خبر ڏني ۽ حمل ۾ نر هجڻ يا مادي هجڻ بابت خبر ڏني، تنهن جو ڪهڙو جواب ڏيندا؟ جهڙي طرح حضرت ابوبڪر صديق رضي الله عنه خبر ڏني ته منهنجي زال جي پيٽ ۾ نر آهي يا مادي. ۽ اهڙي طرح ڪيترن ولين ڀلارن کان اهڙيون ڪرامتون پئي ظاهر ٿيون آهن. جهڙي طرح علامه سيوطي کان نقل گذريو آهي ته: اسان ڪيترن جماعتن کي ڏٺو آهي جو پئي ڄاتو اٿن ته ڪڏهن مرندا ۽ پئي ڄاتو اٿن ته زال جي رحمن ۾ ڇا آهي. اِنهن سڀني واقعاتن جو ڪهڙو جواب ڏيندا؟ شايد چوندا ته اِهي پنجن اُمورن مان نه آهن يا چوندا ته ايجاب جزئي دفع

---

[1] الدر المنثور بالتفسير بالماثور، سورة الاعراف، تحت الآية: 173، 603/3.

سلب ڪُلي نٿو ڪري. سبحان الله تعاليٰ، انصاف ڪرڻ حق آهي، بي انصافي مان ڪجهہ بہ حاصل نہ آهي والله الموقف المعين، وهواعلم بالحق والصواب.

سوال پنجين جو جواب: تہ سڀ غيب جو علم حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن کي حياتيءَ ۾ تہ حاصل هو جنهن جي ثابتيءَ لاءِ هيٺرو بيان لکيوسين پر ظاهري وفات بعد بہ سندن صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم کي الله تعاليٰ حاصل ڪرايو آهي. تنهن جي ثابتيءَ لاءِ عبارتون ٿو لکان، ٿن کي خيال ڪري ڏِس ۽ هٺان انصاف نہ وڃاءِ. وهو الموفق للصواب.

قال العلامة القسلاني في "المواهب اللدنية":

لا فرق بين موته وحياته في مشاهدته لأمته ومعرفته بأحوالهم وعزائمهم وخواطرهم، وذلك عنده جلي لا خفاء به.[1] الخ

حيات النبي ﷺ متعلق مخدوم حسن الله پاٽائي جو مؤقف

يعني حضرت نبي ڪريم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن جي وفات ۽ سندن صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جي حياتي جي وچ ۾ ڪو بہ فرق نہ آهي هن سُخن ۾ جو پنهنجي امت کي ڏِسي ٿو ۽ ٿن جا حال احوال ۽ تن جون نيتون سڃاڻي ٿو ۽ اُهو سڃاڻڻ حضرت جي آڏو ٻنهي حالتن ۾ روشن آهي مَخفي (ڳجهو) نہ آهي. اهـ

وقال علي قاري في "شرحه" للشفاء:

ان روح النبي كريم صلى الله عليه وآله وسلم حاضر في جميع بيوت المسلمين[2].[3] اهـ

---

[1] المواهب الدنية، المقصد العاشر، الفصل الثاني في زيارة قبره الشريف، 3/595.

[2] شرح الشفا ۾ عبارت هن طرح آهي: لأن روحه عليه السلام حاضر في بيوت أهل الإسلام

[3] شرح الشفا، القسم الثاني، الباب الرابع، فصل في مواطن التي تستحب فيها...الخ، 2/118.

يعني تہ تحقيق حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جو روح مبارڪ مسلمانن جي گهرن منجهہ حاضر آهي، يعني تن جي احوالن تي مطلع آهي.اهہ

۽ علامہ مناوي ”تيسير شرح جامع الصغير“[1] ۾ ۽ شيخ علي قاري ”مرقاة شرح مشكواة شريف“[2] ۾ لکيو آهي:

النفوس القدسية إذا تجردت عن العلائق البدنية، اتصلت بالملأ الأعلى، ولم يبق لها حجاب، فترى وتسمع الكل كالشاهد. اه

يعني روح پاڪ جڏهن جدا ٿا ٿين بدن وارن تعلقاتن کان، تڏهن گڏجن ٿا مٿين جماعت سان ۽ انهن لاءِ ڪو پردو نٿو رهي ۽ سڀ ڪي ڏسن ۽ ٻڌن ٿا جيئن روبرو هجي. اهہ

تفسير ”ڪبير“ ۾ امام رازي فرمايو آهي، اِها عبارت جنهن جو حاصل مطلب هي آهي تہ: ڇهين حجت اهل سنت وارن جي معتزلن ڪرامتن جي منڪرن تي هي آهي تہ ڪمن ڪارين جو هلائيندڙ روح آهي بدن نہ آهي. اِنهيءَ سببان ڏِسين ٿو جنهن ڪي عالم غيب جو احوال گهڻو معلوم هوندو تنهن ڪي دل جو زور قوي هوندو. اِنهيءَ سببان حضرت امير المؤمنين علي شاهہ ڪرم الله وجهه فرمايو آهي: الله تعاليٰ جو قسم آهي جو، خيبر جو دروازو مون قوة جسمي سان نہ، پر قوت الاهي سان پٽيو. اهڙي طرح ٻانهو جڏهن عبادتن تي هميشگي ٿو ڪري تہ اهڙي مرتبہ کي ٿو پهچي، جو الله تعاليٰ تنهنجي بابت فرمائي ٿو تہ: آئون اُن شخص جا ڪَن، اکيون ۽ هٿ ٿيان ٿو. پوءِ جڏهن الله تعاليٰ جي وڏائي جو نور هن شخص جا ڪَن ٿا ٿين تہ ويجهي ۽ پرانهين ڪي ٻُڌندو ۽ جڏهن الله تعاليٰ جي وڏائي جو نور هن شخص جا هَٿ ٿا ٿين تہ سختي ۽ نرمي ۽ پري ۽ ويجهي منجهہ تصرف تي قادر ٿئي ٿو.[3] اهہ

---

[1] التيسير بشرح الجامع الصغير، حرف الحاء، تحت الحديث: حيثما كنتم فصلوا علي...الخ، 502/1.

[2] مرقاة المفاتيح، كتاب الصلاة، باب صلاة عليٰ النبي عليہ السلام وفضلها، الفصل الثاني، تحت الحديث: 926، 744/2.

[3] التفسير الكبير، سورة النحل، تحت الآية: 89، 436/21.

انهيءَ طرح ”شواهد الحق“[1] ۾ آهي.

۽ علامہ تفتازاني ”شرح مقاصد“ ۾ فلاسفن جي ذڪر بعد آندو آهي:

بل الظاهر من قواعد اهل الاسلام انه يكون للمفسر بعد المفارقة ادراكات مجردة جزئية واطلاع على بعض جزئيات احوال الاحياء.[2] اھ

يعني اهل اسلام جي قاعدن کان ظاهر هي آهي تہ روح کي جسد جي جدا ٿيڻ کان پوءِ جزوي نيون سمجهون آهن ۽ بعض جيئرن جي جزئي احوالن تي خبرداري آهي. اھ

هي فقير هن رسالي جو لکندڙ چوي ٿو، سبحان الله هي تہ عام ماڻهن جي روحن لاءِ گفتگو آهي، پوءِ ارواحن ڪاملن خاصن جو ڪهڙو حال آهي؟ ۽ وري حضرت سيد المرسلين صلي الله عليہ وآلہ وسلم جي روح مبارڪ جو ڪهڙو حاصل آهي؟ جنهن جي نسبت ۾ مٿان گذري آيو تہ ”لافرق بين حياته ومماته“ ۽ گذري آيو تہ ”روح صلى الله عليه وآله وسلم حاضر في بيوت المسلمين“. انصاف ۽ خيال جي جاءِ آهي تہ ”تفسير نيشاپوري“ منجهہ آيت شريف ”وَ جِئْنَا بِكَ عَلٰى هٰٓؤُلَآءِ شَهِيْدًا“ [النساء: 41] جي بيان ۾ آندو آهي:

لان روحه صلى الله عليه وآله وسلم شاهد على جميع الارواح والقلوب النفوس. لقوله عليه السلام: اول ما خلق الله نوري.[3] اھ

ترجمہ آيت شريف جو هن طرح آهي: ۽ توکي هِنن تي آڻينداسون شاهد. اھ يعني گواهي ڏيندڙ.

---

[1] شواهد الحق في استغاثة بسيد الخلق، الباب الخامس، الفصل الثاني في الكلام علىٰ كتاب الصارم المبكي وفيہ التكلم علىٰ بعض المغيبات...الخ، صہ 210.

[2] شرح المقاصد، المقصد الرابع، القسم الرابع، الفصل الاول في النفس، المبحث الرابع، 338/3.

[3] غرائب القرآن ورغائب الفرقان، سورة الاعراف، تحت الآية: 188، 127/5.

اِتي سوال ٿو اچي تہ گواهہ اُهو هجي جيڪو واقعو ڏسي، پوءِ الله تعاليٰ ڪهڙي طرح حضرت سردار ڪريم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم کي قيامت ۾ آدمين تي گواهہ ڪندو؟ پوءِ اِنهيءَ سوال جي جواب لاءِ بطور دليل، تفسير ۾ علامہ نيشاپوري فرمايو: لان روحه...الخ. اهـ

ترجمہ: هن سبب خدا تعاليٰ حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن کي شاهد ڪندو، جو روح مبارڪ سندن صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم شاهد آهي، يعني سڀني روحن ۽ دلين ۽ جسمن تي حاضر آهي؛ ڇو تہ پاڻ فرمايو اٿن تہ: پهرين اُها شيءِ جيڪا الله تعاليٰ خلقي، منهنجو نور آهي. اهـ

يعني جڏهن اول سندن روح مبارڪ خلقيل ٿيو ۽ ٿنهن سببان ٻيا خلقڻ ۾ آيا تہ سندن روح مبارڪ جو پرتو سڀني روحن تي پيل ڇئبو ۽ سڀني دلين ۽ جسمن تي جن سان روح گڏيل آهن. پوءِ ٿن جو احوال حضرت جن صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم کان ڳجهو نہ آهي، پوءِ ڇو نہ شاهد ٿيندا؟ والله تعاليٰ اعلم.

نہ حنفي جي معتمد ڪتابن ۾ جهڙوڪ: "درمختار"[1] ۽ "رد المحتار"[2] ۽ "مجتبيٰ" ۽ "امداد الفتاح"[3] ۽ "طحطاوي"[4] ۽ "فتاويٰ عالمگيري"[5] ۽ "زاهدي" ۽ "بحرالرائق"[6] ۽ "عنايہ"[7] حاشيہ "هدايہ" جو ۽ ٻيا ڪيترا، ٿن سڀني ۾ التحيات جي مسئلہ منجهہ ۽ ٿنهنجي بحث منجهہ آهي تہ:

---

[1] الدر المختار، كتاب الصلاة، باب صفة الصلاة، ص 71.

[2] رد المحتار علىٰ الدر المختار، كتاب الصلاة، باب صفة الصلاة، 510/1.

[3] امداد الفتاح، كتاب الصلاة، فصل في كيفية تركيب افعال الصلاة، صـ 300.

[4] حاشية الطحطاوي علىٰ مراقي الفلاح، كتاب الصلاة، فصل في كيفية ترتيب افعال الصلاة، ص 285.

[5] فتاوىٰ الهندية، كتاب الصلاة، الباب الرابع، الفصل الثالث في سنن الصلاة وآدابها وكيفيتها، 72/1.

[6] البحر الرائق، كتاب الصلاة، باب صفة الصلاة، آداب الصلاة، 343/1.

[7] العناية شرح الهداية، كتاب الصلاة، باب صفة الصلاة، آداب الصلاة، 314/1.

نماز پڙهندڙ کي جڳائي تہ "السلام عليك ايها النبي" وقت چوڻ پنهنجي طرفان حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن تي سلام ڏئي ۽ حڪايت طرح نہ پڙهي تہ معراج رات لفظ چيل آهن، سي تو پڙهان. اهـ

شيخ علي قاري رحمة الله عليه "حرز ثمين شرح حصن حصين" ۾ التحيات جي مسئلہ ۾ چيو آهي تہ:

جڏهن محبوب جي حرم منجهہ حبيب حاضر آهي، تہ پوءِ توهان "السلام عليك ايها النبي" وقت چوڻ تَنهن حبيب ڏي سامهون ٿيو.[1] اهـ

"حبيب" مان مراد نبي ڪريم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم آهي، "محبوب" مان مراد الله تعاليٰ جل شانه آهي ۽ حرم يعني درگاهہ سنديس نماز جي حالت آهي. يعني جڏهن مسلمان نماز پڙهندڙ تو ٿئي تہ حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم بہ حاضر تو ٿئي، پوءِ اوهين تنهن ڏي خيال ڪري "السلام عليك ايها النبي" چئو. هنن لفظن جي معنيٰ آهي تہ "سلام آهي تو تي اي نبي. اهـ

پوءِ خِطابي گفتگو تنهن سان ڪبو آهي جيڪو روبرو هجي ۽ حضرت نبي ڪريم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جو روح مبارڪ جڏهن اِنهيءَ وقت ۾ حاضر آهي. تڏهن اِهو خيال ڪري چئبو تہ "السلام عليك ايها النبي".

شيخ عبدالحق دهلوي "مدارج النبوة" ۾ اِنهيءَ مسئلہ التحيات ۾ تصريح ڪئي آهي تہ: بعض اهل معرفت جي منجهہ ڪلام آهي تہ نماز پڙهندڙ جو خطاب آنحضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جي روح مبارڪ جي حاضر هجڻ جي لحاظ سان آهي؛ ڇو تہ سيني موجوداتن ۾ خصوصًا نماز پڙهندڙن جي روحن منجهہ سندن روح مبارڪ ساري ۽ جاري آهي.[2] اهـ

نورالحق شارح "صحيح بخاري" جلد اول صفحہ 281 ۾ اِنهي بيان ۾

---

[1] الحرز ثمين للحصن الحصين، ما يقال في التشهد، 761/2.

[2] مدارج النبوة، باب دهم در انواع عبادات، وصل در بيان تشهد، 366/1.

پنهنجي والد مبارڪ کان نقل ڪيو آهي:

که دریں وقت ایں خطاب نزد عارفاں حقیقه شناس بحقیقۃ محمدیه است علیه الصلوٰۃ والسلام که ساری است در جمیع حقائق موجودات، سیما در حقیقۃ ایں داعی وهو الملهم للصواب۔[1] اھ

مخفی مباد که در میان عبارت شیخ عبد الحق و شیخ نور الحق مخالف نیست، زیرا که مراد بحقیق محمدی ایں جا همه روح است، اگرچه نزد اهل تصوف حقیقت محمدی عبارت از علم اجمالی است که او صفت ذات خداوند تعالیٰ است، اما بتدریج وطریق تنزل ظل آن صفت ارواح اند، و روح آں سرور کائنات ﷺ قبل از ارواح دیگر مخلوق است، ازیں سبب روحش در سائر ارواح جاری وساری است بایں معنی که تجلی و پرتو آں روح مبارک بر جمیع ارواح دائم و قائم است، فلا اشکال۔ فتدبر و الله تعالیٰ اعلم بالصواب۔

ڪيتريون عبارتن آڻجن، جو شمار کان ٻاهر آهن ۽ جنهن ٿوري مان فائدو نہ ورتو ٿنهن کي گهڻي مان بہ (فائدو) حاصل ٿيڻو نہ آهي. پوءِ گهرجي تہ گُفتي (ڳالهہ) کي هتي بند ڪجي. والله الموفق للحق والصواب. هتي مقصد پورو ٿيو.

هاڻي شروع ٿو ڪيان الله تعاليٰ جي توفيق سان ڪتاب جي خاتمہ لکڻ منجهہ. ٿنهن ۾ بہ ٽي سُخن لکڻ ضروري آهن. انصاف ڪري ڏِسڻ گهرجي.

---

[1] تيسير القاري، كتاب الاذان، باب التشهد في الآخر، 281/1.

خاتمه

پهريون سُخن: هي آهي تہ اگرچہ هن تحقيق مان معلوم ٿيو تہ حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن کي الله تعاليٰ سيني کان وڌيڪ علم غيب عطا فرمايو هو حتيٰ (کہ) پنجن اُمورن جو بہ ۽ ٻين کي جيڪڏهن حاصل آهي تہ بہ سندن جي وسيلي سان، تڏهن بہ مٿن لفظ "عالم الغيب" جو نہ ڳالهايو ويندو. ۽ سندس (عالم الغيب جي) حقيقي معنيٰ هي آهي تہ "بذاتہ سڀ غيب ڄاڻندڙ"، پوءِ حضرت نبي ڪريم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم تي اِهو لفظ جيڪڏهن هن اعتبار سان ڳالهائبو تہ، خدا تعاليٰ جي ڄاڻائڻ سان بعض غيب ڄاڻندڙ، تہ بہ "مجاز" چئبو. ۽ قاعدو آهي تہ حقيقي معنيٰ جلد ذهن ڏي ويندڙ آهي. سا تہ هتي خاص الله تعاليٰ جي صفت پاڪ آهي. ۽ عام ماڻهن جي رعايت رکڻ بہ حق آهي، جيئن تہ حديث شريف ۾ آهي:

كلموا الناس على قدر عقولهم.[1]

يعني ماڻهن سان ٿن جي عقل اندازه (مطابق) ڪلام ڪيو. اهـ

۽ ٻئي حديث شريف ۾ آهي:

نهى النبي صلى الله عليه وآله وسلم عن الاغلوطات.[2]

يعني نبي ڪريم صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم منع ڪئي آهي اهڙن گفتن کان، جيڪي ماڻهن کي غلطي ۾ وجهن. اهـ

پوءِ جي علم وارو ماڻهو مجاز جي لحاظ سان ڳالهائيندو يا عوامن کي اِنهن معنيٰ جي لحاظ سان ڳالهائڻ جي اجازت ڏيندو تہ ذاتي ۽ عطا جو فرق ۽ لحاظ نِڪري ويندو. حقيقت ۽ مجاز مان عوام ڇا ڄاڻن؟ رڳو اُهو لفظ پيا چوندا. جيڪو الله تعاليٰ سان برابري ۽ شرڪت جي خواهش ٿو ڪري.

انهيءَ سببان مولوي عبدالحي مرحوم جي شاگرد سيد عين القضاة

---

[1] اصل حديث هن طرح آهي "أمرنا أن نكلم الناس على قدر عقولهم". المقاصد الحسنة، حرف الهمزة، الحديث: 180، صـ 164.

[2] مسند الامام احمد، الحديث: 23687، 92/39.

"التحقيق المحبتيٰ في غيب المصفيٰ"[1] ۾ چيو آهي ته:

اگرچه پاڻ ڀلارن گهڻن غيبن جون خبرون ڪيون اٿن، ته به اهو لفظ "عالم الغيب" جو مٿن نه ڳالهائبو نه حقيقتةً نه مجازًا. اهه

هائو جيڪڏهن هن طرح ڳالهائڻ ۾ ايندو ته حضرت صليٰ الله عليه وآله وسلم جن "عالم الغيب باعلامه الله تعالىٰ" آهن ته پوءِ درست آهي. جيئن ته "رب" جو لفظ بغير اضافت جي سواءِ خدا تعاليٰ جي، ٻئي تي نه ڳالهائبو آهي ۽ اضافت سان ٻئي تي به درست آهي. (جيئن آيت شريف آهي): "اِرۡجِعۡ[2] اِلٰى رَبِّكَ فَسۡـَٔلۡهُ مَا بَالُ النِّسۡوَةِ" [يوسف: 50] الآية. فتدبر (پوءِ غور فڪر ڪر)، والله تعاليٰ اعلم.

تنبيه: ۽ اهڙي طرح ڳالهائڻ "وهو بكل شيء عليم" جو لفظ حضرت صليٰ الله عليه وآله وسلم جن تي منع آهي؛ ڇاڪاڻ ته اِهو لفظ قرآن ڪريم ۾ پڻ الله تعاليٰ پاڻ تي فرمايو آهي. معنيٰ حقيقي به خدا پاڪ سان خاص آهي ؛ ڇو ته ٿنهن جي معنيٰ حقيقي هي آهي "۽ اهو سڀ شيءِ کي ڄاڻندڙ آهي" ۽ حضرت صليٰ الله عليه وآله وسلم کي اگرچه گهڻا غيب معلوم هوا ۽ اسرار معلوم ڪرايل هوا ته به سڀ جو ڄاڻندڙ نه آهي؛ ڇو ته معلومات الاهيءَ معلومات نبوين کان گهڻا آهن، جيئن ته مٿي گذري آيو آهي. پوءِ جيڪڏهن مجاز ڪٿي ڳالهائجي باعتبار هن جي ته ڪين الله تعاليٰ جيڪي اسرار ۽ شيون معلوم ڪرايون، اُنهن سيني کي ڄاڻندڙ هوا ته اگرچه درست آهي، پر بلڪل "باعلام الله تعاليٰ" جي قيد سان ڳالهائبو.

۽ شاه صاحب جامع العلوم مولوي صاحب حاجي ميان اسد الله شاه دام شرفه، ويٺل ٽکر ضلع حيدرآباد سنڌ جي، اِهو لفظ "عالم الغيب" جو پنهنجي رسالي ۾، جنهن جو نالو "هديه اسديه" رکيل آهي، حضرت سرور ڪائنات مفخر موجودات عليه الصلواة والسلام تي ڳالهائڻ کي درست رکيو آهي، بلڪ سنڌس اسمائن مان

---

[1] المعجم الكبير، الحديث: 913، 389/19.

[2] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ "اذهب" لکيل آهي، جڏهن ته آيت شريف ۾ "ارجع" لکيل آهي. تنهن ڪري متن ۾ قرآن مجيد مان تصحيح ڪئي وئي آهي.

شُمار ڪيو اٿس، سو بہ باعتبار مجاز آهي "باعلام الله تعاليٰ" جي قيد وجهڻ سان. جيئن تہ مون پاڻ شاهہ صاحب ممدوح کان روبرو اِهو سُخن ٻڌو آهي.

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري تہ الف لام "الغيب" ۾ استغراق بہ ٻہ قسم آهي حقيقي ۽ اضافي،

(**جواب:**) پوءِ جنهن وقت خدا تعاليٰ تي اِهو لفظ ڳالهائبو تہ استغراق حقيقي مراد وٺبو ۽ جنهن وقت حضرت نبي ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم تي ڳالهائبو تہ استغراق اضافي (وٺبو). فتدبر (پوءِ غور فڪر ڪر). ۽ اهڙي طرح "وهو بڪل شيءِ عليم" جي ڳالهائڻ مان شاهہ صاحب ممدوح جي مراد آهي، جو اِهو لفظ ڳالهائڻ "مدارج النبوة" جي صاحب کان نقل ڪيو اٿس. يعني "وهو بڪل شيء عليم باعلام الله تعاليٰ"، چو تہ علم ذاتي خاص خدا جي وصف آهي.

تنبيهہ: "مدارج النبوة" جي عبارت ۾ لفظ "شيء" جي مان بہ مطلق سڀ ڪا شيءِ مراد نہ آهي. متان علم الاهيءَ ۽ علم نبوي ۾ مساوات لازم اچي، بلڪ مراد آهي تہ "وهو بڪل شيء اعلمه الله تعاليٰ عليم" نہ تہ ڏسين "مدارج النبوة" جي صاحب پاڻ مساوات کي رد ڪيو آهي. چو تہ وصل فضائل وخصائص امت مرحومہ محمديہ کان هڪ سٽ اڳ ۾ هن طرح فرمايو اٿس:

واز بعض صلحاء ازاہل فضل شنیده است کہ بعضے از عرفا کتابی نوشتہ واثبات کرده کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم راتمام علوم الاہی معلوم ساختہ بودند، وایں سخن بظاہر مخالف بسیاراز اول است تا قائل اگرچہ قصد کرده باشد۔ واللہ اعلم.[1]

(ترجمو: ۽ ڪجهہ اهل فضل صالحن کان معلوم ٿيو آهي تہ بعض عارفن هڪ ڪتاب لکيو آهي جنهن ۾ ثابت ڪيو آهي تہ نبي صلي الله عليہ وآلہ وسلم کي تمامي علوم الاهي ڏنا ويا آهن . هي ڳالهہ بظاهر گهڻن دليلن جي مخالف آهي. مگر

---

[1] مدارج النبوة، باب پنجم در ذکر فضائل وي ﷺ، وصل خصائص آنحضرت ﷺ، 144/1.

قائل ان مان ڇا مقصد ورتو آهي الله تعاليٰ ئي ڄاڻي ٿو.)

سوال: اهڙي طرح حضرت نبي ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم لاءِ لفظ "عالم الغيب" ڳالهائڻ کان احتراز ضروري آهي؛ ڇو تہ معنيٰ جو وهم پيدا ٿو ٿئي هن طرح تہ "ڄاڻندڙ سڀ غيب جو بالذات" آهي. حالانڪہ اِنهيءَ معنيٰ سان خاص خدا جي صفت آهي.

جواب: چوندس تہ جيڪڏهن (سائل جي) مراد هي آهي تہ "باعلام الله" جي قيد سان بہ نہ چئبو، ڇو تہ معنيٰ فاسد پيدا ٿئي ٿي. تہ اهو قول سندس پورو نہ آهي؛ ڇو تہ قيد وڌي کانپوءِ معنيٰ جو فساد هليو ويندو آهي. جيئن مٿان معلوم ٿيو تہ لفظ "رب" جو بہ قيد وجهڻ سان غير خدا تعاليٰ تي ڳالهائجي ٿو ۽ اسان جو مطلب آهي تہ قيد "باعلام الله تعاليٰ" جي سان ڳالهائبو. باوجوديڪہ مؤمن موحد جيڪڏهن قيد کان سواءِ ڳالهائيندو تہ بہ تہ مؤمن جي نظر حالت درست آهي. نہ تو ڏِسين جو علم معاني وارن چيو آهي تہ مؤمن جيڪڏهن "انبت الربيعُ البقلَ" (بهار جي موسم ساڳ ڦُٽايو) چوندو تہ مجاز آهي ۽ ڇو تہ مراد آهي "انبت اللّٰهُ البقلَ في موسم الربيع" (الله تعاليٰ بهار جي موسم ۾ ساڳ ڦُٽايو) ۽ ڪوئي عالِم انهيءَ جي منع ڪُنيان ڪو نہ پيو آهي ۽ سواءِ قيد جي خدا تعاليٰ جا ٻيا نالا بہ حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن تي ڳالهايل آهن، جيڪي تيهن کي قريب بلڪ زياده آهن، مگر هن ۾ جڏهن سواءِ قيد جي شرڪ جو وهم ٿئي ٿو تہ حق آهي جو سواءِ قيد جي نہ ڳالهائجي، جيئن مٿي لکيو ويو.

خاتمي جو ٻيون سخن

استغاثي متعلق مخدوم حسن الله پاٽائي جو مؤقف

ٻيو سُخن: هي آهي تہ ڪراچي وارن عالمن جي درميان هي بحث هليل آهي تہ "يا رسول الله" چوڻ درست آهي يا نہ؟

هڪڙن جي مرضي آهي تہ ٻن حالتن ۾ درست آهي: هڪ تہ جڏهن حضور انور حضرت سرور ڪائنات مفخر موجودات صلي الله عليہ وآلہ وسلم جي روضي

شريف جي آڏو هجي، ٻيو تہ جيڪڏهن روضي مبارڪ کان ٻن صلاتن جي وچ (وارو مفاصلو) پري هجي، تہ چوي

ٻين جي مرضي آهي تہ مطلق (چوڻ) درست آهي.

هاڻي هي فقير ٿو چوي تہ جڏهن مٿي تحقيق سان گذري آيو تہ پاڻ حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن مماتيءَ کان پوءِ بہ الله تعاليٰ جي ڄاڻائڻ سان غيب ڄاڻندڙ آهي. سندس آڏو عطاء الاهي سان پرانهون ۽ ويجهو هڪجهڙو آهي ؛ ڇو تہ سندس روح مبارڪ سيني مسلمانن جي گهرن ۾ حاضر آهي. ۽ حقيقت محمدي صلي الله عليہ وآلہ وسلم جي عبارت (جيڪا انهي روح پاڪ کان آهي، سا سيين ۾ سريان ڪندڙ آهي. تڏهن معلوم ٿيو تہ مطلق (چوڻ) درست آهي. والله تعاليٰ اعلم.

تنبيهہ: اهل سنت جماعت وارا "يا رسول الله" چوڻ کي ٻن صلاتن جي وچ (واري مفاصلي کان علاوه) ويجهو يا پري درست ٿا رکن مٿين دليل سان ۽ ٻين اُنهن دليلن سان، جيڪي اڳتي ان شاءَ الله تعاليٰ ايندا. پر وڏو عجب (جو) غلام صديق حسن فقير جي مان پڻ اها درستي[1] معلوم ٿي ٿئي؛ ڇو تہ پنهنجي ڪتاب "نفع الطيب من ذڪر المنزل والحبيب" ۾ قاضي شوڪاني کان فرياد رسي جي طلب ڪندي چيو اٿس:

رمزہءرای دراو فتاد بارباب سنن شیخ سنت مددی قاضی شوکان مددی[2]

پوءِ افسوس آهي وهابين جي اعتقاد تي، جو فرياد رسي جي طلب قاضي شوڪاني بمبئي (واري) کان ڪِٿان کان واجب ٿا ڀانئن؟ باقي استغاثہ ۽ نِدا نبين سڳورن ۽ ولين جي حرام ٿا ڄاڻن، تنهنجي عين مرڪّب کي ڪافر ۽ مشرڪ ٿا ڀائن. حالانڪ اصحابن ۽ تابعن ۽ امامن محدثن ۽ مفسرن ۽ فقيهن کان گهڻي جماعت انهيءَ نمونہ درستي جي تي بيٺل آهي. "اعلاء كلمة الله" پير صاحب ميان مهر علي شاهہ گولڙي واري جي تصنف، تنهنجي حاشيي منهيات ۾ آهي:

---

[1] نسخي "ب" ۾ "ورتي" لکيل آهي.

[2] نفح الطيب من ذكر المنزل والحبيب، صہ 63.

الحاصل اوسبحانه وتعالیٰ من جمله سلسله اسباب نیل مرادات وقضاء حاجات توسل بعباد الله ودعائے اوشان گردانیده است کماهو الثابت من الکتاب والسنة بغیر آں که غیر اوسبحانه وتعالیٰ ازانبیاء واولیاء خالق وموجود نافع علی الاستقلال قرارداه شود پس توجه الی الغیر وتوسل بدوبر نہج اول زنده باشد یامرده جائز است وبطریق ثانی شرک است وحرام۔ فتدبر فیما سبق من کلام مولانا ولي اللهِ في حجة الله البالغة ومولانا عبدالعزيز ليتضح لك العموم في الاحياء والاموات من الکمّل۔ وبالجمله مجوزین توسل واستغاثه راتکفیر وتشریک نباید کرد که اوشان جم غفیر اند از صحابه وتابعین وائمه محدثین ومفسرین وفقهاء وغیرهم۔ ولله درصاحب الوسيلة حيث سماهم۔ وما نیز ایں جانقل نمودن اسامی اوشان از ضروریات می دانیم تاکه هرکس به تقلید مانعین جرئت بر تکفیر امت مرحوم نکند۔ در فهم معانی مراد از نصوص متمسک بها درباره منع استغاثه تامل وغور نمایدیا از عالمے صاحب تحقیق مستفید گرد۔ وآسامی مجوزین استغاثه وتوسل: 1۔ حضرت عباس بن عبد المطلب 2۔ عمر بن الخطاب 3۔ عائشه صدیقه 4۔ علی ابن ابي طالب 5۔ عبدالله بن عمر 6۔ عبدالله بن عباس 7۔ عبدالله بن مسعود 8۔ انس ابن مالک 9۔ سواد بن قارب 10۔ عکاش 11۔ عثمان بن حنیف 12۔ نابغه جعدی 13۔ عقبه بن عزوان۔ ودیگر صحابه بسبب اجماع سکوتی۔ وحسن بصری۔۔۔ الیٰ آخره.[1]

(ترجمو: الله سبحانه وتعاليٰ حاجتن ۽ مرادن کي پوري ڪرڻ جا گهڻا اسباب پيدا ڪيا آهن. ۽ انهن سببن مان هڪ سبب "سلسلو" پڻ آهي. هن سلسلي جي هڪ ڪڙي الله جي صالحن ٻانهن کان وسيلو وٺڻ آهي. ۽ ان دعا کي شان بڻايو آهي، جهڙي طرح ڪتاب ۽ سنت کان ثابت آهي. ها ! غير الله کي پوءِ چاهي اُهي انبياء هجن يا اولياء ، اُنهن کي خالق، موجد، نافع ۽ ضار بالاستقلال نہ بڻائجي. جيڪڏهن توجه الي الغير پهرين طريقي تي هجي، پوءِ چاهي زنده کي وسيلو بڻائجي يا وفات ڪري ويل کي، جائز آهي. ۽ جيڪڏهن ٻئي طريقي تي هجي (يعني

---

[1] اعلاء كلمة الله، صـ 125.

نبين يا ولين کي خالق، موجد، نافع ۽ ضار بالاستقلال ڄاڻي انهن کان حاجت طلب ڪرڻ) تہ شرڪ ۽ حرام قطعي آهي. مولانا ولي الله جي ڪلام، جيڪو "حجة الله البالغه" کان نقل ٿيو آهي ۽ مولانا عبد العزيز جي ڪلام ۾ غور ۽ فڪر ڪرڻ گهرجي تہ جيئن واضح ٿي وڃي تہ زنده يا وفات ڪري ويلن اولياء ڪاملين کان وسيلو وٺڻ جائز آهي. الحاصل تہ جيڪي ماڻهو وسيلي وٺڻ يا فرياد طلب ڪرڻ کي جائز ڄاڻن ٿا، انهن جي طرف ڪفر ۽ شرڪ جي نسبت نہ ڪرڻ گهرجي؛ ڇو تہ اهي ماڻهو صحابہ، تابعين، ائمہ محدثين، مفسرين ۽ فقهاء ڪرام وغيره آهن ۽ انهن جو وڏو تعداد آهي. ۽ ڇا تہ ڀلو ڪم ڪيو آهي "الوسيله" جي صاحب، جو اُنهن جا نالا ذڪر ڪري ڇڏيا آهن. ۽ اسان بہ انهن جي نالن کي هتي ذڪر ڪرڻ مناسب ڄاڻون ٿا تہ جيئن توسل جي انڪار ڪندڙن ۽ فرياد طلبي جي انڪار ڪندڙن جي تقليد ڪندي ڪو ماڻهو امتِ مرحومہ جي تڪفير نہ ڪري، ۽ جن عبارتن کان مخالف دليل وٺندا آهن، اُنهن عبارتن جي معنيٰ ۽ مقصود ۾ غور ۽ فڪر ڪري يا ڪنهن محقق عالم کان استفادو ڪري ۽ پنهنجي ايمان جي حفاظت ڪري، وسيلي وٺڻ وارن ۽ فرياد طلب ڪندڙن جا نالا هي آهن. 1. حضرت عباس رضي الله عنہ کان الیٰ آخره.)

فهل هذا الا قصور في عقولهم وفتور في فهومهم يعني پوءِ اهو حال جو پنهنجي هم مذهب کان از راه روز غائبانہ مدد گهرڻ ۽ سڏ ڪرڻ ۽ انبياء ڪرامن عليهم الصلواة ۽ ولين سڳورن عليهم الرضوان جيءِندا ۽ استغاثہ کان گريزان هجڻ ۽ نِدا ڪندڙن تي زور شور ڪرڻ ۽ ڪفر جو حڪم ڏيڻ، حالانڪ جم غفير انهيءَ درستي تي محڪم آهي، اُهو حال ٿن جي عقل ۽ سمجهہ جي ڪوتاهي سببان آهي، العياذ بالله تعالیٰ منه.

خاتمي جو ٽيون سخن

حاظر ناظر متعلق مخدوم حسن الله پاٽائي جو مؤقف

ٽيون سُخن: هي آهي تہ ڪراچيءَ جي عالمن جي درميان هي بحث بہ هليل آهي تہ حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن کي حاضر ناظر ڄاڻبو يا نہ؟

هڪڙا درست ٿا رکن ۽ هڪڙا درست نہ ٿا رکن.

هي فقير عفي عنه وعن اسلافه آمين, ٿو چوي تہ اِنهيءَ اعتقاد جي درستيءَ ۽ چوڻ جي درستي سا بہ مٿان معلوم ٿي آئي؛ ڇو تہ جڏهن الله تعاليٰ جي اذن سان سندن صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جو روح مبارڪ سيني مسلمان جي گهرن ۾ حاضر آهي تہ پوءِ ڇو نہ اِهو اعتقاد رکڻ ۽ چوڻ درست ٿيندو؟

قاضي عياض جي ”شفا“[1] ۾ ۽ ان جي ”شرح“ جيڪا شيخ علي قاري جي تصنيف ڪيل آهي تنهن ۾ آهي:

جيڪڏهن ڪو شخص گهر ۾ اچي ۽ گهر ۾ ڪو ماڻهو نہ هجي تہ ”السلام على النبي ورحمة الله وبركاته“ چوي؛ ڇو تہ حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن جو روح مبارڪ مسلمانن جي گهرن ۾ حاضر آهي.[2]

تائيد ٿو ڏئي هِنن ٻنهي سُخنن کي, (يعني يا رسول الله غائبانہ چوڻ جي درستي (صحيح هجڻ) تي ۽ حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن جي حاضر ناظر هجڻ جي اعتقاد رکڻ جي درستي(صحيح هجڻ) تي)[3] حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن جو هڪ شخص نابين کي (دعا) سيکارڻ, جيڪو حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن وٽ آيو پوءِ عرض ڪيائين تہ الله تعاليٰ کان دعا گُهر تہ مونکي عافيت

---

[1] الشفا بتعريف حقوق المصطفىٰ, القسم الثاني, الباب الرابع, فصل في مواطن التي تستحب فيها الصلاة والسلام...الخ, 2/67.

[2] شرح الشفا, القسم الثاني؛ الباب الرابع, فصل في مواطن التي تستحب فيها الصلاة والسلام...الخ, 2/118.

[3] اِها بريڪيٽ واري عبارت مصنف عليه الرحمة جي پنهنجي آهي.

ڏئي، پوءِ پاڻ ڪريمن صلي الله عليہ وآلہ وسلم فرمايو تہ: جي (چاهين تہ) دعا گهران، ۽ جي گهرين تہ صبر ڪر ۽ اِهو صبر ڪرڻ زور ڀلو آهي. تنهن شخص عرض ڪيو تہ دعا گهر، پوءِ پاڻ فرمايائون تہ چڱو وضو ڪري (هن طرح) دعا گهر:

اللهم اني اسئلك واتوجه اليك ونبيك محمد نبي الرحمة. يا محمد اني اتوجه بك الى ربي في حاجتي، لتقضي اللهم شفعه في. اه

اِها حديث شريف "صحيح ترمذي"[1] ۽ "صحيح نسائي"[2] ۽ "بيهقي"[3] ۽ "طبراني"[4] ۽ "بخاري جي تاريخ"[5] ۽ "صحيح ابن ماجہ"[6] ۽ "مستدرڪ حاڪم"[7] ۾ صحيح سَنَد سان حضرت عثمان بن حنيف رضي الله عنہ کان روايت ڪيل آهي. (۽) امام جلال الدين سيوطي "جامع الصغير"[8] ۽ "جامع الڪبير"[9] ۾ (انهيءَ حديث کي ذڪر ڪيو آهي. ۽ شيخ زيني دحلان)[10] تو چوي تہ:

اِنهيءَ حديث شريف ۾ وسيلو وٺڻ ۽ نِدا ڪرڻ بہ آهي.[11]

---

[1] سنن الترمذي، ابواب الدعوات، باب في دعاء الضيف، الحديث: 3578، 569/5.

[2] سنن الكبرىٰ للنسائي، كتاب عمل اليوم والليلة، ذكر حديث عثمان بن حنيف، الحديث: 10419، 244/9.

[3] دلائل النبوة للبيهقي، جماع ابواب دعوات نبينا ﷺ المستجابة...الخ، باب ما في تعليم الضرير ما كان فيه شفاؤه...الخ، 166/6.

[4] المعجم الصغير، من اسمه طاهر، الحديث: 508، 306/1.

[5] التاريخ الكبير، 2192 عثمان بن حنيف الانصاري، 209/6.

[6] سنن ابن ماجة، ابواب اقامة الصلاة والسنة فيها، باب ما جاء في صلاة الحاجة، الحديث: 1385، 395/2.

[7] المستدرک علىٰ الصحيحين، من كتاب صلاة التطوع، الحديث: 1180، 458/1.

[8] الجامع الصغير، الحديث: 1279، 274/1.

[9] الجامع الكبير، الهمزة مع اللام، الحديث: 9835، 493/3.

[10] عبارت جي مفهوم کي سمجهڻ لاءِ بريڪيٽ ۾ "شواهد النبوة" مان عبارت وڌائي وئي آهي. ڇو تہ مصنف عليه الرحمة اِها عبارت "شواهد النبوة" مان نقل ڪئي آهي.

[11] خلاصة الكلام في بيان امراء البلد الحرام، ذكر الشبه التي تمسک بها الوهابية، صہ 319.

حضرت عثمان بن حنيف رضي الله عنه حديث جو راوي چوي ٿو ته: اسان اڃا جماعت ۾ ويٺا هئاسون ته اُهو نابين شخص وري آيو منجهس نابينائي ڪا نه هئي.[1] اهـ

اهڙي طرح سيد احمد بن زيني دحلان[2] جي ڪتاب "خلاصة الكلام"[3] ۾ آهي.

(**سوال:**) جيڪڏهن ڪو شخص سوال ڪري ته حضرت صليٰ الله عليه وآله وسلم کي حاضر ناظر ڄاڻڻ درست نه آهي؛ ڇو ته اِها صفت خاص خدا تعاليٰ جي آهي. تنهن ۾ ٿنهن سان ڪوئي شريڪ نه آهي؛ ڇو ته حاضر ناظر جي معنيٰ هي آهي ته "هر وقت هر جاءِ ۾ ڪوئي شخص ڪنهن جاءِ ۾ جيڪو ڪم ڪندو يا ڪا شيءِ دل ۾ آڻيندو يا ڪوئي ڪلام ڳالهائيندو تنهن تي اهو حاضر ناظر بروقت واقف رهندو" ۽ اِهو ڪم خدا تعاليٰ جو آهي، نبين سڳورن کي الله تعاليٰ اِهي ڪم بطريق مشاهده ۽ مڪاشفي جي ۽ بطريق خبر ڪرڻ ملائڪن جي، ٿو ڄاڻائي.

جواب: چوندس ته حاضر معنيٰ "عالِم" جي آهي ۽ ناظر معنيٰ ڏسندڙ جي. جيئن ته "رد المحتار" واري ڪتاب المرتد جي آخر ۾، شرح وهبانيه جي قول جي بيان منجهه "بزازيه" کان نقل ڪيو آهي ته:

ويا حاضر يا ناظر ليس بكفر. اه. فأن الحضور بمعنى العلم شايع. والنظر بمعنى الرؤية. فالمعنى يا عالم يا من يرى.[4] اهمختصرا

پوءِ جڏهن مٿان توکي معلوم ٿي آيو ته پاڻ خدا تعاليٰ جي ڄاڻائڻ سان غيب به ڄاڻندڙ آهن ۽ پنهنجي امت جي احوالن کان واقف ۽ ڏِسندڙ آهن. ويجهو

---

[1] المعجم الكبير، الحديث: 8311، 18/9.

[2] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ "چلان" لکيل آهي. جڏهن ته مسندس نالي ۾ "دحلان" آيو آهي. تنهن ڪري متن ۾ درستگي ڪئي وئي آهي.

[3] خلاصة الكلام في بيان امراء البلد الحرام، ذكر الشبه التي تمسك بها الوهابية، صـ 319.

[4] رد المحتار علىٰ الدر المختار، كتاب الجهاد، باب المرتد، 259/4.

پراهون سندن آڏو يڪسان (هڪجهڙو) آهي ۽ سندن جي حياتي مماتي جو ٻـ فرق نـ آهي. تڏهن چو نـ منجهن اِهو اعتقاد رکڻ درست ٿيندو تـ پاڻ حاضر ناظر آهن. ۽ جيڪڏهن باعتبار عرف جي اِهي قيد حاضر ناظر جي معنيٰ ۾ پيل آهن، جيڪي سوال ڪندڙ بيان ڪيا. تـ بـ اسان جي دعويٰ ۾ ڪو نقصان نـ ٿو اچي؛ ڇو تـ اِهو سُخن سائل جو سچ آهي، مگر اسان هن نيت سان درست چئون ٿا تـ الله تعاليٰ جل شانه حضرت سرور ڪائنات صليٰ الله عليہ وآلـ وسلم کي اها قوت عطا ڪئي آهي جو هر زمان هر مڪان ۾ موجود ۽ خلق تي مطلع آهن. قوت ذاتي نـ اٿن؛ ڇو تـ قوت ذاتي سان حاضر ناظر خاص خدا تعاليٰ آهي. ۽ هن دعويٰ تي شاهد ڪي قدر عبارتون ڪتابن جون گذريون آهن ۽ ڪن ٻين ڪتابن جي عبارتن جو آڻڻ ضرور ڄاڻم تـ حق چڱي طرح پڌرو ٿئي.

پهرين عبارت هي آهي، جيڪا صديق حسن خان ڀوپالي ”مسک الختام شرح بلوغ المرام“ ۾ صفحہ 244 ۾ آندي آهي:

نیز آنحضرت ﷺ ہمیشہ نصف العین مؤمنان و قرۃ العین عابدان است در جمیع احوال واوقات خصوصا در حالت عبادات بنورانیۃ وانکشاف دریں محل بیشتر وقوی تر است۔ وبعضے از عرفا قدس سرہم گفتہ اند کہ ایں خطاب بجہت سریان حقیقت محمدیہ است ﷺ درزوائر موجودات وافرد ممکنات، پس آنحضرت ﷺ درذوات مصلیان موجود حاضر است۔ پس مصلی رابايد کہ ازیں معنی آگاہ باشد وازیں شہود غافل نباشد، تابانوار واسرار معرفت منوّر فائز گردد۔ آرے: درراہِ عشق مرحلہء قرب وبُعد نیست + می بینمت عیان ودعامی فرستمت۔[1] اھ

تـ صديق حسن خان ڀوپالي آخر زماني ۾ غير مقلدن جو امام هو ۽ اسان مقلدن جي مواقف اهو شخص سندن (سان تعلق رکندڙ) هو تڏهن اسان لاءِ حجت منڪروره تي آهي؛ ڇو تـ چيو اٿن ”والفضل بما شهدت[2] به الاعداء“ يعني ڀلائي

---

[1] مسک الختام شرح بلوغ المرام، کتاب الصلاة، باب صفة الصلاة، 244/1.

[2] نسخي ”الف“ ۽ ”ب“ ۾ ”اشهدة“ لکيل آهي، جڏهن تـ صحيح لفظ ”شهدت“ آهي تنهن

تنهن ڪلام کي آهي جنهن جي ثابتي لاءِ دشمن بہ شاهدي ڏني آهي.

۽ اسان جي مطلب تي ٻي عبارت شاهدي لاءِ هي آهي، جيڪا حضرت شيخ الشيوخ جدنا المجد حضرت شيخ شهاب الدين سهروردي رحمه الله تعاليٰ عليه جي تصنيف "عوارف المعارف" جي باب 56 ۾ آيل آهي. سعيد بن سيب رضي الله عنه کان راويت، جو اهو حضرت سلمان فارسيءَ کان روايت ڪندڙ آهي:

قَالَ ارواح المؤمنين تذهب في برزخ من الارض حيث شائت بين السماء والارض حتیٰ يرد هاَ الیٰ جسدهاَ.[1] اھ

يعني تہ مؤمنين جا ارواح هن برزخ ۾، جيڪو دنيا ۽ آخرت جي وچ ۾ آهي، جاڏي وڻين اوڏي پيا وڃن ۽ سير ڪن، تان جو قيامت جي ڏينهن تَن کي اچي سندس جسمن ۾ وجهندا. اھ

۽ مَخفي (ڳجهو) نہ آهي تہ عقل جو هي سُخن نہ آهي جو چٽي سگهجي تہ اصحابي سڳوري پنهنجي طرفان چيو آهي. تڏهن ڄاڻبو تہ حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن کان اهو سُخن ٻڌي چيو اٿس. والله تعاليٰ اعلم

۽ ٽين عبارت اها آهي، جيڪا قاضي ثناء الله پاني پتي رحمة الله عليه "تذکرة الموتيٰ والقبور" ۾ ابن مبارک ۽ حڪيم ترمذي ۽ ابن ابي الدنيا ۽ ابن مندة کان روايت ڪئي آهي ۽ اِنهن سعيد بن مسيب کان ۽ اُن حضرت سلمان فارسي رضي الله عنہ کان:

کہ ارواح مؤمنان در برزخ باشند از زمين سير کنند بهر جاکہ خواهند، ونفس کافر در سجين است۔[2] اھ

پڻ قاضي ثناء الله رحمة الله عليه ڪتاب مثئين جي ٻي جاءِ ۾ چيو آهي تہ:

ڪري متن ۾ تصحيح ڪئي وئي آهي.

[1] عوارف المعارف، الباب السادسون والخمسون في معرفة الانسان نفسه...الخ، 496/1.

[2] تذکرة الموتيٰ والقبور، باب در مقر ارواح، صـ 33.

حضرت مالڪ رضي الله عنہ ابن ابي الدنيا ڪان روايت ٿو ڪري تہ: مؤمنن جا ارواح جاتي گھرن اُتي سير ٿا ڪن.[1] اھ

۽ چوٿين عبارت اُھا آھي، جيڪا شيخ علي قاري ”شرح مشڪواة“ جي ۾ آندي آھي، جنھن جو ترجمہ ۽ مطلب ھي آھي:

مؤمنن جا ارواح آسمانن ۽ زمينن جي ملڪوت منجھہ سير ٿا ڪن ۽ بھشت ۾ جتي گُھرن چُگن ٿا ۽ عرشن جي قنديلن ھيٺان جاءِ ٿا وٺن ۽ انھن ڪي پنھنجي جسم سان لاڳاپو ڳُلي آھي، اھڙي طرح جو اھو جسم پنھنجي قبر منجھہ قرآن ڪريم پڙھي ٿو ۽ نمازون پڙھي ٿو ۽ لذتون وٺي ٿو ۽ گھوٽ جي ۽ ڪنوار جي ننڊ مثل ننڊون ڪري ٿو ۽ بھشت ۾ پنھنجي منزلن ڏي ڏِسي ٿو. پوءِ روح جو مڙيو ئي ڪم ۽ برزخ ۽ آخرت جا جا احوال خوراق عادت جا (دنيا جي عادتن مخالف) آھن.[2] اھ

۽ پڻ شيخ علي قاري ”شرح مشڪواة شريف“ ۾ ٻئي ھنڌ فرمايو آھي، جنھن جو مطلب ھي آھي تہ:

تحقيق روح ۾ سوڙھائي ۽ بندش نہ ٿيٺي آھي ۽ روح جڏھن پاڪ آھي تہ پنيءَ ٿو لڳي اُن ڪي جسم منجھہ پاڪائي، پوءِ سير ٿو ڪري روح پنھنجي جسم سميت جتي گھري ۽ جاءِ وٺي ٿو جا ڏي گھري الله تعاليٰ. جيئن تہ واقع ٿي اِھا ڳالھہ اسان جي حضرت نبي ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم ڪان رات معراج جي ۾ ۽ ولين سڳورن (رحمة الله عليھم اجمعين) ڪان بہ اِھا ڳالھہ بعيد (پري) نہ آھي. ڇا ڪون تہ ويڙھي ٿي وجي اِنھن جي واسطي زمين ۽ حاصل ٿا ٿين اِنھن جي واسطي جُثا[3]

---

[1] تذڪرة الموتيٰ والقبور، باب در مقر ارواح، صہ 36.

[2] مرقاة المفاتيح، ڪتاب الجنائز، باب ما يقال عند من حضره الموت، الفصل الثالث، تحت الحديث: 1627، 4/97.

[3] نسخي ”الف“ ۽ ”ب“ ۾ ”جسن“ لکيل آھي. جڏھن تہ صحيح لفظ ”جُثن“ آھي، تنھن ڪري متن ۾ تصحيح ڪئي وئي آھي.

ڪمايل گهڻا، لڏو ٿو وڃي انهن جُثن[1] مختلفن کي مختلف جاين منجهه هڪڙي ساعت منجهه، والله علىٰ كل شيء قدير... الخ.[2]

۽ پنجين عبارت اها آهي، جيڪا شيخ علي نور الدين حلبي[3] صاحب "سيرة حلبي"[4] جي پنهنجي رساله نالي "تعريف اهل السلام والايمان بان محمد صلي الله عليه وآله وسلم لايخلو من زمان ولا مڪان" جي ۾ آندي آهي. اهو رساله "جواهر البحار" جي جلد ٻئي شيخ ممدوح جي جواهرن ۾ داخل آهي. اِن عبارت جو مطلب سندهي زبان ۾ ٽُڪر ٽُڪر ڪري آڻجي ٿو هڪ ته چيو اٿس ته:

تحقيق روح جڏهن بدن کان جدا ٿئي ٿو ته ملڪن (فرشتن) جهڙي طاقت ۽ قوت رکي ٿو. پوءِ صحيح نه آهي جو روح کي دنيا منجهه اِن جي بدن ۾ قيد هجڻ تي قياس ٿو ڪرين.[5]

ٻيو ته: اِن ۾ آهي ته قرطبي ۽ ٻين چيو آهي ته، محقق عالم سڀ هن سُخن جي طرف ويا آهن ته تحقيق موت نه آهي فنا ٿيڻ خالص، بلڪ ظاهر جهان کان باطن جهان جي طرف لڏي وڃڻ جي وات آهي. ۽ اهل دنيا ۽ اهل برزخ جي درميان پردو آهي، پوءِ ميت جنهن دنيا جي تي حالت هو انهيءَ حالت تي عالَم برزخ ۾ نه

---

[1] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ "جسن" لکيل آهي. جڏهن ته صحيح لفظ "جُثن" آهي. تنهن ڪري متن ۾ تصحيح ڪئي وئي آهي.

[2] مرقاة المفاتيح، كتاب الجنائز، باب ما يقال عند من حضره الموت، الفصل الثالث، تحت الحديث: 1632، 115/4.

[3] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ "جلي" لکيل آهي. جڏهن ته علامه نور الدين علي بن ابراهيم (متوفي 1044ھ) حلب جو آهي تنهن ڪري سندس کي "الحلبي" ڪري سڏيندا آهن. تنهن ڪري متن ۾ درستگي ڪئي وئي آهي.

[4] نسخي "الف" ۽ "ب" ۾ "سيرة جلي" لکيل آهي. جڏهن ته علامه حلبي جي ڪتاب جو نالو "سيرة الحلبية" آهي. تنهن ڪري متن ۾ درستگي ڪئي وئي آهي.

[5] جواهر البحار، منهم الشيخ علي الحلبي صاحب السيرة، 479/2.

آهي.[1] الخ

يعني انهيءَ حالت کان سندس روح کي قوت زياده حاصل ٿي ٿئي، جيئن تہ مٿي گذري آيو آهي.

ٽيون تہ: جڏهن عوامن جا روح اهڙي طرح آهن تڏهن خواص جا روح تہ بطريق اوليٰ ڇئبا. سيني مان حضرت سرور ڪائنات صلي الله عليہ وآلہ وسلم جي روح مبارڪ کي تہ تمام قوت گهڻي ڏنل ڇئبي، جنهن ڪري سڄي جهان ۾ تصرف ڪندڙ هجي ۽ مدد ڏيڻ جي واسطي سير ڪندڙ رهي.[2]

چوٿون تہ: حافظ جلال الدين سيوطي پنهنجي بعض تصنيفاتن ۾ حديثون شريف ۽ عالمن سڳورن جا قول نقل ڪري چيو آهي تہ: هنن سيني مان حاصل هي آهي تہ حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن پنهنجي جسم مبارڪ ۽ ارواح شريف سميت جيئرا آهن ۽ جا ڏي خيال پيا ڪن تہ اوڏي سير پيا ڪن ملڪ ۽ ملڪوت ۾.[3]

پنجون تہ: اسان کي هن تڪرار تي دليل عقلي ۽ نقلي آهي، پوءِ نقلي دليلن مان هڪ هي آهي جو حديثن شريفن، جي سيني حافظن وٽ ثابت آهي تہ حضرت نبي ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم رات معراج جي حضرت موسيٰ عليٰ نبينا وعليہ السلام کي پنهنجي قبر ۾ نماز پڙهندو ڏٺائون، جڏهن پاڻ صلي الله عليہ وآلہ وسلم بيت المقدس ۾ آيا تہ حضرت موسيٰ سميت سيني نبين سندن پٺيان نماز پڙهي، وري جڏهن آسمانن ڏانهن تشريف فرما ٿيا تہ ڇهن آسمانن ۾ عليٰ حسب اختلاف حضرت موسيٰ عليٰ نبينا وعليہ السلام کي ڏٺائون.[4] اهـ

پوءِ جڏهن حضرت موسيٰ عليٰ نبينا وعليہ السلام کي اها فضيلت مليل

---

[1] جواهر البحار، منهم الشيخ علي الحلبي صاحب السيرة، 480/2.

[2] جواهر البحار، منهم الشيخ علي الحلبي صاحب السيرة، 480/2.

[3] جواهر البحار، منهم الشيخ علي الحلبي صاحب السيرة، 480/2.

[4] جواهر البحار، منهم الشيخ علي الحلبي صاحب السيرة، 481/2.

آهي حالانڪ حضرت سرور ڪائنات صلي الله عليہ وآلہ وسلم کان گهٽ مرتبہ ۾ آهي تہ پوءِ حضرت نبي ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم کي تہ تنهن کان وڌيڪ قوت ڏنل چئبي اُن جي هر مڪان هر زمان ۾ هجڻ سان.

ٻيو دليل هي آهي تہ امام بخاري ۽ ٻين محدثن وٽ ثابت آهي جو حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم جي نالي ملڪ (فرشتا) قبر ۾ ميت کي سوالن جي وقت چون ٿا "ما تقول في هذا الرجل" يعني ڇا ٿو چوين هن مرد جي حق ۾؟ مراد تنهن مان حضرت محمد ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم ٿا وٺن. اسم اشاره مان اشارو اُن ڏانهن ڪبو آهي جيڪو حاضر هجي.[1] اهـ

۽ عقلي ۽ نقلي دليلن مان هي بہ آهي تہ الله تعاليٰ حضرت نبي ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم جو نالو "شاهد" رکيو اٿس ۽ شاهد لاءِ ضروري آهي جو مشهد عليه جي آڏو حاضر هجي ۽ شاهدي جي ڪڍڻ وقت ۽ ان جي ارادي ڪرڻ وقت مشود ۽ مشهد له کي بہ ڏسندو هجي.[2] اهـ

هي فقير حسن الله عفي عنه وعن اسلافه آمين، ٿو چوي تہ حضرت رسول ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم جو نالو الله تعاليٰ "شهيد" بہ رکيو آهي، جيئن تہ "خصائص الكبريٰ"[3] ۾ شيخ جلال الدين سيوطي رحمة الله عليه قاضي عياض رحمة الله عليه کان نقل ڪيو آهي. لغت ۾ "شهيد" اُن کي چئبو آهي جنهن جي علم کان ڪا شيءِ ڳجهي نہ هجي. ڪما في "غياث اللغات"[4] (جهڙي طرح "غياث اللغات" ۾ آهي). پوءِ جڏهن الله تعاليٰ حضرت نبي ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم کي شاهد ۽ شهيد سڏيو آهي تڏهن تنهن کي حاضر ناظر بيشڪ ڄاڻبو مگر فرق ذات ۽ عطا جو آهي، جيئن مٿي گذري آيو. والله تعاليٰ اعلم بالحق والصواب.

---

[1] جواهر البحار، منهم الشيخ علي الحلبي صاحب السيرة، 484/2.

[2] جواهر البحار، منهم الشيخ علي الحلبي صاحب السيرة، 490/2.

[3] الخصائص الكبريٰ، باب اختصاصه ﷺ بما سمي بہ من اسماء الله تعاليٰ، 133/1.

[4] غياث اللغات، باب الشين، فصل شين معجمہ مع هاء، صہ 422.

سوال: حديث شريف ۾ آهي ته "الله تعاليٰ جا ملائڪ زمين ۾ سير ڪندڙ آهن، مونکي منهنجي امت جا سلام پهچائن ٿا"[1] ۽ ٻي حديث ۾ آهي ته "مون تي امت منهنجي جا ڪم ظاهر ڪيا ٿا وڃن"[2] پوءِ اهي ٻئي حديثون شريف حضرت صلي الله عليه وآله وسلم جي هر مڪان ۾ حاضر هجڻ کي نفي ٿيون ڪن.

جواب: اها ملائڪن تي خدمت رکيل آهي ۽ ان ۾ ماڻهوءَ جي مٿان شاهدي جي حجت قائم ڪرڻ لاءِ ملائڪن جي شاهدي سان گڏ عدل جو دستور ظاهر ڪرڻ آهي، جهڙي طرح الله تعاليٰ جي آڏو شيءِ سڀ پڌري (ظاهر) آهي، تنهن هوندي به آدمين تي عملن جي نگهباني واسطي ۽ تن جي لکڻ واسطي ملائڪن کي مقرر ڪيو اٿس. وقد مر فلا اشكال والله تعالیٰ اعلم بحقيقة الحال (۽ تحقيق گذريو آهي، پوءِ انهي ۾ ڪوبه اشڪال نه آهي. ۽ الله تعاليٰ حال جي حقيقت کي وڌيڪ ڄاڻندڙ آهي).

مطلب ته ڪيتريون عبارتون شاهديءَ لاءِ ڪتابن مان اِنهيءَ بابت آڻجن، جيڪي گهٽيون آهن، وقت تنگ آهي. پوءِ هي قدر هوش واري لاءِ بس (ڪافي) آهي جو انصاف جو به صاحب هجي ۽ جي هوش جو صاحب نه هوندو يا انصاف جي صفت کان پري ۽ بري بيزار هوندو ته پوءِ ردِ ڇا سمجهي راڳ مان، جنهن جي ٻولي ٻي. والله اعلم وهو الموقف للحق والصواب. واليه المرجع والمآب. ولاحول ولاقوة الا بالله العلي العظيم.

---

[1] مسند الامام احمد بن حنبل، مسند عبد الله بن مسعود، الحديث: 3702، 234/6.

[2] مسند البزار، الحديث: 1925، 308/5.

خاتمي جو چوٿون سخن

چوٿون سُخن: هن خاتمہ ۾ هي آهي تہ مٿي هن رسالي جي مقدمي ۾ شمس الدين پٽ عبدالهادي ابن تيميہ جي شاگرد جي حق ۾ ”شواهد الحق“[1] کان نقل گذريو آيو آهي تہ انهيءَ اهل سنت وارن جي بابت هڪڙا ڪوڙهنيا اٿس ۽ هڪڙا سچ چيا اٿس. جيڪي سچ چيا اٿس سي هي آهن جو اهل سنت وارن جي نالي چيو اٿس تہ اعتقاد ٿا رکن تہ حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم غيب ڄاڻي ٿو ۽ ڪِن کي ڏئي ٿو ۽ ڪِن کي نٿو ڏئي ۽ سوال ڪندڙن جون حاجتون پوريون ٿو ڪري ۽ ڏکويلن جا ڏک وڃائي ٿو (ختم ٿو ڪري) ۽ شفاعت ڪري ٿو جنهن کي گُهري، جنهن کي گهري بهشت ۾ (داخل) ڪري اهـ

پوءِ وري ”شواهد الحق“ واري چيو آهي تہ اِهي اعتقاد اسان اهلسنت وارن ۾ زور صحيح آهن ۽ انڪار تن جو زور بڇڙو آهي ۽ خبردار رهج، آئون اِهي بيان ٿو ڪريان، فأقول: اما علم الغيب ...الخ[2]

هي فقير حسن الله عفي عنه وعن اسلافه آمين، ٿو چوي تہ علم غيب بابت، جيڪو مولانا ”شواهد الحق“ واري رحمة الله عليہ وڏن ٻن ورقن ۾ فرمايو آهي، تِن مان اول ٻہ سٽون جيڪي آيتَ شريف ”فَلَا يُظْهِرُ عَلٰى غَيْبِهٖۤ اَحَدًاۙ﴿۲۶﴾ اِلَّا مَنِ ارْتَضٰى مِنْ رَّسُوْلٍ“ [الجن: 26-27] کي شامل هيون. سي حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن لاءِ علم غيب جي ثبوت بابت هن مسڪين نقل ڪري هيٺ بيان لکيو. اميد آهي تہ انصاف ڪرڻ کان پوءِ منڪر جي بصر ۽ بصيرت روشن ٿي پوندي ۽ انڪار کان باز ايندو.

هاڻي باقي عبدالهادي جي پٽ جا سچا سُخن، جيڪي اهل سنت وارن

---

[1] شواهد الحق في استغاثة بسيد الخلق، الباب الخامس، الفصل الثاني في الكلام علي كتاب الصارم المبكي وفيہ التكلم علي بعض المغيبات...الخ، صـ 208.

[2] شواهد الحق في استغاثة بسيد الخلق، الباب الخامس، الفصل الثاني في الكلام علي كتاب الصارم المبكي وفيہ التكلم علي بعض المغيبات...الخ، صـ 208.

ڏانهن حوالہ ڪيا اٿس ۽ تن ڪان پاڻ منڪر آهي. تن جو بيان ڪرڻ هتي مناسب ڄاڻان: ڇو تہ خاص اهو گفتو بہ پورو هجي، جنهن ڪان حضرت خيرالانام عليہ الصلواة والسلام جي زيارت فيض بشارت ڪندڙن کي معلوم ٿئي تہ اِنهن اعتقادن ۾ بہ ڪو نقصان نہ آهي.

قال في "شواهد الحق" واما كونه صلى الله عليه وآله وسلم يعطي ويمنع ويقضي حوائج المسلمين... الخ[1].

"شواهد الحق" واري هن عبارت جو مطلب، جنهن جي اول مان ٽڪرو آندم باقي لاءِ لفظ "اهـ" جو ڪري ڇڏيم ڪلام جي اختصار سببان. جنهن کي شڪ پوي تہ اِنهيءَ ڪتاب کي مطالع ڪري ڏسي.

هي آهي تہ "حضرت رسول ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم جو اِنهن صفتن سان موصوف هجڻ تہ هڪڙن کي ڏئي ٿو هڪڙن کي نہ. ۽ سوال ڪندڙ جون احتياجون (گُهرجون) پوريون ٿو ڪري ۽ ڏکويلن جا ڏک ٿو وڃائي (ختم ڪري) ۽ شفاعت ٿو ڪري جنهن کي گُهري ۽ بهشت ۾ داخل ٿو ڪري جنهن کي گُهري".[2] اهـ

پوءِ سندن صلي الله عليہ وآلہ وسلم جي اِنهن صفتن ۾ نہ ڪوئي شڪ آهي نڪو تردّد ۽ ٿن ۾ اهو شخص شڪ ڪندو، جنهن جي دل ۾ اونده هوندي، جڻ تازو مسلمان ٿيل آهي. پوءِ نبي ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم جي حياتي ۾ اِنهن وصفن جي هجڻ ۽ تنهن جي وقوع کي ثابت ڪرڻ جي حاجت نہ آهي: ڇو تہ امر ظاهر آهي، جنهن کي دليل جي حاجت نہ آهي ۽ تحقيق حضرت نبي ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم جي اِنهن وصفن سان بيا ماڻهو بہ پائيوار آهن جن کان اِهي ڪم ٿيندڙ آهن.

---

[1] شواهد الحق في استغاثة بسيد الخلق، الباب الخامس، الفصل الثاني في الكلام علىٰ كتاب الصارم المبكي وفيہ التكلم علىٰ بعض المغيبات...الخ، صـ 213.

[2] شواهد الحق في استغاثة بسيد الخلق، الباب الخامس، الفصل الثاني في الكلام علىٰ كتاب الصارم المبكي وفيہ التكلم علىٰ بعض المغيبات...الخ، صـ 213.

تن تي اهو سُخن سچو پيو اچي تہ "ڏئي ٿو ۽ نہ ٿو ڏئي ۽ حاجتون ماڻهن جون پوريون پيو ڪري، ڏکويلن جا ڏک پيو وڃائي (ختم ڪري)" ۽ (اهي ڪم) ڪندڙ في الحقيقة الله تعاليٰ آهي. پوءِ ڪهڙو سبب آهي جو حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن کان اهي ڪم حياتي مبارڪ ۾ ٿيڻ، تن کي عجب پائنجي ۽ اعتبار ۾ نہ اچي.

(شايد منڪرن "صحيح بخاري" جي حديث شريف، جيڪا وحي جي ۾ بيان آهي. اول ۾ تہ جڏهن مٿن صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم غار حرا ۾ ملک جبرئيل عليہ السلام اول وحي آندو ۽ پاڻ پلارن اچي پنهنجي حرم پاڪ جناب بيبي صاحبہ ام المؤمنين خديجة الڪبريٰ سان احوال ڪيائون پوءِ بيبي صاحبہ تسلي لاءِ سندس کي چيو تہ توهين هي ڪمِ ڪندڙ آهيو. نہ ڏٺي آهي يا وسري ويئي آهي ۽ ٻيون ڪيتريون اهڙيون حديثون)[1] پوءِ اِهي ڪم حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن کان وفات ٿيڻ کان پوءِ ري ڳاٽاٽي جي آهن يعني گهڻا ٿيل آهن، جيڪي شمار ۾ نٿا اچن ۽ انهيءَ بيان ۾ عالمن ڪتاب جوڙيا آهن جهڙوڪ: "مصباح الظلام" ۽ "بغية الاحلام" ۽ مون انهن ٻنهي ڪتابن مان جيڪي (دليل) آهن سو ذڪرڪري ۽ ٻيو وڌيڪ بيان بہ تنهن ۾ آڻي ڪتاب جوڙيو "حجة الله عليٰ العالمين" (نالو) رکيو اٿم. تنهن مان هتي نقل ڪرڻ جي حاجت نہ آهي؛ ڇو تہ اهو منهنجو (ڪتاب) ڇاپيل آهي، ملي وڃي ٿو.[2] (اھ)

حديثون شريف، جيڪا امام سيوطي رحمة الله عليه "جامع ڪبير" ۾ آندي آهي تہ حضرت صليٰ الله عليہ وآلہ وسلم جن فرمايو آهي:

منهنجي حياتي توهان لاءِ ڀلي آهي، جو توهان بہ ڳالهيون ٿا ڪيو ۽ توهان سان بہ ڳالهيون ڪجن ٿيون ۽ جڏهن وفات ڪندس تہ منهنجي وفات ڪرڻ بہ توهان لاءِ ڀلي آهي؛ ڇو تہ الله مون تي توهان جا عمل ظاهر پيو ڪندو ۽ ٿن تي پيو

---

[1] اِها بريڪيٽ واري عبارت مصنف عليه الرحمة جي پنهنجي آهي.

[2] شواهد الحق في استغاثة بسيد الخلق، الباب الخامس، الفصل الثاني في الكلام عليٰ كتاب الصارم المبكي وفيہ التكلم عليٰ بعض المغيبات...الخ، صہ 213 -214.

خبر ڏيندو. پوءِ جيڪڏهن چڱا هوندا تہ رب تعاليٰ جو حمد ڪندس ۽ جيڪڏهن بُڇڙا هوندا تہ توهان لاءِ بخشيش پِنندس.[1] اهـ

مان نہ ٿو ڄاڻان تہ ڇا چوندا اِهي شخص يعني شمس الدين ۽ ٻيا جيڪي سندس عقيدي ۾ متفق آهن، اُن حديث شريف ۾ جيڪا وڏي شفاعت، جيڪا قيامت ۾ ٿيندي، تنهن باب منجهہ آهي. ۽ انهيءَ حديث شريف کي "صحيح بخاري"[2] ۽ "صحيح مسلم"[3] ۽ ٻين حديثن شريفن جي ڪتابن[4] آندو آهي. انهيءَ شفاعت سان سيني خلقن يعني رسولن ۽ نبين ۽ ولين ۽ ٻين ماڻهن جي ڏکيلن جا ڏک ڪيئن نہ وڃائيندو ۽ انهيءَ حديث شريف ۾ آهي تہ پاڻ سڳورن صلي الله عليہ وآلہ وسلم فرمايو اٿن:

قيامت جي ڏينهن سيني آدمين جو آئون سردا هوندس، ڇا ڄاڻو ٿا تہ ڪنهن سبب سردار هوندس...تان آخر حديث شريف جي، جنهن ۾ شفاعت ڪرڻ جو بيان آهي.[5] اهـ

هتي "شواهد الحق" جي عبارت جو مطلب پورو ٿيو. والله تعاليٰ اعلم.

تنبيهہ: چاليهہ حديثون شريف حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن جي شفاعت ڪرڻ جي بيان منجهہ "شواهد الحق"[6] ۾ بيان ٿيون آهن. پوءِ افسوس

---

[1] الجامع الكبير، حرف الحاء، الحديث: 13595، 4/642.

[2] صحيح البخاري، كتاب تفسير القرآن، باب ذرية من حملنا من نوح...الخ، الحديث: 4712، 6/84.

[3] صحيح مسلم، كتاب الايمان، باب ادنيٰ اهل الجنة منزلة فيها، الحديث: 327، 1/184.

[4] مسند الامام احمد بن حنبل، مسند ابي هريرة، الحديث: 9623، 15/384. مصنف ابن ابي شيبة، كتاب الفضائل، باب ما اعطي الله تعاليٰ محمّدا ﷺ، الحديث: 31684، 6/307. صحيح ابن حبان، كتاب التاريخ، باب الحوض والشفاعة، ذكر العلة التي من اجلها لا يشفع الانبياء ...الخ، الحديث: 6465، 14/380.

[5] شواهد الحق في استغاثة بسيد الخلق، الباب الثاني، الفصل الثاني في ذكر اربعين حديثا تتعلق بشفاعتہ ﷺ يوم القيامة، صـ 94- 101.

[6] شواهد الحق في استغاثة بسيد الخلق، الباب الخامس، الفصل الثاني في الكلام عليٰ كتاب الصارم المبكي وفيہ التكلم عليٰ بعض المغيبات...الخ، صـ 214.

وهابين جي حال تي، جو شفاعت جا منڪر آهن ۽ هڪڙا ٿن مان تردد (سوچ ويچار) ۾ آهن. العياذ بالله تعالىٰ منه.

خاتمي جو پنجون سخن

پنجون سُخن خاتمہ ۾ هي آهي تہ نبي صلي الله عليہ وآلہٖ وسلم جي قبر شريف جي زيارت فيض بشارت، تنهن ڳالهه "شواهد الحق" واري ۽ ٻين ڪتابن[1] چڱي طرح ثابت ڪيو آهي ۽ قرآن ڪريم جي آيتن شريفن سان ۽ حديثن شريفن ۽ اجتماع امت مرحوم ۽ مجتهدن جي قياس سان اِن جي درستي ثابت ڪئي آهي. جيڪڏهن انهن جو بيان ڪجي تہ خلاصہ ٻيو ڪتاب ٿي وڃي، پر جڏهن تہ وقت تنگ آهي، نڪو اِنهي مسئلہ جو بحث هليل آهي، تڏهن ڪتابن جي تحقيق تي ڪفايت ڪري وڃون ٿا. مگر هڪ حديث شريف، جنهن مان زيارت جا منڪر دليل وٺندا آهن، تنهن جو بيان ڪرڻ مناسب ڄاتم. ڇو تہ منڪر انهيءَ حديث جي خود ساختہ تقرير ڪرڻ سان آدمين کي گمراهہ ڪندا وتندا آهن ۽ پاڻ وانگر سُتت اعتقاد جا حضرت صلي الله عليہ وآلہ وسلم جي طرف پيا ڪن.

هاڻي ڄاڻ تہ گهڻا ورهہ ٿيندا جو هي مسڪين مٽارين شريفن ۾ حضرات ڪرامن سرهندين دامت فيوضهم جي درگاهہ شريف تي پڙهائيندڙ هو. تنهن وقت ۾ مولوي ميان محمد ڪڏهري ۽ سندس پٽ مولوي صاحب ميان عبدالله شال اِنهن کي الله تعاليٰ هدايت ڪري، هڪ پنهنجي تحرير جوڙيل، جيڪا حضرت سيد الانام ﷺ جي (قبر) زيارت فيض بشارت جي طرف سفر نہ ڪرڻ جي واسطي مٽارين ۾ آندائون ۽ حضرت پير صاحب والا مناقب جناب جامع العلوم حاجي ميان غلام مجدد صاحب عرف پيرزاده دام فيوضه، جيڪو باعثِ تصنيف هن رسالہ جو آهي، تنهن کي ڏيکاريائون. تنهن تحرير ۾ پنهنجي دعويٰ تي دليل ورتو هوائون هن حديث شريف

---

[1] مثال طور امام سُبڪي جو ڪتاب "شفاء السقام في زيارة خير الانام ﷺ" ۽ علامہ ابن حجر جو ڪتاب "الجوهر المنظم في زيارة قبر الشريف النبوي المكرم"

سان، جو حضرت نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم فرمايو آهي:

لاتشد الرحال الا الیٰ ثلاثة مساجد، المسجد الحرام ومسجد الرسول ومسجد الاقصیٰ.[1]

ترجمه: نه (سواري) ٻڌو توهان مگر ٽن مسجدن جي طرف، هڪ مسجد حرام يعني ڪعبة الله شريف ۽ ٻي مسجد رسول جي، جيڪا مدينه شريف ۾ آهي ۽ ٽين مسجد اقصيٰ يعني بيت المقدس. اهـ

جڏهن اها تحرير صاحبزادي ممدوح جي نظر شريف ۾ آئي، تڏهن پنهنجي زبان درافشان سان بروقت فرمايائون ته اصل استثناء ۾ استثناء متصل آهي ۽ استثناء متصل ۾ مستثنيٰ منه جي مان هوندي آهي. تڏهن هتي حديث شريف مان هن طرح مراد آهي لاتشدو الرحال الیٰ مسجد، الا الیٰ ثلثة مساجد. اه

يعني انهن ٽنهي مسجدن کانسواءِ ٻي ڪنهن مسجد شريف ڏي (سواري) ٻڌي ڪشالا ڪاٽي نه وڃو، ڇو ته ٻيون مسجد شريف فضيلت ۾ برابر آهن. اهـ. پوءِ هتي (قبر اطهر جي) زيارت کان منع ڪا نه ٿي، جنهن جو حڪم حديث شريفن سان ثابت آهي. اهـ،

هي تقرير صاحبزادي ممدوح جي مٿين مولوين ٻڌڻ ۾ آندي، تڏهن صابر ۽ ساڪت (خاموش) رهيا بمثل صورت بر ديوار جي.

هاڻي هي مسڪين انهيءَ صاحبزادي جي جواب ڪي، جيڪو پسند ڪيل آهي، هتي بيان ڏئي تنهن جي تائيد لاءِ عبارت "عيني شرح صحيح بخاري" جي آڻي بس (ڪافي) تو ڪريان. ولله الحمد. "عيني" جي جلد 3 ۾ انهيءَ حديث جي بيان ۾ لکيل آهي:

قال النووي: معناه لافضيلة في شد الرحال إلى مسجد غير هذه الثلاثة،

---

[1] صحيح البخاري، كتاب فضل صلاة في مسجد مكة والمدينة، باب فضل صلاة في مسجد مكة والمدينة، الحديث: 1189، 60/2.

ونقله عن جمهور العلماء وقال شيخنا زين الدين من أحسن محامل هذا الحديث أن المراد منه حكم المساجد فقط، وأنه لايشد الرحل إلى مسجد من المساجد غير هذه الثلاثة. فأما قصد غير المساجد من الرحلة في طلب العلم وفي التجارة والتنزه وزيارة الصالحين والمشاهد وزيارة الإخوان ونحو ذلك فليس داخلا في النهي، وقد ورد ذلك مصرحًا به في بعض طرق الحديث في مسند أحمد. قال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم. لا ينبغي للمطي أن يشد رحاله إلى مسجد يبتغي فيه الصلاة غير المسجد الحرام والمسجد الأقصى ومسجدي هذا، وإسناده حسن.[1] انتهى عبارة العيني مختصر.

والله تعالى اعلم بالحق والصواب، واليه المرجع والمآب، وآخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمين، ولاحول ولا قوة الا بالله العلي العظيم، رب تقبل مني هذا العمل، واجعله خالصا لوجهك الكريم، واجعل آخر كلامي حين الانتقال من الدنيا الفاني، لا اله الا الله محمد رسول الله، عليه وآله واصحابه وسلم.

تمت بالخير از يد فقير حقير پر تقصير اضعف العباد خادم العلماء عبد الحليم بن حكيم مولوي عبدالرحمان صاحب، ساكن وليداد چانديہ شوال 13ھ

---

[1] عمدة القاري، كتاب التطوع، باب فضل الصلاة في مسجد مكة ومدينة، تحت الحديث: 212، 254-253/7

تقریظ

علامہ نثار احمد علیہ الرحمۃ

اقول بفضلہ تعالیٰ کہ نبی اکرم ﷺ کو علم غیب ماکان ومایکون کا تھا، مگر باعلام اللہ تعالیٰ۔ اور یہ اعتقاد علماء دہلی اہل سنت والجماعت کا ہے۔ اور بعد مطالع صدہا کتابوں کے یہی ثابت ہوتا ہے۔ اس لئے فقیر نثار احمد ساکن چرخے داری ریاجنیدہ متصل دہلی، فی الحال مقیم سندھ قصبہ ڈوکری ضلع لاڑکانہ کا بھی یہ عقیدہ ہے۔ نثار احمد

تقریظ

علامہ حڪيم فقيه عبدالرزاق عليہ الرحمة

ظاهر آهي تہ جيڪا تحقيق عالم فاضل فقيھ عادل هن ڪتاب ۾ واسطي ثابت ڪرڻ علم غيب جي منجهہ حق شافع امت صلي الله عليہ وآلہ وسلم جي ڪئي آهي عين حق آهي ۽ لائق آفرين جي. فالله دره وضوعف اجره فتحريره احويٰ ان يكتب بمداد النور علي وجنات الحور. عبدالرزاق عفي عنہ، ساڪن ترائي ضلع سکر.

تقريظ

علام عبد الرحيم شكارپوري عليه الرحمة

ما حققه المحقق فهو حق حقيق، والحق أحق أن يتبع به. كتبه الفقير: عبدالرحيم شكارپوري.

تقريظ

علام مفتي عبد الغفور همايوني عليه الرحمة

كل ما أورده العالم العامل الفاضل الكامل الأديب اللبيب المولوي حسن الله الپاتائي أحسن الله عاقبته في الرسالة الموسومة بجلاءِ العنين في إظهار ثبوت علم الغيب لسيد الثقلين ﷺ، حق حقيق بالقبول. فقد رأيته وسمعته من الأول إلى الآخر، فمضامينه محققة علم رائي اهل السنة والجماعة، ومطابقة مع عقيدة أهل الإسلام، أوصلهم الله تعالى إلى دار السلام وماذا بعد الحق إلا الضلال. والله أعلم بحقيقة الحال.

نمقه الفقير عبدالغفور الهمايوني

ماخذ و مراجع

الإبريز، العلامة أحمد بن مبارك السجلماسي المالكي (المتوفى: 1156هـ)، الناشر: دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الثانية، 1423 هـ.

إرشاد الساري لشرح صحيح البخاري، الإمام أبو العباس شهاب الدين أحمد بن محمد بن أبى بكر القسطلاني المصري، (المتوفى: 923هـ)، الناشر: المطبعة الكبرى الأميرية مصر، الطبعة السابعة، 1323 هـ.

ارشاد العقل السليم إلى مزايا الكتاب الكريم، الإمام أبو السعود محمد بن محمد بن مصطفى العمادي (المتوفى: 982هـ)، الناشر: دار إحياء التراث العربي بيروت، طبع بدون التاريخ.

أشعة اللمعاة، الإمام المحدث عبد الحق الدهلوي (المتوفى: 1052هـ)، الناشر: منشي نولكشور الهند، طبع بدون التاريخ.

إعلاء كلمة الله في بيان ما أهل به لغير الله، الإمام المناظر السيد مهر علي الگولروي، الناشر: ضياء القرآن لاهور، طبع بدون التاريخ.

امداد الفتاح شرح نور الإيضاح ونجاة الأرواح، العلامة حسن بن عمار الشرنبلالي (المتوفى: 1069هـ)، الناشر: المحقق، طبع بدون التاريخ.

أنموذج جليل في أسئلة وأجوبة عن غرائب آي التنزيل، الإمام أبو عبد الله محمد بن أبي بكر الحنفي الرازي (المتوفى: 666هـ)، الناشر: دار عالم الكتب الرياض، الطبعة الأولى، 1413 هـ، 1991 م.

البحر الرائق شرح كنز الدقائق، الإمام زين الدين بن إبراهيم بن محمد، المعروف بابن نجيم المصري (المتوفى: 970هـ)، الناشر: دار الكتاب الإسلامي، الطبعة الثانية، طبع بدون تاريخ.

التاريخ الكبير، الإمام أبو عبدالله محمد بن إسماعيل البخاري الجعفي (المتوفى 256هـ)، الناشر: دائرة المعارف العثمانية.الهند، طبع بدون التاريخ.

تذكرة الموتى والقبور، العلامة قاضي ثناء الله پاني پتي (المتوفى 1225هـ)، الناشر: مطبع نظاميه كانپور الهند، الطبعة الأولى، 1279هـ.

تفسير ابن عباس = تنوير المقباس من تفسير ابن عباس

تفسير ابي سعود = إرشاد العقل السليم إلى مزايا الكتاب الكريم.

تفسير الجلالين، الإمام جلال الدين محمد بن أحمد المحلي (المتوفى: 864هـ) وجلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي (المتوفى: 911هـ)، الناشر: دار الحديث القاهرة، الطبعة الأولى، طبع بدون سنة.

تفسير الحسيني، العلامة الملا كمال الدين حسين الواعظ الكاشفي (المتوفى: 910هـ)، الناشر: مطبع محمدي بومبئي الهند، سنة الطباعة: 1347هـ.

تفسير الخازن = لباب التأويل في معاني التنزيل

تفسير الدر المنثور، الإمام جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي (المتوفى: 911هـ)، الناشر: ذار الفكر بيروت، طبع بدون سنة.

تفسير الزمخشري = الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل.

تفسير القادري ترجمة أردو تفسير حسيني، مووي فخر الدين احمد الحنفي القادري، الناشر: منشي نولكشور الهند، طبع بدون التاريخ.

التفسير الكبير، الإمام أبو عبد الله محمد بن عمر الرازي الملقب بفخر الدين الرازي خطيب (المتوفى: 606هـ)، الناشر: دار إحياء التراث العربي بيروت، الطبعة الثالثة 1420 هـ.

تفسير الماتريدي = تفسير تاويلات أهل السنة.

تفسير النيشابوري = غرائب القرآن ورغائب الفرقان

تفسير تاويلات أهل السنة، محمد بن محمد بن محمود، أبو منصور الماتريدي (المتوفى: 333هـ)، الناشر: دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة: الأولى، 1426 هـ - 2005 م.

تفسير الخطيب الشربيني = السراج المنير في الإعانة على معرفة بعض معاني كلام ربنا الحكيم الخبير.

تفسير روح البيان، أبو الفداء إسماعيل حقي بن مصطفى الإستانبولي الحنفي الخلوتي (المتوفى: 1127هـ)، دار إحياء التراث العربي بيروت، طبع بدون التاريخ.

تفسير المدارك = مدارك التنزيل وحقائق التأويل.

تفسير معالم التنزيل، أبو محمد الحسين بن مسعود بن محمد بن الفراء البغوي الشافعي (المتوفى: 510هـ)، الناشر: دار إحياء التراث العربي بيروت، الطبعة الأولى ، 1420 هـ.

التفسيرات الأحمدية، الشيخ أحمد ملا جيون (المتوفى: 1130هـ)، الناشر: دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة: الأولى 2010م.

تقديس الوكيل عن توهين الرشيد والخليل، العلامة غلام دستگير القصوري (المتوفى: 1315هـ)، الناشر: پريس قصور چاچران، الطبعة الأولى 1312هـ.

تنوير المقباس من تفسير ابن عباس ، ينسب لعبد الله بن عباس رضي الله عنهما (المتوفى: 68هـ)، جمعه: مجد الدين أبو طاهر محمد بن يعقوب الفيروزآبادى (المتوفى: 8.17هـ)، الناشر: دار الكتب العلمية لبنان، الطبعة الأولى 1412هـ-1992م.

تيسير القاري شرح البخاري، الشيخ نور الحق بن المحدث عبد الحق

الدهلوي، الناشر: مطبع علوي الهند، طبع بدون التاريخ.

التيسير بشرح الجامع الصغير، الإمام زين الدين محمد المدعو بعبد الرؤوف المناوي القاهري (المتوفى: 1031هـ)، الناشر: مكتبة الإمام الشافعي الرياض، الطبعة الثالثة، 1408هـ - 1988م.

ثبوت الشفاعة، العلامة محمّد مريد الدين الحنفي البشاوري، الناشر: مطبع حسني بومبئي الهند، ، الطبعة الأولى 1301هـ .

جامع الفصولين، للشيخ بدر الدين محمود بن إسرائيل الشَّهير بابن قاضي سماونه الحنفي ، الناشر: المكتبة الشاملة بدون التاريخ.

الجامع الكبير، الإمام جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي (المتوفى 911هـ)، الناشر: الأزهر الشريف القاهرة، الطبعة الثانية، 1426هـ.

جواهرالبحار في فضائل المختار، الشيخ يوسف بن إسماعيل النبهاني (1350هـ)، الناشر: بيروت، سنة الناشر 1916م.

الجواهر المضية في طبقات الحنفية، العلامة أبو محمد، محيي الدين عبد القادر بن محمد بن نصر الله القرشي، الحنفي (المتوفى: 775هـ)، الناشر: مير محمد كتب خانه كراتشي، طبع بدون سنة.

حاشية الجمل على الجلالين، العلامة الشيخ سليمان الجمل الأزهري (المتوفى: 1204هـ)، الناشر: المطبعة الشرفية العامرة مصر سنة 1303 هـ.

حاشية الشهاب على تفسير البيضاوي = عناية القاضي وكفاية الراضي على تفسير البيضاوي.

حاشية الطخطاوي على مراقي الفلاح شرح نور الإيضاح، العلامة أحمد بن محمد بن إسماعيل الطحطاوي الحنفي (المتوفي 1231 هـ)، الناشر: دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الأولى 1418هـ - 1997م.

حاشية النبراس لمولوي برخوردار الملتاني، الناشر: المكتبة الرشيدية كوئتة، طبع بدون السنة.

حاشية بيضاوي للشيخ زادة، العلامة محمّد بن مصلح الدين مصطفى القوجوي الحنفي (المتوفى: 951هـ)، الناشر: دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الأولى 1419هـ - 1999م.

حاشية المدابغي على الأربعين النووية، العلامة حسن بن علي بن أحمد المنطاوي الأزهري الشافعي (المتوفى: 1170 هـ)، الناشر: المطبعة العامرة الشرفية مصر، سنة الطبع 1320 هـ.

حاشية شيخ زادة على البردة، العلامة محمّد بن مصلح الدين مصطفى القوجوي الحنفي (المتوفى: 951هـ)، الناشر: أصح المطابع مكتبة نور محمد كراتشي، طبع بدون سنة.

الحرز الثمين للحصن الحصين، الإمام أبو الحسن نور الدين الملا الهروي

القاري (المتوفى: 1014هـ)، الناشر: المحقق من الرياض، الطبعة الأولى، 1434 هـ/ 2013م.

خصائص الكبرى، الإمام جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي (المتوفى: 911هـ)، الناشر: دار الكتب العلمية بيروت، طبع بدون التاريخ.

خلاصة الكلام في بيان أمراء البلد الحرام من زمن سيدنا النبي ﷺ الى وقتنا هذا بالتمام، العلامة أحمد بن زيني دحلان (المتوفى 1304هـ)، الناشر: أرض الحرمين، طبع بدون التاريخ.

الخير الجاري شرح صحيح البخاري، العلامة محمد أبو يوسف يعقوب اللاهوري البناني (المتوفى: 1098هـ)، نسخة مصورة في المكتبة الفهيمية.

الدر المختار، الإمام محمد بن علي بن محمد الحصكفي (المتوفى: 1088هـ)، الناشر: دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الأولى، 1423 هـ/ 2002م.

الدرالمكنونات، العلامة محمد مراد المنزلوي، الناشر: مصر، بدون التاريخ.

دلائل النبوة، الإمام أبو بكر أحمد بن الحسين بن علي البيهقي (المتوفى: 458هـ)، الناشر: دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة: الأولى1405 هـ.

رد المحتار على الدر المختار، الإمام محمد أمين بن عمر بن عبد العزيز عابدين الدمشقي الحنفي (المتوفى: 1252هـ)، دار الفكر بيروت، الطبعة الثانية 1412هـ - 1992م.

روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني، شهاب الدين محمود بن عبد الله الحسيني الألوسي (المتوفى: 1270هـ)، الناشر: دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الأولى، 1415 هـ.

روض النصير شرح الجامع الصغير = فيض القدير شرح الجامع الصغير

الزبدة شرح القصيدة البردة، الإمام أبو الحسن نور الدين الملا الهروي القاري (المتوفى: 1014هـ)، الناشر: جمعية علماء السكندرية پير جو گوت، الطبعة الأولى، 1406 هـ.

السراج المنير في الإعانة على معرفة بعض معاني كلام ربنا الحكيم الخبير، الإمام شمس الدين محمد بن أحمد الخطيب الشربيني الشافعي (المتوفى: 977هـ)، الناشر: مطبعة بولاق (الأميرية) القاهرة، عام النشر: 1285هـ.

سل الحسام الهندي لنصرة مولانا خالد النقشبندي، الإمام محمد أمين بن عمر بن عبد العزيز عابدين الدمشقي الحنفي (المتوفى: 1252هـ)، الناشر: سهيل أكادمي لاهور، طبع بدون التاريخ.

سنن ابن ماجة، الإمام أبو عبد الله محمد بن يزيد القزويني (المتوفى: 273هـ)، الناشر: دار الرسالة العالمية، الطبعة الأولى، 1430 هـ .

سنن أبي دائود، الإمام أبو داود سليمان بن الأشعث السِّجِسْتاني (المتوفى: 275هـ)، الناشر: المكتبة العصرية بيروت، طبع بدون سنة.

سنن الترمذي، الإمام أبو عيسى محمد بن عيسى الترمذي (المتوفى: 279هـ)، الناشر: دار الغرب الإسلامي بيروت، سنة النشر: 1998 م.

سنن الكبرى للنسائي، الإمام أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب بن علي الخراساني النسائي (المتوفى: 303هـ)، الناشر: مؤسسة الرسالة بيروت، الطبعة الأولى، 1421 هـ - 2001 م.

شرح بحر العلوم = مثنوي مولوي روم مع شرح حضرت بحر العلوم.

شرح البخاري لشيخ الاسلام، مطبع علوي الهند، طبع بدون التاريخ.

شرح التلويح على التوضيح، الإمام سعد الدين مسعود بن عمر التفتازاني (المتوفى: 793هـ)، الناشر: مكتبة صبيح بمصر، طبع بدون تاريخ.

شرح الجامي على فصوص الحكم، الإمام نور الدين عبد الرحمن الجامي (المتوفى: 898 هـ)، الناشر: دار الكتب العلمية، الطبعة الأولى 1425هـ.

شرح الزرقاني على المواهب اللدنية، أبو عبد الله محمد بن عبد الباقي بن يوسف بن أحمد بن شهاب الدين بن محمد الزرقاني المالكي (المتوفى: 1122هـ)، الناشر: دار الكتب العلمية، الطبعة الأولى 1417هـ-1996م.

شرح الشفا لملا علي قاري، الإمام أبو الحسن نور الدين الملا الهروي القاري (المتوفى: 1014هـ)، دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الأولى، 1421 هـ.

شرح العقائد النفسية، الإمام سعد الدين مسعود بن عمر التفتازاني، المكتبة

المدينة كراتشي، الطبعة الثانية 1433 هـ/ 2012م.

شرح القصيدة البردة للباجوري، العلامة إبراهيم الباجوري (المتوفى: 1276هـ)، الناشر: مصطفى البابي وأولاده بمصر، الطبعة الرابعة 1951م.

شرح المقاصد، الإمام مسعود بن عمر بن عبد الله التفتازاني (المتوفى: 793هـ)، الناشر: عالم الكتب بيروت، الطبعة الثانية، 1419 هـ.

شرح المواقف، العلامة السيد شريف علي بن محمد الجرجاني (المتوفى: 816هـ)، الناشر: دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الأولى 1419 هـ.

شرح الهمزية لابن حجر = المنح المكية في شرح الهمزية.

شرح رمضان أفندي على شرح العقائد النفسية، العلامة رمضان بن محمد أفندي، الناشر: دار السعادت، الطبعة الثانية، 1320هـ.

شرح فتوح الغيب، الإمام المحدث عبد الحق الدهلوي (المتوفى: 1052هـ)، الناشر: منشي نول كشور الهند، تاريخ الطباعة 1305 هـ.

الشفا بتعريف حقوق المصطفى، الإمام أبو الفضل عياض بن موسى اليحصبي السبتي، (المتوفى: 544هـ)، الناشر: دار الفيحاء عمان، الطبعة الثانية 1407 هـ.

شفاء السقام في زيارت خير الأنام عليه الصلواة والسلام، الإمام تقي الدين علي بن عبد الكافي (المتوفي: 756هـ)، الناشر: دار الكتب العلمية، الطبعة

الأولى 1429هـ/ 2008م.

شواهد الحق في الاستغاثة لسيد الخلق، الشيخ يوسف بن إسماعيل النبهاني (1350هـ)، الناشر: دار الكتب العلمية، الطبعة الأولى 2007م.

الصارم المبكي في الرد علي الإمام السبكي، شمس الدين محمد بن أحمد بن عبد الهادي الحنبلي (المتوفى: 744هـ)، الناشر: مؤسسة الريان بيروت، الطبعة الأولى 1424هـ.

صحيح البخاري، الإمام أبو عبدالله محمد بن إسماعيل البخاري الجعفي (المتوفى 256هـ)، الناشر: دار الطوق النجاة، الطبعة الأولى 1422هـ.

صحيح مسلم، الإمام أبو الحسن مسلم بن الحجاج القشيري النيسابوري (المتوفى: 261هـ)، الناشر: دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الأولى، 1412 هـ- 1991 م.

عصيدة الشهدة شرح القصيدة البردة، العلامة السيد عمر بن أحمد أفندي الحنفي (المتوفى: 1299هـ)، الناشر: المكتبة المدينة كراتشي، الطبعة الأولى 1433هـ/ 2013م.

عمدة القاري شرح صحيح البخاري، الإمام أبو محمد محمود بن أحمد الشهير بدر الدين العينى (المتوفى: 855هـ)، الناشر: دار إحياء التراث العربي بيروت، طبع بدون التاريخ.

عناية القاضي وكفاية الراضي على تفسير البيضاوي، الإمام شهاب الدين أحمد بن محمد بن عمر الخفاجي المصري الحنفي (المتوفى: 1069هـ)، الناشر: دار صادر بيروت، طبع بدون سنة.

العناية شرح الهداية، الإمام أكمل الدين أبو عبد الله محمد بن محمد بن محمود البابرتي (المتوفى: 786هـ)، الناشر: دار الفكر بيروت، طبع بدون سنة.

عوارف المعارف، الإمام أبو حفص شهاب الدين عمر بن محمد السهروردي (المتوفي: 632هـ)، الناشر: مكتبه الثقافة الدينية القاهرة، مصر، طبع بدون سنة.

غرائب القرآن ورغائب الفرقان، الإمام نظام الدين الحسن بن محمد بن حسين النيسابوري (المتوفى: 850هـ)، الناشر: دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الأولى 1416 هـ.

الغنية لطالبي طريق الحق، الإمام الغوث الكبير السيد عبد القادر الجيلاني (المتوفى: 561هـ)، الناشر: دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الأولى 1417 هـ / 1997م.

غياث اللغات، مولانا محمد غياث الدين، الناشر: قديمي كتب خانه كراتشي، طبع بدون التاريخ.

فتح الإله في شرح المشكاة، الإمام العلامة الفقيه شهاب الدين احمد بن محمّد

بن علي بن حجر العسقلاني (المتوفى: 974 هـ)، الناشر: دار الكتب العلمية، الطبعة الأولى 2015م.

فتاوى البزازية، الإمام حافظ الدين محمّد بن محمّد الشهاب المعروف بابن بزاز الكردري (المتوفى: 827هـ)، الناشر: المطبعة الكبرى الأميرية بولاق مصر، الطبعة الأولى 1310 هـ.

فتاوى الحديثية، الإمام شهاب الدين أحمد بن محمد بن علي بن حجر الهيتمي (المتوفى: 974هـ)، الناشر: دار الفكر بيروت، طبع بدون التاريخ.

فتاوى الهمايوني، العلامة الفقيه عبد الغفور الهمايوني السندي (المتوفى 1918م)، الناشر: مطبع رفاه عام لاهور، الطبعة الأولى 1916م.

فتاوى الهندية، لجنة من علماء السند والهند على إشرف العلامة الفقيه نظام الدين التتوي ثم الدهلوي، الناشر: المطبعة الكبرى الأميرية بولاق مصر، الطبعة الأولى 1310 هـ.

فتاوى قاضي خان، الإمام فخر الدين حسن بن منصور الأوزجندي الفرغاني الحنفي (المتوفى: 592هـ)، الناشر: المطبعة الكبرى الأميرية بولاق مصر، الطبعة الأولى 1310 هـ.

فتح الباري شرح صحيح البخاري، الإمام أبو الفضل أحمد بن علي بن حجر العسقلاني الشافعي، الناشر: دار المعرفة بيروت، سن الطبعة 1379 هـ.

الفتوحات الوهبية بشرح أربعين النووية، العلامة المحدث إبراهيم بن مرعى بن عطية الشبرخيتي (المتوفى: 1106هـ)، الناشر: المطبعة الخيرية مصر، الطبعة الأولى 1304 هـ.

فيض القدير شرح الجامع الصغير، الإمام زين الدين محمد المدعو بعبد الرؤوف المناوي القاهري (المتوفى: 1031هـ)، الناشر: المكتبة التجارية الكبرى مصر، الطبعة الأولى 1356 هـ.

القصيدة البردة، الإمام شرف الدين بوصيري(المتوفى: 695هـ)، مكتبة الصفا مصر، طبع بدون سنة.

الكشاف عن حقائق السنن (شرح الطيبي)، الإمام شرف الدين حسين بن محمد الطيبي (المتوفى 743هـ)، الناشر: مكتبة نزار مصطفى الباز الرياض، طبع بدون التاريخ.

الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل، الإمام أبو القاسم محمود بن عمرو بن أحمد، جار الله الزمخشري (المتوفى: 538هـ)، الناشر: دار الكتاب العربي بيروت، الطبعة الثالثة 1407 هـ.

كشف الغمة، الإمام عبد الوهاب الشعراني (المتوفى: 973هـ)، الناشر: مصر، سنة النشر 1917م.

الكمالين حاشية الجلالين، العلامة سلام الله بن شيخ الإسلام الدهلوي

(المتوفى 1233هـ)، الناشر: قديمي كتب خانه، طبع بدون التاريخ.

الكوكب الداري للكرماني، الإمام شمس الدين محمد بن يوسف بن علي الكرماني (المتوفى 786هـ)، الناشر: دار إحياء التراث العربي بيروت، الطبعة الثانية 1401 هـ / 1981م.

كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون، العلامة مصطفى بن عبد الله كاتب جلبي القسطنطيني المشهور باسم حاجي خليفة أو الحاج خليفة (المتوفى: 1067هـ)، الناشر: مؤسسة التاريخ العربي، طبع بدون التاريخ.

لباب التأويل في معاني التنزيل، الإمام أبو الحسن علاء الدين علي بن محمد بن إبراهيم المعروف بالخازن (المتوفى: 741هـ)، الناشر: دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الأولى 1415 هـ.

لطائف المنن والأخلاق، الإمام عبد الوهاب الشعراني (المتوفى: 973هـ)، الناشر: المطبعة الميمنية مصر، الطبعة الأولى 1321 هـ.

لمعات التنقيح، الإمام المحدث عبد الحق الدهلوي (المتوفى 1052هـ)، الناشر: دار النوادر، الطبعة الأولى، 1435 هـ / 2014م.

ما لا بد منه، العلامة القاضي ثناء الله الپاني پتي (المتوفى 1225هـ)، الناشر: المكتبة الرحمانية لاهور، طبع بدون التاريخ.

مثنوي مولوي معنوي، مولانا العارف جلال الدين الرومي، مترجم اردو:

قاضي سجاد حسين، الناشر: حامد ايند كمپني لاهور. طبع بدون التاريخ.

مثنوي مولوي روم مع شرح حضرت بحر العلوم، مولانا بحر العلوم عبد العلي، الناشر: منشي نول كشور، الطبعة الأولى 1873م.

مدارج النبوة، الإمام المحدث عبد الحق الدهلوي (المتوفى 1052هـ)، الناشر: منشي نولكشور الهند، طبع بدون التاريخ.

مدارك التنزيل وحقائق التأويل، أبو البركات عبد الله بن أحمد بن محمود حافظ الدين النسفي (المتوفى: 710هـ)، الناشر: دار الكلم الطيب، بيروت، الطبعة الأولى، 1419 هـ - 1998 م.

مرقاة المفاتيح شرح مشكاة المصابيح، الإمام أبو الحسن نور الدين الملا الهروي القاري (المتوفى: 1014هـ)، الناشر: دار الفكر بيروت، الطبعة الأولى، 1422هـ - 2002م

المسائرة، الإمام كمال الدين محمد بن همام الدين عبد الواحد الشهير بابن الهمام (المتوفى: 861هـ) الناشر: المكتبة الأزهرية للتراث، الطبعة الأولى 2006م.

المستدرك على الصحيحين، الإمام أبو عبد الله الحاكم محمد بن عبد الله النيسابوري المعروف بابن البيع (المتوفى: 405هـ)، الناشر: دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة: الأولى، 1411هـ— 1990م.

مسک الختام شرح بلوغ المرام، نواب صدیق حسن خان بهوپالي (المتوفى: 1307هـ)، الناشر: مطبع نظاميه كانپور الهند، الطبعة الأولى، 1288هـ.

مسند الإمام أحمد، الإمام أبو عبد الله أحمد بن محمد بن حنبل الشيباني (المتوفى: 241هـ)، الناشر: مؤسسة الرسالة، الطبعة الأولى، 1421 هـ

مسند الشهاب، الإمام أبو عبد الله محمد بن سلامة القضاعي المصري (المتوفى: 454هـ)، الناشر: مؤسسة الرسالة بيروت، الطبعة الثانية، 1407 هـ - 1986م.

مشكواة المصابيح، الإمام أبو عبد الله محمد بن عبد الله الخطيب العمري (المتوفى: 741هـ)، الناشر: المكتب الإسلامي بيروت، الطبعة الثالثة، 1985م.

المعجم الصغير للطبراني، الإمام أبو القاسم سليمان بن أحمد الطبراني (المتوفى: 360هـ)، الناشر: المكتب الإسلامي دار عمار بيروت، الطبعة الأولى، 1405هـ

المعجم الكبير، الإمام أبو القاسم سليمان بن أحمد بن أيوب الطبراني (المتوفى: 360هـ)، الناشر: مكتبة ابن تيمية القاهرة، الطبعة الثانية، طبع بدون التاريخ.

المقاصد الحسنة، الإمام أبو الخير شمس الدين محمد بن عبد الرحمن

السخاوي (المتوفى: 902هـ)، الناشر: دار الكتاب العربي بيروت، الطبعة الأولى، 1405 هـ - 1985م.

مكتوبات مصومية، العلامة الخواجة العارف محمد معصوم السرهندي (المتوفى: 1079هـ)، الناشر: كراتشي، طبع بدون التاريخ.

منح الروض الأزهر شرح الفقه الأكبر، الإمام أبو الحسن نور الدين الملا الهروي القاري (المتوفى: 1014هـ)، الناشر: دار البشائر الإسلامية، الطبعة الأولى، 1419هـ/ 1998م.

المنح المكية في شرح الهمزية، الإمام العلامة الفقيه شهاب الدين احمد بن محمّد بن علي بن حجر العسقلاني (المتوفى: 974ه)، الناشر: دار المنهاج بيروت، الطبعة الثانية 1426ه/ 2005م.

المواهب اللدنية بالمنح المحمدية، الإمام أبو العباس، شهاب الدين أحمد بن محمد بن أبى بكر القسطلاني (المتوفى: 923هـ)، الناشر: المكتبة التوفيقية، القاهرة مصر، طبع بدون التاريخ.

موطأ الإمام مالك، الإمام مالك بن أنس بن مالك الأصبحي(المتوفى: 179هـ)، الناشر: مؤسسة الرسالة، الطبعة الأولى، 1412 هـ/ 1992م.

ميزان الكبرى، الإمام عبد الوهاب الشعراني (المتوفى: 973هـ)، الناشر: عالم الكتب بيروت، الطبعة الأولى، 1409هـ- 1989م.

النبراس حاشية شرح العقائد، الإمام عبد العزيز الفرهاروي، الناشر: المكتبة الرشيدية كوئتة، طبع بدون التاريخ.

نسيم الرياض في شرح شفاء القاضي عياض، الإمام شهاب الدين أحمد بن محمّد بن عمر الخفاجي (المتوفى: 1069هـ)، الناشر: دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الأولى، 1421هـ- 2001م.

النفحات الشاذلية في شرح البردة، العلامة الشيخ حسن العدوي الحمزاوي (المتوفى: 1303هـ)، الناشر: دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الأولى، 2010م.

نفع الطيب من ذكر المنزل والحبيب، نواب صديق حسن خان بهوپالي (المتوفى: 1307هـ)، الناشر: مفيد عام أكبر آباد الهند، سنة 1299 هـ.

نور الأنوار، العلامة الشيخ أحمد بن عبد الله الشهير بملا جيون الحنفي (المتوفى: 1130هـ)، الناشر: مكتبة الرحمانية، طبع بدون التاريخ.

وسيلة الفقير في شرح أسماء الرسول البشير، الإمام المخدوم محمد هاشم التتوي السندي (المتوفى: 1174هـ)، نسخة مصورة في المكتبة الفهيمية.

الهداية في شرح البداية، الإمام أبو الحسن برهان الدين علي بن أبي بكر الفرغاني المرغيناني (المتوفى: 593هـ)، الناشر: دار إحياء التراث العربي بيروت، طبع بدون التاريخ.

يوسف وزليخا، الإمام نور الدين عبد الرحمن الجامي (المتوفى: 898 هـ)، الناشر: الهند، طبع بدون التاريخ.

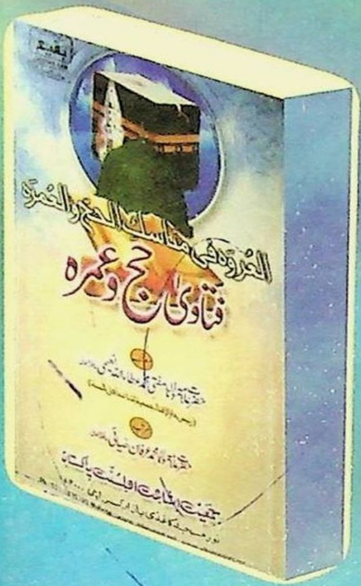

العروۃ فی مناسک الحج والعمرۃ

فتاویٰ حج و عمرہ

جمعیت اشاعت اہلسنت پاکستان

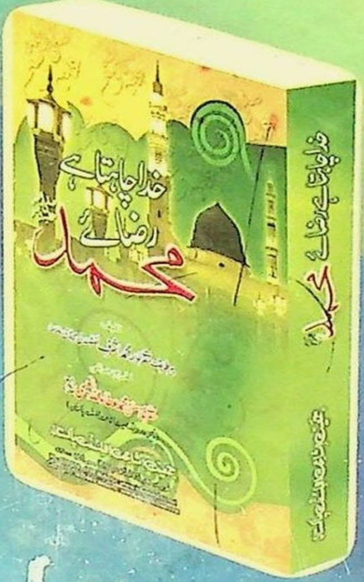

خدا چاہتا ہے رضائے محمد

تخلیقِ پاکستان میں

علماءِ اہلسنّت کا کردار

تصنیف

سید شاہ تراب الحق قادری

مفتی محمد عطاء اللہ نعیمی

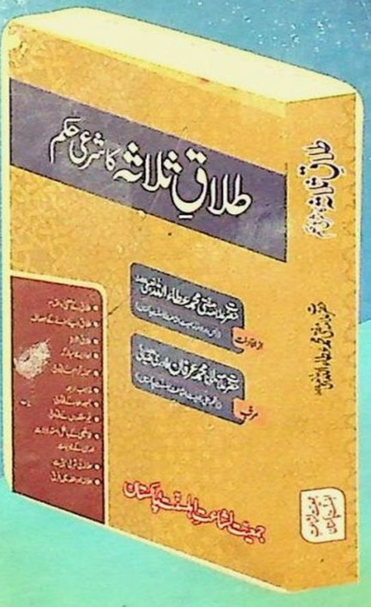

طلاقِ ثلاثہ کا شرعی حکم

جمعیت اشاعت اہلسنت پاکستان

دارُالنُّور

للتحقیق والتصنیف